

ელდარ მამისთვალისვილი

ქართველ ებრაელთა ისტორია

(ანტიკური და ფეოდალიზმის ხანა)

თბილისი
„მეცნიერება“
1995

წიგნი ქართველ ებრაელთა ისტორიის მონოგრაფიულ- შესწავლის პირველი ცდაა. იგი მოიცავს საკმაოდ ხანგრძლივ პერიოდს — ებრაელების საქართველოში პირველად გამოჩენიდან XIX საუკუნის შუა ხანებამდე. მართალია, წყაროთა ნაკლებობის გამო, ვერ შეძელით ებრაელთა ცხოვრებისა და საქმიანობის თანმიმდევრული გადმოცემა, მაგრამ, ეუჭრობ, წიგნი გარკვეულ წარმოდგენას მაინც შეუქმნის ებრაელთა და ქართველთა თანაცხოვრებით, ქართულ-ებრაული ურთიერთობის ფენოშენით და, საერთოდ, საქართველოს ისტორიით დაინტერესებულ მკვლევრებსა და ფართო მკითხველს.

ქართველი ებრაელების და ქართულ-ებრაული ურთიერთობის ისტორიის მთელი რიგი მომენტების ჩამოთვლილი გააზრება ზოგჯერ ვარაუდს ემყარება, მაგრამ მკითხველმა მინდა იარყმნოს, რომ წინამდებარე წიგნზე მუშაობისას მჭონდა ერთადერთი მოზანი — მოკრძალებული წყალი შეშერთანა ქართველთა და ებრაელთა ძმობისა და მეგობრობის განმტკიცების საქმეში.

ყველა სურვილს და კრიტიკულ შენიშვნას, აღნიშნული მოზნის განხორციელებას რომ წაადგება, სიამოვნებით გაეზიზარებ და გავითვალსწინებ შემდგომი მუშაობისას.

რედაქტორი პროფ. ზ. კიკნაძე

რეცენზენტი პროფ. შ. წიწუაშვილი

0503020906

მ ————— ბრძ. № 11 — 95 © „მეცნიერება“, 1995

Al 607 (04) 95

„ლაშკარი“

შ ე ს ა ვ ა ლ ი

მას შემდეგ, რაც ებრაელს ფეხი დაუდგამს საქართველოს მიწაზე (ეს კი საკმაოდ ხანგრძლივი დროა — 26 თუ 28 საუკუნე). იგი მის ნამდვილ სამშობლოდ ქცეულა. ვერ დავასახელებ თუნდაც ერთ საბუთს, შექმნილს საქართველოს რუსეთთან შეერთებამდე (1801 წ.). რომელიც ებრაელთა შევიწროების რაიმე ცნობას შეიცავდეს. ქართველი ებრაელი ქართველი ქრისტიანის ბედს იზიარებდა. უფრო მეტიც: ზოგჯერ ყმა ებრაელს უფრო მსუბუქი ყმობა ჰქონდა, ვაჭარი ებრაელი ზოგჯერ ნაკლებ გადასახადს იხდიდა. ერთი სიტყვით, სხვა რელიგიის მიმდევარ სოციალურ თანამომხმეებთან, თვით ქრისტიან ქართველებთან შედარებითაც, ებრაელები ზოგჯერ გარკვეული პრივილეგიებით სარგებლობდნენ.

ებრაელთა დევნას ყველა ქვეყანაში ღრმა ეკონომიკური საფუძველი ჰქონდა და მათი გაძარცვით დაინტერესებული გაბატონებული კლასი თავის ნამდვილ ზრახვას რელიგიური ნილბით მალავდა. საქართველოში ასეთი მოქმედების თეორიული და პრაქტიკული საფუძველი უძველესი დროიდან მოიხსოვრება. ქართული საისტორიო და მხატვრული მწერლობა, რომელიც იმავე დროს იდეოლოგიაც იყო, ებრაელთა მიმართ ლოიალური პოზიციით გამოდიოდა.

საქართველოს ებრაელთა ეკონომიკური, სოციალური და სამართლებრივი მდგომარეობა სრულიად განსხვავებული იყო დანარჩენი სამყაროს ებრაელთა მდგომარეობისაგან. კანონმდებლობა არ ასხვავებდა ყმა ან ბატონ ებრაელს ყმა ან ბატონი ქართველისაგან. ქართველი გლეხისათვის არ არსებობდა რაიმე ისეთი პრივილეგია მეფის, ეკლესიის ან ბატონის მხრივ, რომელიც არ ვრცელდებოდა ებრაელ ყმაზე. კარგადაა ცნობილი, რომ სხვა ქვეყნებში ებრაელს, როგორც უცხო ელემენტს, თავისი სოციალური მოძმეებისაგან ყოფდნენ და იგი იზოლირებული იყო საზოგადოებრივი ცხოვრების ყველა სფეროდან.

გასაგები რომ გახდეს რატომ შეიყვარა და თავის სამშობლოდ მიიჩნია ქართველმა ებრაელმა საქართველო, აუცილებელია ძალიან მოკლედ მაინც გადავხედოთ მათ მდგომარეობას სხვა ქვეყნებში ფეოდალიზმის ეპოქაში. რა თქმა უნდა, ვერ შევეხები „ებრაელების საკითხს“ ყველა ქვეყანაში. გავიხსენებ მხოლოდ იმ ქვეყნებს, რომლებმაც განსაკუთრებით „გამოიჩინეს“ თავი.

ესპანეთში ებრაელები უძველესი დროიდან დასახლდნენ და მხოლოდ VII საუკუნიდან მოექცნენ ფეოდალურ დამოკიდებულებაში. მაგრამ, ვიდრე მათი დაყმევება განხორციელდებოდა, წინ უსწრებდა აქაურ ხელისუფალთა მიერ გამოცემული მთელი რიგი საკანონმდებლო აქტები. ჯერ კიდევ 589 წ. ძალაში შევიდა კანონი, რომლითაც ებრაელებს დაევალოთ, დაეცვათ კვირა დღე, როგორც უქმე, აეკრძალათ არაებრაელი ყმის ყოლა, სამსახური სახელმწიფო დაწესებულებებში და სხვ. VII ს. პირველ ნახევარში ებრაელთა მდგომარეობა კიდევ უფრო გაუარესდა, რადგან ტოლედოს საეკლესიო კრებამ ესპანეთში ცხოვრება აუკრძალა ყველა არაკათოლიკეს. ებრაელების შესახებ, კერძოდ, ნათქვამი იყო, რომ ვინც ერთი წლის განმავლობაში თავის ოჯახთან ერთად არ გაქრისტიანდებოდა, ჩამოერთმეოდა ქონება, დაერთყმოდნენ ასი როზგი და, სამუდამოდ შერცხვენის ნიშნად, თავიდან და შუბლიდან ტყავს ააძრობდნენ და სამშობლოდან გააძევებდნენ. მოგვიანებით, 693 წ., ებრაელებს აეკრძალათ კერძო საკუთრება მიწაზე და სახლებზე, ნაოსნობა აფრიკასთან, ვაჭრობა და ალებ-მიცემობა ქრისტიანებთან.

დაიწყო ესპანელთა ბრძოლა არაბი დამპყრობლების წინააღმდეგ და ებრაელებს ბრალად დასდეს არაბებთან თანამშრომლობა. 694 წ. ტოლედოს საეკლესიო კრებამ, მეფის წინადადებით, მიიღო გადაწყვეტილება ებრაელების ყმებად გადაქცევის შესახებ. მაგრამ ამ კანონმა დიდხანს ვერ იმოქმედა, რადგან 711 წ. არაბებმა მთელი ესპანეთი დაიპყრეს და ებრაელთა მდგომარეობა შედარებით გაუმჯობესდა. ებრაელებს უნდა გადაეხადათ გადასახადი, სამაგიეროდ მიიღეს რელიგიაში თავისუფლება, სასამართლოს ავტონომია და სხვ. მაგრამ მათი მშვიდი ცხოვრება დიდხანს არ გაგრძელდა. ესპანელთა ბრძოლა არაბების წინააღმდეგ დიდ სიფრთხილეს მოითხოვდა ებრაელებისაგან. როგორც არაბებს, ისე ქრისტიანებს შეეძლოთ ბრალი დაედოთ მათთვის არალოიალობაში. მართლაც ასე მოხდა. 1013 წ. კორდოვის ტანტისათვის ბრძოლაში გამარჯვებულმა ბერბერთა სარდალმა სულეიმანმა, კორდოვის ალების შემდეგ ბრალი დასდო ებრაელებს, ვითომ მის

მოწინააღმდეგეს ეხმარებოდნენ და მათი უბნები გაანადგურა. მხოლოდ ერთმა ნაწილმა შეძლო გაქცევა.

არაბთა ბატონობისაგან ესპანეთის გათავისუფლების წემდეგ კიდევ უფრო გაუარესდა ებრაელთა მდგომარეობა. მათი შემზღუდველი სხვა კანონები რომ არ გავიხსენოთ, საკმარისი იქნება 1412 წლის „შეუწყნარებლობის ედიქტის“ გაცნობა. ამ ედიქტით განისაზღვრა ქალაქებში ებრაელთა დასახლების ადგილები, სპეციალური უბნები, რომლებიც გარშემორტყმული უნდა ყოფილიყო მაღალი კედლებით და უნდა ჰქონოდა ერთი ქიშკარი. ებრაელებს აეკრძალათ საეკლესიო პრაქტიკა, საკრედიტო ოპერაციები, სააფთიაქო საქმე, ხელოსნობა, ვაჭრობა ჭრისტიანებთან, იარაღის ტარება, წვერის გაკრეპა, მდიდრული ტანსაცმლის ჩაცმა და სხვ. ის პირი, რომელსაც სხვა ქვეყანაში გადასახლების განზრახვაში ამხელდნენ, კარგავდა ქონებას და ყმად გაიყიდებოდა. ფეოდალებს აეკრძალათ გაქცეული ებრაელების შეფარება. მსგავსმა დრაკონულმა ღონისძიებებმა თავისი შედეგი გამოიღო — მრავალი ებრაელი გაქრისტიანდა. ზემოჩამოთვლილი ანტიებრაული ღონისძიებები იმით დაგვირგვინდა, რომ XV ს. მეორე ნახევარში ფერდინანდ V-ის ბრძანებით, ებრაელები სრულიად განდევნეს ესპანეთიდან.

საფრანგეთში ებრაელები IV—V საუკუნეებში დასახლდნენ. ისინი ეწეოდნენ ვაჭრობას, ხელოსნობას და სოფლის მეურნეობას. იშვიათი არ იყო ებრაელის მიერ მაღალი სახელმწიფო თანამდებობების დაკავება. მაგრამ ფეოდალიზმის დამკვიდრების და კათოლიკური ეკლესიის გაძლიერების კვალობაზე, უარესდებოდა მათი მდგომარეობა. საგადასახადო და იურიდიული სახის რეპრესიები ალატაკებდა ებრაულ მოსახლეობას. საფრანგეთის მეფეების ხაზინის შევსების ერთ-ერთ მნიშვნელოვან პირობად გადაიქცა ქვეყნიდან ებრაელების განდევნა და მათი კვლავ დაბრუნება. მეფის მძარცველურ სურვილს, დაუფლებოდა ებრაელთა უძრავ და მოძრავ ქონებას, აძლიერებდა ეკლესია, რომელმაც ისინი თავის იურისდიქციას დაუმორჩილა.

მეფე ფილიპე-ავგუსტემ 1182 წ. ებრაელები განდევნა საფრანგეთიდან. ამან ისეთი სერიოზული დარტყმა მიაყენა ქვეყნის ეკონომიკას, რომ იგივე მეფე იძულებული გახდა 1198 წ. გამოეცა ბრძანებულება ებრაელთა პარიზში დაბრუნების შესახებ. მაგრამ დაბრუნებული ებრაელები ადრინდელთან შედარებით განსხვავებულ პირობებში აღმოჩნდნენ. ისინი, ვინც სახელმწიფო და სალენო მიწებზე დასახლდნენ,

ყველად გადაიქცნენ. მათ აეკრძალათ მეფის ან გრაფის ნებართვის გარეშე ფულის გასესხება ან გირაოს აღება.

1223 წლის ორდონანსით ებრაელებისაგან ფულის სესხება აეკრძალა მეფეს და ბატონს. ლეი IX-მ 1234 წ. თავისი ქვეშევრდომები გაათავისუფლა ებრაელებისაგან ვალად აღებული თანხის 1/3-ის გადახდისაგან.

1306 წ.. საფრანგეთის დაცარიელებული ხაზინის შევსების მიზნით, განოცა სამეფო ბრძანება ებრაელების გასახლების შესახებ და მათი უძრავი და მოძრავი ქონება სამეფო ხაზინას გადაეცა. ებრაელებს უფლება მისცეს თან წაეღოთ რაც ზედ ეცვათ და ფულად მხოლოდ 12 სუ.

ებრაელები, მართალია, დააბრუნეს საფრანგეთში, მაგრამ ეკლესია მორთხოვდა მათ გაქრისტიანებას ან გასახლებას და 1501 წ. გაასახლეს კიდევ. მართალია, ისინი კვლავ დაბრუნდნენ საფრანგეთში. მაგრამ მათი ცხოვრება დუხჭირი იყო, ვიდრე საფრანგეთის დიდმა ბურჟუაზიულმა რევოლუციამ ძირფესვიანად არ შეცვალა მათი ცხოვრება.

შეიძლება ითქვას, რომ მეტნაკლებად ერთნაირი იყო ებრაელების მდგომარეობა ინგლისში, გერმანიაში და სლავურ ქვეყნებში. რუსეთის ებრაელებზე მოკლედ ვისაუბრებთ ცარიზმის მიერ საქართველოს დაპყრობის შემდგომი პერიოდის მიმოხილვისას. ებრაელები არც საქართველოს მეზობელ მუსლიმანურ ქვეყნებში ცხოვრობდნენ დამშვიდებით.

განსაკუთრებით საინტერესოა ებრაელთა ბედი მეზობელ სომხეთში, სადაც, სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმული მოსაზრებით, ებრაელები უკვე ცხოვრობდნენ სომხური სახელმწიფოს ჩაპოყალიბებამდე.

ძვირფასია ფაუსტ ბიზანტიელის ცნობები ძვ. წ. IV ს. სომხეთის ქალაქების მოსახლეობაზე, რომელიც შედგებოდა სომხებისა და ებრაელებისაგან. როცა სპარსეთის მეფე შაპურ II-მ აიღო და გაანადგურა ქ. არტაშატა, იქიდან წაიყვანა ცხრა ათასი კომლი ებრაელი. „რომლებიც დატყვევებულნი და პალესტინიდან მოყვანილნი იყვნენ ტიგრან არშაკიდის მიერ... და ყველანი დაასახლეს სპარსეთში“¹. იმავე ფაუსტ ბიზანტიელის მიხედვით, სპარსელებმა ქ. ერვანდაშატიდან წაიყვანეს

---

¹ ლ. მ. მელიქსეთ-ბეგი, Armeno-Hebraica საქართველოს ებრაელთა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული სახ. მუზეუმის შრომები (შემდგენი ყველგან სემშ), III, 1945, გვ 240.

30 ათასი კომლი ებრაელებისა, ქ. ზარეჰავანიდან — 8 ათასი, ქ. ზარი-შატიდან — 14 ათასი, ქ. ვანიდან — 18 ათასი, ქ. ნახჩავანიდან — 16 ათასი. ეს ებრაელებიც ერთ დროს ტიგრან დიდს პალესტინიდან წამო-უყვანია². შავუპის ბრძანებით, ისინი ისპაჰანში გადასახლეს. ასეთი ხევდრი გაიზიარეს გაქრისტიანებულმა ებრაელებმა³.

ზემომოყვანილი რიცხობრივი მონაცემები, რა თქმა უნდა, ვაზვი-ადებულია, რადგან ისინი აღნიშნავენ არა სულთა რაოდენობას. არა-მედ კომლებისას და თანაც — მხოლოდ ტყვედ წაყვანილებს. მაგრამ შეიძლება ისიც ვივარაუდოთ, რომ იგულისხმება ქალაქებში და მათს მთელ რაიონში მცხოვრები ებრაელები. ლ. მ. მელქისეთ-ბეგის გამოან-გარიშებით, IV საუკუნეში სომხეთის ქალაქებში ცხოვრობდა დაახლო-ებით 100 ათასი ებრაელი⁴. ისინი საკმაოდ მდიდრები იყვნენ. მის-დედნენ ვაჭრობას, ხელოსნობას. მათ მოიტანეს სომხეთში ახალი კულტურა. ამიტომ სპარსელი დამპყრობელი დაინტერესებული იყო მათი აყრიტ და სპარსეთში გადასახლებით⁵.

ებრაელი მოსახლეობის ხევდრითი წილი შემდეგშიც რომ მნიშ-ენელოვანი იყო სომხეთის ეკონომიკაში, ამაზე მეტყველებს სომეხთა კათალიკოსის აბრამის ენციკლიკა (607—609 წწ.) ქართული ეკლესიი-საგან სომხების განდგომის გამო. კათალიკოსი თავის მრევლს აფრთხი-ლებს, რომ ამიერიდან სომხებს ქართველებთან არ უნდა ჰქონდეთ ურთიერთობა ღვთისმსახურებაში, არც სუფრასთან, არც ნათესაობა, არც ბავშვების აღზრდისას არ უნდა იზარონ მცხეთისა და მანკლისის ჯვრის ეკლესიებში. არ შეუშვან ქართველები სომეხურ ეკლესიებში, არ ჰქონდეთ მათთან ცოლქმრული ურთიერთობა. კათალიკოსი თავის სომეხურ მრევლს, გამოჩაყლისის სახით, ნებას აძლევს ქართველებთან ივაჭრონ, ისევე როგორც ებრაელებთან⁶.

როგორც ენციკლიკიდან ჩანს, VII ს. დასაწყისში სომხების დამო-კიდებულება ებრაელებისადმი მწვავე ხასიათს ატარებდა. აბრამ კათა-ლიკოსი, როდესაც საქართველოში მცხოვრებ სომხებს ასეთი მკაცრი შეუწყნარებლობისაკენ მოუწოდებს ქართველების მიმართ, შეიძლება ვივარაუდოთ, როგორი იქნებოდა ებრაელთა მოქალაქეობრივი უფლე-

² იქვე, გვ. 241.

³ იქვე, გვ. 242—243.

⁴ იქვე, გვ. 245.

⁵ Х и л а т ь я н ц, Очерк истории Армении, М., 1910, с. 164.

⁶ სეშ, III, გვ. 246.

ბები საკუთრივ სომხეთში. კათალიკოსი ხომ საქართველოში მცხოვრები სომხებისათვის სამაგალითოს ხდის იმ დამოკიდებულებას, რაც ებრაელებისადმი არსებობდა სომხეთში.

აქვე ყურადღება უნდა მიექცეს ერთ გარემოებასაც, მთლად გამოკვეთილად არ ჩანს, სომხები გაემიჯნენ მხოლოდ სომხეთში მცხოვრებ ებრაელებს თუ საერთოდ ებრაელებს. თუ საერთოდ ებრაელები იგულისხმებიან და, შესაბამისად, აკრძალვები ვრცელდებოდა ქართველ ებრაელებზეც, მაშინ გამოდის, რომ ეს უკანასკნელნი, როგორც სომხეთში, ისე საქართველოში, იმ დროს (VII ს. დასაწყისი) მნიშვნელოვან როლს ასრულებდნენ ორივე ქვეყნის ეკონომიკაში.

ებრაელები სომხეთში ჩანან არაბთა პირველი შემოსევის დროსაც (VII ს. 40-იანი წლები), მაგრამ არაბების მიერ სომხეთის დაპყრობის შემდეგ, ისტორიული წყაროები მათ აღარ ახსენებენ.

რაბი ფეთახია რეგენსბურგელის მიხედვით, XII ს. 80-იან წლებში სომხეთის ქალაქებში ცოტა ებრაელები ცხოვრობდნენ. ისინი წინათ მრავალრიცხოვანი იყვნენ, მაგრამ გათიშულობის გამო ერთმანეთი დახოცეს და ამის შემდეგ წავიდნენ ბაბილონის, მიდიის (შირვანი) და სპარსეთის ქვეყნებისაკენ⁷.

მოყვანილი ცნობა საშუალებას გვაძლევს დავადგინოთ კიდევ ერთი მიზეზი სომხეთში ებრაელთა ჯერ შემცირებისა, ხოლო შემდეგ კი საერთოდ გაქრობისა — ურთიერთბრძოლა, რამაც მათი ნაწილობრივ ამოწყვეტა და ემიგრაცია გამოიწვია.

რაბი ფეთახიას ცნობა იმის შესახებ, რომ XII ს. 80-იან წლებში სომხეთში ებრაელები, მართალია, მცირერიცხოვანი, მაგრამ წაინც ცხოვრობდნენ, ეწინააღმდეგება საყოველთაოდ გავრცელებულ მოსაზრებას, რომ ისინი არაბების მიერ სომხეთის დაპყრობის შემდეგ აღარ იყვნენ ამ ქვეყანაში.

ფეოდალურ საქართველოში ებრაელი ფლობდა უძრავ ქონებას. მას შეეძლო შეეძინა ადგილ-მამული, გაესხვისებინა იგი თავისი შეხედულებისამებრ, შეეძლო ყოლოდა ყმები, რომლებსაც მოეპყრობოდა ისე, როგორც ითვალისწინებდა ბატონყმური უფლებები. თუ ვიმსჯელებთ ჩვენს ხელთ არსებული საბუთებით, შეიძლება ითქვას, რომ იყვნენ ებრაელი ბატონები, რომელთა ყმები ქრისტიანი ქართველები იყვნენ (საინტერესოა, რომ დოკუმენტებში არ ჩანს ებრაელი ბატონის ებრაელი ყმა). მსგავსი დამოკიდებულება ებრაელებისადმი წარმოუდ-

⁷ ი. დავიდი, ნაწერები, II, ტელ-ავივი, 1976, გვ. 153.

გენელი იყო ევროპის ქვეყნებში. როგორი რეაქცია გამოამჟღავნა ბორტუგალიელმა პატრმა, როდესაც საკუთარი თვალთი იხილა ქრისტიანი ყმების ებრაელი ბატონები საქართველოში, ამაზე ქვემოთ.

დოკუმენტებში არაერთი მაგალითია ებრაელი ყმის შევიწროებისა, მაგრამ ეს არ იყო მხოლოდ ებრაელების წინააღმდეგ მიმართული აქციები. ეს იყო ბატონის თვითნებობა. ავი ბატონი ცუდად ექცეოდა როგორც ებრაელ, ისე ქრისტიან ყმებს.

საქართველოში ებრაელები არ იღვენებოდნენ სარწმუნოების გამო. მათ თავიანთი ადამ-წესებისა და რიტუალის შესრულების სრული უფლება ჰქონდათ. დოკუმენტებმა შემოგვინახა უაღრესად საინტერესო პირდაპირი ან ირიბი ცნობები ებრაელთა გაქრისტიანების და პირუკუ პროცესისაც კი, რაც შორს იყო ყოველგვარი ძალადობისაგან.

არსებული წერილობითი წყაროებით თუ ვიმსჯელებთ, ფეოდალურ საქართველოში ებრაელთა განსახლება მნიშვნელოვნად განსხვავდებოდა დღევანდელი ვითარებისაგან. მხედველობაში მაქვს ის გარემოება, რომ იმ დროს ებრაელები ისეთ ადგილებში სახლობდნენ, სადაც დღეისათვის მათი ნაკვალევი მხოლოდ ტოპონიმებმა შემოგვინახა. ისიც შეიძლება ვივარაუდოთ, როდის მოხდა ებრაელთა ჩასახლება საქართველოს ზოგიერთ თანამედროვე ქალაქში, სადაც ფეოდალიზმის ხანაში ისინი არ სახლობდნენ.

ქართველი ებრაელების ისტორიისადმი ინტერესი მას შემდეგ გაჩნდა, რაც დაიწყო ქართველი ხალხის ბრძოლა ეროვნული დამოუკიდებლობისათვის. ქართველი ებრაელის ფენომენის შესწავლა ფრიად აქტუალურია ქართველი ხალხის ფენომენის სრულად გასაგებად.

ქართველი ებრაელი იმდენად ორგანულად შეერწყა ქართულ სინამდვილეს, ქართველ ხალხთან ერთად გაიზიარა ქვეყნის ჭირ-ვარამი, წინსვლა თუ დაცემა, რომ ძნელია მისი ცალკე გამოყოფა: ქართველი და ებრაელი ერთად იდგნენ ყოველთვის. რაოდენ პარადოქსულადაც არ უნდა მოგვეჩვენოს, ფაქტია: ყველა ქვეყანაში, სადაც ებრაელი იზოლირებული იყო დანაჩენი საზოგადოებისაგან, იღვენებოდა გაბატონებული კლასის, სამოხელეო აპარატის და კანონმდებლობის მიერაც კი, მათი ისტორიის დაწერა შედარებით იოლი იყო და დაიწერა კიდევ. ქართველი ებრაელების ისტორიის მკვლევარი კი აღმოჩნდება რთული ამოცანის წინაშე — გაარკვიოს სად და რა არის ქართული და სად და რა ებრაული. აქედან მომდინარეობს ებრაელთა სულიერი, კულტურული და პოლიტიკური ცხოვრების ამსახველი ისტორიული მასალების ნაკლებობაც. ის წყაროები, რომლებიც ებრაელთა მონაწილეობას გვი-

ჩვენებს ყიდვა-გაყიდვაში, მებატონესთან კონფლიქტში და სხვ., იმდენად შეიძლება ჩავთვალოთ ებრაულად, რამდენადაც მათში მითითებულია მათი ებრაელობა. საბუთებში არ ჩანს სპეციფიკური, მხოლოდ ებრაელისათვის დამახასიათებელი.

ქართული ებრაელების ისტორიის შეუსწავლელობა აწუხებდა მრავალ ქართველ და ებრაელ პროგრესულ მოღვაწეს. მათ კარგად ესმოდათ, რომ ქართველი ებრაელების წარსულის შესწავლის გარეშე შეუძლებელი იყო და არის თანამედროვეობის მთელი რიგი პრობლემების გაგება. ჭერ კიდევ ამ 50 წლის წინათ აკად. ნ. ბერძენიშვილი წერდა: „საქართველოს ებრაელთა ცხოვრების შესწავლა საქართველოს ისტორიის ფრიალ მნიშვნელოვანი საკითხია“⁸.

დაწყებული XIX ს. 20-იანი წლებიდან. ებრაელთა ისტორიის, ეთნოგრაფიის და რელიგიის საკითხებს მიეძღვნა მრავალი წერილი თუ სტატია, რომლებიც ქვეყნდებოდა ქართულ და რუსულ პერიოდიკაში. დაიწერა სპეციალური გამოკვლევებიც ებრაელთა წარსულის ზოგიერთ მომენტზე.

პირველი სერიოზული ცდა, ქართველი ებრაელების წარსული ქართულ სინამდვილესთან კავშირში ეჩვენებინა, ჰქონდა ცნობილ საზოგადო მოღვაწეს. ლიტერატურისა და ისტორიის მკვლევარ-პოპულიზატორს ზაქარია ჭიჭინაძეს. ებრაელებისადმი სიყვარულითა და პატივისცემითაა დაწერილი მისი მცირე ფორმატის წიგნი — „ქართველთა ისრაელნი საქართველოში“ (1904 წ.)⁹. ამ წიგნის მიზანდასახულობაზე გავიხსენოთ გალაკტიონ ტაბიძის სიტყვები: „ქართველ ისრაელთა ცხოვრებამაც და მათმა ქართული ენის ხმარებამაც გაიტაცა ზაქარია. მან საქართველოს ისტორიაში მოძებნა ისრაელთა შესახებ მასალები და დაბეჭდა „ისტორია ქართველ ისრაელთა საქართველოში“... მან დაასაბუთა, რომ საშუალო საუკუნეებში, როდესაც ევროპასა და რუსეთში ასე სასტიკად იღვენებოდნენ ებრაელები, საქართველოში ისინი ცხოვრობდნენ სრულიად უვნებლად და სარგებლობდნენ საქართველოს მეფეთა დიდი მფარველობით. ამ წიგნის ბეჭდვის გამო დიდი მადლობის წერილები მოსდიოდა ზაქარიას ქართველ ისრაელთა რაბინებისაგან. დღეს ეს ისტორია ერთობ იშვიათი საშოვნელია“¹⁰.

⁸ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, III, თბ., 1966, გვ. 252.

⁹ ზელახლა გამოიცა 1990 წ. რატომღაც შეცვლილი სათაურით — „ქართველი ებრაელები საქართველოში“.

¹⁰ გ. ტაბიძე, თხზულებანი, ტ. XII, გვ. 43—44.

განსაკუთრებით უნდა გავიხსენო ის დიდი მეცნიერული საქმიანობა, რაც თავისი არსებობის მოკლე დროის განმავლობაში გასწია 1933 წ. დაარსებულმა საქართველოს ებრაელთა ისტორიულ-ეთნოგრაფიულმა მუზეუმმა. იგი გადაიქცა მნიშვნელოვან სამეცნიერო-კვლევით ცენტრად, სადაც თავი მოიყარეს ცნობილმა მეცნიერებმა: ნ. ბერძენიშვილმა, შ. ჩხეტიამ, ლ. მელიქსეთ-ბეგმა, გ. ბააზოვმა, ფ. ბააზოვამ, ა. კრიხელმა, ი. პაპისმედოვმა, ი. ქურჩიშვილმა, რ. თავდიდიშვილმა და სხვ. 1934—1936 წლებში მუზეუმმა მოაწყო სამეცნიერო ექსპედიციები საქართველოს თითქმის ყველა რეგიონში, სადაც კომპაქტურად ცხოვრობდნენ ებრაელები. ექსპედიციების შედეგად მოპოვებული იქნა მდიდარი ეთნოგრაფიული მასალა. მუზეუმში იმდენად მოლონიერდა მეცნიერული თვალსაზრისით, რომ დაიწყო თავისი შრომათა კრებულების გამოცემა. გამოვიდა სულ სამი ტომი — 1940, 1941 და 1945 წლებში. მათში მოთავსებულია ზემოჩამოთვლილი და ზოგიერთი სხვა მკვლევრის ნაშრომები. თითოეულ ტომს დამატების სახით დართული აქვს ქართველ ებრაელთა ისტორიის ამსახველი დოკუმენტები. კრებულებში გამოქვეყნებული სტატიების და დოკუმენტების შეფასებას აქ არ შეუდგები, რადგან წინამდებარე ნაშრომში ხშირად არიან დამოწმებული და ზოგიერთი კონცეფციალური ხასიათის შეფასება შესაბამის ადგილას არის მოცემული.

როგორც ჩემთვის ცნობილი მასალებიდან ირკვევა, აკად. ნ. ბერძენიშვილს განზრახული ჰქონდა მყარ საფუძველზე დაეყენებინა ქართველ ებრაელთა ისტორიის კვლევა. მაგრამ ამ ამოცანის განხორციელებას ხელი შეუშალა 40—50-იან წლებში ყოფილ სსრ კავშირში შექმნილმა პოლიტიკურმა ვითარებამ. რომელსაც ანტიებრაული მიმართულებაც ჰქონდა. ამის შედეგი იყო ჭერ მუზეუმის შრომების გამოცემის შეწყვეტა, შემდეგ თვით მუზეუმის გაუქმება, რომლის ხელმძღვანელობის მიერ (დირექტორი ა. კრიხელი) შედგენილი საკვლეო გეგმიდან ჩანს, რომ სურდათ კომპლექსური კვლევა, და მუზეუმში უნდა გადაქცეულიყო კავკასიის ებრაელთა ისტორიის კვლევის ცენტრად. მუზეუმის ექსპონატების შესახებ გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნის მ. მაჰისტალიშვილისა და ი. ქურჩიშვილის მიერ შედგენილი „მეგზუ-რი“¹¹.

---

¹¹ საქართველოს ებრაელთა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული სახელმწიფო მუზეუმის გამოქვანის მეგზური, თბ., 1948.

მუზეუმის გაუქმების შემდეგ მისი უნიკალური ბიბლიოთეკა, ხელნაწერები და სხვა მასალა გაიფანტა სხვადასხვა მუზეუმებისა და არქივების ფონდებში. დღეისათვის, როდესაც მუზეუმი აღდგენილია, მისი ფონდების თავმოყრა გარკვეულ სიძნელეებთან არის დაკავშირებული. იმედია, ეს საშუარი საქმე წარმატებით დასრულდება.

მიუხედავად იმისა, რომ სსრ კავშირის სასწავლო და კვლევით დაწესებულებებში ათეული წლების მანძილზე თითქმის მთლიანად შეწყდა ებრაული ენის, ლიტერატურის და ისტორიის კვლევა, საქართველოში იგი გრძელდებოდა და გრძელდება საკმაოდ წარმატებით, შეიქმნა საყურადღებო გამოკვლევები, რომლებიც სათანადოდ არის მითითებული წინამდებარე მონოგრაფიაში.

ქართულ-ებრაული ურთიერთობების ისტორიის ცალკეულ საკითხებს მიუძღვნა საინტერესო გამოკვლევები ჩვენმა თანამემამულემ, ცნობილმა მეცნიერმა და პოლიტიკურმა მოღვაწემ იცხაკ დავიძმა (დავითაშვილი). იგი ჯერ კიდევ ახალი დასახლებული იყო ისრაელში, როცა გამოაქვეყნა „ნაწერების“ ორი ტომი (1976 წ.). განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს მის მიერ რუსულ ენაზე ორ ტომად გამოცემული ფუნდამენტური ნაშრომი „ებრაელთა ისტორია კავკასიაში“¹². მონოგრაფია ქრონოლოგიურად მოიცავს პერიოდს XVIII ს. მეორე ნახევრიდან XX ს. 20-იან წლებამდე. მკვლევრის ინტერესების სფერომ მოიცვა კავკასიის (საქართველოს, აზერბაიჯანი, დაღესტანი, ჩრდილო კავკასიის მთიანეთი) ებრაელების სტატისტიკურ-დემოგრაფიული და ეთნოლინგვისტური, სოციალურ-ეკონომიკური, უფლებრივი, რელიგიის, ტრადიციების, განათლების და სხვა საკითხები.

ი. დავიდის მონოგრაფიის მნიშვნელობა კიდევ უფრო იზრდება მასში უხვად მოყვანილი იმ წყაროების, გამოკვლევების და სხვათა ვრცელი ამონაწერებით, რომლებიც ჩვენთვის ნაკლებად ან საერთოდ არ არის ცნობილი. ამდენად, როგორც თვით მკვლევარი აღნიშნავს თავისი ნაშრომის წინასიტყვაობაში, წიგნი ატარებს რამდენიმე ქრესტომატიულ ხასიათს (გვ. 11).

ქართველ ებრაელთა ისტორიის დაწერა საკმაოდ რთული ამოცანაა, რადგან მთელი რიგი პერიოდებისათვის თითქმის არა გვაქვს წერილობითი წყაროები და მათზე მსჯელობა ვარაუდით გვიხდება, მაგრამ ისე არ უნდა გავიგოთ, თითქმის წყაროების სიმცირე მხოლოდ ქართველ ებრაელთა მიმართ არის. ეს ითქმის საერთოდ საქართველოს

¹² И. Давид, История евреев на Кавказе, 1—2, Тель-Авив, 1989.

ისტორიის წყაროებზე. XIII ს. შუა ხანებამდე, ე. ი. იმ დრომდე, ვიდრე ქართველი ებრაელების შესახებ ვხვდებით პირველ ცნობას, საერთოდ ოციოდე დოკუმენტია ცნობილი. იმავე საუკუნის შუა ხანებიდან, მართალია ძალიან ძუნწად, მაგრამ მაინც გვაქვს ცნობები. წყაროების ნაკლებობაზე როცა ვლაპარაკობთ, არ უნდა დაგვავიწყდეს, რომ ებრაელები საქართველოს მოსახლეობის მცირე ნაწილს შეადგენენ. პერიოდი, როდესაც ისინი მცხეთიდან და ზოგიერთი მსხვილი ქალაქიდან გაიფანტნენ ქვეყნის შიგნით (IV—V სს.), ემთხვევა მეურნეობის ნატურალიზაციას, იმარჯვებს ფეოდალიზმი და დაწყებულია მასების დაყმევების პროცესი. ასეთ ვითარებაში ებრაელები თანდათან მოწყდნენ საქალაქო ცხოვრებას და, ბატონყმობის წიაღში მთელმხარე მდგომარეობაში. იყვნენ დიდი ხნის განმავლობაში. მათი ძირითადი მასა საერო და სასულიერო ფეოდალების ყმად გადაიქცა. ამიტომ იშვიათად, მაგრამ მაინც ვხვდებით საბუთებს, სადაც ლაპარაკია ებრაელის მიერ მიწის ყიდვა-გაყიდვაზე, მის ყმურ მოვალეობაზე და სხვ. მხოლოდ სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობის გამოღვიძების შემდეგ, აღებ-მიცემობით დაინტერესებული ებრაელების დიდი ნაწილი იწყებს გადასახლებას ქალაქებში, სადაც მოქალაქეთა შორის ურთიერთობა (ყიდვა-გაყიდვა, სესხის მიცემა და სხვ.) მოითხოვდა ოურიდიულ გაფორმებას. (განსხვავებით სოფლისაგან, სადაც, განსაკუთრებით ადრეულ პერიოდში, საკითხები ხშირად არსებული ტრადიციებითა და პატიოსანი სიტყვით წყდებოდა), ჩნდება წერილობითი ცნობები ებრაელებზე და სხვა ეროვნებათა წარმომადგენლებზეც.

აღნიშნულიდან გამომდინარე, ძნელია ქართველ ებრაელთა ისტორიის პერიოდიზაციის დადგენა. მაგრამ უნდა გავითვალისწინოთ ებრაელთა საქართველოში ცხოვრებისა და საქმიანობის მთავარი მომენტები, გამოვყოთ ზოგიერთი სპეციფიკური, რომელიც ზოგჯერ არ ემთხვევა საქართველოს ისტორიის დადგენილ პერიოდიზაციას.

პირობითად ასე შეიძლება წარმოვიდგინოთ ქართველ ებრაელთა ისტორია პერიოდების მიხედვით:

1. ებრაელთა მოსვლიდან (ძვ. წ. VIII ან VI სს.) — ჩვ. წ. IV საუკუნემდე. ეს არის ებრაელთა სხვადასხვა ნაკადების მოსვლის და მცხეთაში და სხვა მნიშვნელოვან ქალაქებში განსახლების დრო.

2. ადრეფეოდალური ხანა (IV—X სს.), ქრისტიანობის გამარჯვების გამო, იშლება მცხეთისა და აღმოსავლეთ საქართველოს სხვა ქალაქების ებრაული თემები; ხდება ებრაელთა გაფანტვა ქვეყნის

შიგნით თითქმის ყველა რეგიონში და კავკასიაში, საერთოდ; განუხრელად მიმდინარეობს მათი დაყმევების პროცესი.

3. განვითარებული ფეოდალიზმის ხანა (XI—XV სს.). სხვა მნიშვნელოვან მოვლენებთან ერთად ეს არის უშუალო მწარმოებელთა, მათ შორის ებრაელების, საბოლოოდ დაყმევების პერიოდი.

4. გვიანდელი ფეოდალიზმის ხანა (XVI—XIX სს. პირველი ნახევარი). ქართველ ებრაელებს მათი სოციალურ-ეკონომიკური და უფლებრივი მდგომარეობის მიხედვით ამ ჩარჩოში ვერ ჩავტევთ. უნდა გამოვყოთ XIX ს. პირველი ნახევარი.

5. რუსეთის მიერ საქართველოს დაპყრობიდან ბატონყმობის გაუქმებამდე (1801—1860-იანი წლები) ძირეულად იცვლება ებრაელთა უფლებრივი მდგომარეობა. ცარიზმი ანტიებრაული კანონების დანერგვით ლაშობს მათ გამოყოფას საქართველოს მოსახლეობისაგან; იწყება დაპირისპირება მეზატონეებთან; ებრაელი ყმები ცდილობენ საერო ბატონებს გასცილდნენ და შევიდნენ მართლმადიდებელი ეკლესიის მფარველობაში.

6. XIX ს. 60-იანი წლებიდან 1917 წლამდე. სხვებთან ერთად თავისუფლებას იღებენ ებრაელი ყმებიც; ებრაელები აქტიურად ებმებიან კაპიტალისტურ ურთიერთობაში, განსაკუთრებით ვაჭრობაში; ებრაელთაგან იცვლება მთელი რიგი ძველი დასახლების ადგილები. ებრაელები მასიურად გადადიან ქალაქებში; ქართული ინტელიგენცია იბრძვის ებრაელთა უფლებების დასაცავად.

7. 1918—1921 წწ. ებრაელთა სოციალურ-ეკონომიკური და კულტურული მდგომარეობა დამოუკიდებელ საქართველოში.

8. 1921 წ. — დღემდე. ქართველი ებრაელები საბჭოთა ხელისუფლების დროს; სიონისტური იდეებისა და პროპაგანდის გავლენა; ნაციონალური სულის გაღვიძება და ემიგრაცია ისრაელში.

წინამდებარე მონოგრაფიაში შესწავლილია ქართველ ებრაელთა ისტორია უძველესი დროიდან XIX ს. 60-იან წლებამდე. რაც შეეხება შემდგომ პერიოდს, იგი მეტ-ნაკლებადაა შესწავლილი და ცნობილი. დავასახელებთ თუნდა ი. დავიდის მონოგრაფიას, რომელშიც მთელი პარაგრაფები აქვს დათმობილი ქართველ ებრაელთა ახალი და უახლესი ისტორიის საკითხებს. რა თქმა უნდა, ეს სრულებითაც არ გამოორიცხავს ქართველ ებრაელთა ახალი პერიოდის სისტემატური ისტორიის დაწერის აუცილებლობას.

ებრაელთა საქართველოში მოსვლის საპიტიხისათვის

ებრაელთა საქართველოში გადმოსახლების პირველი ცნობა შემოგვინახა ლეონტი მროველმა. იგი წერს: „მაშინ ნაბუქოდონოსორ მეფემან წარმოსტყუენა იერუსალემი, და მუნით ოტებულნი ურიანი მოვიდეს ქართლს და მოითხოვეს მცხეთელთა მამასახლისისაგან ქუეყანა ხარკითა. მისცა და დასხნა არაგუსა ზედა, წყაროსა, რომელსა ჰქვან ზანავი. და რომელი ქუეყანა აქუნდა მათ ხარკითა, აწ ჰქვან ხერკ¹ ხარკისა მისთვის“¹.

განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს ვახუშტი ბატონიშვილის ნათქვამი იმავე მოვლენასთან დაკავშირებით: „შემდგომად კუალად მოვიდნენ ლტოლვილნი ურიანი ნაბუქოდონოსორისაგან დასაბამით ძლ, და დასხნა იგინიკა მცხეთელ მამასახლისმან ხერკს, არაგუს ჩრდილოდ კერძოდ“².

ებრაელთა საქართველოში მოსვლის დროზე მსჯელობის გავრძელებამდე გავარკვიოთ სად მდებარეობდა ხერკი.

ხერკი, როგორც ირკვევა, ისტორიულ-გეოგრაფიული რეგიონი იყო ძველ საქართველოში, ხოლო შუა საუკუნეებში კი ადმინისტრაციული ერთეული ზღ. არაგვის დინების საზღვრით, მარცხენა მხარეს და მოიცავდა ახლანდელი მცხეთისა და დუშეთის რაიონების ტერიტორიის ნაწილს. ვახუშტი ბატონიშვილის ლოკალიზაციით, მას აღმოსავლეთით საზღვრავდა ერწოს მთა, სამხრეთით — ზედაზნის მთა, ჩრდილოეთით — ნიკორნა-ბოკოწანის შორის მდებარე მთები, დასავლეთით — მდ. არაგვი. ხერკის ცენტრი იყო ზედაზნის ციხე. „ალაშენა ციხე ღ მეფემან ფარნაჯომ და აღმართა მუნ კერპი ზადენი, და ამით

¹ ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითად ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, I, თბ., 1955, გვ. 15—16. შემდეგში ქ. ცხ., I,

² ქ. ცხ., IV, ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბ., 1973, გვ. 53. შემდეგში ქ. ცხ., IV.

„ეწოდა მთასა ამას ზედა-ზადენი“ — ამბობს ვახუშტი³. ანტიკურ ხანაში ხერკი მუხრანთან ერთად მცხეთის „სამოქალაქოს“, ე. ი. მცხეთის საგამგებლო რეგიონს ჰქმნიდა⁴.

უნდა ვიფიქროთ, რომ ვახუშტი ბატონიშვილი, ლეონტი მროველისაგან განსხვავებით, დამატებით ცნობებს ფლობდა. ჭერ ერთი, იგი იძლევა ებრაელთა საქართველოში შემოსვლის თარიღს, და, მეორეც, მას მიაჩნია, რომ იმ დროს ებრაელები პირველად არ შემოვიდნენ საქართველოში. „კჟულად“ (კვლავ) მოვიდნენო, ამბობს იგი. ამ უკანასკნელ მომენტს ყურადღება არ მიაქცია ი. დავიძმა და ამიტომ წერს: „აღსანიშნავია, რომ ქართული საისტორიო ტრადიცია არ იხსენიებს ძვ. წ.-ით მე-8 საუკუნეში ისრაელური ტომების წარმოტყვევებას პალესტინიდან (შომრონიდან). საეარაუღოა ებრაელთა განსახლების კონკრეტული ადგილების მიღმა, და ამდენად ამ მიგრაციულ ტალღებს არ უნდა შეეღწია ასურეთის სამეფოს იქითა ჩრდილოეთის პუნქტებში“⁵.

როგორც ცნობილია, ასურეთის მეფე ტიგლათფილესერ III-მ (745—727) სირიის დაპყრობის შემდეგ ისრაელზე გაილაშქრა⁶ და მისი ჩრდილო ნაწილი — გალღლეა მიიტაცა. დანარჩენმა ნაწილმა, მართალია, დამოუკიდებლობა შეინარჩუნა, მაგრამ ხარკის გადახდა ივალდებულა. ტიგლათფილესერ III-ის სიკვდილის შემდეგ, სირიაში და პალესტინაში დაიწყო აჯანყება ასურეთის წინააღმდეგ. აჯანყებულებს ეგვიპტიდან დახმარების იმედი ჰქონდათ, მაგრამ ამაოდ. ასურელები ისრაელში შეიჭრნენ და დედაქალაქი სამარია მხოლოდ სამი წლის შემდეგ, 722 წ. დაიპყრეს. ასურელებმა ისრაელის მოსახლეობის დიდი ნაწილი მიდიასა და მესოპოტამიაში გადაასახლეს.

რაც შეეხება იუდეას სამეფოს, მას ძვ. წ. VII ს. დასასრულს ჭერ ეგვიპტე დაეპატრონა (608 წ.) შემდეგ კი (602 წ.) ახალი ბაბილონის სამეფომ თავის მოხარკედ გაიხადა. ბაბილონისა და ეგვიპტის ურთიერთბრძოლით ისარგებლა იუდეას მეფე იაკობმა და დამოუკიდებლობა გამოაცხადა. ნაბუქოდონოსორ II-მ 597 წ. იუდეაზე გაილაშქრა და იერუსალიმი აიღო. მან მოსახლეობის მნიშვნელოვანი ნაწილი ბაბი-

³ იქვე, გვ. 53.

⁴ ქ. გვასალია, აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ნარკვევები, თბ., 1983.

⁵ ი. დავიდი, ნაწერები, I, გვ. 230.

⁶ ძვ. წ. X საუკუნეში ისრაელის სახელმწიფო ორად გაიყო: ჩრდილოეთით — ისრაელის, სამხრეთით — იუდეას სამეფო.

ლონში გადასახლა, მაგრამ იუდეაში დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლა არ წყდებოდა. ნაბუქოდონოსორ II 586 წ. კვლავ შეიჭრა იუდეაში, სასტიკად გაუსწორდა აჯანყებულებს და მოსახლეობის დიდი ნაწილი ბაბილონში წაიყვანა ტყვეებად⁷. იუდეას სამეფომ არსებობა შეწყვიტა. ებრაელთა ტრაგედიის სწორედ ეს უკანასკნელი მომენტი აისახა ლეონტი მროველისა და ვახუშტი ბატონიშვილის თხზულებებში, მაგრამ ვახუშტისათვის, როგორც ჩანს, ცნობილი იყო ძვ. წ. VIII საუკუნეში (722 წ.) ისრაელის სამეფოს კატასტროფა და იმ დროს იუდეადან ტყვეობაში წაყვანილთა თუ გაქცეულთა ერთი ნაწილის საქართველოში გადმოხვეწის შესახებ.

ი. პაპიაშვილი, ეხება რა ლეონტი მროველის ცნობას ნაბუქოდონოსორის მიერ აოხრებული იერუსალიმიდან ლტოლვილ ებრაელთა მოსვლას ქართლში, გვთავაზობს შემდეგნაირ ინტერპრეტაციას: „აქ ყურადღება უნდა გავამახვილოთ იმაზე, რომ იუდეველთა ერთ-ერთი ძლიერი ტომი, რომელიც შემდგომში იწოდება, როგორც „ჰურიანი ქართველნი“, ნაბუქოდონოსორის მეორე ლაშქრობისთანავე (ძვ. წ. 597 წელი, აიღო იერუსალიმი), დაუყოვნებლივ ტოვებენ იუდეას და გეზს იბერიისაკენ იღებენ“⁸. მაგრამ ი. პაპიაშვილისათვის ცნობილი უნდა იყოს, რომ, როგორც ვარაუდობენ, მაშინ მხოლოდ ერთი ტომი არ წამოვიდა პალესტინიდან და საქართველოს და კავკასიას შეაფარა თავი. ამ საკითხზე დაწვრილებით იხ. ქვემოთ „ლეგენდა და სინამდვილე“.

ყურადღებას იპყრობს ი. პაპიაშვილის მიერ შემოთავაზებული მცხეთაში ურიათა მოსვლის სრულიად სხვა თარიღი 597 წ. მისთვის ისიც ცნობილია, რომ ურიები ჩამდენიმე თვეში ბოადგნენ ქართლს. იგი მკითხველს არ უხსნის, თუ საიდან დაადგინა, რომ კონკრეტულად 597 წ. მოვიდნენ ურიები ქართლში და თანაც ჩამდენიმე თვეში. ამისი ახსნა მით უფრო აუცილებელია, რომ საყოველთაოდ ცნობილია ვახუშტის ნაშრომში მოცემული 586 წ.

ი. პაპიაშვილი, თავის მოსაზრების რომ ურიები ქართველები იყვნენ და ამიტომ მოვიდნენ საქართველოში) დასასაზუსტებლად იშველიებს იმ არგუმენტს, რომ მცხეთელებმა ებრაელები იარაღით კი არ

⁷ საყურადღებოა, რომ XII ს. სომეხი ისტორიკოსი მხითარ აირავენცი მხოლოდ ამბობს: „ნაბუქოდონოსორმა დაიპყრო იერუსალიმი, დახარკა“ მხითარ აირავენცი, ქრონოგრაფიული ისტორია. ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო ლ. დავლიანიძე-ტატიშვილმა, თბ., 1990, გვ. 57.

⁸ ი. პაპიაშვილი, ქართველ ებრაელთა წარმომავლობის და ქართული ასომთავრული ანბანის შექმნის საკითხისათვის. „განთიადი“, 1991, № 9, გვ. 189.

განდევნეს, პირიქით, „აკმაყოფილებენ მათ პრეტენზიას“. იმის დასამტკიცებლად, რომ მცხეთელებს შეეძლოთ ებრაელთა განუვენა, ი. პაპიაშვილმა გაიხსენა ქართლოსიანთა სიმამაცე და მათ ტრადიციულ სტუმართმოყვარეობაზეც მიუთითა⁹. მაგრამ მას ავიწყდება, რომ იმავე პერიოდში, გარკვეული პოლიტიკური მოსაზრებით („ყოველი დაიმგვობრიან ქართველთა შემწეობისათვის სპარსთა ზედა“), ქართველები ხელგაშლილად შეხვდნენ ბერძნებს, ასურელებს და ხაზარებს¹⁰. რაც შეეხება ებრაელებისადმი კეთილი განწყობილების გამოხატვას, რასაც ამჟღავნებს ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, ის სხვაგვარ საბუთიანობას და ახსნას მოითხოვს. არ კმარა მხოლოდ ლიტონი განცხადება, რომ „ასე შეიძლება მოექცნენ მხოლოდ ძმას, ანდა ძალიან ახლობელ ნათესავს, რაც იმაზე მიანიშნებს, რომ მცხეთას მოსული ლტოლვილები ქართლოსიანებისათვის მონათესავე ხალხს წარმოადგენდა“¹¹. მისი აზრით, სწორედ ამის გამო იყო, რომ ქართლში მოსული ურიების მეშვეობით ქართველური ტომები ამყარებენ პოლიტიკურ-ეკონომიკურ ურთიერთობას ისრაელ-იუდეას სახელმწიფოებთან ძვ. წ. XIII—X საუკუნეებში. მაგრამ მას ნათქვამის საილუსტრაციოდ არ მოჰყავს არც ერთი მაგალითი, რის გამო ძნელი დასაჯერებელია ასეთი მტკიცება.

ვახუშტი ბატონიშვილი ეხება რა ალექსანდრე მაკედონელის ლაშქრობას საქართველოში, ხაზს უსვამს იმ გარემოებას, რომ მაშინდელ ქართლში დიდად დაქვეითებული იყო კულტურული ცხოვრება, ზნეობა კი დაცემული. ასეთი მდგომარეობა გამოწვეული ყოფილა ქართლში სხვადასხვა ჯურის ხალხის ჩასახლებით. მაკედონელს მაშინვე გაუწმენდია ქართლი: „მოსწყვდნა ყოველნი ნათესავნი შერეულნი, თვნიერ ქართლოსიანთა და ურიათა, და დაიპყრა საქართველო...“¹². ლეონტი მროველიც აღნიშნავს დამპყრობთა მიერ მსგავსი ღონისძიებების გატარების შესახებ¹³, მაგრამ არ მიუთითებს, რომ რეპრესიები ქართლებს და ებრაელებს არ შეხებიათ. როგორც ჩანს, ვახუშტი ამ ამბის გადმოცემისას ლეონტი მროველს და სხვა წყაროსაც ეყრდნობა. იგი, როდესაც ქართველთა ზნეობაზე ლაპარაკობს, საგანგებოდ აღნიშნავს

⁹ ი. პაპიაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 190.

¹⁰ ქ. ცხ., I, გვ. 15.

¹¹ ი. პაპიაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 190.

¹² ქ. ცხ., IV, გვ. 53—54.

¹³ ქ. ცხ., I, გვ. 18.

ჩვენთვის საინტერესო პერიოდში შექმნილ საგანგაშო მდგომარეობაზე და ისე გვიხატავს სურათს, რომ თუ არა მაკედონელის შემოსევა, ქვეყანა დაიღუპებოდა: „ხოლო შემდგომად შემოვიდა ალექსანდრე მაკედონელი, ამან მოსრნა შემოსულნი წარმართნი სრულიად, თვნიერ ქართლოსიანთა და ურიათა გუართა“¹⁴.

საინტერესოა რატომ ასახელებს ვახუშტი ქართველების (ქართლოსიანთა) გვერდით მხოლოდ ებრაელებს, რომელთა მიმართ მაკედონელმა მოწყალეობა გამოიჩინა. ხომ არ იყო ეს ისტორიკოსის ტენდენცია, მკითხველისათვის ეჩვენებინა, რომ ებრაელები არ იყვნენ ის ხალხი, რომელთა მიგრაციას ქართლში რაიმე უარყოფითი შედეგი მოჰყვა, რომ ისინი მკვიდრი მოსახლეობის ინტერესებს, ადამ-წესებს, ზნეობრივ ნორმებს პატივს სცემდნენ და არ ლახავდნენ. ან კიდევ აქ ზომ არ უნდა ვეძიოთ ქართველებისა და ებრაელების გენეტიკური ნათესაობის გამოძახილი, რომელზეც შემდეგში უფრო ვრცლად ვიმსჯელებთ.

ლეონტი მროველი სხვა გარემოებას აქცევს ყურადღებას. იგი ქართლში ებრაელების მოსვლასთან აკავშირებს ქართული ენის კანონიერ უფლებებში აღდგენას, მის გაპოცხადებას, როგორც დღეს ვიტყვით, სახელმწიფო ენად. „აქამოდის — ამბობს მროველი — ქართლოსიანთა ენა სომხური იყო, რომელსა ზრახვიდეს. ხოლო ოდეს შემოკრბეს ესე ურიცხუნი ნათესავნი ქართლსა შინა, მაშინ ქართველთა ენა დაუტევეს ენა სომხური. და ამათ ყოველთა ნათესავთაგან შეიქმნა ენა ქართული“¹⁵.

მართალია, ისტორიკოსი ვიდრე ქართლში ებრაელთა მოსვლაზე იტყოდეს, მანამდე გვამცნობს სპარსელებისაგან დევნილი თურქების „ოცდა რვა სახლის“ მოსვლაზე, მაგრამ ეს უკანასკნელნი გააზრებული ჰყავს, არა როგორც ქართლოსიანთა ნათესავები, არამედ როგორც მოკავშირენი სპარსელებთან მოსალოდნელ ომში („და იყვნენ ესე თურქნი და ქართველნი ნებისყოფელ ერთმანერთისა, მოელოდეს მოსლვასა სპარსთასა, ამავრებდეს ციხეთა და ქალაქთა“). ქართლი გადაიქცა სპარსელთაგან დევნილთა და მათ წინააღმდეგ ბრძოლის სურვილით გამსჭვალულთა თავშესაფარი. „მას ჟამსა შინა სადათაც ეინ მივიდის ძკრისმოქმედთაგან საბერძნეთით, გინა ასურით ოტებული,

¹⁴ ქ. ცხ., IV, გვ. 16.

¹⁵ ქ. ცხ., I, გვ. 16.

გინა ხაზარეთით, ყოველი დაიმეგობრიან ქართველთა შემწეობისათვის სპარსთა ზედა“¹⁶.

ჩემი აზრით, პროველი რომ ამბობს: „ამათ ყოველთა ნათესავთაგან შეიქმნა ენა ქართული“, „ყოველთა ნათესავთა“-ში გულისხმობს მხოლოდ ქართველებს და ებრაელებს (ურბებს) და არა შემოჩამოთვლილი სხვადასხვა ხალხების წარმომადგენლებს. პროველი მათ მოიხსენიებს როგორც „უცხონი იგი ნათესავნი“¹⁷. მის თხზულებაში მკვეთრად აღქმული ებრაელების მოსვლა: „და გამოკდეს ამას შინა ჟამნი მრავალნი“, ე. ი. დიდი დრო გავიდა მას შემდეგ, ზემოაღნიშნული ხალხები რომ მოვიდნენ ქართლში. მხოლოდ ამის შემდეგ გვამცნობს პროველი ებრაელთა შემოსვლას ქართლში და ამასთან აკავშირებს ქართული ენის აღორძინებას („შეიქმნა ენა ქართული“). ისტორიკოსი აღნიშნავს, რომ შემდეგში სალიტერატურო ქართული კვლავ შესუსტდა („იზრახებოდა ქართლსა შინა ექუსი ენა: სომხური, ქართული, ხაზარული, ასურული, ებრაული და ბერძნული“), ზნეობა მოიშალა. ქვეყანა გადაარჩინა ალექსანდრე მაკედონელმა, რომელმაც „მოსრნა ყოველი იგი ნათესავნი აღრეულნი ქართლის მყოფნი, და უცხონი იგი ნათესავნი მოსრნა და დაატყუევნა... და დატევნა ნათესავნი ქართლოსიანნი“¹⁸. „ნათესავნი ქართლოსიანნი“, როგორც ზემოთ ვნახეთ, ვახუშტი ბატონიშვილის გაგებით, იყვნენ მხოლოდ ქართლოსიანები და ებრაელები (ურბები)¹⁹.

ლეონტი პროველის ცნობის მიხედვით, ებრაელთა თავდაპირველი სამოსახლო ქართლში — ზანავი, ორი საუკუნის განმავლობაში, მაკედონელის ჯარის ქართლში შემოჭრამდე (დაახლ. ძვ. წ. IV ს. 20-იანი წლები), იმდენად მნიშვნელოვან დასახლებულ პუნქტად გადაიქცა, რომ მას ასახელებს ისეთი ცნობილი ციხე-ქალაქების გვერდით, რო-

¹⁶ ქ. ცხ., I, გვ. 15.

¹⁷ იქვე, გვ. 18.

¹⁸ იქვე.

¹⁹ ი. პაპიაშვილი პროველის ზემოთყვანილ ცნობებზე დაყრდნობით წერს: „ამგვარად, ცხადია, რომ ისრაელისა და ურარტუს დაცემამ გააქტიურა მხოლოდ ქართველური წარმოშობის ტომები, კერძოდ, შესაძლებელი გახდა ურიათა (ძველი ქართველური შტო) დაბრუნება თავიანთ პროტოსამშობლოში, რომელსაც დაემთხვა კიდევ სომხური ორიენტაციის პეგეზონობის შერყევა კავკასიის რეგიონში და, რაც ქართული ენის ბელახალი მკედრებით აღდგომით გამოიხატა“. ი. პაპიაშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 184—185.

გორიც იყო: წუნდა, ზერთვისი, ოძრხე, თუხარისი, ურბნისი, კასპი, უფლისციხე, რუსთავი და სხვ.²⁰

ზანაველ ებრაელთა რიცხოზობივი ზრდა, ალბათ, ხდებოდა როგორც ბუნებრივად, ისე მექანიკურად. მესამე ნაკადი პალესტინიდან დევნილი ებრაელებისა საქართველოში შემოვიდა ახ. წ. I ს. 70-იან წლებში²¹, „იუდეურ ომად“ ცნობილი აჯანყების (66—73 წწ.) უსასტიკესი მეთოდებით ჩაახშობის შემდეგ, როდესაც რომის იმპერატორ ტიტუს ფლავიუსის ბრძანებით იერუსალიმი დაანგრეს (70 წ.), გადარჩენილი მოსახლეობის ერთი ნაწილი იძულებული გახდა სამუდამოდ მიეტოვებინა სამშობლო და შორეულ ქვეყნებში გადახვეწილიყო. ზანაველ ებრაელებს, როგორც შემდგომი მოვლენები გვარწმუნებს, არასოდეს არ გაუწყვეტიათ კავშირი თავიანთ ისტორიულ სამშობლოსთან. მათ შესახებ, როგორც ჩანს, კარგად იცოდნენ პალესტინაში და გაჭირვებაში ჩავარდნილთა ერთი ჯგუფი ქართლისაკენ გამოეშურა, „მოვიდეს მცხეთას და დასხდეს ძუელთავე ურიათა თანა“²², მაშასადამე მდ. არაგვის პირას ზანავეში.

გ. მელიქიშვილი არ იზიარებს ქართულ საისტორიო ტრადიციას, რომლის მიხედვითაც ძვ. წ. VIII ან VI საუკუნეში პალესტინიდან დევნილი ებრაელები მოვიდნენ საქართველოში. მას მიაჩნია, რომ ისინი მხოლოდ II ს. 60-იან წლებში (ზუსტად 169 წ.) აღწევნენ მცხეთას და აარსებენ თავიანთ პირველ კოლონიას²³.

თარიღი გამოყვანილია „მოქცევაჲს“ ბ ვარიანტის საინტერესო პასაჟიდან. ასტირონ ასპურაკანელმა²⁴ თავისთან ფარულად დაიბარა მცხეთელი მღვდელი, წარმოშობით ებრაელი აბიათარი და სთხოვა აეხსნა მისთვის რატომ უღალატეს მან და მისმა ასულმა მამაპაპათა რელიგიას. რაც თქვენი წინაპრები ქართლში მოვიდნენ უკვე 503 წელია და საიდან იცით ქრისტიანობის შესახებო²⁵ — ეკითხება ასტირონი. აბიათარმა უპასუხა, რომ მის ასეთ გარდაქმნაში განსაკუთრებული როლი ითამაშა ქრისტიანული ლიტერატურის გაცნობამ. „დღესათჳან ქრისტესადმე არიან წელნი სამას ოცდაათოხმეტი, ვინათჳან

²⁰ ქ. ცხ., I, გვ. 17—18.

²¹ ლეონტი მროველის თქმით, ებრაელთა ეს ნაკადი მოსულა ადერკის ვეების — ბარკომისა და ქართამის პარალელურად მეფობის დროს. იქვე, გვ. 43.

²² იქვე, გვ. 44.

²³ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, თბ., 1970, გვ. 452—453.

²⁴ გ. მელიქიშვილს მიაჩნია, რომ ეს იყო სომხური ოლქის ვასპურაკანის მთავარი.

²⁵ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წ. I, (V—X სს.), თბ., 1964, გვ. 102—103.

ლმერთმან არღარა ყო მიხედვა ისრაელთა ზედა“, ე. ი. 334 წელია რაც ლმერთი გაუწყრა ებრაელებს, ამბობს აბიათარი და გულისხმობს ებრაელთაგან ქრისტეს დასჯით გამოწვეულ ლეთის რისხვას. აბიათარი შემდეგ ამბობს, რომ ამ ქვეყნის (საქართველო ან ქართლი) გამოითხველი არაეინ არ იყო. გამოჩნდა წმ. ნინო, მან მრავალი სასწაული მოახდინა. ამიტომ „იქიმენ მოწაფე მოწაფისა მისისა, ასულისა ჩემისა და ნათელ ვილე მე ნათესაემან ჩემმან მრავალმან და ვადიდებ მამასა და ძესა წმიდასა სულსა, აწ და მარადის“²⁶.

აბიათარისა და ვასპურაკანის მთავრის დიალოგი ფრიად საყურადღებოა. რადგან ისინი ასახელებენ ორ თარიღს. ასტირონის თქმით, აბიათარის წინაპრების საქართველოში მოსვლიდან 503 წელი გასულა. აბიათარი კი აცხადებს, რომ 334 წელი გავიდა. რაც „ლმერთმან არღარა ყო მოხედვა ისრაელთა ზედა“. როგორც უკვე ითქვა, ამ უკანასკნელ ფრაზაში იგულისხმება ლმერთის განრისხება ებრაელებზე ქრისტეს ტანჯვით მოკვდინების გამო. თუ ამ ვერსიას გავიზიარებთ, მაშინ ვერ მივიღებთ ზემოთ დასახელებულ ძვ. წ. 169 წელს (503 — 334 = 169), რადგან აბიათარი ლმერთის გაწყრომას ებრაელებზე ვერ დაუკავშირებდა ქრისტეს დაბადებას. მას მხედველობაში ჰქონდა ქრისტეს მოწამეობრივი სიკვდილი. მაშასადამე 334-ს უნდა დაემატოს ქრისტეს ამ ქვეყნად ცხოვრების 33 წელი. გამოდის, რომ აბიათარის და ვასპურაკანის მთავრის საუბარი შედგა ახ. წ. IV ს. 60-იან წლებში, ზუსტად კი — 367 წ. ამგვარად, ძვ. წ. 169 წელის ნაცვლად მივიღებთ 136 წელს (503 — 367 = 136).

ი. დავიდი ეთანხმება გ. მელიქიშვილის მოსაზრებას და აღნიშნავს, რომ ქართული საისტორიო ტრადიცია არ მოუთითებს ძვ. წ. VIII საუკუნეში ტივლათფილესერ III-ის მიერ ისრაელური ტომების პალესტინიდან (შომრონიდან) აყრასა და ასურეთის სამეფოში გადასახლებაზე, რადგან გადასახლებულთა ჯგუფები მაშინ ვერ გასცდნენ ასურეთის ჩრდილო საზღვრებს და, მაშასადამე, ისინი ვერ მოვიდოდნენ საქართველოში²⁷. ზემოთ, ძვ. წ. VIII საუკუნეში საქართველოში ებრაელთა პირველი მიგრაციის აღნიშვნისას ვეყრდნობოდი ვახუშტი ბატონიშვილის ცნობას. ი. დავიდს კი მიაჩნია, რომ ვახუშტიმ თავისებურად გაიგო მროველის თხზულების შესაბამისი ადგილი, რაშიც ვერ დავე-

²⁶ იქვე, გვ. 104.

²⁷ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, გვ. 453; ი. დავიდი, დასახ. ნაშრ., გვ. 232.

თანხმეპი. ვახუშტის ხელთ რომ ჰქონდა სხვა წყაროც, ამაზე მიუთითებს თუნდაც ის, რომ იგი მროველის ნათქვამს ამდიდრებს თარიღებით. ერთი რამ უცილობელია: ვახუშტიმ იცოდა შომრონიდან ებრაელების აყრისა (ძვ. წ. VIII ს.) და ასურეთში გადასახლებაზე. მაგრამ იმის თქმა, რომ მაინცდამაინც ტიგლეთფილესერ III-ის მიერ ასურეთში გადასახლებულ ებრაელთა ნაწილი უნდა შემოსულყო საქართველოში, არ იქნება სწორი. პალესტინაში დაწოკებულ და დევნილ ებრაელთა მცირე ან დიდ ჯგუფს შეეძლო მოეღწია სხვა გზითაც.

ლეონტი მროველი, როგორც ჩანს, არა მხოლოდ იცნობდა „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“, არამედ მისი დიდი ნაწილი, მკირეოდენი ცვლილებებით შეიტანა თავის თხზულებაში. ისიც ჩანს, რომ ის სარგებლობდა სხვა რედაქციითაც. მროველს თუ სხვა რედაქციის შემდგენელს, შეუმჩნევია ის შეუსაბამობა, რაც აბიათარის მიერ დასახელებულ წელთა რაოდენობაშია (334), ამიტომ ისტორიკოსმა ან მის ხელთ არსებული რედაქციის შემდგენელმა, გაასწორა ავტორის მიერ დაშვებული უზუსტობა და შემდგენიარად გადმოგვცა: „ესე შდგზის ვიციო წერილისაგან, ხოლო აწ ვინათგან კელი შეახეს მამათა მათ ჩუენთა ძესა (იესო ქრისტე — ე. მ.) მას დედაკაცისა ჩუენ ზედა და განხეთქა მეფობა ჩუენი სრულიად. და არს მით ჟამითგან სამასი წელი და უმეტესა...“²⁸. აუცილებლად უნდა მიექცეს ყურადღება ერთ მნიშვნელოვან დეტალსაც. „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ჩვენთვის ცნობილ რედაქციებს თუ ჩაუუკვირდებით, გამოდის, რომ აბიათარს პირადად არც უნაბავს წმ. ნინო და ისე ჩანს, თითქოს აბიათარის და ვასპურაკანის მთავრის საუბრის დროს იგი ცოცხალი აღარ იყო. მროველმა „მოქცევაჲს“ ეს ადგილიც გაასწორა და მის თხზულებაში უკვე ნათლადაა გადმოცემული აბიათარის ურთიერთობა წმ. ნინოსთან. ირკვევა, რომ აბიათარმა შეიტყო თუ არა ქართლში მოსული ნინოს ქადაგების შესახებ, მაშინვე დაინტერესდა და პირადად მისგან იღებდა განმარტებებს ამა თუ იმ ბუნდოვან საკითხზე. ამგვარად, მროველი ცდილობდა ქართლის გაქრისტიანების ისტორია თავისი თანამედროვე და შემდგომი პერიოდის მკითხველისათვის უფრო გასაგები და დამაქერებელი გაეხადა.

აქვე შეიძლება ითქვას, რომ ასტირონ ვასპურაკანელის მიერ დასახელებული წელი (503), უნდა გულისხმობდეს საკუთრივ აბიათარის წინაპრის მოსვლას ქართლში და არა, საერთოდ, ებრაელებისა. ებრაე-

²⁸ ქ ცხ., I, გვ. 96.

ლები არა მხოლოდ პალესტინიდან და თანაც ერთსა და იმავე დროს მოდიოდნენ. სავსებით მოსალოდნელია, რომ ძვ. წ. II საუკუნის 60-იან წლებში, როდესაც იუდეა სირიის ბატონობის ქვეშ იყო, მოსულიყო ებრაელთა რომელიმე გვარი, რომელსაც ეკუთვნოდა აბიათარის წინაპარი.

ამგვარად, ქართული საისტორიო ტრადიცია ებრაელთა საქართველოში მოსვლის შესახებ წინააღმდეგობრივია. უფრო მეტიც, იგი პრო-ებრაულია. დაკვირვებულ მკითხველს აუცილებლად შეექმნება შთაბეჭდილება, რომ ძველი ავტორების მიზანი იყო ებრაელთა მოსვლა საქართველოში წარმოესახათ, როგორც დადებითი მოვლენა ქართველი ხალხის ისტორიაში. ასეთი კონცეფციის ჩამოყალიბებას, როგორც ქვემოთ დავრწმუნდებით, გარკვეული მიზეზები ჰქონდა. აღნიშნულმა კონცეფციამ უდიდესი როლი შეასრულა ქართულ-ებრაული ურთიერთობის შემდგომ განვითარებაზე.

შუა საუკუნეების საქართველოში ებრაელთა შემოსვლა სხვადასხვა ქვეყნებიდან ხდებოდა. მათი ახალ-ახალი ნაკადების შემოღწევა საქართველოში, უპირველეს ყოვლისა, განპირობებული იყო მეზობელ ქვეყნებში ებრაელთა დევნა-შევიწროებით. ცნობილია რამდენიმე იმიგრაცია საბერძნეთიდან კავკასიაში და, კერძოდ, საქართველოში. ებრაელები ინარჩუნებდნენ რა თავის ეროვნულობას და რწმენას, უცხო სხეულს წარმოადგენდნენ ბიზანტიის იმპერიაში. ამიტომ აღმოსავლეთში გაფანტულ ებრაელებში ქრისტიანობის ძალდატანებით გავრცელებამ ისეთი მასშტაბი მიიღო, რომ რიგ ადგილებში სისხლისღვრაც კი მოჰყვა. განსაკუთრებით დაიძაბა მდგომარეობა VI საუკუნეში იმპერატორ იუსტინიანეს დროს (527—565), როდესაც ებრაელებს გაქრისტიანებას აიძულებდნენ. ასეთი ტენდენცია კიდევ უფრო გაძლიერდა იმპერატორ ლევ ისავრიელის დროს (717—741), რომელმაც სათანადო ბრძანებებიც გამოსცა 723 წელს.

იმპერატორების მიერ გატარებულმა ღონისძიებებმა გარკვეული შედეგი გამოიღო: მრავალი ებრაელი გაქრისტიანდა, ღიდმა ნაწილმა კი დატოვა ბიზანტიის იმპერია და ყირიმს, კავკასიასა და ხაზარეთის სამეფოს შეაფარა თავი.

როგორც ცნობილია, ისტორიულად, ქართველური ტომების განსახლების არეალი შორს სამხრეთით, მცირე აზიაში ვრცელდებოდა. მაგრამ იქ მიმდინარე ეთნო-დემოგრაფიულმა ძვრებმა (ბერძენ-რომაელები, არაბები, თურქები, სომხები) თავისი დიდი დასავა როგორც ქართველების, ისე ებრაელების ცხოვრებას. ძველი სამოსახლოებიდან აყრილი, ასიმილაციას გადაარჩენილი ებრაელები, ისევე, როგორც ქართველები, ჩრდილოეთის მიმართულებით მიდიოდნენ და აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს შიდა რაიონებში სახლდებოდნენ. დაახლოებით ამავე პერიოდში უნდა მომხდარიყო ებრაელების შემოსვლა სომხეთიდან.

გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ხაზართა სამეფოს დაცემის შემდეგ (X ს.), სლავი ტომებისაგან დევნილი ხაზარი ებრაელების ერთი ნაწილი თავს შეაფარებდა კავკასიას და შეიძლება საქართველოშიც შემოალწია.

XIX ს. დასაწყისში თურქეთიდან კავკასიის ქვეყნებში არამეელი ებრაელების (წარმოშობით ისტორიული ქურთისტანის ებრაული თემებიდან) საკმაოდ დიდი ნაკადი შემოვიდა, რითაც დასაბამი მიეცა ამიერკავკასიაში ახალი დამოუკიდებელი ებრაულ-ეთნიკური ელემენტის გაჩენას. ისინი არამეულ დიალექტზე მეტყველებდნენ. მათი ქართულ-ებრაული სახელწოდებაა ლახლუხები, რაც, როგორც ვარაუდობენ, შეერქვათ მათივე ენობრივ-ბგერობრივი ნიუანსების (მეტყველებაში ლ, ხ ბგერების სიქარბის) გამო²⁹.

საქართველოში მოდიოდნენ, აგრეთვე, აზიის ქვეყნებიდან გამოსული ებრაელები. 1807 წ. 27 თებერვალს ი. ვ. გუდოვიჩი წერდა: პ. მ. ლიტვინოვს თურქეთიდან მოსული სომხებისა და ებრაელების სურვილზე რუსეთის ქვეშევრდომობის მიღების შესახებ³⁰.

მრავალი ასირიელი ქრისტიანი და ებრაელი მოდიოდა საქართველოში მუღმივად საცხოვრებლად. ისინი იყვნენ ირანიდან, ერაყიდან, თურქეთიდან, ქურთისტანიდან, ურმიიდან და სხვა ქვეყნებიდან. მათი გადმოსახლება საქართველოში განსაკუთრებით ინტენსიური გახდა რუსეთ-თურქეთის 1828 წლის თურქმანჩაის ზავის შემდეგ.

²⁹ ი. დ ა ვ ი დ ი, დასახ. ნაშრომი, II, გვ. 114, 120, 301—302.

³⁰ იქვე, გვ. 169.

ევროპელი ებრაელების, ანუ აშკენაზების მოსვლის, მათი ცხოვრებისა და ადგილობრივ მოსახლეობასთან ურთიერთობის საკითხებმა დიდი ზანია მიიპყრო მეკლევართა ყურადღება. საქართველოში ამ საკითხებით დაინტერესდა და სპეციალური გამოკვლევა, საკმაოდ ვრცელი სტატიის სახით, რუსულ ენაზე გამოაქვეყნა ა. კრიხელმა.

ჩემი მიზანია მოკლედ გადმოვცე ევროპელი ებრაელების საქართველოში მოსვლის ზოგიერთი მომენტი. საქართველოში აშკენაზების ბედი სრულიადაც არ იყო დამოკიდებული ადგილობრივ მოსახლეობაზე, რომელიც რუსულ ადმინისტრაციას და მოხელეებს ემორჩილებოდა.

აშკენაზები ამიერკავკასიაში, კერძოდ საქართველოში, პირველად მაშინ გამოჩნდნენ. როცა, 1804 წლის ბრძანებით, რუსეთის ებრაელებს კავკასიაში დასახლებისა და მიწების საკუთრებაში შეძენის ნება მისცეს. მაგრამ აღნიშნულ ბრძანებას წინ უძღოდა 1798 წლის დებულება ებრაელებისათვის ე. წ. „ბინადრობის ფარგლების“ დაწესების შესახებ. დებულებით მეფის ხელისუფლებამ ებრაელთათვის მრეწველობის განვითარების მხრივ ჩამორჩენილი 15 გუბერნია გამოყო, რომელთა გარეთ ცხოვრება და საქმიანობა ეკრძალებოდათ. როგორც ცნობილია, არ არსებობდა რუსეთის იმპერიის სახელმწიფოებრივი და საზოგადოებრივი ცხოვრების არც ერთი სფერო, სადაც კანონით არ იზღუდებოდა ან არ იკრძალებოდა ებრაელთა მონაწილეობა. ამგვარად, 1804 წლის ბრძანებით, კავკასია და, რა თქმა უნდა, საქართველოც გამოცხადდა „ებრაელთა დასახლების ზონად“. ამ ბრძანების ცხოვრებაში განხორციელებისას ადგილობრივი რუსული მმართველობა ჩვეული ბიუროკრატიული ინსტინქტით საკუთარი ინიციატივის გამოჩენას ერიდებოდა და ცდილობდა ზუსტად დაედგინა კავკასიის რომელ ადგილებში შეიძლებოდა ებრაელთა ჩასახლება. ასეთი სიფრთხილისაყენ უბიძგებდათ ბრძანების ზოგადი ხასიათი. კავკასიის გამგებლები ითვალისწინებდნენ იმავე ბრძანებით იმპერიის სხვა გუბერნიებში დაწესებულ ებრაელთა „დასახლების ფარგლებს“, რომ, მაგალითად, ებრაელებს კიევის ოლქში კი შეეძლოთ დასახლება, მაგრამ ასეთი უფლება ერთმეოდათ კიევში. ამიტომ მათ უნდა გაერკვიათ თბილისის გუბერნიაში მოსულ ებრაელებს შეეძლოთ თუ არა თბილისში დასახლება,

კავკასიის ადმინისტრაციამ არაერთხელ მიმართა იმპერიის შინაგან საქმეთა სამინისტროს, რომლის კომპეტენციაშიც შედიოდა აღნიშნული ბრძანების განხორციელება. ისინი ითხოვდნენ საკითხის გარკვევას თბილისის მიმართ, საითაც განსაკუთრებით მიისწრაფოდნენ ახლად-ჩამოსახლებულები. ისინი არ მოიდიოდნენ დიდი რაოდენობით. 1804—1825 წლებში კავკასიაში სულ ჩამოსახლდა 500 სულამდე. მათი დიდი ნაწილი დასახლდა საქართველოში, განსაკუთრებით თბილისში, მოგვიანებით ქუთაისში და ბათუმში.

ა. კრიხელის აზრით, აღმოსავლეთეუროპელი ებრაელების თბილისში დასახლების წადილი იმით იყო გამოწვეული, რომ საქართველოს დედაქალაქი მაშინ კავკასიის ცენტრად ითვლებოდა. მე კი მგონია, რომ აშკენაზების ლტოლვა საქართველოსაკენ და, კერძოდ, თბილისისაკენ ნაკარნახევი იყო საქართველოში ანტისემიტიზმის არარსებობით, რაც არ შეიძლება არ სცოდნოდათ რუსეთის სხვადასხვა გუბერნიიდან და ევროპიდან წამოსულ ებრაელებს. მათ ისიც უნდა სცოდნოდათ, რომ თბილისში XIX საუკუნის დასაწყისში ებრაული მოსახლეობა არ იყო, რაც ქართველი ებრაელების მხრივ გამორიცხავდა კონკურენციას ხელოსნობასა და ვაჭრობაში.

კავკასიაში ჩამოსახლებული ებრაელები ძირითადად პოლტავის, კრემენჩუგის, ბერდიჩევის, მოგილევის, კიევის, კურლანდიის, ვიტებსკის და სხვ. გუბერნიებიდან იყვნენ, აგრეთვე პოლონეთიდან, ავსტრიიდან, ბელგიიდან და სხვ.

ვიდრე კავკასიის ადმინისტრაციასა და შინაგან საქმეთა სამინისტროს შორის მიწერ-მოწერა მიმდინარეობდა, ებრაელთა მნიშვნელოვანი ნაწილი უკვე დასახლდა კავკასიასა და, ნაწილობრივ, საქართველოში.

თბილისის საქალაქო პოლიციის სიებისა და უწყებების მიხედვით, უცხოელი ებრაელების აბსოლუტური უმრავლესობა სხვადასხვა ხელობისანი იყვნენ: თერძები, მექუდეები, ებოლეტების მკერავეები, სპანის მხდელები, ოქრომკედლები, მესაათეები, მეტყავეები, კალატოზები, მეთუნეშეები, ღურგლები, მკალავეები, არყის გამომხდელები და სხვ. იყვნენ, აგრეთვე, მასწავლებლები და წერილი ვაჭრები.

1825 წ. 3 თებერვალს გამოიცა ბრძანებულება, რომლის მიხედვითაც 1804 წლის დებულება, მართალია, ძალაში რჩებოდა, ე. ი. ებრაელებს უფლება ეძლეოდათ კავკასიის ოლქში მუდმივად ცხოვრებისა, მაგრამ ერთი პირობით: იმ მაზრებიდან, სადაც არსებობდა სუბოტნიკების, ანუ იუდეველთა სექტა, და მათი მეზობელი მაზრებიდანაც კი,

უნდა გაესახლებინათ ყველა ებრაელი, ყოველგვარი გამონაკლისის გარეშე და არასოდეს არ უნდა მიეცათ იქ ყოფნის უფლება. სუბოტნიკების, ანუ იუდეველთა სექტაში ტომით ებრაელები კი არ ერთიანდებოდნენ არამედ რუსი გლეხები. იგი გაჩნდა XVII ს. დასასრულს მოსკოვისა და ნოვგოროდის გუბერნიებში. ისტორიკოსთა აზრით, ეს იყო თავისებური რელიგიური პროტესტი ბატონყმობის წინააღმდეგ. თუმცა ამ რწმენის გავრცელების პროცესი მკვლევართათვის ბოლომდე არ არის ცნობილი. დღევანდელი სუბოტნიკების ბუნდოვანი მოგონებებით, მათმა წინამორბედებმა ასე გამოხატეს რუსეთში არსებული „დიქტატორული მართლმადიდებლობის“ მიმართ თავიანთი პროტესტი და დაუბრუნდნენ განწმენდილ ჭეშმარიტებას, თავდაპირველ ბიბლიურ მცნებებს, ძველი აღთქმის სწორ და სამართლიან ცხოვრებას, სადაც ერთადერთი მეფე არის ღმერთი. მათ სწამდათ შაბათი და უარყოფდნენ კვირას. აქედან მიიღეს სახელი — სუბოტნიკები. სუბოტნიკებმა არ დაიხიეს არავითარ სატანჯველის წინაშე. ეკლესია და კანონმდებლობა დაუნდობლად სდევნიდათ. ალექსანდრე I-ის 1823 წლის ბრძანებით, სექტის მეთაურები ჯარისკაცებად უნდა გაეგზავნათ კავკასიაში, ვინც სამხედრო სამსახურისათვის ვერ ივარგებდა, ისინი კი ციმბირში გადაესახლებინათ, თვით მოძღვრება აკრძალეს, სექტის რიგით წევრებზე პასპორტები არ გაიცემოდა. „სასჯელთა დებულების 25-ე მუხლის მიხედვით, „ერესის გავრცელებისათვის“ სუბოტნიკებს საკუთრების უფლება ერთმეოდნე და სამი წლით აპატიმრებდნენ. დევნისაგან თავის დასაღწევად მათ ებრაელები დაირქვეს, წეს-ჩვეულებები ხომ მაინც ერთნაირი ჰქონდათ.

1826 წლის 18 დეკემბრის ბრძანებით სუბოტნიკების ერთი ნაწილი საქართველოში გადმოასახლეს, ნაწილი კი — ციმბირსა და სხვა შორეულ ადგილებში. ამავე ბრძანებით სუბოტნიკებს აეკრძალათ ამიერკავკასიაში გადაადგილება და ვაჭრობა, მაგრამ რამდენიმე ხნის შემდეგ ეს შეზღუდვა გაუქმდა. ცენტრალური რუსეთის სექტანტების ნაწილი 1850 წ. დასახლეს აზერბაიჯანში, ყუბის მიდამოებში და ამიერკავკასიის სხვა ადგილებში.

1825 წ. 3 თებერვლის დადგენილებით, იმის გარდა, რომ ებრაელებს ეკრძალებოდათ ცხოვრება კავკასიის იმ ადგილებში, სადაც სუბოტნიკების სექტა არსებობდა, მათ აეკრძალათ იმ ადგილებში ყოფნაც, სადაც არავითარი სექტა არ არსებობდა. კავკასიაში განსაზღვრული დროით დასახლება შეეძლოთ მხოლოდ ხელოსნებსა და ვაჭრებს. საქართველოს უმაღლეს ხელისუფლებას მიუთითებდნენ, რომ ებრაე-

ლებს საქართველოში მოსვლა მხოლოდ კომერციულ საქმიანობასთან დაკავშირებით შეეძლოთ, ხელოსნებს კი იმ შემთხვევაში, თუ სურვილი ექნებოდათ სრულყოფილ თავიანთი ხელობა ან თავისი ოსტატობა ეჩვენებინათ. ყველა ებრაელი, საქართველოში მოსვლისთანავე უნდა გამოცხადებულიყო ქალაქის საბჭოში და განეცხადებინა რისი სწავლა სურდა ან რისი ოსტატი იყო. თუ აღმოჩნდებოდა, რომ მისი პროფილის ოსტატი ქალაქში არ იყო, მაშინ, „საზოგადოებრივი აუცილებლობის გამო“, ქალაქის საბჭო წარადგენდა გუბერნიის მმართველობაში, საიდანაც თანხმობის მიღების შემდეგ, ებრაელს ქალაქში დარჩენის ნება მიეცემოდა არა უმეტეს ექვსი კვირით. საპატიო მიზეზის არსებობის შემთხვევაში, შეიძლებოდა ვადის გადიდება ექვს თვემდე.

კავკასიაში მოსული ებრაელი ოსტატისათვის, ქალაქში შესვლის ნებართვის გარდა, აუცილებელი იყო პასპორტი, რომელსაც გასცემდა იმ გუბერნიის მმართველობა, რომელზეც იყო მიწერილი პირადად. აუცილებელი იყო აგრეთვე, კაგალური მოწმობა იმ ებრაული თემისა, სადაც ადრე ცხოვრობდა იგი. მასში აუცილებლად უნდა ყოფილიყო აღნიშნული სარეკრუტო ვალდებულებასთან დამოკიდებულება და სახელმწიფო გადასახადების გადახდის მდგომარეობა.

დადგენილი ვადის გასვლის შემდეგ, ებრაელი თუ არ დატოვებდა ქალაქს ან კვლავ დაბრუნდებოდა იქ, მაშინ 1797 წ. 15 ნოემბრის, 1823 წ. 23 თებერვლისა და 1826 წ. 8 ივნისის ბრძანებულებათა საფუძველზე, მოეპყრობოდნენ როგორც მაწანწალას. ხოლო მას, ვინც თავშესაფარს მისცემდა ასეთ ადამიანს, პასუხი მოეთხოვებოდა, როგორც მაწანწალას მფარველს.

1825 წ. ფინანსთა მინისტრის კანკრინის განკარგულებით, რუსეთის ებრაელებს აეკრძალათ თბილისში და საქართველოს სხვა ქალაქებში ცხოვრება. ყველა ბრძანებულება და განკარგულება იმით „დაგვირგვინდა“, რომ 1827 წ. არაქართველი ებრაელები გაასახლეს საქართველოდან. ამას ეკონომიკური თვალსაზრისით მთელი რიგი უარყოფითი მოვლენები მოჰყვა, კერძოდ, გაძვირდა სამრეწველო-ხელოსნური ნაწარმი.

1827 წ. 14 ოქტომბერს თბილისის გუბერნატორი სიბიაგინი შინაგან საქმეთა მინისტრს სწერდა: „საქართველოში, განსაკუთრებით თბილისში, რამოდენიმე ხანია, რუსეთის სხვადასხვა გუბერნიიდან და საზღვარგარეთიდან მოვიდნენ ებრაელები. თვით ებრაელები უმეტესწილად არიან თერძები და მექუდეები, აქვთ ტრაქტირები და, ამ მხა-

რეში მსგავსი ადამიანების წაკლებობის გამო, თავიანთი საქმიანობით დიდი სარგებელი მოაქვთ სამხედრო და სამოქალაქო მოხელეებისათვის.

ადგილობრივმა პოლიტიის ხელმძღვანელობაჲ, ხელისუფლებას სურვილების აღსრულებით და იმის გამო, რომ ებრაელებს უფლება არა აქვთ საქართველოში მუდმივად ყოფნისა, ბრძანება გასცა მათი აქედან გასახლებისა. მაგრამ ჩემამდე მოღწეული მათი საჩივრების გამო, ებრძანე მათი (ებრაელების — ე. მ.) თბილისში რამოდენიმე ხნით დატოვება იმის მიზეზით, რომ ამჟამინდელი ომიანობის დროს თერძი ოსტატები აუცილებელი არიან მოხელეთა მოთხოვნების დასაკმაყოფილებლად. საერთოდ, მათი გასახლება საქართველოდან ეეროპელებს (რუსი სამხედრო და სამოქალაქო მოსამსახურენი — ე. მ.) ჩააყენებს მძიმე მდგომარეობაში.

შემყავს რა თქვენი უმაღლესობა საქმის კურსში, უმდაბლესად გთხოვთ დაამტკიცოთ ჩუქს მიერ გატარებული ღონისძიებები. სხვათა შორის, მე დაეამტკიცე აღმასრულებელი ექსპედიციით. რომ სხვადასხვა სახის ოსტატების და ტრაქტირების მფლობელთა გარდა, დროებით შემოსული ყველა ებრაელი, რომლებიც აქ უსაქმურად ცხოვრობენ, ან სახლებში დაატარებენ წვრილმანს, დაუყოვნებლივ იქნებიან გასახლებულნი მათთვის გამოყოფილ საცხოვრებელ ადგილას³¹.

თბილისის გუბერნიის შუამდგომლობა უარყოფილ იქნა და მას დაეჯალა შინაგან საქმეთა მინისტრის ბრძანების შესრულება. კავკასიის ადმინისტრაციის სხვა შუამდგომლობაც ასევე უშედეგოდ დასრულდა. თბილისიდან გაასახლეს ყველა არაქართველი ებრაელი: არყის გამომხდელები — მაირა ლევიჩი, მოვშე ელკინი, ლეიზერ ეიდელსონი, ნახინ ფილკეშტეინი, პინხოს პავლოვსკი — არყის ოსტატი; თერძები — ირა ვარიზბორგი, მაიერ ფარბერი, ელია ბროდსკი, იანკელ ტარნოპოლსკი, შლიმა შალომოვი, ლეიბა ზეიდმანი, იუდელ სოლომონოვიჩი; მექუდეები — შლომო ბროდსკი, სოლომონ გულშტეინი. იცკო კრავეცი, ფატელ მოსკოვიჩი; მეთუნეშეები — გერშკო ზეიდენბერგი, გერშკა ლოშაკი, გერშკო ზალმანი, შლუკლერი, აიზერ შალმანი, შპუილა შკოლნინი, იცკო ლუბარსკი; ბეგა კირკოვსკი — არყის ოსტატის პავლოვსკის მუშა, სულ 25 კაცი. ასევე გაასახლეს უცხოელი ებრაელები

---

³¹ Акты, собранные Кавказской Археологической комиссией, т. VII. Кавказ и Закавказье за время управления генерал-фельдмаршала графа Ивана Федоровича Паскевича-Ерewanского, 1827—1831, Тиф., 1878, с. 4.

საქართველოს სხვა ადგილებიდან, რამაც, როგორც ზემოთ ითქვა, გარკვეული ეკონომიკური ხასიათის სიძნელეები წარმოშვა.

1831 წ. დასასრულს თბილისში კვლავ გამოჩნდა რუსეთიდან მოსული რამდენიმე ებრაელი გუბერნატორის მიერ გაცემული პასპორტით. საქართველოს ადმინისტრაცია რუსეთიდან მოსული ებრაელების მიმართ გამონაკლისის დაშვების აუცილებლობას კვლავ იმავე მოტივებით ცდილობდა, რაზეც ზემოთ უკვე აღინიშნა. ამის შესახებ მთავარმართებელი აცნობებდა შინაგან საქმეთა სამინისტროს 1833 წ. 23 თებერვალს. მაგრამ პეტერბურგიდან პასუხი იგვიანებდა და საქართველოს ხელისუფლებამ 1836 წ. 2 სექტემბერს ხელახლა მიმართა იმავე სამინისტროს.

ვიდრე საქართველოში პასუხს ელოდნენ პეტერბურგიდან, ამასობაში გრძელდებოდა ებრაელების მოსვლა რუსეთიდან, რაც ადმინისტრაციის აუცილებელი ნებართვით ხდებოდა.

1835 წ. შინაგან საქმეთა სამინისტრომ კვლავ დააპტაცია ებრაელებისათვის ზოგიერთ გუბერნიაში ცხოვრების აკრძალვის წესი. ამასთან ერთად დადგინდა იმ გუბერნიების ხელახალი ჩამონათვალი, სადაც ებრაელებს შეეძლოთ ცხოვრება. აღმოჩნდა, რომ ჩამონათვალში არ იყო თბილისისა და ქუთაისის გუბერნიები და ევროპელ ებრაელებთან ერთად კინაღამ ქართველი ებრაელებიც გაასახლეს.

მეფის მთავრობას უზენაესი ბრძანებულებით სურდა სუბოტნიკების ამოძიკვა. იუდაიზმის შეეწროება და მისი მიმდევრების რიგების შემცირება. გასასახლებელთაგან თუ ვინმე მართლმადიდებლურ რწმენაზე გადასვლის ზედდგინებას გამოსთქვამდა, ასეთი პიროვნება დაუყოვნებლივ იღებდა მუდმივად ცხოვრების ნებას და სრულუფლებიან მოქალაქედ გადაიქცეოდა³².

აღნიშნული ბრძანების აღსრულება საქართველოს და მთიელ ებრაელებს უცილობელ დაღუპვას უქადდა. საუკუნეების განმავლობაში დამკვიდრებული ხალხის აყრა მათს განუკითხავად განწირვას ნიშნავდა. ებრაელებმა თავდაპირველად საჩივრების წერა დაიწყეს, რათა დაესაბუთებინათ საქართველოში და კავკასიაში თავიანთი ცხოვრების ხანდაზმულობა და კანონიერება. ხელისუფლების განზრახვას ებრაელთა გასახლების შესახებ უარყოფითად გამოეხმაურა ქართველი თავადაზნაურობა, რომელთაც სხვა გარემოებებთან ერთად ისიც აწუხებდათ,

³² А. Крихели, Исторический обзор пребывания иногородних (Русских и Европейских) евреев на Кавказе. Спб., III, гл. 147.

რომ დაკარგავდნენ საკმაოდ დიდი რაოდენობით ყმებს. ყოველივე ეს გაითვალისწინა კავკასიის მთავარმართებელმა როზენმა და 1836 წ. 2 სექტემბერს და 1837 წ. 1 აპრილს თავისი მოსაზრებები გაუგზავნა შინაგან საქმეთა სამინისტროს. როგორც ჩანს, განზრახული ღონისძიებების წინააღმდეგ იმდენმა არგუმენტმა მოიყარა თავი, რომ შინაგან საქმეთა სამინისტრო იძულებული გახდა უკან დაეხია. 1837 წ. 21 მაისს გამოიცა ახალი განკარგულება მთავარმართებლის სახელზე:

„თქვენი უმაღლესობის გასული წლის 2 სექტემბრის და ამა წლის 1 აპრილის ჩემდამი მომართვებში ნათქვამია იმ სიძნელებებზე, რაც შეგხვდათ თქვენ, მოწყალეო ხელმწიფე, საქართველოდან და ამიერკავკასიის ოლქიდან ებრაელების გასახლების 1835 წლის 13 აპრილის დებულების უზენაესი დამტკიცების გამო. რადგან მრავალი მათგანი ცხოვრობს სოფლად, გაიჩინა მეურნეობა და მისდევს ხენა-თესვას, ამიტომ მინისტრთა კომიტეტში შევედი წარდგინებით.

კომიტეტის დადგენილებით, ამა წლის 18 მაისს ხელმწიფე იმპერატორმა უზენაესი ბრძანებით იწება: დატოვეთ იმ მხარეში მცხოვრები ებრაელები, რომლებიც ცხოვრობენ მთელ სოფლებად... საერთო უფლებებით სარგებლობის ნებართვით, რომლებიც დადგენილია აღნიშნული დებულებით მათი საერთო ბინადრობისათვის, მაგრამ არ დაუშვათ სხვა ებრაელების დასახლება იმ მხარეში. რაც შეეხება ხელოსან ებრაელებს, როგორც ამჟამად იქ მცხოვრებლებს, ისე სხვა გუბერნიებიდან ახალმოსულებს, დამკვიდრდნენ, ერთის მხრივ, იმ მხარეში ხელოსანთა ნაკლებობაზე საქართველოს მთავარმართებლის მოწმობით, მეორე მხრივ, ებრაელთა შესახებ დებულების 5 ნაკითხვით, სადაც ცნობილია ასეთი ადამიანების ნაკლებობა. ასეთ შემთხვევაში უნდა იხელმძღვანელონ აღნიშნულ დებულებაზე ზუსტად დაყრდნობით“³³.

ამას გარდა, გადაწყვეტილება უცხოქალაქელი ებრაელების შესახებ, ვრცელდებოდა მხოლოდ იმ პირებზე, რომლებიც უკვე ცხოვრობდნენ კავკასიის ამა თუ იმ მხარეში 1837 წლის 18 მაისამდე. დებულების გამოქვეყნების შემდეგ მოსულ ებრაელებს ეკრძალებოდათ აქ დასახლება³⁴.

³³ საქართველოს ცენტრალური ისტორიული არქივი (შემდგომში სცია), ფონდი 8, ფურცელი 2829.

³⁴ А. Крихели, Ук., труд, с. 150.

ზემოთ უკვე ითქვა, რომ საქართველოში მოსული აშენაზები ძირითადად რომელიმე ხელობაში იყვნენ დაოსტატებულნი და, როგორც ჩანს, უმთავრესად სამოქალაქო და სამხედრო მოხელეებს ემსახურებოდნენ. ადგილობრივი ოსტატები კი უმთავრესად აზიური ტანსაცმლის სპეციალისტები იყვნენ და მკვიდრი მოსახლეობის ფართო მასების მოთხოვნილებას აკმაყოფილებდნენ.

უცხოელი ებრაელი ოსტატების დასახლებამ თბილისში კონკურენტული გამოიწვია ადგილობრივ და მოსულ ოსტატებს შორის. წინააღმდეგობამ ისეთი მწვავე ხასიათი მიიღო, რომ თბილისელმა თერაპებმა — უსტაბაშებმა ეგორ მონთაშემა და შიო ილურიძემ 1836 წ. ბარონ როზენს წარუდგინეს მოთხოვნა, რომელშიც ნათქვამი იყო: „ოთხ წელზე მეტი გავიდა, რაც ქალაქ თბილისში სხვადასხვა გუბერნიიდან დასახლდა მრავალი ებრაელი, ზოგი მთელი ოჯახებითაც კი. ზოგიერთს აქვს სამიკიტნო, დიდი ნაწილი კი მკერავია. უკანასკნელთა შორის არიან სოლომონ სალმანი, მოისეი კრინსკი და მოისეი მოგილევსკი, რომელთაგან პირველ ორს ერთ სახლში ჰყავს 30 მუშა, ხოლო უკანასკნელს ცალკე სახლში ჰყავს 15 მუშა ქრისტიანული აღმსარებლობისა, რომლებიც მუდმივად ცხოვრობენ და მუშაობენ ებრაელებთან ერთად. ქრისტიანული აღმსარებლობის ოსტატები ასწავლიან თუ არა შეგირდებს ხელობას, ებრაელები მაშინვე თავისთან გადაიბირებენ და ამით (ქართველ — ე. მ.) ოსტატებს ხელიდან აცლიან მათი თავისთავი დაკავების საშუალებას... ებრაელთა ასეთი დასაგმოზი საქციელის გამო ჩვენი ქრისტიანული აღმსარებლობის საზოგადოება თბილისში (შედგება კარგი ოსტატების 30 ოჯახისაგან) იმდენად შევიწროებულია, რომ დიდი გაჭირვებით იხდის სახელმწიფო გადასახადებს და ყველა სახელმწიფო ვალდებულებას...“

ზოგიერთი მათგანი უკვე იყო გასახლებული საქართველოდან ჯერ კიდევ საქართველოს მთავარმართებლის ბატონი გენერალ-ფელდმარშლის, ვარშავის თავადის, გრაფ პასკევიჩ ერეკლესის ბრძანებით, მაგრამ მისი წასვლის შემდეგ ისინი კვლავ დაბრუნდნენ თბილისში და ხელახლა დასახლდნენ... კანონები ებრაელთა მიმართ სრულიად არ ხორციელდება თბილისში. ამიტომ საქართველოს მთავრობის უმაღლეს აღმსარებელ კომისიისადმი წარდგენილ თხოვნაში მიმდინარე წლის 8 ივნისს ერთიანად ამოეწერეთ ზემოაღნიშნული კანონები და ვითხოვდით განკარგულებას რათა თბილისში მცხოვრები ყველა ებრაელი დაუყოვნებლივ გაესახლებინათ საქართველოდან, აკრძალოდათ აქ მუდმივი საცხოვრებლის ფლობა, მხოლოდ პოლიციის ნებართვით 6

კერა და გუბერნიის სამმართველოს ნებართვით ექვსი თვე შეეძლოთ გაჩერება. მაგრამ ჩვენს ამ თხოვნას არ აკმაყოფილებენ...“³⁵.

საჩივრიდან ჩანს, რომ თბილისში ჩამოსახლებულ უცხოელ ებრაელებს კაპიტალისტური მანუფაქტურის მსგავსი წარმოება მოუწყვიათ, რითაც მკაცრ კონკლრენციას უწევდნენ ადგილობრივ სომეხ და ქართველ ხელოსნებს. ხელისუფლების მხოლოდ ამ არგუმენტით ამხედრება ებრაელების წინააღმდეგ შეუძლებელი იქნებოდა. ამიტომ უსტაბაშებმა უფრო საჩოთირო მომენტზე გაამახვილეს ყურადღება, კერძოდ, ისინი აქცენტს აკეთებდნენ ქრისტიანის დაქირავების წესის დარღვევაზე. საჩივარში ნათქვამია: „ებრაელებს ეკრძალებათ ქრისტიანების დაქირავება მოსამსახურედ ან მუშად შემდეგი განმარტებით: 1) სამიკიტნოს მოიჭარე ებრაელს ნება ეძლევა მაშრობითი სქესის ქრისტიანთა მოსამსახურე ყავდეს მოიჭარის მსახურის რანგში, ხოლო დედრობითი

საქმელის მოსამზადებლად. თვალყური უნდა ადევნონ, რომ დედრობითი სქესის ქრისტიანი ქალები სამუშაოს ასრულებდნენ განსაკუთრებულ სახლში, სადაც ებრაელი არ ცხოვრობს“³⁶. კანონი მართლაც კრძალავდა ებრაელის და ქრისტიანის ერთ სახლში ცხოვრებას. ამიტომ აღმასრულებელმა ექსპედიციამ ბრძანა, რომ თბილისის ადმინისტრაციას ჩამოერთმია დასახელებული ებრაელებისათვის მუშები და მომავლშიც თვალი ედევნებინა, რომ მსგავსი რამ არ გამეორებულყო.

მკერავებმა სოლომონ სალმანმა, მოისეი მოგილეცკიმ და ეპოლეტების ოსტატმა ზალმან ლადიენსკიმ მთავარმართებელს მიმართეს თხოვნით, რომელშიც აღნიშნული იყო აღმასრულებელი ექსპედიციის განკარგულებაზე და იქვე მიუთითებდნენ თავიანთ საქმიანობაზე თბილისში, სადაც არავის არ გამოუთქვამს უკმაყოფილება.

როგორც მთავარმართებლის მიერ შინაგან საქმეთა სამინისტროში გაგზავნილი მიმართვიდან ჩანს, ადგილობრივ ხელისუფლებას შეუსწავლია უსტაბაშების საჩივარი. ებრაელი ოსტატებისათვის შეგირდები დაუტოვიათ მხოლოდ იმ პირობით, რომ ოსტატებს და შეგირდებს ერთ ბინაში არ უნდა ეცხოვრათ. ამგვარად, ზუსტად იქნა დაცული ებრაელების მიერ ქრისტიანთა დაქირავების წესი.

მომჩივანნი მაინც არ დაცხრნენ და პირდაპირ შინაგან საქმეთა სამინისტროს მიმართეს, რომელმაც საქართველოს მთავარმართებლისა-

³⁵ სცია, ფონდო 8, ფურც. 3840, 1836 წ., გვ. 17—20; А. Крихели, Ук. труд, с. 125.

³⁶ იქვე.

გან მოითხოვა ახსნა-განმარტება. პეტერბურგს გაგზავნილ ცნობაში ნათქვამი იყო, რომ ებრაელი ოსტატები უკეთ დახელოვნებული არიან და კლიენტურაც მეტი ჰყავთო.

1836 წ. ოქტომბერში მართებელმა სენატმა მთავარმართებლისგან მოითხოვა დაწერილებითი ინფორმაცია თბილისის ებრაელების საქმიანობაზე და 1837 წ. დასასრულს მოვიდა ახალი ბრძანება: ილუბრის და მონტაშევის განცხადება, თითქოს თბილისში ებრაელები განსაკუთრებული პრივილეგიებით სარგებლობდნენ, უარყოფილ იქნა.

მაგრამ საქმე ამით არ დამთავრდა. 1838 წ. პეტერბურგს საჩივარი გაგზავნა თბილისის თერძების ამქარმა, რომელიც კვლავ აშკენაზი ოსტატების განდევნას მოითხოვდა და თითქმის იგივე ბრალდებებს იმეორებდა, რაც ზემოთ იყო აღნიშნული. ამჯერად საჩივარმა შედეგი გამოიღო³⁷ და თბილისიდან უცხოელი ებრაელების განდევნა დაიწყო. მაგრამ, იმავე დროს, ჯდგილობრივი ბელისუფლება ითვალისწინებდა ებრაელი ოსტატების მაღალ ხელოვნებას, ხელს უწყობდა ადგილობრივ არაებრაელებს შეესწავლათ მათგან ხელობა და ამგვარად სამუდამოდ გათავისუფლებულიყვნენ ებრაელი ოსტატების საჭიროებისაგან.

1847 წ. ოქტომბერშიც გამოიცა ბრძანება ამიერკავკასიაში უცხოელი ებრაელების დასახლების აკრძალვის შესახებ. მაგრამ ამის განხორციელება კვლავ მთელ რიგ სიძნელეებთან იყო დაკავშირებული. მეფის ნაცვალმა ვორონცოვმა მოითხოვა ზოგიერთი ებრაელისათვის განუსაზღვრელი დროით ცხოვრების უფლება. ისინი, რა თქმა უნდა, სხვადასხვა ხელობის მაღალი კვალიფიკაციის ოსტატები იყვნენ. 1852 წ. შედგა იმ ოჯახების სია, რომლებმაც ამიერკავკასიაში დარჩენა ითხოვეს³⁸. სიაში აღნიშნულია გვარი, სახელი, სადაურობა, რომელ წელს მოვიდა პირველად ამიერკავკასიაში და რის ოსტატია. ჩამოთვლილია სულ 26 ოჯახი. დანარჩენი აშკენაზები განდევნეს. ასე უხდებოდათ მათ ლუკმა პურის ძიებაში მაწანწალებივით ზეტილი იმპერიის ერთი გუბერნიიდან მეორეში. ისიც გასათვალისწინებელია, რომ ხელისუფლებისათვის სასურველი ებრაელი ხელოსნის გარდაცვალებისთანავე ხდებოდა მისი ოჯახის დაუყოვნებლივ გასახლება, რაც უკიდურეს გაჭირვებაში აყენებდა ოჯახის წევრებს. თუ წარმოვიდგენთ როგორ სიძნელესთან იყო დაკავშირებული, დაუშვათ, თბილისიდან რუსეთის იმ შიდა რეულ გუბერნიებში წასვლა, რომლებიც „ბინადრობის ზონად“

³⁷ დაწერილებით იხ. ა. კრიხელის დასახ. ნაშრომი.

³⁸ სია ინახება სტია-ში. ფონდი 8, საქმე 5064, გვ. 251—255.

ითვლებოდა, საიდანაც სიღატაკემ და შიმშილმა გამოდევნა ისინი, მაშინ უფრო გასაგები გახდება მათი მდგომარეობა.

გამოანგარიშებულია, რომ 1804—1852 წლებში საქართველოში მოვიდა 2 ათასამდე ევროპელი ებრაელის ოჯახი. 1852 წ. დარჩა მხოლოდ 26. მათ შორის იყო 10 თერძი, 5 ოქრომჭედელი, 2 მეჭულე, 2 ბრილიანტის ოსტატი და სხვ.

ასეთი იყო კავკასიაში და, კერძოდ, საქართველოში აშენაზების მდგომარეობა თვითმპყრობელობის ანტისემიტური პოლიტიკისა და იდეოლოგიის პირობებში. მათი ხვედრი მნიშვნელოვნად შეიცვალა ბატონყმობის გაუქმების შემდეგ.

ამგვარად, როგორც ენახეთ, ებრაელთა მიგრაცია საქართველოში თითქმის განუწყვეტლივ მიმდინარეობდა ათასეული წლების მანძილზე. ამის გამო ი. დავიდი წერს: „საქართველოს და კავკასიის ებრაელობა წარმოადგენს სხვადასხვა ქრონოლოგიურ პერიოდში, სხვადასხვა მიგრაციული ტალღების შედეგს, რაც ბირთვობრივად იუდაისტური სარწმუნოებრივი ეთნიკურობის წიაღში მიმდინარეობდა. აქედან გამომდინარე, თავიდანვე უნდა ყოფილიყო საქართველო-კავკასიის ებრაელობა დიფერენცირებული ცალკეულ კულტურულ-მენტალურ თუ ფსიქიკურ ერთეულებად, რომ აღარ ვილაპარაკოთ რიგ ფიზიკურ-ანთროპოლოგიურ განსხვავებებზე, რომლებიც სხვადასხვა რაიონების ებრაელებს შორის შეინიშნება“³⁹.

მოყვანილ ციტატაში გატარებული აზრი, დღევანდლობის თვალსაზრისით, თითქოს სწორია. მაგრამ ცნობილი წყაროები იმის თქმის საშუალებას არ გვაძლევს, მოახდინა თუ არა რაიმე გავლენა სხვადასხვა მიგრაციულმა ნაკადებმა ე. წ. ქართველი ებრაელების ტიპობრივ, კულტურულ და მენტალურ ჩამოყალიბებაზე. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ მიგრანტების მცირერიცხოვნობა, ადგილობრივი ებრაული თემების კარჩაქეტილობა, ქართველი ებრაელების მიერ თვითმყოფადობის შენარჩუნების მთავარი პირობა იყო.

მინ არის ქართველი ებრაელი?

1. სახელისათვის

იუდაიზმის მიმდევრებს საქართველოში, ჩვეულებრივ, ერთი საერთო სახელი — „ებრაელი“ ჰქვია. ეს ტერმინი გვხვდება ძველ ქართულ წერილობით ძეგლებში (ბიბლიურ, მხატვრულ და ისტორიულ ლიტერატურაში) და აღნიშნავს ისრაელის ტომის წარმომადგენელს. თვით ქართველი ებრაელები თავიანთ თავს ორი სახელით მოიხსენიებენ: ურთიერთშორის, ე. ი. ებრაულ წრეში „ისრაელს“ ან ისრაელი-შვილს“ უწოდებენ, ხოლო არაებრაულ წრეში კი — „ებრაელს“.

ებრაელიდანაა ნაწარმოები ძველ ქართულ მწერლობაში სხვადასხვა მნიშვნელობის სიტყვები: „ებრაელა“ (აღნიშნავდა ებრაელ ქალს), „ებრეანი“ (აღნიშნავდა ებრაელ მამაკაცს), „ებრაელებრ“ (ებრაულად, ებრაულ ენაზე), „ებრაული“. კ. წერეთელი დაასკვნის: „ამრიგად, ქართული სამწერლობო ენის ისტორიის მთელ მანძილზე გვხვდება ეთნიკური ტერმინი „ებრაელი“ და მასთან დაკავშირებული სიტყვები...“¹.

როგორც ჩანს, „ებრაელი“ ქართულში შემოსული უნდა იყოს ბერძნულიდან, ხოლო თვით ბერძნულში არამეულიდან, არამეულში კი — ებრაულიდან. ორ უკანასკნელ ენაში 'ibr/ebir ერთი მნიშვნელობისაა და აღნიშნავს „იქითა მხარეს“, „მოპირდაპირე მხარეს“. სომხურში ხსენებული ტერმინის გადმოცემა ანალოგიურია ქართულისა და ორივეს სირიული ფორმა უძველეს საფუძვლად².

„ებრაელის“ სინონიმებად ქართულ წერილობით ძეგლებში და ზეპირ მეტყველებაში გვხვდება რამდენიმე სიტყვა: „ურია“/„ჰურია“, „იუდეელი“, „ისრაელი“ და „ისრაიტელი“.

¹ კ. წერეთელი, „ებრაელის“ აღმნიშვნელი ეთნიკური ტერმინები ქართულში. თსუ შრომები, ტ. 206, „აღმოსავლეთმცოდნეობა“, თბ., 1979, გვ. 10.

² იქვე, გვ. 11. შდრ. მ. შაშის თვალის შეილი, ტერმინები: „ებრაელი“, „ისრაელი“, „ურია“. სეშშ, I, გვ. 147.

ჩამოთვლილი ეთნონიმების გარდა არის აგრეთვე „ყვეერი“, „ყიერი“ — „ყიბრი“. უკანასკნელი 'ibri-ს ქართული ტრანსკრიფციაა. „ყიერი“ (ყიბრი), როგორც მ. მამისთვალისშვილი შენიშნავს, თავდაპირველად უმთავრესად არაეზრაელთათვის გაუგებარი ეთნონიმი იყო, რომლითაც ეაჭარი ებრაელები იცავდნენ სავაქრო საიდუმლოებებს³.

„ურია“, როგორც ეთნონიმი, არ გვხვდება ქართულ ბიბლიურ ტექსტებში (ძველ აღთქმაში), მაგრამ გვხვდება საკუთარ სახელად⁴ და ნიშნავს „ღვთიურ სინათლეს“. თუმცა იშვიათად, მაგრამ მაინც, არის ახალ აღთქმაში. „ურია“ ფართოდ იყო გავრცელებული საისტორიო ლიტერატურაში. როგორც ვნახავთ, იგი დამკვიდრდა რამდენიმე ტომონიმში ჰ-ს გარეშე. „ურია“, როგორც ეთნიკური ტერმინი, ხშირად გვხვდება ფეოდალური ხანის დოკუმენტებში, XIX—XX სს. ქართულ ლიტერატურაში. მოგვიანებით ამ ტერმინმა რატომღაც შეუჩაქმყოფელი, დამამცირებელი ელფერი მიიღო. იგი ადრე ისეთივე შინაარსით იყო დატვირთული, როგორც „ებრაელი“ და მისი სინონი-
მია, ხშირად ერთსა და იმავე ტექსტში ორივეა ნახმარი. მაინც შეიძლება ქრონოლოგიური მიჯნის მოძებნა: ეთნონიმ „ურიას“ უპირატესობა ჰქონდა უძველესი დროიდან XIX ს. შუა ხანებამდე. შემდეგ კი დომინირებს „ებრაელი“. ფიქრობ ტერმინ „ურიას“ აზრობრივი დეფორმაცია გამოიწვია ქვეყნის ცხოვრებაში მომხდარმა სოციალურ-ეკონომიკური ხასიათის ცვლილებებმა, რამაც გარკვეული ცვლილება გამოიწვია ებრაელთა ცხოვრებაშიც. „ურია“ შერჩა მაშინდელი ქართული საზოგადოებისათვის მიუღებელი ქცევისა და საქმიანობის ებრაელების აღსანიშნავად. მაგრამ სოფლის მოსახლეობაში იგი კვლავ რჩებოდა ებრაელის სახელად ყოველგვარი უარყოფითი, დამცინავი ელფერის გარეშე.

„ურია“/„ჰურია“-საგან ნაწარმოებია შემდეგი სიტყვები: ურია-ებრ, ურიასტანი, ურიათუბანი, ჰურიეებრ, ჰურიაება, ჰურიასტანი.

„ურია“ ტერმინის გაგებას განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს, რადგან ებრაელები საქართველოში უძველესი დროიდან ამ ტერმინით მოიხსენიებოდნენ და, გარკვეული გაგებით, იგი დღესაც იხმარება.

ტერმინ „ურიას“ მნიშვნელობის განმარტება სცადა ი. პაპიაშვილმა. ის ფიქრობს, რომ ეს სახელი უნდა მოდიოდეს სამხრეთ საქართვე-

³ მ. მამისთვალისშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 143.

⁴ იხ. მეორე მეფეთა, თ. II, 3, 6, 17, 21, 24, 26; თ. 12, 9, 10, 15.

ლოს ქალაქ ურიდან და უარყოფს მის იდენტურობას „ებრაელთან“ და „ისრაელთან“⁵.

მკვლევარი ეყრდნობა ლეონტი მროველის ერთ ცნობას, რომლის მიხედვით მსხეთოსმა თავის უმცროს ვაჟს ჭავახოსს „მისცა ფანავრითგან ეიღრე თავადმღე მტკუარისა. და ამან ჭავახოს ალაშენა ორნი ციხე-ქალაქნი: წუნდა და ქალაქი არტანისა, რომელსა მაშინ ერქუა ქაჯთა ქალაქი, ხოლო აწ ჰქვან ჰური“⁶. ი. პაპიაშვილი იქვე აღნიშნავს, რომ ქრონოლოგიურად ეს ამბავი დაახლოებით ძვ. წ. მესამე ათასწლეულით განისაზღვრებაო. გაუგებარია რომელ ამბავზეა საუბარი, რას გულისხმობს იგი. თუ მას მხედველობაში აქვს არტანისის დაარსება, მაშინ მას ეს თარიღი ვერ გამოადგება ქალაქ ჰურის დაარსების დროის დასადგენად. თუ იგი მაინც ასე ფიქრობს, მაშინ ეს იქნება მისთვის ამ უმთავრესი წყაროს უგულებელყოფა, რადგან მასში ლაპარაკია არტანისის დაარსებაზე, რომელსაც თავდაპირველად ქაჯთა ციხე ერქვა, ხოლო მოგვიანებით, ლეონტი მროველის დროს (ცხოვრობდა XI საუკუნეში) ჰური.

მკვლევარს ყურადღება უნდა მიექცია იმავე ისტორიკოსის ძვ. წ. III საუკუნეში ფარნავაზის მეფობასთან დაკავშირებულ კიდევ ერთი ცნობისათვის. „და ესე ყოველი შეკრიბნა ფარნავაზ და მიეგება ნაქალაქევსა თანა არტანისასა, რომელსა ერქუა მაშინ ქაჯთა ქალაქი, რომელ არს ჰური“⁷. მაშასადამე, ჩანს, რომ ფარნავაზის დროსაც კი ტოპონიმი ჰური ჯერ კიდევ არ არსებობდა და არტანისი კვლავ ქაჯთა ქალაქის სახელით ფიგურირებდა.

ჩემთვის გაუგებარია საიდან „ირკვევა, რომ ჭავახოსს არტანისიდან განუდევნია „ქაჯები“. ანუ ის დამპყრობლები, რომლებიც ქართლოსიანთა საზღვრებს აოხრებდნენ და მოგვიანებით ქალაქს უწოდეს ჰური (აღსანიშნავია, — წერს ი. პაპიაშვილი, — რომ ამ ქალაქს — არტანისს ანუ ჰურს ეკონომიურ-სტრატეგიული მნიშვნელობა დაახლოებით სამი ათასი ღრასი წლის შემდეგაც, კერძოდ ფარნავაზის დროსაც აქვს შენარჩუნებული)“.

თავისი აზრის ლოგიკურად დასაბუთების მიზნით, ი. პაპიაშვილი ყურადღებას არ აქცევს წყაროს მონაცემებს, რომ თავდაპირველად იმ ქალაქს, რომელთანაც იგი აკავშირებს თავის „აღმოჩენას“, არ ერქვა

⁵ ი. პაპიაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 185.

⁶ ქ. ცხ., I, გვ. 10.

⁷ იქვე, გვ. 23.

ური ან ჰური. ის ცნობილი იყო ქაჯთა ქალაქის სახელით. მიუხედავად ამისა, ი. პაპიაშვილი რეალურად მიიჩნევს მის არსებობას მისთვის სასურველი სახელით.

ი. პაპიაშვილს აინტერესებს რამ განაპირობა აღნიშნული ქალაქის აშენება და მისთვის ჰურის წოდება. იგი პარალელს ავლებს შუამდინარეთის ქალაქ ურსა და ჯავახოსის მიერ ვითომც ჰურის სახელით დაარსებულ ქალაქს შორის და წერს: „აი აქ გამოსჭვივის ქართველი გამგებლის ჯავახოსის გამჭრიახი პოლიტიკური ალლო; იგი მტკვრის სათავეში აარსებს ქალაქს შუამდინარეთის „ურის“ ანალოგი სახელწოდებით, წმენდს მას „ქაჯებისაგან“ ანუ დამპყრობლებისაგან, რომლებიც ქართლოაიანთა საზღვრებს აოხრებდნენ და ასახლებს იქ იმ ქართველებს, რომელთა სავალდებულო სამსახურს შეადგენდა შუამდინარეთის ქ. ურთან ეკონომიკური ურთიერთკავშირი, რასაც ხელს უწყობდა არტანისის გეოგრაფიული მდებარეობა, რამეთუ იგი ევფრატის სათავედან სამასიოდე კილომეტრით თუ იქნებოდა მოშორებული. სწორედ ეს „ჰურიანი ქართველნი“, რომლებიც ამ სახელწოდებით მოგვიანებით, კერძოდ პალესტინიდან დაბრუნების შემდგომ დაფიქსირდებიან „ქართლის ცხოვრების“ მატიანეში, — არტანისიდან ანუ ჯავახეთის ჰურიდან მტკვრის ხეობის გავლით ჩადიოდნენ ევფრატის შუა წელამდე და იქიდან კი სანაოსნო საშუალებებით ურამდე და, ასე რომ ვთქვათ, ჰქონდათ მათთან განუწყვეტელი გაცვლა-გამოცვლა, ე. ი. სავაჭრო ურთიერთობა, რაც მაშინ ჯავახეთის პოლიტიკურ-ეკონომიკური სიძლიერის საწინდარი გახდებოდა“⁸.

შეიძლება ითქვას, რომ მოყვანილი ციტატა საუკეთესო ნიმუშია მკვლევრის ძალადობისა ისტორიულ წყაროზე. ჯერ ერთი, ვინ იცის როდის განაგებდა ჯავახოსი ქართლს? ან საიდან ჩანს, რომ სწორედ ჯავახოსმა ააგო შუამდინარეთის „ურის“ ანალოგი სახელწოდების ქალაქი? წყარო ხომ ქაჯთა ქალაქს ასახელებს. მკვლევარს, როგორც ჩანს, მისთვის საინტერესო ქალაქი ქართველთა განსახლების რეგიონისაგან მოწყვეტილად აქვს წარმოდგენილი, მაშინ, როცა არტანისი და არსებული იყო ქართველი ტომებით მჭიდროდ დასახლებულ ტერიტორიაზე.

რაც შეეხება ტერმინ „ურია“ — „ჰურიას“ წარმოშობას, ი. პაპიაშვილი შემდეგშიც უბრუნდება და უფრო კატეგორიულად დაასკვნის: „ტერმინი „ურია“ და „ჰურია“ ქართული წარმომავლობისაა და წარ-

⁸ ი. პაპიაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 185—186.

მოსდგება ტობონიმ „ურისაგან“. ეს ტერმინი ქართლოსიანთა მხარეში დამკვიდრებულია არა უგვიანეს ძვ. წ. 3500—3000 წლებისა, იყო პრესტიჟული ზედმეტსახელი და ეძახდნენ იმ ქართველებს, რომლებიც ურში საეპქროდ დადიოდნენ⁹.

„ურია“ — „ჰურია“-ს ანალოგები მხოლოდ სომხურში გვხვდება. კ. წერეთელს მიაჩნია, რომ ეს სიტყვები ქართულში შემოვიდა სირიულთა *ḫūrayā* ფორმიდან და სწორედ ქართული ფორმა დაედო საფუძვლად სომხურში და კავკასიურ ენებშიც¹⁰, მათ შორის ქართველურ ენებშიც მეგრულში, ჭანურში და სვანურში.

ი. პაპიაშვილი თვითონვე ამბობს, რომ უძველესი ქართული მატრიანების შემდგენელნი იცნობდნენ ძველი ხალხების — შუმერების, ქალდეელების, სპარსელების, ბერძნების და რომაელების ისტორიულ ანალებს. ამიტომ უფრო მისაღებია, რომ „ქართლის ცხოვრების“ შემდგენელი ნაბუქოდონოსორის მიერ დევნილ და დატყვევებულ ებრაელებს, სირიულ ან მისი გავლენით შედგენილ ქრონიკაზე დაყრდნობით, „ურია“ — „ჰურიას“ უწოდებს. იგი ებრაელის აღმნიშვნელი ყველაზე უძველესი ეთნონიმი უნდა იყოს. რაც შეეხება „ებრაელს“, „ისრაელს“ და სხვა მისთანას, ისინი დამკვიდრდებოდნენ ქრისტიანული ლიტერატურის შემოსვლის შედეგად.

ვერც იმ არგუმენტის მოხმობა მეჩვენება დამაჯერებლად, რომ, რადგან „ქართლის ცხოვრებაში“ ტერმინი „ურია“ ან „ჰურია“ არ არის გაიგივებული „ებრაელთან“ ან „ისრაელთან“ თითქმის ეს იყოს იმის დასტური, „რომ ურიასტანი, იგივე იუდეა, იგივე ხეთების მცირე სამეფო, იმ ქართველების საცხოვრისია პალესტინაში, რომლებსაც ქართლოსიანები ურიებს ეძახდნენ... ამგვარად — ამბობს ი. პაპიაშვილი — ტერმინი „ურია“ ქართლოსიანთათვის არა მხოლოდ ქართული წარმომავლობის სიტყვაა, არამედ ქართველობის სინონიმაცაა, რის გამოც საქართველოში ამ ტერმინს ებრაელთა დამცირების მიზნით არ ხმარობდნენ (ვინაიდან პროტოქართველები ტერმინ „ურიაში“ არ გულისხმობდნენ ებრაელს ან ისრაელს)¹¹. ამგვარად მხოლოდ იმას გავიმეორებ, რომ ამ ორი ერთი და იმავე მნიშვნელობის ტერმინის შემოსვლა მოხდა სხვადასხვა ენის გზით და ქრისტიანობის დამკვიდრებამდე საქართველოში მოსულ ებრაელებს ის უძველესი ეთნონიმი — „ურია“

⁹ იქვე, გვ. 186.

¹⁰ კ. წერეთელი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 17.

¹¹ ი. პაპიაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 187.

შერჩა. ყოველ შემთხვევაში, ხალხურ მეტყველებაში ასე იწოდებოდნენ ისინი და საისტორიო ლიტერატურამ ზეპირი ტრადიციაც გაითვალისწინა.

როგორც ვნახეთ, ი. პაპიაშვილი ფიქრობს, რომ „ურია“ მიღებულია ჯავახეთის ქალაქ ურისგან და ამის დასამტკიცებლად არცთუ მთლად მისაღებ არგუმენტებს იშველიებს და, აქედან გამომდინარე, მისი მსჯელობაც ნდობას ვერ იმსახურებს. იგი ცდილობს გვერდი აუაროს საყოველთაოდ ცნობილს, მისი არსებობაც კი არ შენიშნოს და ერთმანეთთან დააკავშიროს ურთიერთ სრულიად შეუთავსებელი, სხვადასხვა ისტორიულ პერიოდში მომხდარი ფაქტები და მოვლენები. გაკვირვებას იწვევს ის გარემოება, რომ მკვლევარმა არ მიაქცია ყურადღება ძველ აღთქმაში სრულიად გარკვევით რამდენჯერმე ნათქვამს ბიბლიური აბრამისა და მისი წინაპრების სამშობლოს შესახებ: „მოკვდა ჰარანი მამამისის, თერახის სიცოცხლეში თავის სამშობლო ქვეყნად, ქალდეელთა ურში“¹²; „მოჰკიდა ხელი თერახმა თავის ძეს აბრამს... ურიდან ქანაანის ქვეყანაში წასასვლელად“¹³. უფალი ეუბნება აბრამს: „მე ვარ უფალი, რომელმაც გამოგიყვანე ქალდეელთა ურიდან, რომ დასამკვიდრებლად მოგცე ეს ქვეყანა“¹⁴. პატრივცემულ მკვლევარს ჯერ უნდა უარეყო ბიბლიის ეს მონაცემები ებრაელთა წინაპარი აბრამის თავდაპირველი სამშობლოს შესახებ, მით უმეტეს თუ მისი მიზანია თვით აბრამი და მისი შთამომავალი ებრაელი ხალხიც გამოაცხადოს „პროტოქართველებად“, მაშინ, როცა იმავე ბიბლიიდან მოჰყავს ისეთი ციტატები, რომლებიც სრულებითაც ვერ დაგვეხმარებიან ამ უაღრესად საინტერესო საკითხის გარკვევაში¹⁵.

უნდა აღინიშნოს, რომ ქართველთა და ებრაელთა ისტორიულად მეგობრული და ძმური თანაცხოვრება განსაკუთრებით ნათლად აისახა უძველესი დროიდან საქართველოში დამკვიდრებულ და, ალბათ, მხოლოდ საქართველოში არსებულ ეთნონიმში — „ქართველი ებრაელი“, რაც ქართველისა და ებრაელის ერთმანეთისაგან განუყოფლობის მაჩვენებელი იყო და არის. მიუხედავად იმისა, რომ საქართველო ყოველთვის მრავალეროვანი იყო და ზოგიერთი ხალხის წარმომადგენლებს აქ ცხოვრების მრავალსაუკუნოვანი ისტორია აქვს, არც ერთმა მათგანს არ მინიჭებია ორმაგი (ქართველი + ებრაელი) ეთნონიმი.

¹² დაბადება, თ. II, 28.

¹³ იქვე, II, 31.

¹⁴ იქვე, 15, 7.

¹⁵ ი. პაპიაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 187—188.

პირველად „ქართველ ებრაელს“ („ჰურიანი ქართველნი“) ეხედვით ლეონტი მროველის თხზულების მეორე ნაწილში („ნინოს მიერ ქართლის მოქცევა“): „იქმნა გლოვა და წუხილი ჰურიათა ზედა ქართველთა“, „და იქმნა სიხარული დიდი ყოველთა ზედა ჰურიათა ქართველთა“. საინტერესოა, რომ „მოქცევაჲ ქართლისაჲში“, რომელსაც ეყრდნობა მროველი, არ გვხვდება „ჰურიანი ქართველნი“. მაშასადამე მროველის დროს ასეთი ეთნონიმი უკვე იყო ცნობილი. ეს კი ერთ-ერთ სარწმუნო არგუმენტად მიმაჩნია იმ მოსაზრების განსამტკიცებლად, რომ ნინოს ლეგენდა შეიქმნა და დაიწერა IV საუკუნეში. IV-დან XI საუკუნემდე გაწვლილ პერიოდში (წყაროები არ იძლევა უფრო კონკრეტულად თქმის საშუალებას) ქართულ ლექსიკაში გაჩდა ტერმინი „ჰურიანი ქართველნი“¹⁶.

2. ანთროპოლოგია ქართველი ებრაელების შესახებ

ჩვეულებრივ, ებრაელებს განაყოფიანებენ სემიტურ ენებზე მოლაპარაკე ხალხებს, რომელთა ერთმა ნაწილმა (ფინიკიელებმა, უგარიტელებმა, ამორეველებმა, აქადელებმა, ანუ იგივე ასურელებმა და ბაბილონელებმა) ვერ მოაღწია ჩვენამდე. დღეისათვის არსებობენ: არაბები, ებრაელები, ეთიოპიელები, არამეელები. სემიტების პირველსაცხოვრისის შესახებ მეცნიერებაში ერთი აზრი არ არსებობს. ზოგს მიაჩნია, რომ ისინი თავდაპირველად ცხოვრობდნენ აფრიკაში, საჰარის რაიონში, საიდანაც ძვ. წ. V—III ათასწლეულებში არაბეთის ნახევარკუნძულის გავლით აზიაში შეაღწიეს. ზოგის ვარაუდით სემიტები თავიდანვე აზიაში ცხოვრობდნენ. ზოგმა კიდევ უფრო დააკონკრეტა და სემიტების პირველსაცხოვრისად სირია გამოაცხადა, საიდანაც შემდეგში ისინი აფრიკაშიც განსახლდნენ. სხვათა შეხედულებით, სემიტები არაბეთის ნახევარკუნძულიდან წამოვიდნენ და სირიაში, მესოპოტამიაში და ჩრდილო აფრიკაში დასახლდნენ.

ებრაელებს, საერთოდ, სამ ჯგუფად ყოფენ: 1. დაბადებით და რელიგიით ებრაელი; 2. ებრაელი რელიგიით, მაგრამ არა წარმოშობით; 3. ებრაელი წარმოშობით, მაგრამ არა რელიგიით.

ზოგიერთი ანთროპოლოგი ვარაუდობს, რომ არ არსებობს ებრაელის წმინდა რასობრივ-ეთნიკური ტიპი, რადგან ათასეული წლების მანძილზე იგი სხვადასხვა ეთნიკურ ფორმაციას შეერია.

¹⁶ ქ. ცხ., I, გვ. 98.

ანთროპოლოგიური თვალსაზრისით, კავკასიის მოსახლეობა შედარებით ერთგვაროვანია იგი განეკუთვნება ევროპეიდულ რასას. კავკასიის ხალხები ერთმანეთისაგან განსხვავდებიან სამი ნიშნით: 1. თმისა და თვალის ფერი, 2. სახის სიფართოვე, 3. თავის ნიშნები. რუსი ანთროპოლოგების მტკიცებით, კავკასიელი ებრაელები კავკასიაში და ირანში ავტობტონურად ჩამოყალიბებული ტიპების წარმომადგენელნი არიან, რომლებიც ერთი მხრივ, ქართველურ-კავკასიურ ტიპს გვანან, ხოლო მეორე მხრივ, ირანულ-კასპიურს. „ქართველი ებრაელები, ანთროპოლოგიური ტიპის მიხედვით, არსებითად არ განსხვავდებიან აღმოსავლეთის ქართველებისაგან. ზოგიერთი სპეციფიკური თავისებურებანი, რომლებითაც შეიძლება განვასხვავოთ ქართველი ებრაელი ქართველისაგან, მნიშვნელოვანწილად განპირობებულია ეთნოგრაფიული თავისებურებებით, კერძოდ, თმისა და წვერის შეკრუვის მანერით, რაც განსაკუთრებით გამომჟღავნდება უფროს თაობაში. შემჩნეულია, რომ ქართველ ებრაელებში უფრო ხშირად გვხვდება უღალთმიანობა, ვიდრე ქართველებში. მაგრამ ეს არის ნიშანი ქართველი ებრაელების არა განსაკუთრებული წარმოშობისა, არამედ მათი იზოლაციისა რელიგიური განსხვავებულობის გამო, რაც დიდი ხნის განმავლობაში ხელს უშლიდა ქართველებთან ქორწინებაში“¹⁷.

რუსი, ებრაელი და ევროპელი ეთნოგრაფები ცდილობდნენ ანთროპოლოგიურ-ტიპობრივი მსგავსება პირუკუ პროცესით აეხსნათ, ე. ი. კავკასიურ-ებრაული ანთროპოლოგიური ტიპი ჩამოყალიბდა არა ადგილობრივი გარემოს ზეგავლენით, არამედ ავტობტონური კავკასიის ხალხების რასობრივ-ეთნიკური ელემენტების ჩამოყალიბებას მიაწერდნენ სემიტურ-ებრაული ანთროპოლოგიური ტიპის ზეგავლენას¹⁸.

ფერმანელი მოგზაური და ეთნოგრაფი გ. მერცხახერი ამტკიცებდა, რომ „სვანეთში გამოკვეთილად ჩანს ებრაული ტიპი, რაც მიუთითებს ადგილობრივი მოსახლეობის ებრაელ კოლონისტებთან შერევის ხანგრძლივ პროცესზე“¹⁹. იგივე ავტორი სხვაგან შენიშნავს, რომ სვანეთის სოფელ ლახამულის მცხოვრებნი როგორც ტიპობრივად, ისე ხალხის საყოველთაო რწმენით, იყვნენ ძველი ებრაელი კოლონისტების

¹⁷ Народы Кавказа. Под ред. М. О. Косвена, Л. И. Лаврова, Г. А. Нерсисова, М., 1960, с. 28—29.

¹⁸ И. Давид, Ук. труд, I, с. 74.

¹⁹ G. Merzbacher, Aus dem Hochregionen des Kaukasus, B. I, Leipzig, 1901, S. 342.

შთამომავალნი²⁰. სხვა მსგავსი დაკვირვებების მოყვანაც შეიძლება მერცხაზერის წიგნიდან.

განსაკუთრებით უნდა შევიჩერდეთ ცნობილი ქართველი გეოგრაფისა და ანთროპოლოგის ალ. ჭავჭავაძის მოკლე, მაგრამ უაღრესად საინტერესო სტატიასზე — „ქავკასიელი ებრაელები (ს. ა. ვაისენბერგის სტატიის გამო)“, რომელიც პირველად გამოქვეყნდა 1912 წ. რუსულ ენაზე. სტატიის ისტორიულ ნაწილში ავტორი ეხება ქართველების და ებრაელების თანაცხოვრების უმთავრეს მომენტებს, რაც მას შემდეგში გამოადგება ანთროპოლოგიური დასკვნებისათვის.

ალ. ჭავჭავაძი, „ქართლის ცხოვრების“ მონაცემებზე დაყრდნობით, ძალიან მოკლედ ივადმოსცემს ებრაელთა მოსვლას საქართველოში. აღნიშნავს მცხეთის მნიშვნელობას საქართველოში ებრაელთა გადაადგილების პროცესში, რომ მცხეთა ქრისტიანული ერის დასაწყისიდან ქავკასიისა და მეზობელი ქვეყნების ებრაელებისათვის ახალ იერუსალიმად გადაიქცა. იგი წერს: „ებრაული მოსახლეობის დიდი ნაწილის ისტორიული ბედის ახალი კვანძები იკვრება მცხეთაში. მცხეთის ებრაელებმა ერთმანეთთან მტკიცედ დააკავშირეს თავიანთი დამცირებული სამშობლო ახლად მოპოვებული სამშობლოს მოსახლეობასთან, გადაიქცა კულტურული ინტერესების ცენტრად და ებრაელთათვის ამაღლებელი საკითხების გადაწყვეტის ადგილად არა მხოლოდ საქართველოს ებრაელებისათვის, არამედ ყველა მიმდებარე ქვეყნისაც. ქართველი ებრაელების დახმარებით საქართველო თავდაპირველად მოწმე გახდა ქრისტიანობის განთიადისა, შემდეგ კი თავგამოდებული მონაწილე კაცობრიობის უმაღლესი მორალის საფუძვლების გავრცელებისა“²¹. ალ. ჭავჭავაძის აზრით, მაღალმა ნაციონალურმა კულტურამ ებრაელებს საშუალება მისცა საქართველოში ღირსეული მდგომარეობა დაეკავებინათ. ებრაელი მწიგნობრები დახელოვნებულნი იყვნენ არა მხოლოდ წმინდა ნაწერების განმარტებაში, არამედ სამყაროს გაგებასა და მედიტაციაში. მათი მიდრეკილება ვაჭრობისადმი, დემთხვა ქვეყნის ინტერესებს, რის გამოც ებრაელი ვაჭრები მოიპოვებენ პრივილეგიებულ მდგომარეობასაც კი. რაც შეეხება ებრაელთა მასას, მათაც მოიპოვეს გარკვეული უფლებრივი მდგომარეობა: მიიღეს მიწა ჯერ მცხეთის მიდამოებში, შემდეგ სხვა ადგილებშიც და ხელისუფლებამ ისინი ქართველი მოსახლეობის შემადგენლობაში ჩართო.

²⁰ Ibid, S. 357.

²¹ ალ. ჭავჭავაძის, თხზულებანი, I, თბ., 1990, გვ. 116.

საესეებით მართალია ალ. ჭავჭავაძე, როცა კიდევ ერთხელ აღნიშნავს იმ ფაქტს, რომ ებრაელები სრულიად იზიარებდნენ ქართველი ხალხის ბედს. მათ არასოდეს და არაფრით არ შეუბღალავთ საქართველოსადმი ერთგულება. ქართველებიც, თავის მხრივ, ყოველთვის ამჯღავენებდნენ სიბოძის თავიანთი თანამემამულე ებრაელებისადმი, რომელთაგან მხოლოდ რელიგია განასხვავებდათ.

გვიანდელ ხანაში ებრაელთა რაოდენობის შემცირებას საქართველოში ალ. ჭავჭავაძე იმით ხსნიდა, რომ ქართველებთან საკმაოდ ასიმილირებული ქართველი ებრაელები თანდათანობით განსასლდებოდნენ მეზობელ ქვეყნებში. ცნობილია, რომ ისინი ავრცელებდნენ ქართულ ენას, სამეურნეო საგნებს, ჩაცმულობას და ქართული კულტურის სხვა თავისებურებებს.

მაშასადამე, ალ. ჭავჭავაძე ავითარებს შეხედულებას, რომ კავკასიის ებრაელობის ეთნიურ ბაზას ქართველი ებრაელები წარმოადგენდნენ. თავის ამ მოსაზრებას მეცნიერი ანთროპოლოგიური შესწავლით ამაგრებს. იგი, ს. ა. ვაისენბერგის²² მსგავსად, კავკასიის ებრაელების ცალკეული ჯგუფების თავისებურებებიდან შემდეგს აღნიშნავს: ქართველი ებრაელების მიდრეკილება მცირე სიმაღლისაკენ, შემახის ებრაელებისა კი პირიქით; ქართველი ებრაელების თავის მეტი ჰორიზონტალური შემოწერილობა, შემახის ებრაელების თვალბზ შორის მეტი მანძილი და ა. შ. კავკასიის ებრაელებს მრავალი საერთო ნიშანი (თმებისა და თვალბის მუქი ფერი, საშუალო სიმაღლე, ძლიერ გამოხატული ბრაქიკეფალია, თვალბშორის მცირე მანძილი და სხვ.) აერთიანებს ერთ ანთროპოლოგიურ ტიპად.

კავკასიის ებრაელთა ანთროპოლოგიის საკითხში მეტ-ნაკლებად გარკვევის შემდეგ, ალბათ, ინტერესმოკლებული არ უნდა იყოს თუ რა მიმართებაშია იგი ამ მხრივ მსოფლიო ებრაელობასთან. ს. ვაისენბერგი მივიდა იმ დასკვნამდე, რომ „საქმარისია თვალბის ერთი გადავლება ქართველი, მთიელი, რუსი და იემენიტელი ებრაელების მონაცემბის საილუსტრაციო ცხრილზე, რათა მივიდეთ იმ დასკვნამდე, რომ გამოთქმა „თანატომელი“, ალბათ, აქ შეუფერებელი იქნება, თუ „ტომის“ ქვეშ გავიგებთ ფიზიკურად ერთგვაროვან ჯგუფს“²³.

არც ფიზიკური არ იზიარებს ებრაელთა ანთროპოლოგიური ტიპის ერთობის იდეას: „აღმოსავლეთ ევროპის ებრაელები, რომლებიც შეად-

²² С. А. Вейсенберг. Кавказские евреи в антропологическом отношении, Русский Антропологический Журнал, 1912, №№ 2, 3.

²³ Там же, с. 126.

გენე დედამიწის ებრაული მოსახლეობის 80%-ს, თავისი ფიზიკური ნიშნებით უფრო ახლოსაა იმ ხალხებთან, რომელთა შორისაც ცხოვრობენ აღმოსავლეთ ევროპაში, ვიდრე ე. წ. სემიტებთან²⁴. თითქმის იგივეს იმეორებს ა. ივანოვსკი: „განსხვავება ფიზიკური ნიშნების მიხედვით მთის ებრაელებსა და ევროპული რუსეთის ებრაელებს შორის იმდენად მნიშვნელოვანია, რომ ისინი არ შეიძლება გაერთიანდნენ ერთ ანთროპოლოგიურ ჯგუფში“²⁵.

არსებობს ანთროპოლოგ-მკვლევართა მეორე ჯგუფი, რომელიც იცავს ებრაელთა მონოტიპურობას. მათ მიაჩნიათ, რომ ებრაელებს მაინც აქვთ თავისი დამახასიათებელი ზოგიერთი ნიშანი, რომლითაც განსხვავდებიან სხვა ხალხებისაგან. ტიპების მკვეთრი განსხვავებულობის დროსაც კი ისინი უცვლელად ინარჩუნებენ ზოგიერთ თავისებურებას, რომელიც მხოლოდ ებრაელისთვისაა დამახასიათებელი და მტკიცედ გადაეცემა მემკვიდრეობით, იმ დროსაც კი, როცა სხეულის მთელმა ორგანიზაციამ განიცადა მნიშვნელოვანი ცვლილებები გარეგანი ბუნების, ცხოვრების პირობების შეცვლისა ან უცხო ხალხის შერევის შედეგად. ეს ნიშნები უპირატესად აღწერილობითი ხასიათისაა და დაჯგუფებულია თვალის კაქლის, წარბების, ცხვირის, პირის, ტუჩების, ყურების, ყბების, ხელის მტევნისა და ფრჩხილების ფორმის მიხედვით.

კავკასიის ებრაელებზე მდიდარი ანთროპოლოგიური მასალა მოაგროვა და საინტერესო დასკვნებიც გააკეთა კ. კურდოვმა. მისი დაკვირვებით, სიახლოვე არსებობს შემახიელი ებრაელებისა ქართლისა და კახეთის ქართველებთან. კურდოვის კვლევის შედეგები დააზუსტა ს. ვაისენბერგმა და დაასკვნა შემდეგი: ქართველი და დაღესტნის მთელი ებრაელები თავიანთი ფიზიკური ნიშნების მიხედვით კი არ განსხვავდებიან ერთმანეთისაგან, „არამედ იძლევიან საოცარ მსგავსებას... მოცემულ შემთხვევაში საქმე გვაქვს ერთ ხალხთან, რომელმაც მიიღო ეთნოგრაფიულად სხვადასხვა ფორმა... არსებული განსხვავება... არ არის საკმარისი იმისათვის, რომ საბაბი მოგვცეს ვიფიქროთ კავკასიის ებრაელებში ორი განსხვავებული ტიპის არსებობაზე“²⁶.

²⁴ Там же.

²⁵ А. А. Ивановский, Об антропологическом составе населения России. Труды Антропологического Отдела, т. XXII.

²⁶ К. М. Курдов, Таты Дагестана. Русск. Антропол. Журнал, 1907, №3—4.

ცოტა მოგვიანებით ს. ვაისენბერგმა კიდევ უფრო გამოკვეთილად გამოთქვა თავისი მოსაზრება კავკასიელი ებრაელების შესახებ. ვერძოდ, მისი აზრით, კავკასიაში ცხოვრობენ ენითა და წეს-ჩვეულებებით განსხვავებული ებრაელების ორი შტო: ქართველი და მთიელი ებრაელები. ვაისენბერგს აქვე ჩაუწერია ორივე შტოს საერთო წარმომავლობის შესახებ, რომლის მიხედვითაც ქართველი ებრაელები მიჩნეულნი არიან სუფთა შტოდ, რომ იგი არ შერეულა არც ტატებთან და არც ხაზარებთან და რომ, კავკასიელი ებრაელები წარმოშობიდან ერთ დროს პალესტინიდან წამოსული ათი ტომისაგან და უპირატესობას ანიჭებდნენ ისახარის ტომს. გავრცელებული ყოფილა აგრეთვე აზრი საერთოდ „ტყვეებისაგან“ წარმოშობის შესახებ, რომ კავკასიელ ებრაელებს მონაწილეობა არ მიუღიათ ქრისტეს იასამართლებაში, რადგან სრულიად მოწყვეტილნი იყვნენ პალესტინისაგან. ვაისენბერგი დასძენს, რომ ძნელია იმის თქმა, აქ ჩვენ საქმე გვაქვს ორიგინალურ თუ გარედან შემოსულ გადმოცემასთან²⁷.

ეხებოდა რა კავკასიის ებრაელთა ეთნო-ლინგვისტურ საკითხებს, ნ. ბაბალიკაშვილი აღნიშნავდა, რომ, როგორც დიასპორის სხვა ადგილებში, კავკასიაშიც ებრაელთა ნაციონალური ტრადიციების ერთმა ნაწილმა ადგილობრივ მოსახლეობასთან ხანგრძლივი კონტაქტების გამო გარკვეული ცვლილებები განიცადა. იგი განსაკუთრებით ამახვილებს ყურადღებას სალაპარაკო ენაზე და ამისდა მიხედვით კავკასიელ ებრაელებს სამ უძველეს თემად ყოფს: ქართველი ებრაელები, რომლებიც ლაპარაკობენ ქართულ ენაზე; მთიელი ანუ ყუბელი ებრაელები, რომლებიც ლაპარაკობენ ტატურ ენაზე და, ბოლოს, არამეელი ებრაელები, რომლებიც ლაპარაკობენ სხვადასხვა არამეულ დიალექტზე. ზემოჩამოთვლილ ებრაელთა სამი უძველესი ჯგუფის გვერდით, ნ. ბაბალიკაშვილი არ ივიწყებს XIX ს. დასაწყისიდან კავკასიაში და, განსაკუთრებით, საქართველოში შემოსულ ევროპელ ებრაელებს, ე. წ. აშქენაზებს, რომლებმაც შემდეგში გარკვეული კვალი დაამჩნიეს ადგილობრივი ებრაელების ცხოვრებას²⁸.

კავკასიის ებრაული მოსახლეობის ბაბალიკაშვილისეულ ლინგვისტურ დაყოფას კიდევ უფრო აკონკრეტებს ი. დავიდი და გვთავაზობს

²⁷ С. А. Вейсенберг, Этнографический очерк. Еврейская старина, т. IV, СПб, 1913.

²⁸ Н. Бабалякашвили, О еврейских этнографических памятниках Кавказа. Сб. Семитологических Штудии, I, АН ГССР. Институт востоковедения им. акад. Г. В. Церетели, 1983, с. 112.

ოთხ ენობრივ ჯგუფს: 1. საქართველოს ებრაელები (საქართველოს სხვადასხვა გეოგრაფიული რაიონების შესაბამისი ქვეჯგუფების მიხედვით), რომლებიც ლაპარაკობენ ქართულ ენაზე, აგრეთვე მის დიალექტებზე; 2. დაღესტნისა და ჩრდილო კავკასიის ებრაელები, რომლებიც ლაპარაკობენ ტატურ ენაზე; 3. ურმიიდან, სალმასიდან, შირვანიდან, სამხრეთ აზერბაიჯანიდან და ქურთისტანიდან გამოსული ებრაელები, რომლებიც იყენებენ არამეულ ენას; 4. რუსეთიდან, პოლონეთიდან და მაღორსიიდან და სხვა ადგილებიდან მოსული ებრაელები, რომლებიც ლაპარაკობენ იდიშზე²⁹.

ქართველმა ებრაელებმა, ადგილობრივი ქართული მოსახლეობის მსგავსად, ის დიალექტები და კილოკავები აითვისეს, რომელთა გავრცელების საზღვრებშიც ცხოვრობდნენ. დღეისათვის და, რა თქმა უნდა, საუკუნეთა სიღრმეშიც, აღმოსავლეთ საქართველოში ებრაელები ლაპარაკობდნენ ქართულ რეგიონულ დიალექტებზე, დასავლეთ საქართველოში — იმერულზე, რაჭაში — რაჭულზე, სამხრეთ საქართველოში — მესხურზე, შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთში — აჭარულსა და გურულზე, ჩრდილო-დასავლეთ ზღვისპირა რაიონში (ბანძა, სუჯუნა, ზუგდიდი) ქართულის გარდა ლაპარაკობენ აგრეთვე მეგრული ენის ზუგდიდ-სამურზაყანოს კილოკავზე.

ქართველი ებრაელის მშობლიურ ენად ქართული გადაიქცა. ამ ენისადმი მისი ერთგულება საყოველთაოდ ცნობილია და ბევრიც თქმულა, მაგრამ არ შეიძლება არ გავიხსენოთ ზ. ჰიჭინაძის მიერ მოცემული შეფასება ქართველი ებრაელის ქართული ენისადმი დამოკიდებულების შესახებ. იგი წერდა: „როგორც ძველად, დღესაც ქართველი ებრაელი თავის დედა ენათ ქართულს ენას ხმარობს. არც ძველად და არც დღეინდელ ებრაელს ქართული ენის მტრობა არ ქონია და არც აქვთ, ნაცვლად მტრობის, მათ უაღრესად აქვთ ჩაქსოვილი ამ ენის სიყვარული. საქართველოს გარეშე სადაც უნდა წავიდეს ქართველი ებრაელი, იგი ქართულს ენას არსად არ დასტოვებს, მას ყველგან ამ ენაზედ ეხერხება ლაპარაკი“. ზ. ჰიჭინაძე შემდეგ ამბობს: „უნდა მოვახსენოთ, რომ ზოგიერთ საშიშ ადგილებში, ქართველ მაჰმადიანთ შორის, სადაც კი ქართული ენა ძველადგანვე შეირყა და ამოვარდა, იქაც კი ქართული ენა თუ დარჩა აქა-იქ და ქართველ მაჰმადიანებმა

²⁹ И. Давид, Ук. труд, I, с. 95.

არ დაივიწყეს, ეს იყო ქართველ ებრაელთა შნო და წყალობა, მათ შეინახეს ქართული ენა საქართველოში³⁰.

აღ. ჭავჭავაძის მიერ საქართველოს სხვადასხვა რეგიონში საკმაოდ ხნის განმავლობაში (1903—1912 წწ.) წარმოებული კვლევის შედეგად იმ დასკვნამდე მივიდა, «...Что физический тип сраниваемых народностей обладает многими сходными чертами: обе народности (ქართველები და ებრაელები — ე. მ.), в одинаковой мере характеризуются темным цветом волос и глаз, смешанным характером роста, но преобладанием средних размеров последнего, близкими размерами окружности головы, продольного и поперечного диаметров, резко выраженной брахицефалией, лепториннией, близкими размерами длины, ширины лица и лицевого указателя, а также ширины носа, малыми размерами межглазничного пространства, микроземней, средней относительной окружностью груди, большой относительной длиной руки и смешанным характером длины ног...». შემოמוყვანილი მონაცემების საფუძველზე, აღ. ჭავჭავაძის მივიდა დასკვნამდე, რომ კავკასიის ებრაელები ყველაზე ახლოს არიან ქართლის ქართველებთან. იგი ამასში ხედავდა ქართული წყაროების სისწორეს, რომელთა მიხედვითაც ებრაელთა განსახლება საქართველოში და მის ფარგლებს გარეთ მოხდა ქართლიდან³¹.

ამგვარად, ებრაელები უხსოვარი დროიდან მოვიდნენ საქართველოში და გაიზიარეს ქართველი ხალხის ისტორიული ბედი. ისინი მცხეთიდან თანდათანობით გადასახლდნენ ჯერ საქართველოს სხვადასხვა მხარეში, ხოლო შემდეგ გავრცელდნენ დანარჩენ კავკასიაში. მოხდა მათი ასიმილაცია კავკასიის აბორიგენებთან. ცხადზე უცხადესია, რომ დიასპორის ებრაელებმა თითქმის ყველგან შეინარჩუნეს თავიანთი რასობრივ-ანთროპოლოგიური მახვენებლები, მაშინ, როცა კავკასიაში საერთო ებრაული მახვენებლებიდან გადახრას ვხედავთ. „ეს გადახრა ე. წ. წმინდა რასობრივი ებრაელებისაგან პირობითი იყო, რადგანაც მას ადგილი სწორედ ებრაელთა პირველსამშობლოში (კავკასიაში — ე. მ.) ჰქონდა და იგი გარკვეულად ძველი ანთროპოლოგიური ფორმების აღდგენას უფრო წარმოადგენდა, ვიდრე გადახრას“³². სწორედ

³⁰ ზ. კიკინაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 26—27.

³¹ აღ. ჭავჭავაძის მიერ, დასახ. ნაშრომი, გვ. 128—129.

³² ი. დავითი, ნაწერები, II, გვ. 16.

ამიტომ აქვთ ფიზიკური ნიშნების ერთობა კავკასიის ებრაელებს. ამიტომ ჩანს მისი მკვეთრი განსხვავება პალესტინის და ევროპის ებრაელებისაგან.

კავკასიის ებრაელთა ანთროპოლოგიური კვლევის შედეგები, რომელსაც ზემოთ გავეცანით. დაედო საფუძვლად ოფიციალური საბჭოთა ანთროპოლოგიის თვალსაზრისს. ამასვე იზიარებს ი. დავიდი, რომელმაც თავის ნაშრომში, კავკასიელი ებრაელების შესახებ, ამ საკითხთან დაკავშირებული თითქმის ყველა მნიშვნელოვანი ნაშრომი მიმოიხილა³³.

მეორე მსოფლიო ომის წინა პერიოდის ქართველ ებრაელთა ინტელიგენციისათვის ცნობილი რომ იყო კვლევის ის შედეგები, რომელიც განსაკუთრებით ინტენსიურად მიმდინარეობდა რუსეთში, კარგად ჩანს გერმანელთა მიერ ოკუპირებულ საფრანგეთში შედგენილ ემიგრანტი ებრაელების შემორანდუმში, რომელიც 1941 წ. 10 მარტს გაუგზავნეს პარიზის სამხედრო კომენდანტ ლოქტორ შტენგერს. მასში ნათქვამი იყო, რომ ქართველი ებრაელები სემიტები კი არ არიან, არამედ ქალდეელები, რომლებმაც იუდაიზმი მიიღეს და კავკასიაში დასახლდნენ.

ი. დავიდის ვარაუდით, ეს უნდა იყოს იოსებ ელიგულაშვილის³⁴ მიერ ოკუპირებულ ტერიტორიებზე საფრანგეთის მთავრობის გენერალური წარმომადგენლის გრაფ დე ბრინიონისადმი გაგზავნილი მემორანდუმი. რომელიც, როგორც ჩანს, შემდეგში გადაეცა გერმანიის ხელისუფლებას.

მემორანდუმში გატარებულია შემდეგი აზრი: ქართველი ებრაელები იმდენად მჭიდროდ იყვნენ დაკავშირებულნი საქართველოსთან, რომ არასოდეს მიუტოვებიათ იგი; ქართველებს და ებრაელებს საერთო

---

³³ И. Давид, Ук. труд, I, с. 72—83; ალ. ჭავჭავაძის გამოკვლევაში ჩამოყალიბებულმა დებულებებმა ქართველ ებრაელთა შესახებ უბიძგა თბილისის ბავტერიოლოგიის ინსტიტუტის თანამშრომელს ე. სემენსკაიას, შეესწავლა ებრაელთა სისხლი. ამ მიზნით 1929 წ. გამოიკვლია სხვადასხვა ქვეყნიდან გამოსული 3409 ებრაელთა სისხლი, მათ შორის 1236 ქართველი ებრაელისა. კვლევის შედეგად ე. სემენსკაია იმ დასკვნამდე მავდა, რომ სისხლის მიხედვით ქართველი ებრაელები ახლოს არიან რუმინეთის, ბალკანეთის, რუსეთის და პოლონეთის ებრაელებთან; ქართველი ებრაელები სისხლის მიხედვით სემიტები არიან და არა იუდეური მოძღვრების მიმდევარი ქართველები (Е. М. Семенская, Кровяные группы у грузинских евреев. В сб. «Вопросы биологии и патологии евреев», ч. III, вып. I, с. 46 ე. სემენსკაიას გამოკვლევაზე უფრო ვრცლად იხ. И. Давид, Указ. соч., I, с. 81—32).

³⁴ ფინანსთა მინისტრის მოადგილე დამოუკიდებელ საქართველოში. 1921 წ. ე. თაყაიშვილთან ერთად გაჰყვა ქართულ ეროვნულ განმს საფრანგეთში.

აქვთ ენა, ცხოვრების წესი, ნაციონალური რიტუალი. ამიტომ ისინი არიან ქართველი პატრიოტები, ნაციონალისტები და არასოდეს წამოგებიან არც კომუნისტების ინტერნაციონალს და არც სიონისტების ნაციონალიზმს; ქართველი ებრაელები არ გამოირჩევიან რაიმე განსაკუთრებული ებრაული ნიშნებით; ისტორიამ არ იცის თუნდაც უმცირესი ანტაგონიზმი ქართველებსა და ებრაელებს შორის.

ზემოთქმულს რომ გერმანელები იოლად არ დაიჯერებდნენ, კარგად იცოდა ი. ელიგულაშვილმა და ნათქვამი მეცნიერული არგუმენტებითაც შეამავრა: ქართველები არიან დოლიქოკეფალები (გრძელთავიანები), ებრაელები, საერთოდ, ბრაქიკეფალები (მოკლეთავიანები). ქართველი ებრაელები არიან დოლიქოკეფალები. მაშასადამე, ქართველი ებრაელები ქართველები არიან და არა სემიტი ებრაელები; ქართველი ებრაელები შედგენი არიან ქალდეველთა იუდიზაციისა, რომლებიც კავკასიაში გადასახლდნენ; თავის ქალის ფორმა, ცხვირის ინდექსი, ნიკაპის პროპორციები, საერთო ფიზიკური კონსტიტუცია და სხვა, ელიგულაშვილს მიაჩნია იმის დასტურად, რომ ქართველი ებრაელები არ არიან სემიტები.

როგორც დავინახეთ, ი. ელიგულაშვილმა შექმნილ ვითარებაში, ქართველი ებრაელების გადასარჩენად გამოიყენა თავისი დროის მეცნიერული მონაპოვარი ქართველებისა და ქართველი ებრაელების საერთო წარმოშობის დასამტკიცებლად. გერმანელების, უფრო სწორად, გერმანელი ანთროპოლოგი და ეთნოგრაფი სპეციალისტების შეცდომაში შეყვანა იოლი არ იყო. უნდა ჩავთვალოთ, რომ მემორანდუმში ჩამოყალიბებული დებულებები დასაბუთებულად მიიჩნიეს ფაშისტმა იდეოლოგებმა.

3. ლეგენდა და სინამდვილე

ბოლო პერიოდში განსაკუთრებით შეიმჩნევა ქართველთა და ებრაელთა ისტორიის იმ კუთხით კვლევის ტენდენცია, რომ დადგინდეს ამ ორი ხალხის ნათესაობა. ასეთ ტენდენციას, სხვა მიზეზებთან ერთად, შეიძლება ფსიქოლოგიურ-მორალური გამართლებაც ჰქონდეს. ებრაელები უხსოვარი დროიდან ცხოვრობენ საქართველოში, მშვენიერად შეუთვისდნენ ქართველებს (თუმცა შეინარჩუნეს თვითმყოფადობა) და საქართველოს ისტორიის სხვადასხვა პერიოდში მეტ-ნაკლები აქტიურობით მონაწილეობდნენ ქვეყნის პოლიტიკურ და ეკონომიკურ ცხოვრებაში.

ებრაელთა და ქართველთა უძველესი ნათესაობის მოძებნას ცდილობს ი. დავიდი. მისი ვარაუდით, სამხრეთ კავკასიაში ცხოვრობდნენ ებრაელები, იბერბასეები, ბერბერები და კელტები. იგი უარყოფს ებრაელთა სემიტურ წარმოშობას და მიაჩნია, რომ ებრაელთა წინაპარი ჰაბირუს³⁵ ტომების პირვანდელი ფორმირება კავკასიაში მოხდა და მაშინ განიცადეს სემიტიზაცია, როცა დაიწყო გადაადგილება ეგვიპტე-პალესტინის მიმართულებით (ძვ. წ. XV ს.), სადაც აითვისეს სემიტური ენა-მეტყველება, განიცადეს ფიზიკურ-რასობრივი სემიტიზაცია-ქანაანიზაცია. ამიტომ, ებრაულ-იბერიული ეთნოლოგიური ცნების გენეზისი ერთ ტომობრივ-ნათესაობრივ გენეზისს უნდა დავამყაროთ. იგი აყენებს ებრა-იბერიულ გენეტური წრეხაზის თეორიას, რომლის მიხედვითაც ებრაული ჰაბირუს ტომები მომდინარეობენ რა გენეტურად, ამორიგენი იბერო-კავკასიური ტომების შემადგენლობაში კავკასია-მცირე აზიიდან, ინტენსიურ სემიტიზაციას განიცდიან პალესტინაში და შემდგომში გარკვეული ტომების სახით ისევ უბრუნდებიან კავკასია-მცირე აზიასა და ირანს. ესაა უეუკავკაზიზაცია-იბერიზაციის რთული, მრავალწახნაგოვანი ეთნო-ანთროპო-ლინგვისტური და რელიგიურ-კულტურული პროცესი, აქვე იკვრება ხსენებული გენეტური წრე... ებრაელები გენეტურად არ წარმოადგენდნენ ავტოქტონურ ახლოაღმოსავლურ ეთნიკურ ელემენტს, არამედ კავკასია-მცირე აზიიდან მოსულ სემიტიზირებულ ტომს³⁶.

ი. დავიდი ებრაელების და ქართველთა ოდინდელი ნათესაობის დამადასტურებლად ერთ ისტორიულ პარალელს შეგვახსენებს ამ ორი ხალხის წარსულიდან. ცნობილია, რომ არაბიზაციის შედეგად გაქრნენ ავტოქტონური ბერძნულ-ნილოტური, ეგვიპტური, უგარიტულ-ფინიკიური, სირიულ-ქანაანური, აქადურ-ასურულ-ბაბილონური და სხვ. ეთნიკური ელემენტები. მაგრამ არაბებს და მათს რელიგიას გაუძლეს ებრაელებმა და ქართველებმა და არ განიცადეს არაბიზაცია და ისლამიზაცია. რამდენად მკვეთრადაც არ უნდა განსხვავდებოდნენ შიდა-ებრაული ქვე-ეთნიკური ჯგუფები: აშქენაზები, სეფარიდები, თემანიე-

³⁵ როგორც ტელ ელ-ამარნას არქივიდან ირკვევა, ჰაბირუს მრავალრიცხოვანი ტომი დაახლოებით ძვ. წ. XV ს. დასაწყისიდან იკრება სამხრეთ პალესტინაში და თანდათანობით იკავებს ვრცელ ტერიტორიებს. მეცნიერებს უჭირთ ამ ხალხის ვინაობის დადგენა. ზოგს მიაჩნდა, რომ ისინი ებრაელები იყვნენ, ზოგი ფიქრობდა, რომ ჰაბირულ ებრაელთა წინამორბედი ტომი იყო. დღეისათვის უცილობლად თვლიან ებრაელებად.

³⁶ ი. დავიდი, ნაწერები, II, გვ. 12—13.

ლები, კავკასიელები, ისინი მაინც ერთი მთლიანი კავკასიოიდური რასის ნაწილს შეადგენენ³⁷. აღნიშნულიდან გამომდინარე, ი. დავიდს აღარ უძნელდება იმის თქმა, რომ ხმელთაშუაზღვეთის სხვადასხვა რაიონში გავრცელებული ეთნო-ტოპო-პიდრონიმი ევერ/ებერ-იბერია თავისებურ სამკუთხედს ქმნის: „კავკასია-პალესტინა-პირენეის ნახევარკუნძულის სახით, როგორც ეთნიკურ-კულტურული (მეგალითები), ასევე ენობრივი ასპექტებით და განვითარების თითქმის 4000 წელს მოიცავს“³⁸.

როგორც ვნახეთ, ი. დავიდი სრულიად ახალ თეორიას გეთავაზობს ებრაელთა თავდაპირველი სამშობლოსა და, საერთოდ, მათ წარმოშობაზე. იგი უარყოფს ებრაელთა ტრადიციულ მიკუთვნებას სემიტებისადმი, აკავშირებს კავკასია-საქართველოსთან და მიგვანიშნებს ევერ/ებერ-იბერის იგივეობაზე.

მიმაჩნია, რომ ი. დავიდის ეს მოსაზრებანი გასათვალისწინებელია, ყოველ შემთხვევაში იგი ქართველების და კავკასიელი ებრაელების ანთროპოლოგიური მონაცემების, ზოგიერთი ტოპონიმის და ლეგენდის სხვაგვარად გაგებისაკენ გვიბიძგებს.

საკმაოდ დიდი ხნის წინათ გერმანელი მეცნიერი ფრიდრიხ კაპნი წერდა, რომ ისტორიული ისრაელის მიწაზე კავკასიის ხალხების დიდი მიგრაციები ხდებოდა, რომლებიც შემდეგ უკან ბრუნდებოდნენ³⁹. დაახლოებით ასეთივე მოსაზრება კიდევ უფრო ადრე გამოითქვა იმავე გერმანიაში⁴⁰.

ამჯერად გავეცნოთ ზოგიერთი მკვლევრის მოსაზრებას იმ ქართულ ტოპონიმებზე, რომლებსაც ი. დავიდი არ ასახელებს თავის ნაშრომში, მაგრამ უეჭველად კი იცნობს. მათი ისტორიული თუ ეთნოგრაფიული ზასიათის გამოკვლევები მითითებულია მ. მამისთვალისშვილის სტატიაში⁴¹. ვიდრე ძალიან მოკლედ ვიტყვოდე ზოგიერთი მკვლევრის ვარაუდზე, წინასწარ უნდა შევნიშნო, რომ მათი ამოსავალი, ძირითადად, ადგილობრივი, საქართველოში მოპოვებული ეთნოგრაფიული და ფოლკლორული მასალები იყო.

³⁷ იქვე, გვ. 13.

³⁸ იქვე, გვ. 14.

³⁹ F r. K a h n, Die Juden als Rasse und Kulturvolk, Berlin, 1922.

⁴⁰ Stenographisches Protokoll der Verhandlungen des VII Zionisten Kongress in Haag 1907, Wien. S. 105.

⁴¹ სემშ, I, გვ. 151—152.

ი. შოპენმა ეთნონიმები „იბერი“, „იბერიელი“ და ტოპონიმები „იმერეთი“ და „გურია“ ურიალან წარმომდგარად გამოაცხადა⁴². შოპენის მოსაზრება გაიზიარეს ი. სეგალმა⁴³ და ი. მარკოვმა⁴⁴. იგივე მოსაზრება გურიასთან დაკავშირებით. ალბათ, ზემოხსენებული ავტორების გავლენით, გამოთქვა ზ. კიკინაძემ⁴⁵.

ფართოდ იყო გავრცელებული თქმულება სვანეთში სოფელ ლახამულის მოსახლეობის ებრაელ წარმომობაზე. ამას აღნიშნავდა გ. რადე, წარმოშობით გერმანელი მეცნიერი, რომელიც 1863 წლიდან ცხოვრობდა თბილისში⁴⁶. ამაზე კიდევ უფრო დაბეჭდვით გადმოგვცემს ი. გოგებაშვილი თავის ეთნოგრაფიულ და ისტორიულ ნაწარმოებებში. იგი წერს: „ვაჭრობას თვითონ სვანები სრულიად არ მისდევენ. ალებ-მიცემობა სულ ლახამულების ხელშია, რომლებიც სცხოვრობენ სადადიანო სვანეთში ორმოცდაათ კომლამდე და ჩამომავლობით ურიები არიან. ლახამულები სვანურად ლაბარაკობენ და მართლმადიდებელს სარწმუნოებას აღიარებენ, მაგრამ სვანებს მაინც ისინი სძულდათ და გამარტოვებული ჰყავდათ. სვანებს ლახამულებთან ურთიერთობა არ ჰქონდათ, არა სქამდნენ მათთან, არა სვამდნენ და არ შეეხებოდნენ ლახამულისაგან დაკლულს ხორცსა. ლახამულების ქალები სვანებისაზე უფრო ლამაზები არიან, მაგრამ სვანს არ შეეძლო დაჰოყვებოდა. ახლა კი ეს სამწუხარო სიძულვილი შემცირებულია და კეთილმეზობლობაზე იცვლება“⁴⁷.

⁴² И. Шопен, Новые заметки на древние истории Кавказа и его обитателей, СПб, 1866, с. 200—208, 229—230, 327—330.

⁴³ И Сегаль, Кавказские евреи, Исторический очерк, Одесса, 1883.

⁴⁴ Ю. Марков, Общий очерк Кавказа, «Живописная Россия», IX, СПб, 1883, с. 6.

⁴⁵ ზ. კიკინაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 18.

⁴⁶ Г. Радде, Путешествие в мингрельских альпах. Записки КОИРГО, кн. VII, вып. 1866, с. 119.

⁴⁷ ი. გოგებაშვილი, საგანძური, წ. I, თბ., 1986, გვ. 274. ლახამულელ ებრაელებზე საინტერესო წერილი გამოაქვეყნა ისრაელის ეურნალ „დროშიში“ გერმონ შერგელშვილმა. მას XX ს. დასაწყისში სვანი (სოფ. ლახამულიდან) ემუხა გულბანისაგან მოუსმენია შემდეგი: „...ადრე ხომ ჩვენ ებრაელები ვიყავით. აი ბაბუისაგან გაიგონია, რომ მისი ბაბუა რაფაელი დიდი რაბინი ყოფილა ლოხამულში, როდესაც ქრისტიანებმა დაგვამარცხეს, ჩვენი სალოცავი ეკლესიად გამოაცხადეს, რაბი რაფაელს გულზე ჭვარი ჩამოჰკიდეს. მან მოიძრო ჭვარი და ისროლა წყალში. ქრისტიანები დაედევნენ მოსაკლავად და მან მდინარეს მისცა თავი. ჩვენი წინაპრები სულ ომებში იყვნენ, არასოდეს ფარ-ხმალი არ დაუყრიათ. იბრძოდნენ საუკუნეებით.

მ. პლისეცკის „ურია“-ზე და „ურ“-ზე დაბოლოებული ქართული გვარები ყოფილ ებრაელთა გვარებად მიაჩნდა და ასახელებდა შემდეგს: თოფურია, ქანტურია, ცატურია, ბაღათურია, დემურია. მ. პლისეცკი არ ასახელებს „ურ“-ზე დაბოლოებულ გვარებს, მაგრამ მას მხედველობაში აქვს ისეთი გვარები, როგორიცაა: წიკლაური, ლუღუშაური, გაბაური, ბურჟუური და სხვ. ⁴⁸

იხილავდა რა ზემოდასახელებული ავტორების მოსაზრებებს, მ. მამისთვალისშვილი ყოველგვარი არგუმენტების გარეშე უარყოფდა მათ. „დასახელებული ავტორები მოსე ჭანაშვილის გარდა⁴⁹, — წერდა მ. მამისთვალისშვილი, — საქართველოს ებრაელების მასიური ასიმილაციის მომხდარობას ამტკიცებდნენ. ამტკიცებდნენ, რომ ისტორიულ წარსულში გურულები, იმერლები, ზეესურები და თვით მთელი ქართველი მოსახლეობა ებრაელები იყვნენ. ცეხი ქასდოჲ ცდილობს „დაასაბუთოს“ ივერიელები და ქართველები, რომელთა ქვეყნის სახელი „ივერია“ „ხალხური ტრადიციით“ „ებრაელთა ქვეყანას“ ნიშნავს, ისრაელის 10 „დაკარგული“ ტომის შთამომავალნი არიანო. მ. პლისეცკი ამავე „ტრადიციულ გადმოცემებზე“ დაყრდნობით ცდილობს საქართველოს ებრაელთა მასიური ასიმილაციის ისტორიულად მომხდარობის „თეორია“ წამოაყენოს... როგორც ჩანს, არც ცეხი ქასდოჲსა და არც პლისეცკისათვის ცნობილი არ ყოფილა, რომ ეს შეხედულებანი მეცხრამეტე საუკუნის მანძილზეა შეთხზული და მას არავითარი ღრმა ისტორიული ტრადიცია არა აქვს“⁵⁰.

შეხედულება კავკასიელი ებრაელების 10 დაკარგული ტომისაგან წარმოშობაზე არ არის შეთხზული XIX საუკუნეში, როგორც მ. მამისთვალისშვილს ეგონა. გავეცნოთ რამდენიმე ცნობას.

კავკასიაში მოსახლე ათი ებრაული ტომის შესახებ წერდნენ გერმანული გაზეთები ჯერ კიდევ XVII ს. 90-იან წლებში, ირან-ოსმალეთის მეორე ომთან დაკავშირებით. გაზეთების კორესპონდენტები იტყობინებოდნენ, რომ კავკასიაში შემოჭრილი თურქების წინააღმდეგ იბრძოდნენ ებრაელთა ცალკეული რაზმები. ერთ-ერთი გაზეთის ცნობით, რო-

---

ბოლოს დამარცხდნენ და გვიანდარქეს, რომ თორა, თეფილინი, მეზუზა ყოველ ოქახში იყოს. აი ამიტომ ჩემთან სახლში ინახება თორაჲ და თეფილინიც“. სამშობლოდან სამშობლოში, თბ., 1990, გვ. 57.

⁴⁸ სემშ, I, გვ. 153.

⁴⁹ მ. ჭანაშვილი ქართველ ებრაელებს იმ ქართველთა ნარჩენებად თელიდა, რომლებიც საქართველოში გადმოსახლების დროს ებრაული სარწმუნოებისა იყვნენ.

⁵⁰ სემშ, I, გვ. 153—154.

ბოამის, გაღის, აშერის, ისაკის, ზებულონის და მენაშეს ტომებიდან შეკრებილი 196000 ებრაელი, როგორც 1596 წ. ივნისსა და აგვისტოში ვენეციიდან, რომიდან და კონსტანტინოპოლიდან გამოგზავნილ კორესპონდენციებში იყო ნათქვამი, თავს დაესხნენ თურქებს და მრავალი ციხესიმაგრე წაართვეს. უფრო მეტიც, გაზეთის ინფორმაციით, ცნობილიც კი ყოფილა ცალკეული ტომის მიერ გამოყვანილი ჯარის სახეობანი, მათი ჩაოდენობა, სარდლები. «ექვსი სარდალი იქნა არჩეული, ერთი... ტომიდან, ველური, გულადი ვაეკაცი, რომელმაც ერთ თვეში 20 000 ცხენი შეაგროვა.

აბრეშუმნაქარგი მათი დროშები ნაცრისფერია და შავი...

მეორე ტომს გაღისის სარდალი იორნი მოუძღვის, მესამე აშერი-სა — ბელშაცარი, რომელსაც 45000 მხედარი ჰყავს და 27000 ქვეითი. გრძელ კაბაში გამოწყობილი ქალწულიც მოჰყვება მათ.

ისაკის ტომს სანაქებო სარდალი ჰყავს 20000 კაციით...

ზებულონის ტომს მხედართმთავარი ათონი ჰყავს 15000 კაციით.

მენაშეს ტომეულობა კი 42000 ქვეითით მოდის...

განა ეს არაა დიდი სასწაული კეთილო ქრისტიანებო, რომ ებრაელები ჯარშემოერთყნენ კონსტანტინოპოლს და სურთ აღთქმული ქვეყნის დაბრუნება?⁵¹.

დაკარგული ათი ტომის შთამომავალთა მიერ აღთქმული ქვეყნის გათავისუფლებისათვის მზადებაზეა ნათქვამი 1607 წ. ინგლისში გამოქვეყნებულ ტრაქტატში — „სიახლენი რომიდან“, რომელიც იტალიური წერილის თარგმანია. დასახელებული ებრაელები, თვით ებრაელებისავე თქმით, ალექსანდრე მაკედონელს ცხრანახევარი ებრაული ტომი მოუყვანია კასპიის (კავკასიის) მთებში და იქვე ჩაუმწყვდევი⁵².

რუსეთის სამხედრო სამსახურში მყოფი გერმანელი იოჰან-გუსტავ გერბერი, რომელიც დიდი ხნის განმავლობაში მოღვაწეობდა კავკასიაში, 1728 წელს წერდა იმ ლეგენდაზე, რომელიც არსებობდა ადგილობრივ ებრაელებში მათ წარმოშობაზე⁵³. ამასვე წერდა რუსეთის

---

⁵¹ ციტირებას ვახდენ ი. დავიდის ნაწერების მეორე წიგნიდან, გვ. 177—178. იხ. აგრეთვე, Heinrich Loewe, Zur Kunde von den Juden in Kaukasus, aus zwei alten deutschen Zeitungen, Scharlottenburg, 1900.

⁵² N. Sokolov, History of Sionism, 1600—1918, v. I, London. 1919, p. 47.

⁵³ Sammlung russischer Geschichte, herausgegeben von G. F. Müller, IV, SPb., 1760, s. 116.

რეზიდენტი მეფე ერეკლე II-ის კარზე თბილისში, იაკობ რაინეგსი⁵⁴. კავკასიელი და, მათ შორის, ქართველი ებრაელების 10 დაკარგული ტომისაგან წარმოშობა უცილობელ ჭეშმარიტებად მიაჩნდა ცნობილ ებრაელ მოგზაურს იოსებ იეჰუდა პალევი ჩორნის. კავკასიაში თავისი მოგზაურობის, ისტორიული საბუთების მოძიების და ფოლკლორული მასალების შეგროვების უმთავრესი მიზანი ი. ჩორნიმ 1879 წ. დაწერილ ბარათში მოკლედ ასე გადმოსცა: „მხოლოდ ჩემი ხალხისადმი წმიდა სიყვარულმა, რაც ჩემს გულში ანთია მუდამ, გამაბედინა მომეთხრო ჩემი თანამოძმეებისათვის ისრაელის 10 ტომის შთამომავალთა შესახებ...“⁵⁵.

ასე რომ, ლეგენდა 10 დაკარგული ტომის შესახებ XIX საუკუნეში არ შეუთხზავთ, როგორც ფიქრობდა მ. მამისთვალისშვილი. მას მრავალი საუკუნის ისტორია ჰქონდა.

ბიბლიის მიხედვით (იხ. რიცხნი), ეგვიპტიდან გამოსვლის შემდეგ (დაახლ. ძვ. წ. 1311 წ.) არსებობდა ებრაელთა 12 საგვარეულო, ანუ შტო: რეუბენის, სიმონის, იუდას, ისაქარის, ზებულონის, ეფრაიმის, მენაშეს, ბენიამინის, დანის, აშერის, გადის და ნაფთალის. თითოეული გვარიდან ჯარის გარკვეული რაოდენობის გამოყვანა დადგინდა. ყველა მამაკაცი 20 წლის ასაკიდან ვალდებული იყო ჯარში ემსახურა. გაირკვა, რომ ლაშქრად გამოსვლელი იყო 603550 კაცი⁵⁶.

ქართველი ებრაელების („ურიათა ქართველთა“) წარმოშობის სრულიად ახალ ვერსიას გვთავაზობს ი. პაპიაშვილი. მან სცადა დაემტკიცებინა, რომ ურიები თანამედროვე ქართველთა წინაპრები, ე. ი. პროტოქართველები იყვნენ და, როგორც ვნახეთ, მას მამა აბრამიც მათ შორის ეგულება. მაგრამ, მისი აზრით, აბრამს დაავიანდა პალესტინაში მისვლა. პალესტინის გარკვეული ნაწილი უკვე დაკავებული ჰქონდათ შელქიცედესა და მის ხალხს, რომლებიც „გაცილებით ადრე არიან გამოსულნი კავკასიიდან ვიდრე მათი მონათესავე ტომები, ჰიქსოსების კვალს რომ დაადგენ: და ცხოვრობდნენ პალესტინაში, მკვდარი ზღვის მიდამოებში, სადაც მოგვიანებით ხეთების მცირე სამეფო შეიქმნა“⁵⁷. ცოტა ქვემოთ მკვლევარი უფრო ნათლად და კატეგორიუ-

⁵⁴ D-r J a c o b R e i n e g g s, Allgemeine historisch-topographische Beschreibung des Kaukasus, herausgegeben von Fridrich Enoch Schröder, SPb., 1797.

⁵⁵ ი. დ ა ე ი ლ ი, ნაწერები, I, გვ. 135.

⁵⁶ რიცხნი, თ. I, 5—46.

⁵⁷ ი. პ ა პ ი ა შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 187.

ლად მსჯელობს და გეთავაზობს შემდეგ დებულებას, როგორც ჰეშმა-რიტებას: ირკვევა, რომ კავკასიიდან გამოსულმა ქართველურმა ტომებმა დასტოვეს კაპადოკია და ეგვიპტის მიმართულებით დაძრულ ჰიქსოსებს კი აღარ გაჰყენენ, არამედ გადალახეს ტავრის ხეობა და, ჩრდილოეთ სირიასა და კელიკიის გავლით, მდინარე იორდანის შუა წელზე შეჩერდნენ. შემდეგ, ი. პაპიაშვილი, რადგან არ არის ბოლომდე დარწმუნებული შემოთავაზებული კონსტრუქციის სიზუსტეში, წერს: „სავარაუდოა, რომ ისინი (მდინარე იორდანის შუა წელზე შეჩერებული ქართველური ტომები — ე. მ.) ამ მიდამოებში შეხვდნენ თავიანთ ენაზე მოლაპარაკე ჰელქიკედეის ტომის ხალხს, რის გამოც საბოლოოდ დამკვიდრდნენ პალესტინაში, ხებრონისა და მკედარი ზღვის მიდამოებში: ეს, რა თქმა უნდა, მოგვიანებით, აისახა ბიბლიაში“⁵⁸. იგი არასწორად იმორწმუნებს ბიბლიის იმ ადგილებს⁵⁹, სადაც, მისი აზრით, აისახა ქართველური ტომების დასახლება პალესტინაში. ბუნებრივია. იზადება მრავალი კითხვა მოყვანილი ციტატების ავტორისადმი. ჯერ ერთი, საიდან ირკვევა ქართველთა ტომები რომ აღარ გაჰყენენ ეგვიპტის მიმართულებით დაძრულ ჰიქსოსებს და მდინარე იორდანის შუა წელზე დაიღეს ბინა? საიდან ჩანს, რომ ჰელქიკედეის ტომის ხალხიც იმ ენაზე ლაპარაკობდა (ი. პაპიაშვილი ქართულს გულისხმობს), რომელზეც აბრაჰის ტომი? მე კი მიჭირს ზემოთ ციტირებულის დაჯერება, მაგრამ ავტორისათვის ყველაფერი გარკვეულია. უფრო მეტიც. მისთვის „უბრალო ამბავია, — ჰიქსოსები... ქანაანში შეჩერდნენ. მათ კვალს კი მიჰყეებოდა კავკასიიდან გამოსული ხეთურ-სუბარული მოსახლეობის მძლავრი განშტოება, რომლებიც ასევე ქანაანში კი შეჩერებულან, მაგრამ შემდეგ ეგვიპტისაკენ მიმავალი ჰიქსოსების კვალს აღარ დაადგნენ, რადგან ხებრონის მიდამოებში ნახულობენ თავიანთ მონათესავე ტომებს, მუდმივად სახლდებიან იქ და დასაბამს აძლევენ ხეთების მცირე სამეფოს ჩამოყალიბებას“⁶⁰. ჩემთვის უცნობია რომელ წყაროებზე დაყრდნობით დაანათესავა ასე მტკიცედ ი. პაპიაშვილმა ხეთურ-სუბარული ტომები ქართველ ტომებთან და ერთ ენაზეც კი ალაპარაკა. მეცნიერება ხეთურ ენას განაკუთვნებს ინდოევროპულ ენათა ოჯახის ანატოლიურ ჯგუფს. მათი ეთნიკური ენაობის საკითხი ჯერჯერობით არ არის დადგენილი. სუბარული ენის

⁵⁸ იქვე.

⁵⁹ იხ. დაბადება, თ. 23, 3—6, 19, 20.

⁶⁰ ი. პაპიაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 188.

საკითხიც ჭერ კიდევ სერიოზული კვლევის საგანია. „თუმცა ვარაუდობენ მათ კავშირს დასავლურ-კავკასიურ სამყაროსთან“⁶¹. ი. პაპიაშვილმა ეს პრობლემა იოლად გადაწყვეტა. მისი აზრით: „საბოლოოდ ირკვევა (? — ე. მ.), რომ ურიებ, ანუ ჰურიები არიან კავკასიის მკვიდრნი და წარმოადგენენ ძირითად შტოს ხეთურ-სუბარული მოსახლეობისას, მათი მონათესავენი არიან: ხეთები, თაბალები, მუშქები (ძველი მოსხები), ქართები, ტიბარენები და სხვა კოლხეთ-ქართლური ტომები. ძვ. წ. XIX საუკუნეში (დაახლოებით 40 საუკუნის წინათ) ისინი გამოვიდნენ პროტოსამშობლოდან — ქართლოსიანთა მიწაწყლიდან... კავკასიიდან გამოსვლის შემდეგ ხეთურ-სუბარული მოსახლეობის ეს ქართველური ტომები თავდაპირველად კაპადოკიის მაღალმთიან ადგილებში დაბანაკებულან, ხოლო მოგვიანებით ჰიქსოსების, — ძველი ებრაული ტომების კვალს დაადგნენ, რომლებსაც ლევენდარული თარა და აბრაამი მეთაურობდნენ და ეგვიპტისაკენ მიისწრაფოდნენ“⁶². ხეთებზე რომ აღარაფერი ვთქვა (მათ ხომ ქართველური მოდგმის ხალხად მიიჩნევს), ი. პაპიაშვილმა „პროტოქართველური“ ურიების საკითხი რომ გადაწყვეტა და თანაც გაგვაფრთხილა, ისინი ებრაელებში არ აგერიოთო, ამის შემდეგ ებრაელთა წინაპრებიც მოძებნა. მან ჰიქსოსები ძველებრაულ ტომებად გამოაცხადა. ძალიან რბილად რომ ვთქვათ, ასეთ და მის მსგავს მიგნებებს, მცირეოდენი განმარტება მაინც სჭირდება, მაგრამ, რადგან მკვლევარი ასე არ იქცევა, უნდა ვიფიქროთ, მას ჰგონია, რომ მკითხველისთვისაც ასევე იოლად გასაგები იქნება ისტორიის ჭერ კიდევ ამოუცნობი საკითხები. მოკლედ ვიტყვი, რომ ჰიქსოსები მეცნიერებს მიაჩნიათ აზიელ ტომებად და მათი ნაშდვილი ეთნიური სახელწოდებაც კი არაა ცნობილი⁶³.

ვერ დავეთანხმები ი. პაპიაშვილს, თითქოს მოსეს ხუთწიგნულში თვალსაჩინოდ აისახა ქართველურ-კავკასიური ტომების მიგრაცია

⁶¹ ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორია, თბ., 1988, გვ. 214. აღნიშნული საკითხის გარკვევისას ი. პაპიაშვილი ეყრდნობა ფრანგ ეგვიპტოლოგს ვასტონ კამილ შარლ მასპეროს (История древнего востока, М., 1903, с. 178). მაგრამ არ ითვალისწინებს მასპეროს შემდგომი კვლევის შედეგებს. თუმცა ფრანგი მეცნიერი თავდაპირველადაც მხოლოდ ვარაუდით შემოიფარგლა: «Хетит, так же как и родственные им табалы и мушки, принадлежали, вероятно, к расе, населившие Кавказ».

⁶² ი. პაპიაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 186.

⁶³ И. А. Лалис, Новые данные о гиксосском владычестве в Египте. Вестник древней истории, М., 1958, № 3.

პალესტინა-ეგვიპტეში და თითქოს ისიც ნათლად ჩანდეს, როგორი პოლიტიკურ-ეკონომიკური კავშირუბრთობა არსებობდა „ღმრთის ნებას მიმყოლი ხალხის (ებრაელები — ე. მ.) კვალდაკვალ კავკასიიდან გამოსულ ქართველურ, ანუ ხეთურ-სუბარულ ტომებს“ შორის. ნათქვამის დამადასტურებელი არც ერთი მაგალითი არაა მოყვანილი ნარკვევში. ეს, ალბათ, იმიტომ, რომ ბიბლიაში ასეთი პასაჟების მოძებნა შეუძლებელია, ი. პაპიაშვილს ნარკვევის დასაწერად, როგორც ჩანს, ბიძგი მისცა გ. მასპეროს იმ მცირე საეჭვო მოსაზრებამ (თვით ავტორიც ხომ ვარაუდით შემოიფარგლებოდა), რომელიც ი. პაპიაშვილს მთლიანად აქვს ციტირებული თავის ნარკვევში. მასპერო ამბობს: „ხეთები, ისევე როგორც მათი მონათესავე თაბალები და მუშქები, ალბათ, განეკუთვნებოდნენ იმ რასას, რომლითაც დასახლებული იყო კავკასია. ისინი (გულისხმობს მხოლოდ ხეთებს — ე. მ.) თავდაპირველად დასახლდნენ რა კაპადოკიის ყველაზე მაღალ ზეგანზე, შემდეგში ტავრის ხეობით შეაღწიეს ჩრდილო სირიასა და კილიკიაში. იმავე დროს, ზოგიერთი ტომი გაჰყვა პიქსოსების ნაკვალევს და შეჩერდა იორდანის შუა წელზე და მკედარი ზღვის ნაპირზე და თავი მოიყარეს ხებრონის გარშემო, სადაც ბუნებრივი პირობები დიდი ხნის განმავლობაში იცავდათ მეზობელი ხალხების თავდასხმებისაგან“⁶⁴. მოყვანილი ციტატა, რა თქმა უნდა, სრულიადაც არ იძლევა იმ დასკვნების გამოტანის საშუალებას, რომელსაც გვთავაზობს ი. პაპიაშვილი. ამიტომ გაოცებას იწვევს მისი მსჯელობა გ. მასპეროს წიგნიდან მოყვანილ ციტატაზე დაყრდნობით. „ამგვარად, ეგვიპტოლოგიური წყაროების თანახმად (9 — ე. მ.), — წერს ი. პაპიაშვილი — ძვ. წ. XVII—XV საუკუნეებში ქართველურ-კავკასიური ტომები დასაბამს ძძლევენ ხეთების ორი — დიდი და მცირე სამეფოების შექმნას... რაც შეეხება ხეთების მცირე სამეფოს, ირკვევა რომ იგი არსებობდა პალესტინაში, მკედარი ზღვის მიდამოებში, ამის შესახებ ლაპარაკია ეგვიპტის ძლიერი ფარაონის თუტმოს III ერთ-ერთ ტექსტში (ძვ. წ. 1470 წ.); ეს აღნიშნულია კიდევ ძველ აღთქმაში და დატანილია რუკაზე, სადაც ნაჩვენებია წინასწარმეტყველ მოსეს ეგვიპტიდან გამოსვლის გზა“⁶⁵. ი. პაპიაშვილი ისეთნაირად აგებს თავის აზრს, რომ საქმეში ჩაუხედავ მკითხველს შეუქმნას შთაბეჭდილება, თითქოს ძველეგვიპტურ წყაროებში მართლაც რაიმე იყოს ნათქვამი იმაზე, რომ ქართველურ-კავკა-

⁶⁴ Г. Масперо, Ук. труд, с. 178.

⁶⁵ ი. პაპიაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 189.

სიუჟრი ტომები დასაბამს აძლევენ ხეთების ორ სამეფოს — დიდსა და მცირეს. მან ისეთნაირად ჩაუთმო თუტმოს III-ის წარწერაში ნახსენები პალესტინელი ხეთების არსებობაზე, თითქოს იქაც იყოს რაიჰე მათ წარმომავლობაზე. ან მას ეგვიპტის ტყეუბიდან გამოსული ებრაელების მოძრაობის გზაზე ხეთების ყოფნა რის დასტურად მიაჩნია? განა ძველი აღთქმიდან არ ვიცით, რომ ხებრონში ცხოვრობდნენ ხეთები („მოკვდა სარა კირიათ-არბეში, აწინდელ ხებრონში, ქანაანის ქვეყნად. მივიდა აბრაამი სარას საგლოვად და დასატირებლად“; „მოსცილდა თავის მკვდარს აბრაამი და ეუბნება ხეთელებს: „მსხემად და მდგმურად ვარ თქვენთან; მოპეციო საკუთარი საპარხი თქვენს მიწაზე, რომ დაემარხო ჩემი მკვდარი“ და სხვ.)⁶⁶. ამავე წყაროზე დაყრდნობით შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ებრაელების მიერ პალესტინის დაპყრობის შემდეგ ხეთელები გარკვეულ დრომდე ებრაელებს შორის ცხოვრობდნენ და დავითის თანამებრძოლებიც კი იყვნენ⁶⁷. მარტო რად ღირს დავითის, ურია ხეთელის და მისი ცოლის — ბარშეაყიას თავდადების⁶⁸ გახსენება. სოლომონის მეფობაში ხეთელები დაიმონეს („ყველა ხალხი, რომელიც დარჩა ამორეველთაგან, ხეთელთაგან... რომელიც არ იყო ისრაელიანთა მოდგმისა, მათი შთამომავლები, მათს შემდეგ რომ დარჩნენ ქვეყანაში, და არ გაუწყვეტიათ ისრაელიანებს, ბეგარაზე მომუშავეებად განაწესა სოლომონმა და ასე არიან დღემდე“)⁶⁹, ებრაელთა ქორწინება ხეთელ ქალებზე სამარცხვინოდ ითვლებოდა⁷⁰.

ამგვარად, ბიბლია გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნის ხეთელთა მდგომარეობაზე პალესტინაში, მაგრამ ზემომოყვანილი ცნობები სრულადაც ვერ გაარკვევს მათი ეთნიკურობის საკითხს ან კიდევ იმას, თუ რომელი კავკასიური, უფრო ზუსტად, ქართველური ტომები იყვნენ მათთან ერთად პალესტინაში, რის გარკვევაც სურს ი. პაპიაშვილს.

ძველ ქართულ და არაქართულ ნარატიულ წყაროებში გვხვდება ზოგიერთი ცნობა ქართველების (იბერიელების) და ბაგრატიონთა გვარის ებრაული წარმოშობის შესახებ. თუ უფრო დავაკონკრეტებთ,

⁶⁶ დაბადება, თ. 22, 2—20; იხ. აგრეთვე, რიცხვნი, თ. 13, 29; მეორე რაქული, თ. 7, 1.

⁶⁷ I მეფეთა, თ. 26, 6, მეორე მეფეთა, თ. 11.3.

⁶⁸ II მეფეთა, თ. 11.3, 15—25.

⁶⁹ III მეფეთა, თ. 9, 20—21.

⁷⁰ დაბადება, თ. 26, 35; თ. 27, 46.

უცხოური წყაროები იბერებს და მათთან ერთად ბაგრატიონთა გვარსაც ებრაული წარმოშობისად მიიჩნევდა, ქართული წყაროები კი — მხოლოდ ბაგრატიონთა სამეფო დინასტიას.

იბერიელთა ებრაულ წარმოშობაზე, ჩვენამდე მოღწეული წყაროებიდან, პირველი გვაცნობებს V ს. სომეხი ისტორიკოსი მოვსეს ხორენაცი თაყის „სომხეთის ისტორიაში“: „(ვალარშაკმა — ე. მ.) ჩრდილოეთის განმჯებლად დაადგინა დიდი და ძლევამოსილი გვარი, რომლის უფალთ გუჟარელთა (ქართველთა — ე. მ.) პიტიასშები დაერქვათ. ისინი იყვნენ შთამომავალნი დარეჰის (დარიოს III — ე. მ.) ნაპარარის მიჰრდატისა, რომელიც წამოიყვანა ალექსანდრემ (მაკედონელი — ე. მ.) და მთავრად დაუსვა ნაბუქოდონოსორის მიერ ტყვედ მოყვანილ ივერიელთა მოდგმას⁷¹. სომეხი ისტორიკოსის ეს ცნობა, ჩემი აზრით, იძლევა გასაღებს იმ მოარული თუ მწიგნობრული ვერსიის ასახსნელად, რომელიც იბერიელთა და, ზოგჯერ, საერთოდ ქართველთა ებრაულ წარმოშობას აღიარებდა. ძნელია იმის თქმა, რას ეყრდნობოდა აღნიშნული ისტორიკოსი ამ შემთხვევაში, მაგრამ უნდა ვიფიქროთ, რომ მას რაღაც სხვა წყარო გააჩნდა ან მან ნაბუქოდონოსორის მიერ ტყვექმნილი ებრაელების ქართლში მოსვლა და დასახლება მიიჩნია მთელი ქართლის მოსახლეობის იმავე ებრაულ წარმოშობისად და იმავდროულად მოსულად. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ეს სომხური წყარო დაედო საფუძვლად, მაგრამ გასწორებული სახით, „მოქცევა ქართლისაჲს“ და ლეონტი მროველის „ცხოვრება ქართველთა მეფეთას“ გადმოცემას ებრაელთა ქართლში მოსვლის შესახებ. მაგრამ, სავსებით მოსალოდნელია, მოვსეს ხორენაციის ან კიდევ სხვა ავტორის თხზულებიდან ზეპირი სახითაც ვრცელდებოდა ივერიელთა პალესტინიდან მოსვლის ამბავი, როგორც საქართველოს გარეთ, ისე თვით საქართველოში. რაზეც მიგვანიშნებს კონსტანტინე პორფიროგენეტი. ვერც იმას გამოვრიცხავ, რომ ბერძენი ისტორიკოსივით, ხორენაციისთვისაც პირველწყაროდ ქართველები იყვნენ⁷².

⁷¹ მოვსეს ხორენაცი, სომხეთის ისტორია, ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი და შენაშენებო დაურთო ალ. აბდალაძემ, თბ., 1984, გვ. 106—107.

⁷² პ. ინგოროყვას მიაჩნდა, რომ მოვსეს ხორენაციის მოთხრობაში უნდა იყოს შეცვლილი ვერსია თქმულებისა ქართველების არიან-ქართლიდან გადმოსახლების შესახებ. იხ. მისი, ძველქართული მატრიანე „მოქცევა ქართლისა“ და ანტიკური ხანის იბერიის მეფეთა სია. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, XI, 1941, გვ. 284—286. გ. მელიქიშვილი, იმავე ცნობაზე დაყრდნობით, გამოსთქვამს

ზორენაცი სხვაგან კვლავ უბრუნდება ალექსანდრე მაკედონელის მიერ ივერიელთა ხელისუფლად მიპრდატის დანიშვნის ამბავს, მაგრამ მნიშვნელოვანი განსხვავებით გადმოგვცემს, რაც ეჭვქვეშ აყენებს მისი ამ ცნობის სანდოობას (საესებით მოსალოდნელია სომხურ დედანში სხვაგვარად იყოს). კერძოდ ვკითხულობთ: „(არტაშესმა) თავისი ასული, არტაშამა მიათხოვა ვინმე მიპრდატს, ქართველთა დიდ პიტი-ახშს... როგორც ზემოთ ითქვა, ალექსანდრემ ივერიელთა ქვეყნიდან (მოყვანილი) ტყვეების ხელისუფლად დაადგინა“⁷³.

იბერიელთა ებრაულ წარმოშობაზე სპეციალურად გაამახვილა ყურადღება ბიზანტიის კეისარმა, მწერალმა და ისტორიკოსმა კონსტანტინე პორფიროგენეტმა (912—959), რომელმაც თავის თხზულების (De administrando imperio) მნიშვნელოვანი ნაკვეთი (თავი 45, 46) დაუთმო იბერიელთა გენიალოგიას და ბაგრატიონთა გამეფებას იბერიაში. იგი წერს: „საქოდნელია, რომ თავისი თავის განმადიდებელი იბერები, ესე იგი კუროპალატის იბერები, ამბობენ, რომ ისინი ურიას ცოლის შთამომავალნი არიან, რომელიც დავითმა, წინასწარმეტყველმა და მეფემ, შეაქცინა; ისინი ამბობენ, რომ თვითონ შთამომავლობენ მისი შვილებისაგან, დავითთან რომ შეეძინა, და რომ ისინი დავითის, წინასწარმეტყველისა და მეფის, ნათესაენი არიან და აქედან ყოვლადწმინდა ღვთისმშობლისაც, რადგან ესეც დავითის თესლისაგან არის წარმოშობილი. ამიტომაც იბერთა დიდებულებს დაუბრკოლებლივ მოჰყავთ ცოლებად თავიანთი ნათესაეები და ფიქრობენ, რომ ამით ისინი ძველ წეს-წყობილებას იცავენ. ისინი ამბობენ, რომ მათი გვარი იერუსალიმიდან არის და იმ ადგილებიდან სიზმრის ჩვენებით გადმოხულან სპარსეთის მხარეებთან, ესე იგი იმ მიწაწყალზე, სადაც ახლა მოსახლეობენ. სიზმრის ჩვენება რომ მიიღეს და იერუსალიმიდან გამოვიდნენ, ეს იყვნენ ის დავითი და მისი ძმა სპანდიატი; ეს სპანდიატი იყო, რომ... სპარსელებს ძალიან ეშინოდათ: იმან გაიმარჯვა ამათზე და სძლია ისინი და თანამონათესავე იბერები დაასახლა ძნელგასავალ ადგილებში, რომლებიც მათ ახლაც უპყრიათ, საიდანაც ისინი თანდათან განივრცნენ და გამრავლდნენ და დიდ ერად იქცნენ. ამნაირად, შემდეგ

მოსაზრებას, რომ იბერიაში გავრცელებული ყოფილა ეერსია იბერთა მმართველი სამეფო სახლის წარმოშობის შესახებ აქემენიდა დინასტიის უკანასკნელი მეფის დარიოს III-ის (ძვ. წ. IV ს. დასასრული) სატრაპ მითრიდატესაგან, რომელიც ალექსანდრე მაკედონელს დაუნიშნავს მმართველად კავკასიაში მოსახლე იბერიელებსათვის. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, გვ. 312.

⁷³ მოკესეს ზორენაცი, გვ. 111.

როდესაც ირაკლი მეფემ გაილაშქრა სპარსეთის წინააღმდეგ, ისინი მას შეუერთდნენ და მასთან ერთად ილაშქრეს, და მას აქეთ მათ დაიმორჩილეს სპარსელთა საკმაო ქალაქები და ქვეყნები... რადგან ისინი, როგორც თვითონ ამბობენ, იერუსალიმიდან შთამომავლობენ და რადგან დიდი რწმენა აქეთ მათი და ჩვენი უფლის ქრისტეს საფლავისა, ისინი განსაზღვრულ ხანებში უხვად უგზავნიან ფულს წმინდა ქალაქის პატრიარქს და იქაურ ქრისტიანებს. ხოლო ზემოხსენებულმა დავითმა, სპანდიატის ძმამ, შვა ძე ბაგრატი, ბაგრატმა შვა ძე აშოტი, აშოტმა შვა ადარნასე, რომელსაც კუროპალატობა ებოძა ქრისტესმოყვარე მეფე ლეონისაგან. სპანდიატი კი, ძმა ზემოხსენებული დავითისა, გარდაიცვალა უძეო. ხოლო იმ დროს, როდესაც ისინი იერუსალიმიდან იმ მიწაწყალზე გადასახლდნენ, რომელიც ახლა არის მათ მიერ დასახლებული, გარდახდა 400 ან 500 წელი ვიდრე დღევანდლამდე, რომელიც არის ინდიქტიონი მეათე, დასაბამიდან ქვეყნისა 6460 წელი, რომელთა ქრისტესმოყვარე და პორფიროგენეტი მეფეების კონსტანტინეს და რომანოზის მეფობის დროს⁷⁴.

როგორც ჩანს, საქართველოს მეზობელ მუსლიმურ ქვეყნებშიც იცოდნენ ზემოაღნიშნული ლეგენდის შესახებ. XVII ს. I ნახევრის თურქი ისტორიკოსი ევლია ჩელების თქმით: „ნიმროდიდან⁷⁵ წარმოშობა ზალხებში პირველნი ებრაელები არიან. მათ შემდეგ — ქართველების — დადიანისა და შავშეთის ზალხები. ამათ შემდეგ გურიელი, აჩიკ ბაში, მეგრელი ზალხია. ყველა ესენი ებრაელები და, დავითის — მშვიდობა იყოს მასზე — მრევლთაგანი იყვნენ; ქრისტიანობა მიიჩემეს და სახარების მიხედვით მოქმედებენ“⁷⁶.

პორფიროგენეტის მონათხრობი მთელ რიგ საინტერესო მომენტებს შეიცავს. 1. საინტერესოა ვიცოდეთ რომელ წერილობით ან ზეპირ წყაროს ემყარებოდა პორფიროგენეტი, როცა იბერები ურიის ცოლის

⁷⁴ გეორგიკა. ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტ. IV, ნაკვ. II. ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო ს. ყაუხჩიშვილმა, თბ., 1952, გვ. 255—260.

⁷⁵ ბიბლიის უკანასკნელი ქართული გამოცემის მიხედვით, ნოეს ერთ-ერთი შთამომავალი ნებროთი („ქეშმა შვა ნებროთი“. დაბადება, 10, 8). მისი სამეფოს მთავარი ქალაქები იყო ბაბილონი, ერეკი, აქადი და ქალნე, შინაარსი ქვეყანაში (იქვე, 10, 10). როგორც ჩანს, ბიბლიის მიხედვით „ნიმროდის ქვეყანა“ მესოპოტამიაშია ნაგულისხმევი და ევლია ჩელებსაც ქართველები ნაბუქოდონოსორისაგან ტყვედქმნილი ებრაელების გაქრისტიანების შედეგად წარმოშობილად მიაჩნდა.

⁷⁶ ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“. თურქულად თარგმნა, კომენტარები და გამოკლევა დაურთო გ. ფუთურჩიძემ, ნაკვ. I, თბ., 1971, გვ. 297.

შთამომავლებად გამოაცხადა. ვინ იყვნენ ბერძნულ წყაროში დასახელებული ურია და მისი ცოლი? ნუთუ მართლა არსებობდა მსგავსი გადმოცემა ქართველთა შორის? ძველი აღთქმის მიხედვით, ურია იყო დავით მეფის 37 გმირიდან ერთ-ერთი და ცნობილია, როგორც ურია ხეთელი, ქმარი ბარშედაყიასი⁷⁷. (ქართველ ებრაელებში საკმაოდ გავრცელებული ქალის სახელი ბათშედაყი — ბაჩედაყი).

ბიბლიის მიხედვით, მეფე დავითმა სამეფო სახლის ბანზე სეირნობისას დაინახა ურია ხეთელის ცოლი ბარშედაყია და მისადმი ვნებით აღენთო, როდესაც შეიტყო, რომ მისი ქმარი მოქმედ არმიაში იმყოფებოდა. ქალი მოაყვანიდა და მასთან დაწვა. ქალი დაორსულდა. დავითმა იცოდა, რომ ცოდვა არ დაიმალებოდა. ამიტომ მან ურია ხეთელი სამხედრო პანაკიდან გამოიძახა და სხვადასხვა საბაბით სცადა გაეგზავნა თავის ცოლთან. მაგრამ ურია, ალბათ იმიტომ, რომ არ დაერღვია ძველებრადული წესი, რომლის მიხედვით ნამდვილ სამხედრო სამსახურში მყოფს ეკრძალებოდა ოჯახში დაბრუნება, მეფის მსახურებთან დარჩა. „უთხრა ურიამ დავითს: როცა უფლის კიდობანი, ისრაელი და იუდა კარებში არიან. ჩემი ბატონი იოაბი და ჩემი ბატონის ხალხი ველზე დგანან, როგორ წავიდე ჩემს სახლში, როგორ ვქამო და ვსვა, როგორ დაეწვე ცოლთან? შენ თავს ვფიცავ, ვერ ვიზამ ამ საქმეს!“⁷⁸. რათა იგი საბოლოოდ მოეშორებინა თავიდან, მეფემ მხედართმთავარ იობს უბრძანა, რომ „ურია იქ დააყენეთ სადაც სასტიკი ბრძოლა მოგელით, და მერე მიატოვეთ, რომ გაიგმიროს და მოკვდეს“⁷⁹. მეფის ბრძანება ზედმიწევნით შესრულდა და ურია დაიღუპა⁸⁰.

როცა ბერშედაყიამ გამოიგლოვა ქმარი, მეფემ თავისთან მიაყვანიდა იგი და ცოლად შეერთა⁸¹.

დავითს ბერშედაყიასთან რომ პირველი ვაჟი ეყოლა, მალე მოუკვდა. მეორე ვაჟი კი — სოლომონი იყო⁸².

ამგვარად, კონსტანტინე პორფიროგენეტის თქმით, იბერები და, რა თქმა უნდა, ბავრათიონებიც, შთამომავლები იყვნენ დავითისა და ბარშედაყიასი.

⁷⁷ მეორე მეფეთა, თ. 11. 3.

⁷⁸ იქვე, თ. 11. 11.

⁷⁹ იქვე, თ. 11. 15.

⁸⁰ იქვე, თ. 11. 16—25.

⁸¹ იქვე, თ. 11. 26—27.

⁸² იქვე, თ. 12. 14—24.

ალბათ, საინტერესოა, რომ ურია ხეთელი ცნობილია ქართული ფოლკლორისათვის ურია ქეთელის სახელით და უარყოფითი პერსონაჟია⁸³. ზოგს იგი გაგებული ჰყავს, როგორც ებრაელთა ამსახველი ეთნონიმური ცნება და მასში ნახულობს ქართველთა უარყოფით დამოკიდებულებას ებრაელებისადმი⁸⁴. ვფიქრობ, სხვაგვარად უნდა შევხედოთ ამ პერსონაჟის გაჩენას ზეპირსიტყვიერებაში. რადგან ბიბლიური დავითი, ლეგენდის მიხედვით, გააზრებული იყო იბერების მამამთავრად, ურია ხეთელი (იგივე ქეტელი) კი იმ პიროვნებად, რომლის გამო ღმერთმა მთელი რიგი უსიამოვნებანი დაატეხა დავითს, ამიტომ ქრისტიანი ქართველის ცნობიერებაში უნდა ჩამოყალიბებულიყო უარყოფითი პერსონაჟი, რომლის საკუთარი სახელი, როგორც ბიბლიიდან იცოდნენ, იყო ურია ხეთელი (ქეტელი). ამით სრულიადაც არ მინდა იმის თქმა, რომ ეთნონიმი „ურია“ თითქმის საერთოდ დადებითად იყოს წარმოდგენილი ფოლკლორულ მასალებში, მაგრამ ეს უკვე ცალკე საუბრის თემაა.

2. მნიშვნელოვანია პორფიროგენეტის ის ცნობა, რომელშიც იბერები დავით წინასწარმეტყველის და მისი შთამომავალი მარიამ ღვთისმშობლის ნათესაეებად არიან გამოცხადებული. ეს წყაროც დაგვეხმარება თვალი მივადევნოთ ბაგრატიონთა გვარის თანდათანობით გაღვთიურებას. ამ საკითხზე უფრო ვრცელად სხვაგან იქნება ნათქვამი.

3. ბერძენი ისტორიკოსი ან მისი პირვანდელი წყარო. იბერიელთა და ებრაელთა ნათესობა უფრო დამაჩერებელი რომ გაეხადა, იშველიებს იბერიელ დიდებულებში შემორჩენილ წესს ახლობლებს შორის ქორწინების შესახებ, რაც, გავრცელებული აზრის მიხედვით, ებრაელებთან ჩვეულებრივი მოვლენა იყო. როგორც ჩანს, წარჩინებულთა საგვარეულოში მახლობელ ნათესავთა შორის ქორწინება მართლაც ხდებოდა საქართველოში⁸⁵.

დასკვნა

წყაროებისა და ლიტერატურის გაცნობის შემდეგ შეიძლება მკითხველმა იფიქროს, თითქოს მხოლოდ ის მასალები წარმოვაჩინე, რომ-

⁸³ პ. უმეკაშვილი, ხალხური სიტყვიერება, ტ. IV, 1964, გვ. 156.

⁸⁴ ი. გაგულაშვილი, საქართველოში ინტერნაციონალური აღზრდის ზოგიერთი საკითხის სწავლებასათვის, თბ., 1987, გვ. 34.

⁸⁵ იბ. გეორგიკა, IV, ნაკვ. 11, გვ. 256, შენ. 1.

ლებიც ქართველთა და ებრაელთა ნათესაობაზე მეტყველებს. მაგრამ მათი საწინააღმდეგო ჩემთვის ცნობილი არ არის. ამიტომ სერიოზულად უნდა ჩაუფიქრდეთ ამ უალრესად სათუთ საკითხს, მაგრამ მის გადაწყვეტას მხოლოდ ზემოშოყვანილი მასალებით ვერ შევძლებთ, რადგან შეიძლება წყაროების სხვადასხვაგვარი ინტერპრეტაცია. საკითხის საბოლოოდ გადაწყვეტა მომავლის საქმეა. რადგან მე მხარს ვუჭერ ამ ორ ხალხს შორის ნათესაობის დადგენის იდეას, ამიტომ გამოვთქვამ ზოგიერთ მოსაზრებას, რომელიც შეიძლება სადავო იყოს.

1. საკითხის გარკვევაში აუცილებლად დაგვეხმარებოდა ლინგვისტური კვლევა, მაგრამ ასეთი მუშაობა არ წარმოებს და ვერც მოხერხდება: ებრაული ენა სემიტური იყო, ყოველ შემთხვევაში, იმ დროიდან მაინც, რაც ისტორიის ასპარეზზე გამოჩნდნენ. ამ სერიოზული მომენტის (ებრაული ენა რომ არ განეკუთვნება იბერიულ-კავკასიურ ენათა ჯგუფს) ლოგიკურად გაბათილება იმით შეიძლება, რომ კავკასიიდან სამხრეთისაკენ დაძრულ და შემდეგ პალესტინაში და ეგვიპტეში მისულ ტომებს (იბერიელებისა და ებრაელების წინაპრები) უკვე განცდილი ჰქონდათ ღრმა კულტურული სემიტიზაცია, დაკარგეს ენაც კი, მაგრამ არ განიცადეს ასიმილაცია. მათი ერთი ნაწილი, იუდაიზირებული, პოლიტიკური კატაკლიზმებით იძულებული, მოგვიანებით, სხვადასხვა დროს დაბრუნდა თავის უძველეს სამშობლოში იბერიაში, სხვები კი, ასევე თანდათან გაიფანტნენ აზიასა და ევროპაში. ასევე მოხდა ებრაელების იბერიიდან განსახლება მთელ კავკასიაში.

2. თქმულებები შეიცავს სინამდვილის მარცვალს. საქართველოს მოსახლეობის ერთი ნაწილი — ებრაელები — ხომ მართლა პალესტინიდან მოვიდა. ეს გარემოება შეიძლება იმის საფუძველი გაჰხდარიყო, რომ ძველ ისტორიკოსებს და არა მხოლოდ ისტორიკოსებს, იბერიის და, ზოგჯერ მთელი საქართველოს მოსახლეობა ებრაული წარმოშობისად და პალესტინიდან მოსულად გამოეცხადებინათ. იბერების ებრაელებთან გაიგივების ტენდენციას კიდევ უფრო აძლიერებდა ებრაელების ქართლში მოსვლის შემდეგ ისეთი ტოპონიმის და ეთნონიმის გაჩენა, როგორიცაა იბერია (ივერია) და იბერიელი (ივერიელი)⁸⁰. ამ სახელწოდებებში ძველად და ახლაც მსგავსებას და ზოგჯერ იგივეობასაც კი ხედავენ ეთნონიმ „ებრაელთან“.

⁸⁰ იბერია ბერძენ ავტორებთან სტრაბონამდე არ იხსენიება. იგი ნახსენებია მითრიდატეს ომების დროს (ძვ. წ. I ს.), როდესაც რომაელები და იბერები შეხვდნენ ერთმანეთს (იხ. თ. ყაუხჩიშვილი, საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყა-

3. არ შეიძლება ყურადღებით არ მოვეყიდოთ ანთროპოლოგიურ მონაცემებს, რომლებიც კავკასიელი ებრაელების ქართულებთან სიახლოვეზე მიგვითითებს. რით უნდა აიხსნას ყოველივე ეს? შეიძლება წამოვაყენოთ შემდეგი სამუშაო ჰიპოთეზა: ა) ალბათ, სადავო არ უნდა იყოს, რომ ქართლში მოსული ებრაელები ნაწილობრივ მაინც შეერივნენ მკვიდრ მოსახლეობას, რაც მოხდებოდა შემდეგნაირად: ებრაელებმა ქართლში მოიტანეს იუდაიზმი. ეს რელიგია მონოთეისტურია და შეიძლებოდა გავრცელებულიყო ადგილობრივ მოსახლეობაში. იუდაიზმზე გადასული ადამიანი, როგორც ამჟამად, ისე იმ შორეულ წარსულში, ებრაელად ცხადდებოდა. რელიგიურმა ერთობამ ნებადართული გახადა ებრაელებსა და გაებრაელებულ ქართველებს შორის ქორწინება, რამაც ხანგრძლივი დროის განმავლობაში ჩამოაყალიბა ანთროპოლოგიურად განსხვავებული ნიშნების მქონე ქართველი ებრაელი, რომელიც თავის მხრივ კავკასიელი ებრაელების საფუძველი გახდა. აღნიშნული პროცესი რომ ნამდვილად მიმდინარეობდა, უეჭველია, მაგრამ ძნელია რაიმე ვთქვათ მის მასშტაბებზე. ბ) ახალი წელთაღრიცხვის პირველი საუკუნიდან ქართლში ვრცელდება ქრისტიანობა და, როგორც თავის ადგილას ვნახავთ, ამჯერადაც პიონერები ებრაელები (იგულისხმებიან ის ქართველებიც, რომლებმაც იუდაიზმი მიიღეს) იყვნენ. ებრაელთა ერთი ნაწილი (როგორც წარმოშობით ებრაელები, ისე გაებრაელებულნი) იუდაიზმის ერთგული დარჩა (ვერ ვიტყვი ეს დიდი თუ მცირე ნაწილი იყო), ხოლო მეორენი გაქრისტიანდნენ, რაც გაქართველების ტოლფასი იყო. ამიტომაც შეიძლება გვქონდეს სიახლოვე ქართველსა და ებრაელს შორის ანთროპოლოგიური ნიშნების მიხედვით.

ამგვარად, თუ გავითვალისწინებთ ყოველივე ზემოთქმულს, მაშინ შეგვიძლია ვთქვათ, რომ მართლაც არსებობდა საფუძველი როგორც საქართველოში, ისე მის მეზობელ ქვეყნებში ჩამოყალიბებულიყო აზრი იბერიის მოსახლეობის პალესტინიდან მოსვლისა და მისი ებრაული წარმოშობის შესახებ.

როენი, თბ., 1976, გვ. 49). ს. ჯანაშიას აზრით, პეროდოტეს (ძვ. წ. V ს.) მიერ მოზესწერებულო სასპერებო მერმინდელი ბერძენი მწერლების იბერები არიან და „იბერი“ მიღებულია „სასპეროიდან“ (ს. ჯანაშია, შრომები, II, თბ., 1952, გვ. 57 და შემდგომი).

ქართულ ებრაელთა გვარსახელები

გვარსახელების მეცნიერულ შესწავლას დიდი მნიშვნელობა აქვს. ზოგჯერ მათში შემონახულია ისეთი ინფორმაცია, რომლის მსგავსი წერილობით წყაროებში არ გვხვდება. ვიდრე ებრაული გვარსახელების წარმოშობასა და კლასიფიკაციაზე ვიტყვოდეთ, მანამდე გავეცნოთ რომელი გვარსახელები შემოგვინახა წყაროებმა:

ალელიშვილი, აბრიაშვილი, ამშიკაშვილი, არონაშვილი, ახალკაციშვილი, აჭიაშვილი.

ბაბალაშვილი, ბაბალიკაშვილი, ბათიაშვილი, ბათინაშვილი, ბაზაშვილი, ბაზაზიშვილი, ბალვაშვილი, ბალუაშვილი, ბარდანაშვილი, ბალდადიშვილი, ბაჩილიშვილი, ბებერაშვილი, ბენიაშვილი, ბერიკაშვილი, ბერიძე, ბერუჩაშვილი, ბესიკას-შვილი, ბინიაშვილი, ბინაურიშვილი, ბრინაშვილი, ბოთერაშვილი (ბოთუერაშვილი, ბოთვერაშვილი), ბუზიაშვილი, ბუზუკაშვილი, ბუღბაფაძე.

გაბრიელაშვილი, გაგულაშვილი, გორელიშვილი, გუგუნაშვილი.

დაეარაშვილი, დავითაშვილი, დავითიაშვილი, დათუკიშვილი, დანიელაშვილი, დარჩიაშვილი, დეღიაშვილი.

ელიაშვილი, ელიგულაშვილი, ელიკაშვილი (ელიკიშვილი), ელიოზიძე, ელიშაყაშვილი, ელუაშვილი, ენუქაშვილი.

ერმიშაშვილი.

ზონენაშვილი.

თავდიდიშვილი, თარონაშვილი, თარუნაშვილი, თეთროქალაშვილი, თეთრუაშვილი, თოფჩიაშვილი.

იაკობაშვილი, იაკობიშვილი. იაყობიშვილი, იეგისკელაშვილი, იზრაელაშვილი, იოსებაშვილი, ისხაკაშვილი.

კაკიაშვილი, კაკიტელაშვილი, კატაპარიაშვილი, კეზერაშვილი, კეკნაშვილი, კეტაშვილი, კეზიაშვილი, კვიტაშვილი, კიბოშვილი, კიკოზაშვილი, კობოშვილი, კრიხელი.

ლევიაშვილი, ლელუაშვილი, ლეზგიშვილი.

მათვალაშვილი, მამისთვალაშვილი (მამისთვალაშვილი), მარდა-
ხიაშვილი, მაღალაშვილი, მაწკებლიშვილი, მაწონაშვილი, მახაზაშვილი,
მეგრელიშვილი, მეხრიაშვილი, მირელაშვილი, მითშიაშვილი, მიხელა-
შვილი, მორდგხაშვილი, მოსაშვილი, მოშაშვილი, მოწონაშვილი, მო-
ძღერიშვილი.

ნანიკაშვილი, ნაცვალაშვილი.

ონიაშვილი.

პაატაშვილი, პაპაშვილი, პაპისმედაშვილი, პაპისიმედაშვილი,
პაპუნაშვილი, პატარკაცაშვილი, პიპინაშვილი.

ყვითიაშვილი, ყუთიაშვილი.

რიეინაშვილი, როკეტლიშვილი.

სეფიაშვილი, სვიმონიშვილი (სიმონიშვილი), სინატაშვილი.

ტატიაშვილი, ტეცოშვილი, ტირიასშვილი, ტოპიაშვილი, ტურფია-
შვილი.

ურიშვილი.

ფანიკაშვილი, ფიჩხაძე, ფოფლიშვილი.

ქოენიშვილი, ქონიაშვილი, ქოსაშვილი, ქურჩიკაშვილი, ქურჩი-
შვილი.

ყუზერაშვილი, ყობიაშვილი.

შაპათაშვილი, შავლიკაშვილი, შათაშვილი, შალელაშვილი, შამე-
ლაშვილი, შამელაშვილი, შამლიკაშვილი, შამუელაშვილი, შაფათა-
შვილი, შაფათელაშვილი, შაფთოშვილი, შაქარაშვილი, შაშუაშვილი,
შელანაშვილი, შიშვილაშვილი, შიშინაშვილი, შოშიტაშვილი.

ჩაჩაშვილი, ჩახვაშვილი, ჩახოშვილი, ჩახუაშვილი, ჩიკვაშვილი,
ჩლაქიშვილი, ჩუყელაშვილი.

ცერცვიაშვილი, ცეცელასშვილი, ციცაშვილი, ცხვირაშვილი.

ძორელაშვილი.

წამალაშვილი, წვენიაშვილი, წიწაშვილი, წიწოასშვილი, წიწუა-
შვილი.

ჭილაშვილი, ჭუტიაშვილი.

ხაბაზიშვილი, ხანანაშვილი, ხანუკაშვილი, ხახანაშვილი, ხახვიჭა-
მიაშვილი, ხახიაშვილი, ხახმიგერი, ხახმიშვილი, ხიპაშვილი, ხიხინაშვი-
ლი, ხოტოველი, ხუნდიაშვილი, ხუხაშვილი.

ჯანაშვილი, ჯანიაშვილი, ჯაჯანაშვილი, ჯინჯიხაშვილი, ჯღუნია-
შვილი.

**ა) მამაკაცის სახელები, რომელთა დიდი უმრავლესობა
გვარის საფუძველი გახდა**

აბიათარი, აბრამი (აბრამა), ადალო, არინა, არონა (არონი), ბათო (ბათუა), ბალუა, ბერი, ბესიკა, ბინია, ბინო.

გაბრიელი, გლახუა, გლახუნა.

დავითა, დავითია, დათია, დათუა, დათუნა, დანიელა (დანიელი), დემეტრე.

ებალა, ელია, ელიაზარი, ელიშაყა, ელო, ელუა.

იაკობი, იაყობი (იაყობა), იოსები (იოსება), ისაკი, ისრაელა, ისხაკა.

კაკა, კაკია, კაკო, კიკო, კოკია, კოფა.

ლევა, ლევია.

მათე, მამაგულა, მამაჯანა, მამისტვალა, მამულა, მანეახა, მანუახი, მარდახა, მენაშე, მიხაკო, მიხეილი, მიხელა, მორჩენა, მოშა, მოშე, მოშია, მოძღვარა.

ნონე, ნონია.

ოსო.

პაპა.

რაფიელი.

საბა, სურიელი.

ტატო.

ფინხას.

ყაზარა, ყეზე, ყეზერა, ყობა (ყობია, ყობიანი, ყობო).

შაბათა, შალვა, შალომი (შალომა), შალუა, შამუელი (შამოელა), შაქარა, შედანა.

ციცა (ციცე).

ძაგია.

ხანანა, ხახანა, ხახუა.

ბ) ქალის სახელები

ქართული დოკუმენტური და ნარატული წყაროები იშვიათად ახსენებს ქალებს. არ ვგულისხმობ დედოფალს, მსხვილი ფეოდალების ცოლებს და ასულებს, რომლებიც სწირავდნენ, გააჩუქებდნენ ან ყიდდნენ ყმებს. გარკვეული მიზეზების გამო, არ ჩანან დაბალი ფენების ქალები, არც ქართველები, არც ებრაელები და არც სხვ. გვაქვს ერთადერთი, 1850 წ. ქუთაისში საეკლესიო მიწაზე მცხოვრებ ებრაელთა სია,

სადაც დასახელებულია ოჯახების ორივე სქესის წევრები მათივე ასაკის მითითებით. უნდა ვივარაუდოთ, რომ ქვემოთ ჩამოთვლილი სახელები გავრცელებული იყო მთელ საქართველოს ებრაელებში:

ადესი, ანნა.

დებორა, დებრო, დოდო.

ესთერი (ესთერა).

ზაბედა.

თამარი, თეთა, თეთრა, თვარი.

კონე.

მაზა, მირო.

ნანო.

რახელი (რახილ, რახილა), რიბკა, რუთი.

სარა, სეპფორა, სიმზა, სიფორა (სიფორი).

ტასია, ტასო.

ხავა, ხანა.

როგორც ჩანს, ქართველ ებრაელთა გვარების მნიშვნელოვან ნაწილს საფუძვლად უდევს ბიბლიური საკუთარი სახელები. საქართველოში მოსულ ებრაელებს ბიბლიური სახელების დარქმევის ძველი ტრადიცია ჰქონდათ და ახალ პირობებშიც არ უღალატეს მას. „მოქცევაჲ ქართლისაჲდან“ ჩანს მცხეთელი ებრაელების სახელები: ელიოზი, აბიათარი, გედეონი. რაც შეეხება ქართველთა სახელებს, თუ ჩვენამდე მოღწეული ისტორიული პიროვნებების სახელების მიხედვით ვიმსჯელებთ, წარმართობის ხანაში სრულიად განსხვავებულ მდგომარეობასთან გვაქვს საქმე. ქართველ ტომებს საკუთარ სახელთა თავიანთი სისტემა შეუქმნიათ ჯერ კიდევ მატრიარქატიდან პატრიარქატზე გადასვლის ეპოქაში. ამას მოწმობს წარმართულ ღვთაებათა საკუთარი სახელები, რომელთა ერთი ნაწილი შემდეგ ადამიანთა სახელებს შეუსისხლნორცდა¹. ქართული ანთროპონომიის განვითარებას თავისებური დალი დაასვა ქრისტიანობის განმტკიცებამ, რასაც თან ახლდა ქრისტიანული ლიტერატურის გავრცელება. სახელის დარქმევის რიტუალი სამღვდელოების ხელში გადავიდა, წარმართული ანთროპონიმები განიდევნა და მის ადგილას კალენდრის სახელები დამკვიდრდა. მხოლოდ.

¹ ალ. ლონტი, ქართველური საკუთარი სახელები, თბ., 1986, გვ. 31.

მთაში და სამეგრელოში შემორჩა წარმართული საკუთარი სახელები, ისიც რელიეფურად XIX საუკუნემდე².

ქრისტიანობის გავრცელების შემდეგ ძლიერ იცვლება ქართველ ქრისტიანთა სახელების ნომენკლატურა, მკვიდრდება ბიბლიური სახელები, რომელთა დიდი ნაწილის წყარო ძველი და ახალი აღთქმის წიგნებია. შესწავლილი და დადგენილია საქართველოში სპარსული, ბერძნული, არაბული, თურქული, რუსული და სხვა ენათა მეშვეობით უცხოური ანთროპონიმების შემოსვლა.

მნიშვნელოვანია გაიკვეეს, როდიდან ჩნდება ქართველი ებრაელების გეაროვნული სახელი. ი. გაგულაშვილი ფიქრობს, რომ: „ქართველი ებრაელები, თავის თანამომემ მშრომელ ქართველ მოსახლეობასთან ერთად, მებატონეთაგან დაჩაგრულთა რიგში ითვლებოდნენ. ამიტომაც გვარის ფორმირება ქართველ ებრაელებში საკმაოდ გვიან უნდა მომხდარიყო. ჩვენი აზრით, არა უადრეს XVIII საუკუნისა“³. გამოთქმული მოსაზრება სრულებითაც არ გამოხატავს რეალობას. ჩვენამდე მოღწეული წერილობითი ძეგლების მიხედვით, ქართველი ებრაელების გეაროვნული სახელებიც იმ დროს უნდა ჩამოყალიბებულყო, როცა მთელ საქართველოში მიმდინარეობდა ეს პროცესი. ამჯერად ჩვენთვის საინტერესო საკითხის გარკვევისათვის მოვიშველიებ ალ. ლლონტის მიერ მრავალრიცხოვანი მასალების ანალიზის შედეგად მიღებულ დასკვნას: „გეაროვნული სახელი, როგორც ენობრივი და სოციალური ფენომენი, ქართველ ტომებში ადრინდელი ფეოდალიზმის ეპოქაში ჩასახულა და VII—VIII სს.—ში მისი ჩამოყალიბების პროცესი თითქმის დასრულებული ჩანს. გვარი მიუღია ოჯახის ყველა მეთაურს (შემდეგ ოჯახის თითოეულ წევრსაც) სოციალური წარმოშობისა და წოდებრივი მდგომარეობის მიუხედავად“⁴.

მართალია, ისეთი წერილობითი წყაროები, ებრაელთა გვარები რომ იყოს დასახელებული, არც VII—VIII საუკუნეებიდან და არც ადრინდელი პერიოდიდან არ გვაქვს, მაგრამ გვიანდელი წყაროებიც გვაფიქრებინებს, რომ ებრაელთა გვარების წარმოშობა იმ უხსოვარ დროს ქართულ საზოგადოებაში მიმდინარე პროცესის თანხვედრი იქნებოდა.

გვარსახელების დამკვიდრების პროცესი, როგორც ი. მაისურაძე

² იქვე, გვ. 13—14.

³ ი. გაგულაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 60.

⁴ ალ. ლლონტი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 48.

შენიშნავს, ხანგრძლივი იყო და XII საუკუნეში ჯერ კიდევ არ იყო ტრადიციად ქეულო⁵. უფრო მეტიც, ქართული წერილობითი ძეგლები საუკრადლებო მასალას იძლევა, რომ გვარსახელებს XIX ს. დასაწყისამდე ყოველთვის არ ჰქონდა ვინაობის დადგენის ფუნქცია. ძნელია იმის გარკვევა, ამა თუ იმ საბუთის, აღწერის დაეთრის ან სხვა რაიმე დოკუმენტის შემდგენელი რა პრინციპით ხელმძღვანელობდა, როდესაც ერთ პიროვნებას სახელით და გვარით მოიხსენიებდა, მეორეს კი მხოლოდ სახელით ან მამის სახელით, ან მხოლოდ ზედმეტი სახელით. მხედველობაში მყავს ერთსა და იმავე სოციალურ ჯგუფში მყოფი ადამიანები. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ფეოდალურ საქართველოში ჯერ კიდევ არ იყო საბუთის შედგენის მტკიცედ დადგენილი ფორმა. მისი დამწერი, ალბათ, ითვალისწინებდა, თუ რამდენად ან რითი იყო ცნობილი ესა თუ ის პიროვნება სოფელში ან ქალაქში და ხშირად მხოლოდ სახელით ან დამახასიათებელი გარეგნული ნიშნით, ან პროფესიით მოიხსენიებდა.

ზემოდასახელებული გვარებიდან ჩანს, რომ ისინი, რამდენიმეს გარდა, შვილზე ბოლოვდება და მამაშვილობას გამოხატავს. მკვლევართა აზრით, შვილობის უფრო ადრინდელი გამომხატველი იყო „ძე“, რომელიც მოგვიანებით ქართული გვარის მაწარმოებელ ფუძესუფიქსად დამკვიდრდა გაცილებით ადრე, ვიდრე „შვილი“ შეიძენდა იმავე ფუნქციას. „შვილი“ დაბოლოების მქონე გვარები უმეტესად აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველოში იყო გავრცელებული.

ქართველ ებრაელთა გვარსახელების მცირე ნაწილი ბოლოვდება „ელ“-ზე და აღნიშნავს წარმომავლობას ან ამა თუ იმ ადგილისადმი მიკუთვნებას. ასეთი გვარები გვხვდება XVIII საუკუნიდან. სულ რამდენიმე გვარია: ხოტოველი (ხოტევი სოფელია ამბროლაურის რაიონში), კრიხელი (სოფ. კრიხი იმავე ამბროლაურის რაიონში), ტოპონიმი გორი არის საფუძველი გვარისა — გორელიშვილი, სოფ. ალი — ალელიშვილისა და სხვ.

XIX ს. შუა ხანებიდან ქართველ ებრაელთა გვარების ერთი ნაწილი, განსაკუთრებით აღმოსავლეთ საქართველოში, რუსულის გავლენით „ოვ“ დაბოლოებას იღებს. მაგ., ათანელოვი, დანიელოვი, მამისტეალოვი, ზიზოვი, პაპისმედოვი, ელიშაყოვი და სხვ. ისევე, როგორც მოხდა ზოგიერთი ქრისტიანი ქართველის გვარის მიმართ.

⁵ ი. შაიხურაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 13.

ისიც უნდა ითქვას, რომ გვარების რუსული ფორმის მიღება სპო-რადული იყო. მაგ., 1857 წ. ერთ-ერთ დოკუმენტში დამოწმებულია დავაროვი, რომელიც შემდგომ პერიოდში მხოლოდ ქართული ფორმით (დავარაშვილი) გვხვდება. სრულიად საწინააღმდეგო მდგომარეობას-თან გვაქვს საქმე გვარ პაპისმედაშვილის მიმართ, რომელიც იმავე დოკუმენტშია დასახელებული, მაგრამ შემდეგში მხოლოდ პაპისმედო-ვის ფორმით გვხვდება.

ქართველ ებრაელთა გვარები მათი მორფოლოგიურ-სემანტიკური შინაარსის მიხედვით შეიძლებაოდა ჩამდენიმე ჯგუფად დაგვეყო: 1. გვარები, რომლებსაც ფუძედ აქვს საკუთარი სახელები. მაგ., არონა-შვილი, ბენია-შვილი, ბინია-შვილი, გაბრიელა-შვილი, დავითა-შვილი, დანიელა-შვილი, ელია-შვილი... 2. რელიგიურ-რიტუალური თანამდებობის სახელის შემცველი: ქოენი-შვილი, ლევი-აშვილი, ხახმი-შვილი, ხახმი-გერი, მოძღვრი-შვილი... 3. ატრიბუტული სინტაგმები: პატარკაცი-შვილი, მამის-თვალი-შვილი, პაპის-იმედი-შვილი, თეთრო (თეთრი)-ქალა (ქალი)-შვილი... 4. ხელობის ან საქმიანობის აღმნიშვნელი: ბაზაზი-შვილი (ფართლელის მოვაჭრის შვილი), თოფჩია-შვილი (მეთოფის შვილი), ქურჩი-შვილი (ქურჭების მკერავის შვილი)... 5. გვარები, რომლებსაც საფუძვლად დაედო წინაპრის მეტსახელი, გამომდინარე მისი პირადი თვისებებიდან, მისწრაფებებიდან, ფიზიკური გარეგნობიდან. მაგ., ხახვი-ჰამია-შვილი, კატა-პარია-შვილი, კეხია (კეხიანი ცხვირი)-შვილი, ცხვირა-შვილი, ქოსა-შვილი, ჯლუნია (სულხან-საბას მიხედვით — მოჯლუნვილი)-შვილი... 6. როდესაც გვარსახელის ფუძე მიუთითებს სადაურობაზე: ალელიშვილი (გვარადქცეული სადაურობის სიტყვა ა ლ ე ლ ი), ატენელაშვილი (გვარადქცეული სადაურობის სიტყვა ა ტ ე ნ ე ლ ი. დღეისათვის გვხვდება მხოლოდ რუსიფიცირებული გვარი — ატენელოვი), ბალდადიშვილი (ქალაქის სახელიდან და აღნიშნავს ბალდადელის შვილს), გორელიშვილი (გვარი ნაწარმოებია ქალაქის სახელიდან), კრიხელი (სოფ. კრიხი ამბროლაურის რაიონში)⁶, როკეტლიშვილი (სადაურობის სიტყვა რ ო კ ე თ ე ლ ი. როკეთი ნა-

⁶ გვარი კრიხელი ქართულში გვხვდება XVIII საუკუნიდან. ამ გვარის მატარებელი წამოსული უნდა იყვნენ ონის მახლობელი სოფელი კრიხიდან. XIX ს. შუა ხანებშიც კი გვხვდება შემთხვევები, როდესაც კრიხელი გვარს კი არ ნიშნავს, არამედ წარმოშობალობას. საინტერესოა 1845 წ. 2 მაისის „ხელშეკრულებისა და თანხმობით შორიგების წიგნი თავად ბეჟან ფალავანდოვის ძეთა“, რომელშიც დასახელებულია რამდენიმე პიროვნება, რომელთა გვარია კრიხელი (იოსება კრიხელი, ბათო

სოფლარია ასპინძის რაიონში)⁷, შამელაშვილი || შამიელაშვილი (სადაურობის სიტყვა შამელი-დან. შამი ნიშნავს სირიას⁸, შამელი — სირიელებს⁹), ჩუყელაშვილი (შეიძლება სადაურობას აღნიშნავს — ჩუყელი. სახელი ჩუყი, ბოლოსართი — ელი. ამჟამად ასეთი ტოპონიმი არ ჩანს), ძორელაშვილი (მიღებულია სოფ. მძორეთიდან, ქარელის რაიონში), ხოტოველი (მიღებულია სოფ. ხოტევიდან, ამბროლაურის რაიონში). 7. საკუთარ სახელად ქცეული ეთნონიმები: ლეზგი-შვილი, მეგრელი-შვილი, ური-შვილი. 8. თანამდებობის აღმნიშვნელი: მოძღვრი-შვილი (მოძღვარი, სასულიერო პირი, მასწავლებელი, ხელმძღვანელი), ნაცვალა-შვილი (ადმინისტრაციული თანამდებობის აღმნიშვნელი ტერმინი ძველ სოფელში — ნაცვალი), ხახამა-შვილი ან ხახმი-შვილი (ებრაელი სასულიერო პირი).

ზოგიერთი ებრაული გვარის წარმოშობაზე საინტერესო თქმულება ჩაუწერია ი. ჩორნის სოფ. მძოვრეთში, სადაც ცხოვრობდნენ მცხეთიდან გადასახლებული ებრაელები. ერთხელ სოფელს თავს დაესხნენ სპარსელები და მოსახლეობა ამოწყვეტეს. როცა ცხინვალის ებრაელებმა შეიტყვეს მომხდარ უბედურებაზე, მაშინვე გაეშურნენ იქ და ნახეს დანგრეული სოფელი და უპატრონოდ დარჩენილი სამი ბიჭი, რომლებიც თან წაიყვანეს. ბიჭები გაიზარდნენ, დაეჯიკადნენ, დაქორწინდნენ და მძოვრეთში დაბრუნდნენ. ერთ-ერთს უყვარდა წიწვის ჩრდილში ჯდომა, რის გამოც მას გვარად მისცეს წიწუაშვილი¹⁰. მეო-

კრიხელი, კაკო კრიხელი, ისრაელა კრიხელი, ელიშაყა კრიხელი). იქვეა რამდენიმე სხვა გვარის აღმანი, რომლებიც წარმოშობით არიან კრიხიდან (ელიაშვილი ხახამი ელიშაყა კრიხელი, ისხაიშვილი ხახამი, რაკობ კრიხელი, კაკო კეხერაშვილი კრიხელი, ელკაშვილი ტატო კრიხელი. ბაბალაშვილი დათუა კრიხელი და სხვ.). იხ. ს. 313, III, გვ. 312—314, № 25.

⁷ ი. მაისურაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 138.

⁸ ქ. ცხ., II, გვ. 6, 11, 23, 212, 235, 236, 270, 287, 315, 316, 323, 355, 471.

⁹ იქვე, გვ. 38, 39, 355. ი. მაისურაძეს ადრე (1970 წ.) მიაჩნდა, რომ ნაწილწველის გვარი ეპონიმურ (წინაპრისეულ) გვართა რგოს განეკუთვნებოდა. შამელა ელა ბოლოსართიანი წარმოქმნილი ანთროპონიმი (მდრ. ივანელა, დაჯიკელა პეტრელა და სხვ.). ამის შესახებ პირად ბარათში სწავრა ი. მაისურაძე რ. შამელაშვილს (იხ. მისი, არ გაცეცილი საღსა კლდეებსა..., ქუთაისი, 1983, გვ. 1:2). ა. შანაძეც ვარაუდობდა, რომ ეს გვარი შეიძლება მომდინარეობდეს შამელაშვილისგან. ძირეული „შამა“ საკუთარი სახელიც ყოფილა სამეგრელოში (იქვე). როგორც ჩანს, ი. მაისურაძემ შეეცალა აზრი და შამელაშვილი სახელადქცეული სადაურობის სიტყვა შამელი-დან (სირიელი) ნაწარმოებად მიიჩნია (გვ. 189).

¹⁰ გვარსახელი წიწუაშვილი ნაწარმოებია ადამიანის საკუთარი სახელიდან — წიწა. იხ. გ. ლეონიძე, ქართული სახელები. გაზ. „ლიტერატურული საქართვე-

რე ბავშვობაში იყო დიდი და ჭანმრთელი, ჟღალთმიანი და სისხლსავსე, ამიტომ მისი გვარი გახდა ჭინჭიხაშვილი (სულხან-საბას მიხედვით — „ჭინჭიხი მდულარესა და თბილის საშუალი“). ზესამეს კი, სოფლის სახელის მიხედვით, ძორელაშვილი. ი. ჩორნი ამბობს, რომ შემდეგში სამივემ, მძარცველებისა და ავაზაკების შიშით, მიატოვეს მძოვრეთი და ქარელში დასახლდნენ. ქარელის ყველა ებრაელი მათი შთამომავალია. მოგვიანებით ქარელში სხვა სოფლებიდანაც დასახლდნენ¹¹.

მთელი რიგი ებრაული გვარებისა ვერ იზიფრება. ი. დავიდი ფიქრობს, რომ ისეთი ცნობილი გვარები, როგორიცაა ზიზ-ოვი, ბათო-ევი, ტორიკა-შვილი, ინჯა-შვილი, ელი-გულა-შვილი და სხვ. შეიქმნა საკუთარი-რელიგიური სახელებისაგან¹².

მრავალი გვარი საზიაროა ქართველებისა და ებრაელებისათვის. როგორც ითქვა, ქართული გვარების დიდი უმრავლესობა ბოლოვდება ორ ფუძე-სუფიქსზე — ძე-ზე და შვილ-ზე. ებრაელებში ძე-ზე დაბოლოებული მხოლოდ ორი გვარი გვხვდება XIII—XIV საუკუნეების საბუთებში — ბულბაფაიძე (ბულფაბაისძე) და ელიოზიძე (ელიოზისძე), გვიანფეოდალურ ხანაშიც ორი — ბერიძე და ფიჩხაძე. რაც შეეხება პირველ ორ გვარს, ბულფაბაისძე გვხვდება მხოლოდ ერთ საბუთში. ხოლო ელიოზისძენი გაქრისტიანდნენ და შემდეგში ებრაელებად აღარ მოიხსენებიან.

ებრაელთა გვარების აბსოლუტური უმრავლესობა „შვილზე“ ბოლოვდება.

საინტერესოა საზიარო გვარები, რომლებიც ქართველებსაც აქვთ და ებრაელებსაც, რაც მრავალი საუკუნის მანძილზე თანაცხოვრებით უნდა იყოს განპირობებული. ებრაელები მაშინ მოვიდნენ საქართველოში, როცა ჯერ კიდევ არ არსებობდა გვარები. როდესაც იწყება და მიმდინარეობს გვარების ჩამოყალიბების პროცესი საქართველოში, ებრაელთა გვარების წარმოქმნაც საერთო ქართულ პრინციპებს ემორჩილება. ამიტომაც, რომ ქართველ ებრაელთა გვარები გარეგან გაფორმებასთან ერთად ხშირად ქართულ შინაარსს იძენს და, სრულიად ბუნებრივია, რომ ერთმანეთისაგან დამოუკიდებლად ყალიბდება ერთნაირი გვარები, როგორც ქართველებში ისე ქართველ ებრაელებში¹³.

ლო“, 1961, № 12. ზემოთ წარმოდგენილი გვარსახელების ნომენკლატურაში არის წიწამული.

¹¹ И. Давид. Ук. труд, I, с. 112.

¹² Там же, с. 113.

¹³ ი. გაგულაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 67.

ზემოდასახელებული 189 გვარიდან მნიშვნელოვანი ნაწილი ქართველებისა და ებრაელებისათვის საზიაროა: ალელიშვილი, ბათიაშვილი, ბალუაშვილი, ბერიკაშვილი, ბერიძე, ბუზიაშვილი, დავითაშვილი, დარჩიაშვილი, ელიკაშვილი, თეთრუაშვილი, იაკობაშვილი, ლელუაშვილი, მაღალაშვილი, მეგრელიშვილი, მოძღვრიშვილი, მოსაშვილი, ნანიკაშვილი, ონიაშვილი, პაატაშვილი, პაპუნაშვილი, პიპინაშვილი, შოშიტაშვილი, ხაბაზიშვილი, კილაშვილი, ხახანაშვილი, ჯანაშვილი და, ალბათ სხვა მრავალიც.

ზოგიერთი გვარი, რომელიც დღეისათვის საზიაროა, ფეოდალურ საქართველოში მხოლოდ ებრაელებში გვხვდება, მაგრამ მათს ჩამოთვლაზე თავს შევიკავებ, რადგან მიზეზების დადგენა დამატებითი მასალების მოძიებას და შემდგომ კვლევას მოითხოვს.

გ ა ნ ს ა ხ ლ ი ბ ა

ებრაელთა განსახლება საქართველოში სხვადასხვა პერიოდში გან-
ახლებული იყო. გვიანფეოდალურ პერიოდში ებრაელები თითქმის
ალარ ცხოვრობდნენ ანტიკური და ადრეფეოდალური განსახლების
ადგილებში. მათი კვალი ზოგჯერ ტოპონიმებმა შემოგვინახა. შეგვიძ-
ლია ისეც ვივარაუდოთ, როდის მოხდა მათი ჩასახლება იმ თანამედ-
როვე ქალაქებში, სადაც გვიანფეოდალურ პერიოდში არ ჩანდნენ.
ჩერ კიდევ XX ს. 30-იან წლებში მ. პლისეცკი აღნიშნავდა: „ქართველი
ებრაელები თანამედროვე განსახლების ადგილებში დიდი ხანი არ არის
ჩაეც დასახლდნენ. ებრაელთა უმეტესი კვარტალები თავიანთ ისტო-
რიას მოითვლიან მაქსიმუმ ორი-სამი ასეული წლით. საქართველოს
ებრაელებმა უკანასკნელ საუკუნეში და ცოტა ხნის წინათაც კი განი-
ცადეს „დიდი გადასახლება“¹.

საქართველოს ძველ ქალაქებში თუ მათ მახლობლად ებრაელთა
კომპაქტურ დასახლებებზე მიუთითებს დღემდე შემორჩენილი ტოპო-
ნიმები: „უბანი ურიათა“, „ურიათუბანი“, „ნაურიები“, „ურია“...
1683 წ. გიორგი XI-მ გორელებს უბოძა ზედაველას მთა „აგარის მიდ-
გამიდი და ურიულამდი“²; 1699 წ. ფარსადან ციციშვილის მიერ გორე-
ლებისადმი მიცემულ ტყით სარგებლობის წიგნში ნახსენებია ტოპო-
ნიმი „ურიული“³. იგი მდებარეობს გორის რაიონის სოფ. ქვახვრელის
მახლობლად. ამ ადგილებში ებრაელთა ცხოვრების ნაკვალევით კი
ალარ არის. საჩხერესთან „ნაურიები“ არის ნახსენები 1779 წლის ერთ
დოკუმენტში⁴; „ურიათუბანი“ იყო კახეთში⁵.

¹ М. Плисецкий, Религия и быт грузинских евреев, М., 1931, с. 29.

² ხელნაწ. ინსტიტუტი, Qd-1970.

³ ქართული სამართლის ძეგლები, VIII, ტექსტები გამოსცა, გამოკვლევა და
ლექსიკონი დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, თბ., 1985, გვ. 864, № 877. შემდეგში ქსდ.

⁴ სეშ, I, გვ. 189, № 30.

⁵ ივ. ჭავჭავაძის შრომა, საქართველოს ეკონომიკური ისტორიის ძეგლები, I,
თბ., 1967, გვ. 82—83.

ამგვარად, საქართველოს სხვადასხვა რეგიონში ცნობილი იყო ურიათა უბნები, ზოგჯერ ქალაქის ერთი რომელიმე უბნის, ზოგჯერ მთელი სოფლის აღსანიშნავად. ტერმინი „უბანის“ ანალიზისა და „ევ-სტათი მცხეთის წამების“ ცნობათა საფუძველზე, გ. მელიქიშვილმა გამოთქვა მოსაზრება, რომ ძველი ქართლის ქალაქებში თითოეულ ეთნიკურ-რელიგიურ თემს თავისი საკუთარი მმართველობის ორგანო-ებიც უნდა ჰქონოდათ და დაასკვნის: ძველი ქართლის ქალაქების უცხო ეთნიკურ უბნებს თვითმმართველობა ახასიათებდა⁶.

ვახუშტი ბატონიშვილის „გეოგრაფიაში“ კარგად ჩანს, რომ მის დროსაც კი (XVIII ს. I ნახ.), როგორც სამართლიანად აღნიშნავს ლ. ჭილაშვილი, „ქალაქების, მცირეთა თუ დიდთა, თუ ძველთა — მისი დროისათვის დამცრობილითა თუ უბრალო დაბად აღნუსხულთა მოსახლეობის ერთი ნაწილი ებრაელებია. ეს არ შეიძლება შემთხვევი-თი ამბავი იყოს და აქ ძველის ტრადიცია აშკარად ჩანს“⁷.

დოკუმენტურ და ნარატიულ წყაროებში მითითებული ებრაელთა (ურიათა) უბნები უბნების ეთნიკურ შემადგენლობაზე მიგვანიშნებს — იქ ებრაელები ცხოვრობდნენ.

გამიძნელდება დავასახელო საქართველოს რომელიმე რეგიონი, ქალაქი ან თუნდაც მცირე დასახლებული პუნქტი, სადაც ებრაელებს არ ეცხოვროთ უძველეს ან გვიანდელ ხანაში. როგორც ისტორიული წყაროებიდან ჩანს, ანტიკურ და ადრეფეოდალურ ხანაში ებრაელები უმთავრესად ქართლში ცხოვრობდნენ. მოგვიანებით ქართლიდანვე მოხდა მათი გაფანტვა საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში.

ვახუშტი ბატონიშვილის დროს ებრაელები ცხოვრობდნენ საქარ-თველოს მრავალ ქალაქსა და სოფელში, ამიტომაც წინამდებარე ნაშ-რომში ხშირად იქნება დამოწმებული ეს დიდი ისტორიკოსი და გეო-გრაფოსი.

XVIII ს. 70-იან წლებში გიულდენშტედტის თქმით, „ებრაელები, ქართულად „ურია“, ცხოვრობენ საკუთარ სოფლებში; უმეტეს წილად გაბნეულნი არიან ქართულ, სომხურ და თათრულ სოფლებში და არა ოსურ სოფლებში. ისინი მრავალრიცხოვანი არიან, მაგრამ ზემოთ დასა-ხელებულ ხალხებთან შედარებით ყველაზე ცოტანი. ისინი სულ ისევე

⁶ Г. А. Меликишвили, К истории древней Грузии, Тб., 1959, с. 419—450.

⁷ ლ. ჭილაშვილი, ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში, I, თბ., 1968, გვ. 97.

იკვებებიან, როგორც ქართველები, არ განიცდიან განსაკუთრებულ ჩაგვრას, არამედ როგორც ქართველები, ისინიც ყველაფერს აძლევენ და იღებენ⁸. თითქმის იგივეს იმეორებს გერმანელი მეცნიერი და მოგზაური ი. კლაპროთი XIX ს. დასაწყისის საქართველოს აღწერისას: „ებრაელები (ზოგჯერ — ე. მ.) ცხოვრობენ თავიანთ სოფლებში, მაგრამ უმეტესწილად ქართველებთან, სომხებთან და თათრებთან შერეულად. ისინი მრავალრიცხოვანი არიან, მაგრამ დასახელებულ სამ ეროვნებასთან შედარებით ყველაზე ნაკლები“⁹.

კახეთში ებრაელთა სრული გადაშენება თუ არა, უალრესად შემცირება მაინც, დაკავშირებულია შაჰ-აბასის სახელთან. კახეთის საშინლად აკლების შემდეგ, ფარსადან გორგიჯანიძის თქმით, შაჰის ბრძანებით, „კახეთს გაუძახეს და ოთხმოცი ათასი კომლი ქართველი, სომეხი და ურია, თავადი და აზნაურნი აჰყარეს, მაზანდარანს ჩასხეს და ზოგნი სხვა ქვეყანას (ირანის სხვა პროვინციებში) დაჰფანტეს¹⁰. მართალია, საკვლევ პერიოდში არ თავსდება, მაგრამ მაინც უნდა ითქვას კახეთში ებრაელთა ხელახლა დასახლებაზე XX ს. პირველ მეოთხედში. სახლდებოდნენ თბილისიდან, გორიდან, ქარელიდან, ბრიტოლდან და ცხინვალიდან. თელავში დასახლდნენ კრიხელები და მანაშეროვები, შილდაში — ბაჩაკაშვილები, დავითაშვილები, გორელაშვილები და სხვ. რამდენიმე ოჯახი დასახლდა, აგრეთვე, ურიათუბანში (ვაზისუბანი), წითელგორში (სიღნაღის რაიონი).

დასავლეთ საქართველოში ებრაელთა თემების არსებობაზე პირველი ცნობა დაგვიტოვა რაბი აბრაჰამ იბნ დაუდმა (1110—1180). მისი თხზულებიდან ვიგებთ: „და როცა პოულობ ისრაელების ჯაშაათებს, რომლებიც გაერცელებულები არიან სელის ქვეყნიდან დასავლეთის ბოლოს თაჰრათამდე დასავლეთის თავში და აფრიკის დასასრულს, აფრიკისა, წმ. ქვეყნის, ეგვიპტის, არაბეთის, შინარის, ელამის, სპარსეთის, დადანის, გორგაშის ეწოდებათ გორგანი და ტაბასარანი და აღდილასის, ეთილის მდინარემდე, სადაც არაებრაელი ქუბარები ცხოვრობდნენ და მორჩულდნენ“¹¹.

⁸ იოჰან ანტონ გიულდენშტედტი. მოგზაურობა საქართველოში, გ. გელაშვილის გამოცემა, ტ. I, 1962, გვ. 187.

⁹ Beschreibung der russischen Provinzen zwischen dem Kaspischen und Schwarzen Meere, von J. Klaproth, Berlin, 1814, S. 33.

¹⁰ ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორია, ს. კაკაბაძის გამოცემა, საისტორიო მოამბე, ნაკვ. II, 1925, გვ. 230.

¹¹ ი. დაუდი, ნაწერები, II, გვ. 153.

ამ არცთუ მთლად გასაგები ციტატიდან, განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს დადანი და გორგაში, რომლებსაც „ეწოდებათ გორგანი“. ი. დავიდის ვარაუდით, „დადანი“ უნდა იყოს სპარსეთსა და საქართველოს შორის არსებული დასავლეთი სომხეთი. მე კი ვფიქრობ, რომ გორგანი უეჭველად საქართველოს ნიშნავს.

ორიოდე სიტყვა უნდა ითქვას „დადანის“ შესახებ. დადანი უნდა იყოს XVI—XVII საუკუნეების სპარსული და თურქული წყაროების „დად ელი“ და უნდა გავიგოთ, როგორც „დად-ის ქვეყანა“¹². ამ უკანასკნელში გულისხმობენ დასავლეთ და სამხრეთ საქართველოს¹³. მოგვიანებით ვლ. ფუთურიძემ „დად ელი“ კიდევ უფრო დააზუსტა და მასში სამეგრელო წარმოიდგინა.

ექვს არ იწვევს „დადანის“ კიდევ უფრო მსგავსება „დადის“, ანუ „დადიანის“ ქვეყანასთან და მასში სამეგრელო უნდა ვიგულისხმოთ. დადიანები XII ს. 80-იანი წლებისათვის დასავლეთ საქართველოს უძლიერესი ფეოდალები იყვნენ და მათ იცნობდნენ მთელ ახლო აღმოსავლეთში. მაშასადამე, რაბი იბრაჰიმ იბნ დაუდმა, იბრაჰიმ ფეჩემა, ჰასან რუმლუმ და ისქანდერ მუნშიმ სამეგრელოს მბრძანებელი ფეოდალური საგვარეულოს გვარსახელი (როგორც ვარაუდობენ ნაწარმოებში უნდა იყოს საკუთარ სახელისაგან „დადი“) გაიაზრეს, როგორც ქვეყნის სახელი. მსგავსი სხვა შემთხვევების დასახელებაც შეიძლება საქართველოს ისტორიიდან. ცნობილია, რომ XV საუკუნეში სამეგრელოს მთავრები უცხოელების მიერ ბედიანებად იწოდებოდნენ, ხოლო სამეგრელო კი — ბედიანის ქვეყანად. ანალოგიურად, „გურგურას ქვეყანას“ ეძახდნენ ყვარყვარე II ათაბაგის დროინდელ სამცხეს. ალბათ, უფრო სწორი იქნება რაბი აბრაჰამ იბნ დაუდის „დადანში“ მთელი დასავლეთ საქართველო რომ ვიგულისხმოთ, რადგან, როგორც ვნახეთ, შავი ზღვის პირას არსებობდა ებრაული თემები, რომელთა შესახებ მას უნდა სცოდნოდა.

ებრაელთა რაოდენობა საქართველოში ცვალებადი იყო. მის პერიოდულ შემცირებას ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიკური და პოლიტიკური ვითარება განაპირობებდა. ვერ ვიტყვი, რომ ამ პროცესს სახელმწიფოს,

¹² ს. ჟიქია, იბრაჰიმ ფეჩეი საქართველოს შესახებ, ენიშის მოამბე, V—VI, თბ., 1940, გვ. 372, შენ. 13.

¹³ ჰასან რუმლუმ ცნობები საქართველოს შესახებ. სპარსული ტექსტი ქართული თარგმანითა და შესავლით გამოსცა ვლ. ფუთურიძემ, შენიშვნები დაურთო რ. კიკნაძემ, თბ., 1966, გვ. 65, შენ. 95.

ეკლესიის ან ქრისტიანი მოსახლეობის მიერ გატარებული რაღაც განსაკუთრებული ღონისძიებები ედო საფუძვლად. მისი მიზეზები უმთავრესად ქვეყნის ტრაგიკულ ბედში უნდა ვეძიოთ. ხშირი ომები, რასაც თან სდევდა ამოწყვეტა და დატყვევება, ებიდემიები, მოტაცება, სარწმუნოების შეცვლა... ყველა ამ უბედურებას ებრაელები ქართველ ხალხთან ერთად იზიარებდნენ. და მათი შემცირება ქართველთა შემცირების პროპორციული იყო.

ფეოდალიზმის ეპოქაში ებრაული მოსახლეობა პერიოდულად იცვლიდა თავის სამოსახლოს ქვეყნის შიგნით — ზოგჯერ საკუთარი სურვილით, ზოგჯერ ძალდატანებით. ძველი და გვიანდელი ხანის განსახლების ადგილების დადგენა წარმოდგენას შეგვიქმნის ებრაული მოსახლეობის დინამიკაზე და მის მიზეზებზე.

XIX ს. დასაწყისიდან შეიმჩნევა ებრაელების გადასახლების ტენდენცია სოფლებიდან ქალაქებში — თბილისში, გორში, ბათუმში, სოხუმში, ცხინვალში და სხვ., სადაც მათი კომპაქტურად დასახლების უბნები იქმნებოდა. ამავე დროს, შეიმჩნევა, აგრეთვე, ებრაელთა გადასახლება დასავლეთ საქართველოდან აღმოსავლეთ საქართველოში. ზ. ჭიჭინაძეს კი პირიქით მიაჩნდა და შემდეგნაირად ხსნიდა: „ქართლის მებატონეთა შორის ურიათა ყმობის რიცხვი შემცირდა იმ დროდგან, რაც მათ იმერეთში იწყეს გადასახლება. იგინი აქ (აღმ. საქართველო — ე. მ.) ისე შეწუხებულ იყვნენ, რომ მებატონეთაგან აქ თავს იხსნიდნენ, იმერეთში გადადიოდნენ და იქ ეძლეოდნენ ცხოვრებას და იმერთა მებატონეთ ყმობას. სჩანს, იმერთა მებატონეთ ყმური დამოკიდებულება უფრო პირიანი იყო, ვინემ ქართლისა. ამიტომაც მოხდა, რომ მთელი ქართლის ურიები იმერეთში გადასახლდნენ. უნდა დაუმატოთ, რომ მართლაცდა იმერთ მებატონეთ ზრდილობა და ყმათა წინაშე დამოკიდებულება ბევრად სჯობდა ქართლის მებატონეებისას. ქართლის მებატონენი სრული დესპოტები იყვნენ და იმერნი კი მათზე ზრდილნი და ფხიზელნი იყვნენ... როგორც სოლომონ პირველი ისე მეორე, იმერთ ებრაელთა ცხოვრებას სულაც არ ავიწროებდნენ. და არსად და არასოდეს ებრაელთ უბრალოთ არავის სწირავდნენ. იმერთა ბატონიშვილები ქართველ ებრაელთ უფრო ნათელის შეხედულებით აფასებდნენ, ვიდრე ქართლ-კახეთის კეთილშობილნი. ამ გარემოებას თუ დავაკვირდებით, მის პასუხს თვით ქართველ ებრაელთა ცხოვრება მოკვცემს, როგორც ძველი, ისევე აწინდელი. თვით ქართველი ურიები

იტყვიან მკაფიოთ, რომ მათთვის ცხოვრება იმერეთში უფრო ადვილი არს და სასარგებლო, ვიდრე ქართლსა და კახეთში¹⁴.

ზ. ჭიჭინაძის მოსაზრება არ არის დამყარებული ისტორიულ წყაროებზე. ჩემთვის არ არის ცნობილი აღმოსავლეთ საქართველოდან დასავლეთში მასობრივი გადასახლების შემთხვევები. საცებით გასაგებები მიზეზების გამო, როგორც იმერეთის სამეფოში, ისე ქართლსა და კახეთში ადგილი ჰქონდა ებრაელთა სერიოზულ მიგრაციებს მესხეთიდან. საპირისპიროდ ზ. ჭიჭინაძის მოსაზრებისა, XIX საუკუნის დასაწყისიდან ჩანს ებრაელთა ლტოლვა დასავლეთიდან აღმოსავლეთ საქართველოსკენ.

გვხვდება ამა თუ იმ ადგილიდან ებრაელთა აყრის და სხვაგან გადასახლების შემთხვევები. მოვიყვან მხოლოდ ისეთ მაგალითს, როცა არ ჩანს სხვაგან გადასახლება თვითნებურად მოხდა თუ ბატონის ნებით, მაგრამ ის კი ჩანს, რომ ბატონმა იცის თავისი ყოფილი ყმის ასავალ-დასავალი. 1802 წლის წყალობის წიგნში გენათელი მიტროპოლიტი ექვთიმე ამბობს: „გიბოძე თქვენ, ჩემის ეკლესიის გელათის შეწირულს მკვიდრ ურიებს, ზამოელა ურიის შვილებს აბრამას, შენს ძმას ყობოს, შალომას და ელიას და თქვენთა შვილთა და მომავალთა; — ესრეთ და ესე ვითარად, რომ ქუთაის მწვანე-ყვავილშიდ თქვენს სამოსახლოს გვერდზედ გელათის ეკლესიის შეწირულს მიწაზედ სხვა ურია ესახლა, მარა სხვაგან წავიდა და სხვა ადგილზე დაესახლა და, რადგან მიწაც და თქვენც ეკლესიის შეწირული იყავით, თქვენ გიბოძეთ ის სამოსახლო...“¹⁵. მსგავსი სხვა მაგალითების მოყვანა შეიძლება.

ებრაელთა რაოდენობის შემცირება ხდებოდა ცალკეული ოჯახების გადაშენების ან ფეოდალური აშლილობისა და მტრების შემოსევის გამო. აი ზოგიერთი მაგალითი. 1678 წ. წყალობის წიგნიდან ვიგებთ, რომ ქრცხილვანს (ცხინვალს) ალბაზ მაჩაბელმა თავისი ამოწყვეტილი ბიძების — რატისა და გიორგის ქონებასთან ერთად მიიღო „ურია ხანაშვილის დათუნას ნასახლარი“¹⁶. საბუთში არ ჩანს რა ბედი ეწია „ნასახლარის“ პატრონს. „ურიების ნასახლარი“ გვხვდება აგრეთვე, ჩხეიძეების მიერ ყობია ურიაყოფილშვილისადმი მიცემულ ნასყიდობის წიგნში¹⁷; „ერთი კომლი ურიის“ გადაშენებაზეა ლაპარაკი ქაიხოს-

¹⁴ ზ. ჭიჭინაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 27—28.

¹⁵ სემშ, I, გვ. 218, № 56.

¹⁶ იქვე, გვ. 163, № 2.

¹⁷ იქვე, III, გვ. 295, № 4, 1733.

რო აბაშიძის ანდერძის წიგნში 1792 წ.¹⁸ ძამის და ალის ხეობაში მცხოვრები ებრაელები სხვა მოსახლეობასთან ერთად ამოწყვეიტეს ან ტყვედ გაყიდეს XVIII ს. 40-იან წლებში ფეოდალური შუღლის დროს¹⁹.

ქართველ ებრაელთა რაოდენობის შემცირებას მათი კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ქვეყნებში გადასახლება იწვევდა. საქართველოს საზღვრებს მიღმა მოხვედრის ერთ-ერთი მიზეზი უნდა ყოფილიყო გვიანფეოდალურ ხანაში ტყვის სყიდვა, რამაც განსაკუთრებით საშიში ხასიათი მიიღო დასავლეთ საქართველოში.

ცნობილია ებრაელი ყმების, ისევე, როგორც სსკ-ე დანერგული ყმების, ქვეყნის გარეთ გაყვანის სხვა შემთხვევებიც. ლევან კახთა მეფემ იერუსალიმის ეკლესია-მონასტრებს შესწირა 80 კომლი ქართველი ებრაელი, რომლებსაც მგზავრობისათვის აუცილებელი პირობებიც შეუქმნა. ისინი იერუსალიმში დასახლდნენ და თავიანთ მოვალეობას პირნათლად ასრულებდნენ²⁰. თუ ლევან მეფემ XVI საუკუნეში, საქართველოს ძნელბედობის ჟამს იერუსალიმში 80 კომლი ებრაელის გაგზავნა შეძლო, მაშინ უნდა ვივარაუდოთ, რომ პალესტინაში ქართული ეკლესია-მონასტრების ინტენსიური მშენებლობის პერიოდში, რაც საქართველოს განსაკუთრებული სიძლიერის პერიოდს ემთხვევა, ქართველ ებრაელ ყმებზე მოთხოვნა უფრო მეტი იქნებოდა.

ებრაელი ყმების საზღვარგარეთ გაყვანის ერთი საინტერესო შემთხვევაა აქვს მოყვანილი ზ. ჭიჭინაძეს. ის წერს: „XVIII ს. 35 წლებს საქართველოდამ გაძევებულ იქნა კათალიკოზი დომენტი საბერძნეთის, ტენედოს ჰალაში ექსორიაქმნილი. დომენტი კათალიკოზი იქ კარგა ხანს დაშთა და ამ ხნის განმავლობაში ფრანკუზის ვაჭრების და საბერძნეთის პატრიარქის მას ვალად დადებია 5500 ლევი. ეს ვალი რამდენიმე ხნის შემდეგ საქართველოში მოითხოვა პატრიარქმა, მაგრამ დომენტის იგი ვერ გადაეწყვიტა, მის გადასაწყვეტად საქართველოდამ გაუგზავნია 17 ყმა ურია და ერთი ოქროს თასი...“ მოთხოვნილ ანბავს ზ. ჭიჭინაძე შემდეგნაირად აფასებს: „ჩვენ ამ გარემოებას ვერ მოვეწყობით, დომენტის არ უნდა ექნა ეს საქმე, რომ 17 ურია უცხოეთში გაგზავნა გასაყიდათ... რადგანაც ქართველი ურიის საქართველოდამ მოცილება იყო თვით ქართველთა დაღუპვა, ღალატი“²¹.

¹⁸ ქსდ, VIII, გვ. 921, № 939.

¹⁹ იქვე, VII, გვ. 50, № 47.

²⁰ ზ. ჭიჭინაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 30.

²¹ იქვე, გვ. 26—27.

ჩვენს ხელთ არსებული ისტორიული წყაროები არ გვაძლევს საშუალებას მიახლოებით მაინც დავადგინოთ ებრაელთა რაოდენობა საქართველოში ამა თუ იმ პერიოდისათვის. გვაქვს სტატისტიკური მონაცემები მხოლოდ XIX ს. დასაწყისიდან. კ. ანთაძის გამოანგარიშებით, XVIII ს. მიწურულისათვის საქართველოს თანამედროვე ტერიტორიაზე ებრაელთა საერთო რიცხვი დაახლოებით 6,5 ათასი უნდა ყოფილიყო²². ე. ჭაოშვილის მიხედვით, 1800 წ. საქართველოში იყო 3300 ებრაელი, მთელი მოსახლეობის 0,4%, 1832 წ. 4000 (0,5%)²³, რაც სინამდვილეს უნდა შეეფერებოდეს, რადგან იმავე 30-იან წლებში პეტერბურგს გაგზავნილი ცნობებით, მთელ ამიერკავკასიაში ცხოვრობდა 14 ათასი ებრაელი²⁴.

ახლა გავეცნოთ რომელ დასახლებულ პუნქტებში ცხოვრობდნენ ძველად ებრაელები. დასახლებული პუნქტები მოცემულია ანბანის მიხედვით.

ა ბ ა ს თ უ მ ა ნ ი. აბასთუმნელმა ებრაელებმა ი. ჩორნის აცნობეს, რომ 1660-იან წლებში იქ დასახლებულან კახეთიდან გამოქცეული ებრაელები. ხოლო რუსეთ-თურქეთის ომების დროს ახალციხის ებრაული მოსახლეობა არაერთხელ გადაადგილდა ახალციხიდან აბასთუმანში და პირიქით. 1820-იან წლებში აბასთუმანში დასახლდა დიგვირაღან და ადიგენიდან წასული 8 კომლი. მაჰმადიანი აჯარღების სისტემატური თავდასხმების გამო ებრაელთა 27 ოჯახმა XIX ს. 40-იან წლებში სამუდამოდ დატოვა აბასთუმანი და ახალციხეში გადასახლდა. როგორც ჩვენამდე მოღწეული ერთი საბუთიდან ჩანს, აბასთუმნელი ებრაელების საქართველოს სხვადასხვა ქალაქებში და სოფლებში ჩასახლება დიდი ხნის განმავლობაში მიმდინარეობდა.

ა დ ი გ ე ნ ი. ებრაელთა ადიგენში დასახლების დრო ცნობილი არ არის. ის კი ვიცით, რომ მათ ადიგენი პირველად მიატოვეს 1826 წ., 20 კომლი ახალციხეში გადავიდა, ორი კი — აწყურში. რვა წლის შემდეგ, როცა შედარებით სიმშვიდემ დაისადგურა, რვა ოჯახი ისევ ადი-

²² კ. ანთაძე, საქართველოს მოსახლეობა XIX საუკუნეში, თბ., 1973, გვ. 146.

²³ ე. ჭაოშვილი, საქართველოს მოსახლეობა XVIII—XX საუკუნეებში, თბ., 1984, გვ. 79.

²⁴ ი. პაპის მედოვი, საქართველოს ებრაელთა აღმზრდის ისტორიისათვის 1800—1864 წწ. სეშ, I. გვ. 39. 1865 წ. საქართველოში ცხოვრობდა 7800 (0,6%), 1886 წ. — 11700 (0,7%), 1897 წ. — 17200 (0,9%), 1926 წ. — 30159 (1,1%), 1939 წ. — 42480 (1,2%), 1959 წ. — 51600 (1,3%), 1970 წ. — 55400 (1,2%), 1979 წ. — 28300, უკანასკნელი (1989 წ.) აღწერის მიხედვით 24600 (0,5%).

გენში დაბრუნდა, მაგრამ მცირე ხნით და საბოლოოდ ახალციხეში გადასახლდნენ არეულობისა და უკანონობის გამო. ადიგენში სახლობის დროს ებრაელები მისდევდნენ მეწვრილმანეობას, მესაქონლეობას და ქსოვას. ისინი ცალკე უბანში ცხოვრობდნენ, მდინარის გაღმა და იმ უბანს რაბათი ერქვა. ადიგენელი ებრაელები ქართულად და თურქულად ლაპარაკობდნენ²⁵.

ა ლ ი. „ქალაქი მცირე, მსახლობელნი არიან სომეხნი და ურიანი, მცირედ ქართველნი“²⁶. ვახუშტი ბატონიშვილის ეს ნათქვამი განეკუთვნება XVIII ს. პირველ ნახევარს. მაგრამ არ ვიცით როდის მივიდნენ ალში ებრაელები ან როდის მიატოვეს იგი.

ცხინვალის მამასახლისმა შახბარუნოვმა ი. ჩორნის აცნობა, რომ სოფელ ალში სომეხებსა და ქართველებთან ერთად ებრაელებიც ცხოვრობდნენ, მაგრამ მტრის შემოსევის შემდეგ, რაც უნდა მომხდარიყო XVIII ს. 70—80-იან წლებში, ალში ებრაელები აღარ დარჩენილან. ალელი ებრაელები ვაჭრობას მისდევდნენ²⁷.

ანტორია. „ანტორია, ებრაელთა სოფელი“²⁸. ოკრიბის მხარის სოფელი. 1772 წ. გიულდენშტედტი შემდეგნაირად აღწერს მას: „მივედით ანტორიაში, რომელიც მდებარეობს დიდ მდინარე გეგანაზე. ის დასახლებულია 50 ებრაელი ოჯახით, რომლებიც აქ ერთად გადმოასახლეს რამდენიმე წლის წინათ სხვადასხვა სოფლებიდან, რომლებშიც ისინი გაფანტულად ცხოვრობდნენ დაწნული წნელის ქოხებში (რომლებიც გადახურულია ღომის ლერწმით), ვიწრო ქუჩებში, რაც თვალში ეცემა ადამიანს, იმიტომ რომ ოკრიბში ქართველები ერთმანეთისაგან საკმაოდ მოშორებით და (ჯავნარში) გაბნეულად ცხოვრობენ. ანტორიაში ყველა პარასკევს ბაზრობა იცის“²⁹.

როგორც მოყვანილი ციტატიდან ჩანს, ანტორიაში ებრაელები სოფლის მეურნეობასთან ერთად წვრილ ვაჭრობასაც ეწეოდნენ. ბაზრობაზე, ალბათ, მახლობელი სოფლებიდანაც მოდიოდნენ და სასოფლო-სამეურნეო პროდუქტებით და ხელოსნური ნაწარმით ვაჭრობდნენ.

ა რ ა გ ვ ი ს პ ი რ ი. უინვანის მახლობლად მოსახლე ებრაელებზე ნათქვამია XVIII ს. მეორე ნახევრის საჩუქრის წიგნში, ავთანდილ

²⁵ ი. დ ა ვ ი დ ი, ნაწერები, II, გვ. 310, 312.

²⁶ ქ. ცხ., IV, გვ. 377.

²⁷ ი. დ ა ვ ი დ ი, ი. ჩორნი და მისი ცნობები საქართველოსა და იმ მცხოვრებ ებრაელების შესახებ. ნაწერები, I, გვ. 199. შემდეგში — ი. ჩორნი.

²⁸ გ ი უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი, გვ. 297.

²⁹ იქვე, გვ. 135.

ერისთვის-შვილის მიერ ელიზბარ დავითაშვილისადმი. ავთანდილის თქმით, მას რამდენიმე ებრაელი მისვლია, მაგრამ არ ჩანს საიდან. თავად ისინი არაგვისპირში დაუსახლებია. ერთხელ მას თავისი ცოლის-ძმა ელიზბარი ესტუმრა და ის ებრაელები სთხოვა. მაგრამ ერთ-ერთ ახალმოსახლეს ვალი ჰქონებია და შვილიც იმერეთში ჰყოლია დაგირავებული. ელიზბარმა იმ ებრაელს ვალიც გადაუხადა, შვილიც დაუხსნა და შიმშილობის ქაშს გამოკვება კიდევ. საბოლოოდ ვიგებთ, რომ ელიზბარმა ავთანდილს აჩუქა „ერთი კუამლი ნაცვალაშვილი მოძღვარა, შაბათა და მეორე კუამლი ქონიაშვილი ბერი მათის შვილებითა“³⁰.

საბუთიდან არ ჩანს, ცხოვრობდნენ თუ არა არაგვისპირში სხვა ებრაელები, ან ისინი, ვინც ავთანდილმა ელიზბარს აჩუქა, ამ უკანასკნელმა არაგვისპირს დატოვა, თუ აყარა და სხვაგან დაასახლა.

ატენი. ვახუშტი ბატონიშვილის მიხედვით, „ატენი მცირე ქალაქი, მოსახლენი ქართველნი, სომეხნი, ურიანი“³¹. ატენში იმდენად მრავალრიცხოვანი ებრაული მრევლი ყოფილა, რომ საკუთარი სინაგოგაც კი ჰქონიათ. ჩვენამდე მოღწეული მასალების მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, ატენელი ებრაელების მთავარი საქმიანობა სოფლის მეურნეობა იყო.

1658—1675 წლებში შედგენილ ატენში მცხოვრები ყმების სიაში დასახლებულია ოთხი ებრაელი³². რამდენიმე ებრაელია მოწმედ დასახელებული 1737 წ., როდესაც აფქარაშვილებმა სულმანაშვილებს მიყიდეს ეენახი. სხვა ატენელებთან ერთად ნასყიდობის წიგნს ხელს აწერენ შაბათაშვილი ბალუა, ისრაელაშვილი ყობია და მოშიაშვილი დანიელა³³.

დღეისათვის ატენში ებრაელები აღარ ცხოვრობენ. მათი დიდი უმრავლესობა გორში გადასახლდა XIX ს. მეორე ნახევარში.

აწყურო. „აწყური, ქალაქი და ციხე დიდშენი. მოსახლენი არიან მესხნი, სომეხნი და ურიანი ვაჭარნი, არამედ წარჩინებულნი — მოჰამედიანნი“³⁴.

გადმოცემის მიხედვით, აწყურში თავდაპირველად 5 კომლ ებრაელს უცხოვრია, დროთა განმავლობაში გამრავლებულან და სხვა ადგილებიდანაც (დვირიდან, აღიგენიდან, ახალციხიდან და აბასთუმნიდან),

³⁰ ხელნაწ. ინსტიტუტი, Hd-2543.

³¹ ქ. ცხ., IV, გვ. 343.

³² ხელნაწ. ინსტიტუტი, Hd-1453 ბ.

³³ სეშ, I, გვ. 175, № 16.

³⁴ ქ. ცხ., IV, გვ. 201.

დასასრულად. ამგვარად მათი რაოდენობა 120 კომლამდე გაზრდი-
ლა³⁵. აწყურელ ებრაელთა ერთი ნაწილი სოფ. დიგვირიდან გამოქ-
ცეულა, რადგან მათ მაჰმადიანი ბატონი აიძულებდათ სარწმუნოება
გამოეცვალათ და გამაჰმადიანებულყვნენ³⁶.

XIX ს. 60-იან წლებში ებრაელებს აწყურში თავიანთი უბანი
ჰქონდათ ქალაქის ჩრდილოეთ ნაწილში³⁷.

აწყურელი ებრაელების ეკონომიკური მდგომარეობა მძიმე იყო,
რადგან მათ არ ჰქონდათ მიწა და ხელოსნობითა და მეწვრილმანეობით
ირჩენდნენ თავს. მათი სიღუბე კიდევ უფრო გაძლიერდა ცარიზმის
შიერ განხორციელებული საგადასახადო პოლიტიკით, კერძოდ, 1843
წლიდან სულადობრივი გადასახადის შემოღებით. გადასახადის ოდენო-
ბა მათთვის იმდენივე დადგინდა, როგორც მიწათმფლობელი მაჰმა-
დიანებისათვის.

1845 წ. აწყურელი ებრაელების სულიერმა წინამძღოლმა იოსებ
კოკოშვილმა მანათა კავკასიის მეფისნაცვალს თხოვნით, რომ მათ-
თვის სულადობრივი გადასახადის ის რაოდენობა დაედგინათ, რამდენ-
საც იხდიდნენ ახალციხელი ებრაელები. წინააღმდეგ შემთხვევაში
აწყურელი ებრაელები ახალციხეში გადასახლების ნებართვას ითხოვ-
დნენ³⁸. მეფისნაცვალმა დაინტერესდა აწყურელი ებრაელების საჩივ-
რით და მან საკითხის შესწავლა თავის ერთ-ერთ მოხელეს დაავალა.
გამოირკვა, რომ კამერალური აღწერის მიხედვით, აწყურში ცხოვრობ-
და ებრაელთა 27 ოჯახი. მათ არ ჰქონდათ სახნავი მიწა, რადგან აწყურ-
ში, საერთოდ, მიწის დიდი ნაკლებობა იყო. არ ჰყავდათ რქოსანი პირ-
უტყვი, ცხენები და სხვ. ამგვარად, ისინი ძალიან გაჭირვებულნი იყვნენ
და ნამდვილად არ შეეძლოთ აღნიშნული გადასახადის გადახდა. იქვე
ნათქვამია, რომ 1843 წლამდე, ე. ი. ახალციხის მაზრაში ახალი საგადა-
სახადო სისტემის შემოღებამდე, აწყურელი ებრაელები საერთოდ არ
იხდიდნენ სახაზინო გადასახადს. ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომ-
დინარე, მაზრის უფროსის აზრით, აწყურელი ებრაელები ან ახალ-
ციხეში უნდა გადაესახლებინათ, როგორც ისინი მოითხოვდნენ, ან

³⁵ ი. ლ ა ვ ი დ ი, ნაწერები, II, გვ. 313.

³⁶ ი. ჩ ო რ ნ ი, გვ. 174.

³⁷ იქვე, გვ. 159.

³⁸ სემშ, II, გვ. 185, № 28.

ქალაქის მოსახლეობის მსგავსად, მათთვისაც შეემცირებინათ გადასახადი³⁹.

აწყურელი ებრაელების საქმე ზემო ინსტანციაში გადაეცა და მისი შესწავლა და განხილვა იმდროინდელი ბიუროკრატიული მეთოდებით ხდებოდა⁴⁰. არ ვიციტ საბოლოოდ როგორ გადაწყდა ეს საკითხი. ვიციტ, რომ იმავე საუკუნის 60-იან წლებში აწყურელ ებრაელთა კომლთა რაოდენობა 20-მდე შემცირდა⁴¹. ისინი ახალციხეში და იმერეთში სახლდებოდნენ. ასე, თანდათანობით მიატოვეს აწყური ადგილობრივმა ებრაელებმა.

ახალდაბა. „ახალდაბა, მცირე ქალაქი, მოსახლენი ქართველნი და ურინნი“⁴². წყაროების მიხედვით, როგორც ქართველები, ისე ებრაელები, მისდევდნენ სოფლის მეურნეობას და აღებ-მიცემობას. ეს განსაკუთრებით კარგად ჩანს 1703 წლის სამოურაოს გარიგების წიგნში⁴³. მოღწეულია ახალდაბელი ებრაელების მიერ მიწების ყიდვა-გაყიდვის საბუთები. თავის ადგილას უფრო დაწვრილებით ვიტყვი, რომ ახალდაბაში XVII ს. დასაწყისამდე დიდი ხნით ადრე დაიწყო ებრაელთა გაქრისტიანება, რაც კარგად ჩანს ჩვენამდე მოღწეულ ზოგიერთ საბუთში⁴⁴.

ახალდაბა სადედოფლო სოფელი იყო და, რა თქმა უნდა, ქართველები და ებრაელებიც სადედოფლო ყმებად ითვლებოდნენ⁴⁵. გადმოცემის მიხედვით, ახალდაბაში დაახლოებით 150 ებრაული ოჯახი იყო. მაგრამ სისტემატური თავდასხმებისაგან შეწუხებულნი იძულებულნი გახდნენ სხვადასხვა ადგილებში გაფანტულიყვნენ. საქართველოს რუსეთთან შეერთების დროისათვის დედოფალ დარეჯანს ახალდაბაში 8 კომლი ებრაელია ჰყავდა⁴⁶. ასე რომ, XIX ს. შუა ხანებში ახალდაბაში ებრაელთა აღარც ერთი კომლი აღარ ცხოვრობდა. მრავალი ახალდაბელი ებრაელი ახალციხეში დასახლდა⁴⁷. 80 წლის მოხუცს მოშე მანაშეროს ი. ჩორნისათვის უთქვამს ცხინვალში, რომ მისი

³⁹ იქვე, გვ. 186, № 29.

⁴⁰ იქვე, გვ. 187—188, № 30.

⁴¹ ი. დ ა ე ი დ ი, ნაწერები, II, გვ. 313.

⁴² ქ. ცხ., IV, გვ. 380.

⁴³ სემშ, I, გვ. 164, № 3.

⁴⁴ იქვე, გვ. 170—171, № 10.

⁴⁵ იქვე, გვ. 220, № 59.

⁴⁶ А К а к, II, с. 73.

⁴⁷ ჩ ო რ ნ ი, გვ. 175.

ოჯახი დედოფალ დარეჯანის დროს ახალდაბაში ცხოვრობდა, მაგრამ მისთვის უცნობი მიზეზების გამო ცხინვალში გადასახლდა, სხვა ახალდაბელი ებრაელების ოჯახები კი სურამსა და ბრეთში წავიდნენ. მიუხედავად იმისა, რომ თვითონ მოშე მანაშეროვი ცხინვალში დაიბადა, ახსოვდა, როგორ მოდიოდა ახალდაბიდან პრისტავი და ყოველ წლიურად გადასახადის სახით მიჰქონდა 12 ფუთი ხორბალი.

ახალქალაქი. ჯავახეთის ახალქალაქის ებრაელთა ცხოვრებაზე ცნობებმა ჩვენამდე არ მოაღწია. ამიტომ მხოლოდ იმით უნდა დავეყრდნობოდეთ, რაც ზ. ჰიჭინაძის წყალობით ვიცით. მისი თქმით, ახალქალაქში „ქართველთა ებრაელნი ძველადგანვე ცხოვრობდნენ. შემდეგ შემცირდნენ. XVIII საუკუნეში აქ ამათის აღარავინ სცხოვრობდა. რუსთაგან ახალციხის დაქვრის შემდეგ, რადგანაც მესხეთსა და ჯავახეთში ალებ-მიცემა და ვაჭრობა გავრცელდა, ამიტომ ქართველთა ებრაელთა კვალად იწყეს ახალქალაქში გადასახლება და დასახლება. დღეს (XX ს. დასაწყისი — ე. მ.) ახალქალაქს ქართველთა ებრაელთა რიცხვი 10 კომლი იქნება, ყველა ესენი ალებ-მიცემას მისდევენ. ნათესავობა აქვსთ ახალციხის ქართველ ებრაელებთან“⁴⁸.

ახალციხე. ახალციხესთან დაკავშირებით ზ. ჰიჭინაძე წერდა: „ახალციხის ქართველ ებრაელთა ვახუშტიც მოიხსენიებს თავის გეოგრაფიაში და სხვა ძველს წიგნებშიაც მოიპოვება მათ შესახებ ცნობები, რომ ახალციხეს ქართველ ებრაელნი ძველადგანვე სცხოვრობდნენო. ახალციხე ათაბაგის დროს ცნობილი სავაჭრო, შუაგულ მდებარე ქალაქათ ითვლებოდა არა მარტო საქართველოს კუთხეებში, არამედ ტრაპიზონამდეც. ამას გარდა, ახალციხე ათაბაგებზედ ბევრად უწინარესად სავაჭრო დაბათ ითვლებოდა. ამიტომ ქართველ ებრაელთაც აქ მკვიდრათ გაიმტკიცეს ფეხი და ძველადგან მოყოლებული ვიდრე ოსმალეთი დაიკავებდა მას, ე. ი. 1630 წლამდე, მინამ ქართველთა ებრაელნიც დიდს ალებ-მიცემის გზას ეთვისებოდნენ. ოსმალეთის დამორჩილებამ იკინი შეაფერხა, ვაჭრობის დიდს გზას ააყდინა და უბრალო ალებ-მიცემა მისთვისა. მას დროს შემდეგ მათი ცხოვრების საქმეებიც ღოღალს მიეცა. მაინც მათ მამა-პაპის ქოხ-მახებიდან ფეხი არ მოიციალეს, მათი სამარენი უპატრონოთ არ დააგდეს ისე, როგორც ეს ქართველთა ქნეს, რომ ოსმალთა დევნის მეოხებით სამცხეს მთლად გამოეთხოვნენ და ვინც დაშთნენ, ისინიც გამუხლიმანდნენ და ქართული ენაც დაკარგეს.

⁴⁸ ზ. ჰიჭინაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. № 63.

თუმცა დიდის წვალეებით და ძაწოლვით, მაგრამ მაინც ებრაელთა ახალციხეში გაიმავრეს ფეხი, თავიანთი ცხოვრება არ მოშალეს იქ და მის საშუალებით არც ქართული ენა მოისპო. ახალციხეს მან (ქართულ-მა ენამ — ე. მ.) თავისუფლად მოაღწია 1829 წლამდე და მის შემდეგ ქართველთა ებრაელთა მეოხებით ამ ენამ იწყო აღორძინება, სადაც ქართველ მაჰმადიანთ შორის ქართული ენა აღრიდგანევ მოისპო⁴⁹.

ახალციხეში ებრაელთა დიდი ხნის წინათ დასახლების სახსოვრად არსებობდა ტოპონიმი „ურები“, მაგრამ ვახუშტის თხზულებაში არ ჩანს რას ერქვა ეს სახელი; იგი წერს: „ამ კეცს (ოლდამის ხევი — ე. მ.) ზეით, ახალციხეს ერთვის ურიებთან ბორჯომის კევი, მისევე მთის გამომდინარე და მომდინარე ეგრეთვე. აქა არს ახალციხე ქალაქი, ფერსათის მთის კერძოდ ჩამოსულს კლდესა ზედა“⁵⁰.

ზოგიერთი გამოკვლევით, 1832 წ. 400 ებრაელი ცხოვრობდა ახალციხეში, ხოლო მესხეთ-ჭავჭავთში; საერთოდ, 1000⁵¹.

ახალციხელები და, მათ შორის, ებრაელებიც დიდად იტანჯებოდნენ რუსეთ-თურქეთის განუწყვეტელი ომის ვითარებაში მაჰმადიანთა; კერძოდ, აჭარლებისა და თურქების თავდასხმებისაგან. კავკასიის განსაკუთრებულ კოპუხსში მომსახურე (1816—1836 წწ.) რუსი ოფიცერი ვ. ანდრეევი იხსენებდა: ქალაქის მოსახლეობა, მაჰმადიანების თავდასხმის მუდმივი საშიშროების გამო; თავისი ქონებიდან საუკეთესო რაც ჰქონდა; ფლავდა მიწაში ან მალავდა სახლის კედლებში. ერთხელ თურქები ერთ-ერთი სახლის დარბევისას წააწყდნენ ასეთნაირად გადამაღულ დოვლათს. ამის შემდეგ მათ, ნადავლის მოპოვების მიზნით, დაიწყეს სახლების ნგრევა და მიწის თხრა, ბოლოს, როცა ქრისტიანთა და ებრაელთა კვარტალებში ველარაფერს შოულობდნენ, მაშინ მაჰმადიანების აკლებას და ძარცვას მიჰყვეს ხელი⁵².

მძიმე იყო ახალციხელი ებრაელების მდგომარეობა თურქი იანიჩარების ბატონობის დროს. იანიჩარების ბანდები ხშირად ესხმოდნენ თავს ებრაელთა სახლებს, ძარცვავდნენ, დატყვევებულებს მონებად ჰყიდდნენ. ამიტომ იყო, რომ ახალციხელი ებრაელები დიდ იმედს ამყარებდნენ რუსეთის ჯარის მოსვლაზე. ი. ჩორნის გადმოცემით, ახალციხელმა ებრაელებმა ორი წარმომადგენელი — ფინხაზ შელო-

⁴⁹ იქვე, გვ. 61—62.

⁵⁰ ქ. ცხ., IV, გვ. 663.

⁵¹ ე. ქ ა ო შ ე ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 79—80.

⁵² В. Андреев, Воспоминания из Кавказской старины. «Кавказский сборник», I, Тифлис, 1876, с. 118.

მოშვილი და მამაჯანა დარჩიაშვილი — საიდუმლოდ გაგზავნეს გენერალ პასკევიჩთან, რომელსაც გადასცეს წერილი. მასში ნათქვამი იყო, თუ რამდენი რამ განიცადა ახალციხის ებრაულმა თემმა თურქების ბატონობის დროს და როგორ ელოდნენ რუსთა ჯარს, რომელიც მათ გადაარჩენდა. მართლაც, როცა პასკევიჩი ახალციხეში შევიდა და პროთურქული ორიენტაციის ადგილობრივ წარმომადგენლებს გაუსწორდა, ებრაელთა მიმართ კეთილგანწყობა გამოიჩინა.

1827 წ., რუსეთის ჯარის შეტევისას, ახალციხის ებრაულ თემს რამდენჯერმე თავს დაესხნენ აქარლები და მრავალი დაატყვევეს. რუსებმა აქარლები განდევნეს, მაგრამ ამის შემდეგ იფეთქა ქოლერის ეპიდემიამ, რომელმაც იმსხვერპლა ასი ებრაელი. ახალციხელი ებრაელები საკმაოდ დააზარალა აგრეთვე 1836 წ. გავრცელებულმა შავმა ჭირმა.

ახალციხის მოსახლეობის გარკვეული ნაწილი, რა თქმა უნდა, ვერ უძლებდა ზემოაღწერილ მდგომარეობას, ტოვებდა უძველეს კერას და მიდიოდა საქართველოს სხვადასხვა ადგილებში. ამით უნდა ყოფილიყო გამოწვეული, რომ, თუ ფრანგი დიუბუას თქმით, 1833 წ. ახალციხეში ცხოვრობდა ებრაელთა 117 კომლი⁵³, გერმანულენოვანი ერთი ცნობის მიხედვით 1837 წ. მხოლოდ 60 კომლი იყო. მათი ერთი ნაწილი თურქულად ლაპარაკობდა, ხოლო მეორე ქართულად⁵⁴.

თურქების ბატონობის დროს ებრაელები ახალციხეში ცხოვრობდნენ მთაზე, ციხე-სიმაგრის დასავლეთით. სასაფლაო მათი სამოსახლოს სიახლოვეს მდებარეობდა, ქალაქის ჩრდილო ნაწილში. XIX ს. 20-იანი წლების დასასრულს, რუსების მიერ ახალციხის დაპყრობისთანავე, თურქეთიდან გადმოსულმა სომხებმა ძალდატანებით დაიწყეს ებრაელთა სასაფლაოს მითვისება. ებრაელებმა რუსეთის ხელისუფლებასთან იჩივეს და მიაღწიეს, რომ სომხები აიძულეს ებრაელთა სასაფლაოზე დამარხული თავიანთი მიცვალებულები ამოეთხარათ და ცალკე სასაფლაოზე დაემარხათ. შემდეგში სომხებმა მაინც შეძლეს სასაფლაოს დაპატრონება, საფლავის ქვები გაზიდეს და იქვე სახლები აიშენეს.

ებრაელების კუთვნილი მიწის ნაკვეთები, რომლებიც მათ თურქთა ბატონობის დროიდან გააჩნდათ, მთავრობამ ჩამოართვა ჯარისა და სამხედრო მოსამსახურეების დასაკმაყოფილებლად. ამავ დროს, თავს იჩენს რუსი მოხელეების ტენდენციური დამოკიდებულება სომხები-

⁵³ Дюбуа де Монпере, Путешествие, с. 263.

⁵⁴ Allgemeine Zeitung des Judentums, 1838, № 71, S. 285.

სადმი. 1830 წ. არზრუმიდან, ყარსიდან, არდაგანიდან და სხვა ადგილებიდან მოსული სომხების მიწებს ხელი არ ახლეს და ისიც კი არ უკითხავთ, რამდენად სამართლიანად ფლობდნენ ამ მიწებს. პირუტყვის სამოვრად გამოყოფილ მინდვრის ნაწილსაც სომხები დაეპატრონენ⁵⁵.

როდესაც რუსეთის ჯარის სარდლობამ 1830-იან წლებში, სამხედრო-პოლიტიკური მოსაზრებით გადაწყვიტა ქ. ახალციხის მდინარე ფოცხოვის მარჯვენა ნაპირზე გადატანა, დიუბუა დე მონპერეს თქმით, ძველი ქალაქის მოსახლეობა ამის წინააღმდეგ გამოვიდა, რადგან მარცხენა ნაპირზე დარჩებოდა ეკლესიები, სინაგოგები, სასაფლაოები და დიდი ბაზარი⁵⁶. ალბათ, ეს გადასახლება ჰქონდა მხედველობაში ი. ჩორნის, როცა ამბობდა: ადგილობრივმა ებრაელებმა იციან, რომ ადრე ქალაქის ჩრდილო-აღმოსავლეთით უცხოვრიათ, იქ სადაც ახლა ახალი ქალაქია გაშენებული და არაეებრაელები ცხოვრობენ⁵⁷.

1835 წ. მონაცემებით, ახალციხეში ცხოვრობდა 623 ებრაელი. მათ ჰყავდათ ერთი რაბინი, ორი ხახამი. ი. ჩორნის ახალციხეში უნახავს 1741—1742 წლებში აგებული სინაგოგა, სადაც სკოლისმაგვარი დაწესებულებაც ყოფილა და ებრაულს ასწავლიდნენ. ახალციხეში ჰქონდათ 1522 წ. სალონიკში დაწერილი ბიბლია, რომელთანაც დაკავშირებული იყო ე. წ. „მენდალიონის“ კულტი⁵⁸. ი. ჩორნის სხვა ცნობიდან ჩანს, რომ ახალციხის მახლობლად სოფ. მარდაში ყოფილა უძველესი სინაგოგა, რომელიც დიდი ხნის წინათ სომხებს დაუნგრევიათ. მარდელი ებრაელები, ლეკების თავდასხმებით შეწუხებულნი, მთლიანად ახალციხეში გადასახლებულან.

მოგვიანებით, ახალციხელ ებრაელებს ჰქონდათ ორი სინაგოგა, ჰყავდათ ხახამი და რაბინი. ოსმალების მიერ ახალციხის დაპყრობამდე, ებრაელები ათაბაგების ან ეკლესიის ყმები იყვნენ. ახალციხის დაპყრობის შემდეგ ოსმალებმა ებრაელები სახელმწიფოს დაუმორჩილეს.

ცნობილია, რომ 1821 წ. მთავარმართებელი ერმოლოვის შუამდგომლობით ამიერკავკასიაში შემოიღეს შეღავათიანი ვაჭრობა და სატრანზიტო ტარიფი ათი წლის ვადით, ე. ი. 1831 წლამდე. ტრანზიტის გახსნამდე, და ნაწილობრივ მისი აღკვეთის შემდეგაც, ევროპის ირანთან დამაკავშირებელი გზა თურქეთის ტერიტორიაზე გადიოდა

⁵⁵ ი. დავიდი, ნაწერები, II, გვ. 304.

⁵⁶ Дюбуа де Монпере, с. 261.

⁵⁷ ი. ჩორნი, გვ. 162.

⁵⁸ ა. კრიხელი, ბრეთის ბებლის საკითხისათვის, სემშ, I, გვ. 137.

და ირანში გასატანი ევროპული საქონლის დიდი ნაწილი სტამბოლში-
დან და იზმირიდან თავრიზში შეჰქონდათ ისე, რომ სატრანზიტო გზას
ახალციხესთან უნდა გაეცლო. ამიტომ ახალციხე XIX ს. პირველ ნახე-
ვარში ერთ-ერთ მნიშვნელოვან სავაჭრო ქალაქს წარმოადგენდა. ეს
გარემოება იყო იმის მთავარი მიზეზი, რომ იმავე საუკუნის დასაწყისი-
დან ებრაელებმა დაიწყეს მასობრივი გადასახლება ახალციხეში. რო-
გორც ახლომდებარე სოფლებიდან, ისე შორეულიდანაც. შეღავათიანი
სატრანზიტო ტარიფის გაუქმების შემდეგ, სავაჭრო გზამ სამხრეთისაკენ
გადაინაცვლა, რამაც გამოიწვია ახალციხის ეკონომიკური მნიშვნელო-
ბის შესუსტება. ამის გამო იყო, რომ ებრაელები თანდათან გადასახლ-
დნენ საქართველოს სხვადასხვა ქალაქებში, განსაკუთრებით თბილისსა
და ქუთაისში. რაც შეეხება ახალციხელი ებრაელების მონაწილეობას
ვაჭრობაში, ამაზე სპეციალურად შევჩერდებით შესაბამის ადგილას.

ბ ა ზ ა რ ი. კახეთის ცნობილ სავაჭრო ცენტრში — ბაზარში
(შემდეგი დროის ზაგეში) ებრაელი ვაჭრები დასახლებულნი არიან
1392 წ. ქართლ-კახეთ-მესხეთის საკათალიკოსო მამულების სითარხნის
გუჯარში. სვეტიცხოველს ბაზარში ეკუთვნოდა „ოცდაშვიდი კომლი
კაცი ვაჭარი სომეხნი და ურიანი“⁵⁹. მოხსენიებული გუჯარი პირველი
დოკუმენტია, სადაც დასახლებულია ქ. ბაზარი. როგორც დოკუმენ-
ტიდან შეიძლება ვივარაუდოთ, 27 კომლი სომეხი და ებრაელი ვაჭარი
ნაწილი იქნებოდა ამ ქალაქის ვაჭრებისა, ცნობილია, რომ საქართვე-
ლოს ქალაქებში მცხოვრები ვაჭრები და ხელოსნები და, საერთოდ,
ქალაქის მოსახლეობის მწარმოებელი მასა, სხვადასხვა ფეოდალის ან
ეკლესიის ყმები იყვნენ. ასე, რომ ზაგეში ებრაელ ვაჭართა რაოდე-
ნობა მეტი უნდა ყოფილიყო და ისიც უნდა ვიფიქროთ, რომ ძეგლის
თარიღთან შედარებით დიდი ხნით ადრე ცხოვრობდნენ იქ. გადმო-
ცემის მიხედვით, ზაგეში უძველესი სინაგოგაც ყოფილა. 1579 წ.
ალექსანდრე კახთა მეფემ სვეტიცხოველს დაუმტკიცა ძველად შეწი-
რული სასახლე, საყდარი და 18 კომლი ურია და სომეხი ბაზარში⁶⁰.
1616 წ. თეიმურაზ I-მა ყორჩიბაშ თამაზ ამბაკიშვილს, ადრე ნაწყა-
ლობევ მამულებთან ერთად, სიგელით დაუმტკიცა ბაზარში ებრაელები:
იუდა და მოშეგულა⁶¹.

⁵⁹ ქსდ, II, გვ. 199.

⁶⁰ ხელნაწ. ინსტიტუტი, Sd-464.

⁶¹ იქვე, Hd-14679.

ბაზარი (ზეგამი) შაპ აბასის ერთ-ერთი შემოსევისას (1615 წ.) ძლიერ დაზარალდა. ისქანდერ მუნშის გადმოცემით, ყიზილბაშებმა ენისელის და ზაგემის სანახებიდან თითქმის მთელი მოსახლეობა (2—3 ათასი ოჯახი) აპყარეს და შაპ აბასის მიერ დაარსებულ ფერო-ჰაბადში გადასახლეს⁶². გადასახლებულთა შორის, რა თქმა უნდა, ებრაელებიც იქნებოდნენ. ეს რომ ნამდვილად ასე იყო, ჩანს არაქელ დაერეყეცის ცნობიდან. მასში ნათქვამია: „ზოგი მათგანი ქალაქ ფაჰ-რაბადშივე დაასახლეს, როგორც ქართველები, ისე სომხებიც, მაჰმადიანებიც და ებრაელებიც. სხვა ბევრი მათგანი სოფლებში დააბინა-ვეს“⁶³.

ბ ა ნ ძ ა. ბანძაში ებრაელები ჩანან უკანასკნელი 200 წლის მანძილზე. ძნელი სათქმელია აღრე სახლობდნენ თუ არა. ყოველ შემთხვევაში, ვახუშტი ბატონიშვილი არაფერს ამბობს ამის თაობაზე. ბანძაში მტკიედ დამკვიდრდა აჭიაშვილების გვარი, რომელიც, როგორც ვარაუდობენ, მოვიდა თურქეთიდან, რის დამადასტურებლად ი. დავიდს მიაჩნია ზოგიერთი ფოლკლორული მასალა. აჭიაშვილების გვარი შეერია სხვა გვარებს (შალელაშვილებს, სეფიაშვილებს) და შეადგინეს 250 კომლი. XIX საუკუნეში ბანძა აღადიქვა დასავლეთ საქართველოს მნიშვნელოვან სავაჭრო ცენტრად, სადაც სამეგრელოს მთავრებიც კი აგზავნიდნენ თავიანთ მსახურებს სხვადასხვა საქონლის შესაძენად⁶⁴.

ბ ა რ ა ლ ე თ ი. ბარალეთი მდებარეობს ახალქალაქიდან 16 კმ დაშორებით. იგი დღეისათვის სოფელია. XVIII ს. პირველ ნახევარში, ვახუშტი ბატონიშვილის დროს, ის მცირე ქალაქი იყო და ცხოვრობდნენ მესხები, სომხები და ებრაელები. მათი მთავარი საქმიანობა ვაჭრობა იყო⁶⁵. ზ. ჭიჭინაძის აზრით, „ბარალეთი“ ებრაული სიტყვაა, მაგრამ არ მიუთითებს მის მნიშვნელობაზე. მისივე თქმით, „ძველათ ბარალეთში ქართველთა ებრაელთა რიცხვი მეტად დიდი იყო, მაგრამ დღეს კი აქ ეს ერთობ შემცირებულია. სულ რამდენიმე ებრაელია უნდა სცხოვრობდეს მთელს ბარალეთში. ძველათ აქ მათ თავიანთი

⁶² ისქანდერ მუნშის ცნობები საქართველოს შესახებ. სპარსული ტექსტი ქართული თარგმანითა და შესავლითურთ გამოსცა ვ. ფუთურიძემ, თბ., 1969, გვ. 108.

⁶³ არაქელ დაერეყეცის ცნობები საქართველოს შესახებ. თარგმანი, შესავალი და კომენტარები კ. კუცისი, თბ., 1974, გვ. 34—35.

⁶⁴ И. Д а в и д. Ук. труд, I, с. 113.

⁶⁵ ქ. ცხ., IV, გვ. 670.

საკუთარი თორაც (სინაგოგა — ე. მ.) ჰქონდათ და ცხოვრების სახეც უჩანდათ⁶⁶.

ბ ე თ ლ ე ე ი. მ. პლისეცკი წერდა: „რაქაში არის სოფელი ბეთ-ლევი, რომლის სახელწოდება ებრაული წარმოშობისაა (ბეთ-ლევი ძველებრად სიტყვასიტყვით ნიშნავს — ლევის სახლი). დღეისათვის იქ ებრაელები საერთოდ აღარ არიან. ონელები ამტკიცებდნენ, რომ სოფელმა სახელი მიიღო ვინმე ლევის სახელიდან, რომელიც პალესტინიდან მოვიდა და პირველი დასახლდა იქ“⁶⁷.

ბ ო დ ი. მეფე ჰეროდეს დროს პალესტინიდან მოსულ წერილში იყო მიმართვა საქართველოს სხედასხვა ადგილებში არსებული ებრაული თემებისადმი. ჰეროდე, იუდეველთა მეფე იყო ძვ. წ. I საუკუნეში. მის მიმართვაში დასახელებულია ბოდიც, რომელშიც უნდა იგულისხმებოდეს ის დაბა ბოდი (დღევანდელი ბოდბე სიღნაღის მახლობლად), სადაც დასნეულდა და მიიცვალა წმ. ნინო. როგორც ჩანს, იმდროინდელ ბოდში მნიშვნელოვანი ებრაული თემი არსებობდა. იქ იყო იუდაისტური სამღვდელოების ძლიერი კერა, რაზეც მიუთითებს „ბოდელ მღდელთა“ არსებობა. ერთი რამეც უნდა გავითვალისწინოთ. როგორც ნინოს ცხოვრებიდან ჩანს, იგი განსაკუთრებით ეტანებოდა იმ დასახლებულ პუნქტებს, სადაც იუდეველნი ცხოვრობდნენ, რადგან სწორედ მათთან ჰპოვებდა თავის საგანმანათლებლო საქმიანობაში მხარდაჭერას. ამიტომ, შემთხვევითი არ იყო, როგორც მემკვიდრე ალნიშნავენ, რომ ნინომ „დაბასა ბოდისასა დაყვნა მუნ დღენი რაოდენნიმე“.

ბ რ ე თ ი. არ ვიცით როდის დასახლდნენ პირველად ებრაელები ქართლის ავ სოფელში. ი. ჩორნის მიხედვით (როგორც მისთვის უთქვამთ ბრეთში) ებრაელები აქ ახალდაბიდან, ახალციხიდან და ეახანიდან გადმოსახლებულან XVII ს. 80-იან წლებში, როცა დასახლებული ადგილები შუშელ და ზუნძელ ხანებს მოუბრევიათ. საგულისხმოა, რომ სწორედ მაშინ იყო სამხრეთ საქართველოდან ქართლში ქართველთა და ებრაელთა გადმოსახლების ერთ-ერთი ტალღა. ცნობილია, აგრეთვე, რომ 1749 წ. თამარაშენიდან ბრეთში გადასახლდა აბრამ დავარაშვილის, აბრამ ტორიკაშვილის, იცხაკ პაპისმედაშვილის, მოშე ბინიაშვილის, ელიაუ ლევიშვილის და შალომა ჯანაშვილის ოჯახები. ისინი თავადების — ავალიშვილების და მაჩაბლების ყმები გახდნენ. XIX ს. 30-იან

⁶⁶ ზ. ჯიქინაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 63.

⁶⁷ М. Плосецкий, Ук. труд, с. 8.

წლებში თავადმა ავალიშვილებმა მესხეთიდან ბრეთს შეხიზნული გლეხების ერთი ნაწილი გადაიყვანეს ბორჯომის მახლობლად სოფ. დაბაში⁶⁴. მაგრამ ცნობილი არაა იყვნენ თუ არა მათ შორის ებრაელები.

1870 წ., ბრეთელი ხახამ შალომის გამოანგარიშებით, როგორც ი. ჩორნი გადმოგვცემს, ამ სოფელში ცხოვრობდა ებრაელთა 25 კომლი, აქედან 90 ქალი და 110 მამაკაცი. მათი დიდი უმრავლესობა იმავე წელს ცხინვალში, ქარელში და სურამში გადასახლდა. ბრეთში ებრაელთა რამდენიმე ოჯახი იყო XIX—XX საუკუნეთა მიჯნაზე. როგორც საქართველოს ებრაელთა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის მიერ 1934 წ. მოწყობილმა ეთნოგრაფიულმა ექსპედიციამ გამოიკვლია, ბრეთის ებრაელთა მასიური გადასახლება უმთავრესად ცხინვალს, ქარელსა და სურამს მოხდა 1870 წ. ექსპედიციამ შეისწავლა, აგრეთვე, მრავალი მატერიალური კულტურის ნაშთი (საფლავების ძეგლები და სხვ.), რომლებიც მოწმობდნენ, რომ ბრეთში ებრაელები გადასახლებამდე დიდი ხნის წინათ ცხოვრობდნენ⁶⁵.

ინტერესმოკლებული არ უნდა იყოს ბრეთის სინაგოგის აღწერა, რომელიც ი. ჩორნიმ დაგვიტოვა: „მათი ლოცვა (სინაგოგა — ე. მ.) უკეთესია ცხინვალის ლოცვაზე, იატაკი ხისაა, შიგნითა ნაწილიც კარგადაა მოწყობილი. თება ლამაზია და მაღალ სვეტებზე შემდგარი, თითქმის ჩვენს ლოცვებში არსებულის მსგავსი, თუმცა საკმაოდ განსხვავებული მისგან, ერთი გრძელი სკამი მიუყვება ლოცვის ყველა კედელს, ლოცვის შენობაში ორი სვეტი დგას, ჩვეულებისამებრ, ხისა“⁷⁰.

ასევე საინტერესოა იმავე მოგზაურის მიერ აღწერილი უკიდურესად გაჭირვებული საცხოვრებელი პირობები ბრეთის როგორც ქრისტიანი, ისე ებრაული მოსახლეობისა: „რაბი შალომი გამოვიდა და სოფლისაკენ წაგვიძღვა, რომლის ეზო-კარებშიც, სხვენებსა და ბანებზე გამოფენილიყვნენ კაცები, ქალები და ქალიშვილები, ჭვუფ-ჭვუფად იდგნენ და მესალმებოდნენ. ცხენები ერთ სახლთან შედგნენ, ჩვენ გადმოვედით და სახლში შევედით. ეს ითვლებოდა ყველაზე გამორჩეულ და კარგ შენობად მთელ სოფელში, ჩვენთან კი მათზე უკეთეს ნაგებობებში საჯინიბოებს აწყობენ და ცხენებს ინახავენ. იატაკის მაგივ-

⁶⁴ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები, I, თბ., 1964, გვ. 211.

⁶⁵ ა. კარხელი, ბრეთის ბიბლიის საკითხისათვის, სეშშ, I, გვ. 109.

⁷⁰ ი. ჩორნი, გვ. 140.

რობას მიწა, მტვერი სწევს, ესაა მხოლოდ, რომ ოთხი კედელი არტყია გარს. დანარჩენი სახლები მიწის ქვემოთაა და გამოქვაბულებს მოგვაგონებს, რალაც ერთი ზერელი ამოიშრიება ზემოთ ირანული აბანოების ფანჯარასავით, რათა სინათლემ ჩააღწიოს ზემოდან სახლში. ზერელი ქვემოთ განიერია, ზევითკენ კი მცირდება და ვიწროვდება. იატაკი მიწისაა, კედელთან ყუთებია მიდგმული, სხვადასხვა ადგილებზე მირტყმულ ლურსმებზე ძონძები პკიღია კედლიდან კედლამდე, ყველა ამ სახლებში სიღარიბე, სიღატაკე, დარდი, მწუხარება, უღონობა სუფევს. ზემოდან რომ შეხედო ამ სახლებს, მიწაზე წამოზიდული ამაღლებული ბორცვებისაგან შემდგარი ტალღები წარმოგიდგება თვალწინ, შორიდან კი სასაფლაოზე გაბნეული ქვების შთაბეჭდილება გრჩება. აქ ცხოვრობენ ბრეტელი ისრაელები დღეს. შებოლილი, დაბინძურებული, ობობამოკიდებული ოთახების ევებერთელა რწყილები მთელ ღამეს არ მაძინებდნენ. ბრეტის რწყილები ზომ განთქმულები არიან, ადამიანის სხეულს ეველებსავით კბენენ, თუმცა მცხოვრებლები შეჩვეულები არიან⁷¹.

ბრეტის ებრაელთა ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი რელიქვია იყო ე. წ. ბრეტის, ანუ ავალიშვილების ბიბლია, რომელიც ცნობილი იყო საქართველოს ებრაელთა და არა მხოლოდ ებრაელთა შორის. ამ ბიბლიისადმი რწმენამ, როგორც ი. ჩორნი ამბობდა, „საბუდარი ებრაელების გულებში კი არ გაიკეთა, რომლებსაც ისედაც სჯერათ მისი, არამედ ქრისტიანი მცხოვრებლების შეგნებაში“⁷².

XVII—XVIII საუკუნეებში ბრეტში შეთხზული იყო სხვადასხვა ლეგენდა ბრეტის ბიბლიასთან დაკავშირებით. ერთ-ერთ ლეგენდაში ნათქვამია: „ბიბლია მდინარის ზედაპირს მისცურავდა, რომლის ყდას წყლის წვეთი არ ეკარებოდა, გარშემო კი ცეცხლის ალი ერტყა; მდინარის ყველა მხრიდან გლოვის ხმები ისმოდა, ცა და დედამიწა შავებში იყო შემოსილი. იმ დროს ერთ-ერთი ყმის სახლში ვიღაც უცნობი მივიდა და უთხრა: მდინარეს წადი, თორა დაიხსენი და ავალიშვილებს მიაართოო. ლაპარაკის დამთავრებასთან უცნობიც გაჰქრა. ყმა შეშინდა, საგონებელში ჩავარდა, ჩაფიქრდა და სთქვა: რახან ღმერთმა მე მარგუენ ასეთი ბედი — წავალ, და სირბილით მდინარისაკენ გაეშურა, როდესაც მდინარის ნაპირას მივიდა და საოცარი სანახავი იხილა, შეკრთა, შეჩერდა; მაშინ უცნობის ხმა კვლავ გაისმა: გამხნევი,

⁷¹ იქვე, გვ. 141.

⁷² იქვე, გვ. 142.

წილად შენ გხვდა თორის დახსნა. ყმამ თავი გასწირა და მდინარეში შეეკურდა, ბიბლია დაიჭირა, მოეხვია, გულზე მიიხუტა, აკოცა და გახარებული ავალოვების სახლისაკენ გაექანა. როდესაც სახლში შეიტანა და დაასვენა, ბიბლიამ მთელი რიგი სასწაულები მოახდინა⁷³. მოყვანილი ლეგენდის მიზანი ნათელია: ბიბლიაზე ავალიშვილების უფლების დასაბუთება.

არსებობდა სხვა ლეგენდებიც ბიბლიის უნარზე — განეკურნა ავადმყოფები, გამოეწვია სხვადასხვა სტატიური მოვლენები და ა. შ. ამის გამო ი. ჩორნი წერდა: „ურბნისისაკენ ავიღეთ გეზი, რათა იქაური სიძველეები დაგვეთვალიერებინა. სოფლიდან გასვლამდე თავად ქაიხოსრო დავითის ძე ავალოვის სახლში მივედით, რათა მასთან დაცული ხუმაში (ბიბლია) გვენახა, სასწაულმოქმედი ყოფილა გადმოცემით. თავადი სახლის წინ შემოგვეგება, შეგვიძღვა შიგ და ჩაით გავვიმასპინძლდა. მოიტანეს ბიბლია, რომელსაც თან ახლდა რამბანის (რაბი მოშე ბენ ნახმანის), რაბე-ს (რაბი აბრაჰამ ბენ ეზრას) და რაში-ს (რაბი შელომო იცხაკის) კომენტარები თარგმანითურთ და სპეციალური საკითხავითურთ. ასეთი რამ რაბი იაკობთანაც ვნახე ცხინვალში და საერთოდ, ამ მხარეში რამდენიმე პირთან; ამ ბიბლიებს შორის რაიმე განსხვავება არაა, ხსენებულ თავადს კი ძვირფას საგნად მიაჩნია იგი და ხმას ავრცელებს მის სასწაულმოქმედებაზე... ავად გახდება ვინმე იქვე ბიბლიასთან მორბიან, მოაქვთ საბოძვრები შეძლებისამებრ, აბრეშუმის ნაჭრები მის შესამკობად, სანთლები იმ ყუთის წინ დასანთებად, რომელშიც ბიბლია დევს. ვისაც თავალის შევლება უნდა 20 კაპ. უნდა გადაიხადოს ფულად, ამით თავადს კარგი შემოსავლის წყარო გაუჩენია... ექვს გარეშეა, რომ იმ თავადის წინაპრებს ძალით უნდა ჰქონდეთ წართმეული ის ბიბლია ბრეტელი ისრაელი რაბისაგან ან ვინმე სხვა ებრაელისაგან ოდესღაც⁷⁴.

ყველა ზემოაღნიშნულის გამო, ბრეტის ბიბლია დროთა განმავლობაში ებრაელთა შორის ისეთ კულტად გადაიქცა, რომლის სანახავად საქართველოს ყველა კუთხიდან მოდიოდნენ. ინდივიდუალური მნახველების გარდა, დაწესებულ ღლეხ, ბრეტში მიდიოდა მთელი

⁷³ ლეგენდა ჩაწერილია სურამში მოხუც ა. დავარაშვილისა და რ. ლევიაშვილის ნაამბობის მიხედვით. იხ. ა. კ რ ი ხ ე ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 112.

⁷⁴ ი. ჩორნი, გვ. 142.

სოფლებისა და ქალაქების ებრაული მოსახლეობა დიდნიან-პატარია-ნად⁷⁵.

ბრეთის, ანუ ავალიშვილების ბიბლიის, ავტორიტეტი როგორც ებრაელებში, ისე არაებრაულ მოსახლეობაში, ასევე ხელისუფლების მიერ მისი აღიარება იმ წმინდა წიგნად, რომელზეც სადავო საკითხის გადასაწყვეტად, ე. ი. სიმართლის დასადგენად, საეკვო პირებს რომ აფიცებდნენ, ჩანს ჩვენამდე მოღწეულ ზოგიერთ დოკუმენტურ და ნარატულ წყაროში.

ბრეთის ბიბლიის სახელით ცნობილი იყო ორი ბიბლია — ერთი ნაბეჭდი, მეორე კი — ხელნაწერი. უკანასკნელი (ინახებოდა საქართველოს ებრაელთა ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში), როგორც ა. კრიხელმა გამოიკვლია, დაწერილი უნდა იყოს 1513 წ. სალონიკში, რომელიც ესპანეთიდან თურქეთში ებრაელთა იმიგრაციის გამო სეფარდთა ცენტრად გადაიქცა. რაც შეეხება მეორე ნაბეჭდ ბიბლიას, იგი დატულია სურამის სინაგოგაში და, როგორც ჩანს, დაბეჭდილი უნდა იყოს XVIII საუკუნეში.

ბრეთის ბიბლიის კულტი უნდა წარმოშობილიყო XVI საუკუნეში, როდესაც ებრაელები გადმოსახლდნენ სამხრეთ საქართველოს სოფ. ვახანიდან ბრეთს. ავალიშვილების დასახლება კი ბრეთში მოხდა XVII ს. დასაწყისში — 1605 წ. როგორც ა. კრიხელი ვარაუდობდა, ალბათ, ავალიშვილებმა თან მოიყვანეს თავიანთი ებრაელი ყმები და ბიბლიაც გადმოიტანეს. 1633 წ. როსტომ მეფემ ავალიშვილებს ბრეთი „სანათხოვროდ“ დაუმტკიცა⁷⁶. როგორც ჩანს, მაშინ მეფესაც და თვით თავადსაც მიაჩნდა, რომ სამცხიდან გადმოხვეწა დროებითი შოვლენა იყო და ავალიშვილები კვლავ თავიანთ სამკვიდროს დაუბრუნდებოდნენ. როსტომ მეფე 1633 წ. დავით, ელიზბარ და კონსტანტინე დავითაშვილებს ამიტომ უბრძანებდა: „ბრეთი ავალიშვილი ქაიხოსროს მივეცი და სადამდი წავიდეს და აქ აღარ იყოს თქვენთვის გვიბოძებია და რა ის თავის ალაგას წავიდეს და აქ აღარ იყოს თქვენთვის გვიბოძებია ყოველის კაცის უცილებლად“⁷⁷. მაგრამ ისტორიულმა უწყუღმართობამ ავალიშვილებს და მათ მსგავსად სამცხის ფეოდალებს, მშობლიურ კერასთან დაბრუნების საშუალება მოუხპო.

⁷⁵ ა. კ რ ი ხ ე ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 113—114.

⁷⁶ საქართველოს სიძველენი, II, ე. თაყაიშვილის რედაქტორობით, თბ., 1909, გვ. 159.

⁷⁷ იქვე.

1828—1829 წლების რუსეთ-თურქეთის ომის შემდეგ, ახალციხის აღებისთანავე, პასკევიჩთან გამოცხადდნენ XVI—XVII საუკუნეებში შესხეთიდან გაქცეულ თავად-აზნაურთა შთამომავლები, რომლებმაც მას ძველი სიგელ-გუჯრები წარუდგინეს და თავიანთი მამულების დაბრუნება მოითხოვეს. მათ შორის იყვნენ ავალიშვილები⁷⁸.

მართალია, ბრეთის ბიბლიის კულტს ლეგენდები ავალიშვილებს უკავშირებენ, მაგრამ ეს დაკავშირება მოგვიანებით უნდა მომხდარიყო. ავალიშვილებმა ბიბლიის კულტი შემდეგ მიითვისეს. მათ, ალბათ, ისარგებლეს სამცხიდან წამოსული ყმების გაპირვებით და ხელთ იგდეს ბიბლია. დგინდება, რომ ბიბლია ნამდვილად სალონიკშია დაწერილი, იქიდან წამოღებული და მესხეთის ვახანშია მოტანილი. როგორც ა. კრიხელი წერდა, „ყველა ამ ფაქტების მიხედვით შესაძლებელი ხდება დავუშვათ აზრი, რომ მესხეთ-ჯავახეთის ებრაელობა უფრო მკვიდროდ იყო დაკავშირებული მაშინდელი თურქეთის ებრაელობასთან, ისინი იცნობდნენ სალონიკს, როგორც რელიგიურ წიგნთა დამწერლობის ცენტრს, და იმ ოჯახსაც, სადაც იწერებოდა ასეთი წიგნები, ვინაიდან ახალციხის ებრაელთა ფსალმუნი და „ხელნაწერი ბიბლია“ ერთსა და იმავე (გედალიას) ოჯახშია დაწერილი, ბრეთის ბიბლიის კულტიც მესხეთშია შექმნილი და იქიდან გადმოტანილი ავალიშვილებისა და მათი ყმების გადმოსახლებასთან დაკავშირებით⁷⁹.

1861 წ. თავად ქაიხოსრო ავალიშვილს ხელნაწერი ბიბლიის გაყიდვა განუზრახავს და ამ მიზნით, ბიბლიითურთ ახალციხეში გამგზავრებულია. ქაიხოსრო, როგორც ი. ჩორნი გადმოგვცემს, „გზად რაბი შალომს⁸⁰ შეხვედრია, რომელიც იმ დღეს ახალციხეში მიდიოდა. თავადს ფრიად გახარებია მასთან ერთად მგზავრობა. როცა რაბის გაუგია თავადის გადაწყვეტილება, ბიბლიის ახალციხელ ებრაელები-სათვის მიყიდვის თაობაზე, სასწრაფოდ უცნობებია დავით ინჯაშვილისთვის. მათ შესახვედრად გამოსულა მთელი ქალაქის ებრაელობა, სხვა მცხოვრებლებიც თავის სახლეულობით. ქალაქში დიდი აურზაური და ალიაქოთი შექმნილა. როცა ეს ამბავი ხელისუფალთა ყურამდე მისულა, ფრიად განარისხებულან, რატომ არ შეატყობინა თავადმა ადრე პოლიციასო. დავით ინჯაშვილს ცალკე ოთახი მოუმზადებია ბიბლიისა და სტუმრისათვის. რა შეატყო თავადმა ავალოვმა, რომ

⁷⁸ АКТЫ, VIII, с. 291.

⁷⁹ პ. კრიხელი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 137.

⁸⁰ რაბი შალომი ბრეთელი იყო.

მოსამართლეები ხელს უშლიან განზრახვის შესრულებაში, მისი სურვილი კი ბიბლიისადმი რწმენიდან გამომდინარეობდა, წასულა იქ მცხოვრებ ვინმე გენერალ ავალოვთან და უთხოვია დაეხსნა მოსამართლეების ხელიდან. გენერალს უბრძანებია პოლიციისათვის არაფერი ცუდი არ შეემთხვიათ მისთვის იმ პირობით, რომ მშვიდობით დაბრუნდებოდა თავისი ბიბლიით სახლში. ეშინოდათ, კიდევ ახალი რწმენა არ გავრცელებულიყო ახალციხეში. თავადი იძულებული გახდა დაეტოვებინა ახალციხე, თან წამოუღია ბიბლია, 7 ვერსის მანძილზე მას ფეხით მიჰყებოდნენ ებრაელები და არაებრაელები, დიდძალი ხალხი, დიდზე დიდი პატივით⁸¹.

როდესაც ცნობილი გახდა თავად ქაიხოსროს განზრახვა, გაეყიდა ბრეთის ხელნაწერი ბიბლია, ბუნებრივია, ებრაელები შეეცდებოდნენ თვითონ დაპატრონებოდნენ მას. ცნობილია, რომ XIX ს. 60-იან წლებში ბრეთის ხელნაწერი ბიბლია სურამში გადაიტანეს, მაგრამ რა ვითარებაში მოხდა ეს არ ვიცით. ავალიშვილებმა იგი იმ ნაბეჭდი ბიბლიით შეცვალეს, რომელზეც ზემოთ უკვე ითქვა და რომელიც ი. ჩორნიმ აღწერა. საინტერესოა, რომ ორივე ბიბლია გარეგნულად (ყდებით) ძლიერ ჰგავდა ერთმანეთს. საიდუმლოს გამჟღავნება იმითაც ძნელდებოდა, რომ ავალიშვილები მას კარადაში ინახავდნენ ბოხჩაში შეხვეულს. მნახველს კარადის კარს უღებდნენ და ბოხჩაში შეხვეულ ბიბლიას უჩვენებდნენ.

როგორც ზემოთ ითქვა, 1870 წ. ბრეთის ებრაელების ერთი ნაწილი სურამს გადასახლდა. სურამში გადასახლებულ დევარაშვილებს ავალიშვილებისაგან გამოუსყიდიათ ბიბლია და თან წაუღიათ, რომლებიც მას იმავე მიზნებით იყენებდნენ და ამ წმინდა წიგნის თაყვანისმცემლები ახლა უკვე სურამს მიეშურებოდნენ. ამიტომ წარმოიშვა „დევარაანთ ბიბლია“, ანუ „სურამის ბიბლია“⁸².

გ ა გ რ ა. ერთ-ერთი ებრაული სასულიერო-საგანმანათლებლო ცენტრი იყო გაგრაში, რომლის დაარსებას ვარაუდობენ IX—X საუკუნეებში და არსებობდა XIV ს. შუა ხანებამდე. ცნობილია, რომ 929 წ. გაგრიდან მრავალი ებრაელი გადასახლდა სოლკატში⁸³. ეს იყო გაგრელი ებრაელების პირველი გადასახლება ყირიმში. სოლკატი (სოლ-

⁸¹ ი. ჩორნი, გვ. 207.

⁸² დაწვრ. იხ. ა კ რ ი ხ ე ლ ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 117—143.

⁸³ იხ. დ. ზეოლსონის სტატია წიგნში: Сборник статей по еврейской истории и литературы. кн. I, вып. I, СПб, 1866, с. 109.

ხატ, სოლხად, როგორც მას შუა საუკუნეების იტალიელები ეძახდნენ) დღევანდელი მცირე დასახლებული პუნქტი — სტარი კრიში, მდებარეობდა ფეოდოსიის დასავლეთით. არაბულ სახელმძღვანელოში „ოფიციალური მიმოწერის წარმოების შესახებ“ იგი მოხსენიებულია ყირიმის დედაქალაქად⁸⁴. სოლკატი ხელოსნობისა და ვაჭრობის მნიშვნელოვანი ცენტრი იყო. ჩემთვის უცნობია, რამ აიძულა გაგრის ებრაელები სოლკატში გადასახლებულიყვნენ. მათი ასეთი მოქმედება, ალბათ, კომერციული ნებით იყო განპირობებული. ერთი რამ ცხადია, გაგრის ებრაელებს მკიდრო კავშირი ჰქონდათ ყირიმთან. ამის მაჩვენებელია მათი მეორედ გადასახლება სოლკატსა და ყირიმის სხვა ქალაქებში XII საუკუნეში. ამჟამად ცნობილია, რომ გადასახლებულთა შორის იყვნენ განათლებული ადამიანები: მასწავლებლები და წმინდა ნაწერების და სხვა ლიტერატურული თხზულებების გადაწერაში დახელოვნებულნი⁸⁵. მიაჩნიათ, რომ გაგრაში ჯერ კიდევ XI—XII საუკუნეებში უნდა დაარსებულიყო ებრაულ-კარაიმული თემები⁸⁶. გაგრაში დაიწერა აგრეთვე, 1207 წ. ბიბლიის ვოკალიზაციის შესწავლისადმი მიძღვნილი შემაჯამებელი კრებული. ცნობილია, რომ ბიბლიის ხელნაწერებში ვოკალიზაციის სხვადასხვა ტრადიციაა ასახული, რაც სხვადასხვა სკოლებთანაა დაკავშირებული. ბიბლიის ხელნაწერის ყოველგვარი შესწავლისათვის მნიშვნელოვანია იმის გარკვევა, თუ რომელ ტრადიციას მისდევს ხელნაწერი. საჭიროა, აგრეთვე, იმის ცოდნა, თუ რითი განსხვავდებოდნენ ეს სკოლები⁸⁷. სკოლათა შორის არსებული განსხვავების შესახებ წაკითხვებში ყველაზე ვრცლად განხილულია შემაჯამებელ ნაშრომში — ადატ დებორიმ, რომელიც დაწერილია იოსეფ კონსტანტინოპოლის მიერ 4967 (1207) წელს საქართველოში, სახელდობრ, გაგრაში. მაგრამ, აღნიშნულ ნაშრომში დაცული მასალა წარმოადგენს XI საუკუნის ავტორის მიშაელ ბენ 'უზნიელის არაბულად (ებრაული ასოებით) დაწერილი ტრაქტატის ძველებრაულ თარგმანს, რომელიც აღმოჩენილი იქნა ლენინგრადში. ის, რომ, აღნიშნული ტრაქტატი თამარის მეფობის ხანაში დაიწერა, ებრაულ-არაბული

⁸⁴ В. Г. Тизенгаузен, Сборник материалов, относящихся к истории Золотой орды, т. I, СПб., 1894, с. 413.

⁸⁵ Д. Хвольсон, Ук. труд, с. 109.

⁸⁶ ი. დავიდი, ნაწერები, II, გვ. 135.

⁸⁷ გ. წერეთელი, მოსეს ხუთი წიგნის თბილისური ებრაული ხელნაწერი. აღმოსავლური ფილოლოგია, თბ., 1969, გვ. 31.

მწიგნობრობის და, საერთოდ, ფილოლოგიური მეცნიერების განვითარების მაღალ დონეზე მეტყველებს⁸⁸.

გოკია. სოფ. ჯავახეთში. დღეს ასეთი სახელის დასახლებული პუნქტი აღარ არსებობს. ვახუშტი ბატონიშვილის თქმით, XVIII ს. პირველ ნახევარში გოკია „არს ქალაქი მცირე. მოსახლენი არიან მესხნი, სომეხნი და ურიანი ვაჰარნი“⁸⁹. ჯერ კიდევ XIX—XX საუკუნეთა მიჯნაზე გოკიაში ებრაელთა ცხოვრების ნაკვალევი აღარ ჩანდა. ზ. ჭიჭინაძის თქმით, ძველად იქ იმდენი ებრაელები ყოფილან, რომ თავიანთი სალოცავიც კი ჰქონდათ⁹⁰.

გორათი. გორათში (იმერეთში⁹¹) მცხოვრებ ებრაელზე (ებრაელებზე) ვიცით ნასყიდობის წიგნიდან: გიორგი არახჩიაშვილმა მიყიდა მიწა ურიაყოფილას-შვილს ყობიას და მის შვილებს — აბრამიას და მანოახას 1749 წ. გიორგი მიმართავს ურიაყოფილას-შვილის შვილებს: „ასრე რომე მოგყიდე ჩემი ალალი ნასყიდი მიწა გორათს საყდართან, აქეთ ბაიას-შვილის მიწის მიდგამდის. იქით გორათის საყდრის მიდგამდის“⁹². სავარაუდოა, რომ ურიაყოფილას-შვილები წინათ ცხოვრობდნენ ჯაფნიაურში (იხ. ჯაფნიაური) და შემდეგ გადასახლდნენ გორათში. ან ერთ-ერთ დასახლებულ სოფელში ცხოვრობდნენ და მამულები ჰქონდათ სხვადასხვა სოფლებში.

გორი. XIX ს. შუა ხანებამდე არავითარი ცნობა არ გავაჩნია აღმოსავლეთ საქართველოს უმნიშვნელოვანეს საეპარქო და სახელოსნო ქალაქში — გორში ებრაელთა ცხოვრებაზე. მაგრამ შიდა ქართლში, რომლის ცენტრი გორი იყო, ებრაელები რომ მრავლად ცხოვრობდნენ, ამაზე თავის ადგილას აღვნიშნავ.

„ამიერკავკასიაში რუსეთის სამფლობელოების მიმოხილვის“ მიხედვით, 1831 წ. გორის მაზრაში ცხოვრობდა 504 ებრაელი მამაკაცი. აქედან 279 საბატონო გლეხი იყო, 194 — სახელმწიფო, 31 — საეკლესიო⁹³. აღნიშნული წყარო იმითაც არის საინტერესო, რომ იქიდან ვიგებთ გორის მაზრის მთელ საშინაო ვაჭრობას ებრაელები და სომხები რომ უძღვებოდნენ. ესენი უფრო მეწვრილმანე ვაჭრები იყვნენ

⁸⁸ იქვე, გვ. 32.

⁸⁹ ქ. ცხ., IV, გვ. 669.

⁹⁰ ზ. ჭიჭინაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 67.

⁹¹ მოწმეთა გეარების მიხედვით, გორათი იმერეთში უნდა ყოფილიყო.

⁹² სტია, ფონ. 226, საბ. 5051.

⁹³ Обзорение Российских владении за Кавказом, 1836 г., ч. II, с. 57.

და მხოლოდ 7 კაცს ჰქონია 5—20 ათასი მანეთი ვერცხლით⁸⁴. ძნელია გარკვევა, აღნიშნული შეიდი კაციდან რამდენი იყო ებრაელი. საყურადღებოა, რომ „კავკასიის კალენდარი“ მხოლოდ 1853 წ. აღნიშნავს ქ. გორში 4 ებრაელის ცხოვრებას. მათი რაოდენობა გორის მაზრაში გაზრდილა 1506-მდე. აქედან, თითქმის ნახევარი (732) ვაჭარი იყო, 50 ხელოსანი⁸⁵. გასაგებია, რომ დანარჩენი ებრაელები მისდევდნენ სოფლის მეურნეობას. ექვს არ იწვევს ის გარემოება, რომ 22—23 წლის განმავლობაში (1831—1853 წწ.) გორის მაზრის ებრაელი მოსახლეობა ბუნებრივი გზით ვერ გასამაგდებოდა. ეს უნდა მომხდარიყო მხოლოდ მექანიკური გზით, საქართველოს სხვადასხვა ადგილებიდან, განსაკუთრებით ცხინვალიდან და სამხრეთ საქართველოდან, ემიგრაციის შედეგად.

გ რ ე მ ი. 1614 წ. შაჰ აბასის ყიზილბაშებმა გრემი „ერთიანად ააოხრეს და წაბილწეს“⁸⁶ და მოსახლეობისაგან გასცალეს. როგორ დაინგრა და განადგურდა ერთ დროს ამიერკავკასიის ეს ხალხმრავალი და მდიდარი ქალაქი, კარგად ჩანს იტალიელი მისიონერის დონ ჯაკომო დი სტეფანოს მიერ ამ ტრაგედიიდან თხუთმეტი წლის შემდგომი ჩანაწერიდან: „და აი უკვე გრემი, ამ მხარის, ანუ კახთა სამეფოს ყოფილი აყვავებული დედაქალაქი, მთლიანად დანგრეული ციხესიმაგრის კოშკები; ქალაქში ზოგ ადგილას ებრაელების მიერ აგებული ფარდულეობა; სადაც გამოჰყავთ აბრეშუმის ჭიები. აბრეშუმის პარკის შეგროვების შემდეგ ისინი მთელი თავიანთი ოჯახით ტოვებენ ამ ადგილებს. ასე, რომ, ამ ქალაქში ახლა მუდმივად არავინ არ ცხოვრობს“⁸⁷.

შაჰ აბასის მძარცველურმა შემოსევებმა რა სავალალო მდგომარეობამდე მიიყვანა აბრეშუმის წარმოებით განთქმული კახეთი, კარგად გამოჩნდება მაშინ, თუ შევადარებთ XVI ს. 60-იანი წლების მდგომარეობას. ინგლისის „მოსკოვის კომპანიის“ აგენტი არტურ ედუარდსი 1566 წ. 26 აპრილს შემახიიდან გაგზავნილი წერილით კომპანიას აცნობებდა, რომ კახური აბრეშუმის შესაძენად აუცილებელია მუდმივი წარმომადგენლის ყოლა კახეთში⁸⁸. დონ ჯაკომო დი სტეფანოს

⁸⁴ Там же, с. 70.

⁸⁵ Кавказский календарь, 1854, с. 404—407.

⁸⁶ არაქელ დაერიჯეცი, გვ. 36.

⁸⁷ ი. ტაბაღუა, საქართველო ევროპის არქივებსა და წიგნსაცემებში, III, თბ., 1987, გვ. 178—179.

⁸⁸ შ. შამისთვალიშვილი, საქართველოს საგარეო პოლიტიკური ურთიერთობანი XV საუკუნის მეორე ნახევარსა და XVI საუკუნეში (ევროპული წყაროების მიხედვით), თბ., 1981, გვ. 169.

ჩანაწერი უფლებას გვაძლევს ვთქვათ, რომ კახეთის სამეფოს განსაკუთრებით ძლიერების პერიოდში, კერძოდ, ალექსანდრე II-ის მეფობის ხანაში, ნედლი აბრეშუმის წარმოებასა და გასაღებაში გარკვეული წვლილი ებრაელებსაც ჰქონდათ.

გ უ რ ი ა. «აქვე (ოზურგეთში — ე. მ.) სახლობენ ვაჭარნი სომეხ-ურიანი და ვაჭრობენ»⁹⁹. ვარაუდობენ, რომ კარაიმიული სექტის (კარაიმიულ სექტანზე იხ. თბილისი) ებრაული თემი უნდა ყოფილიყო გურიისშიც. ვინმე დანიელ ბენ ნათან კონსტანტინოპოლელს 1188 წ. ტრაპიზონში შეუძენია 24 წიგნი და შეუწირავს გურიის ებრაელთა თემისათვის. წარწერაში ნათქვამი იყო: «უფალი ღმერთის სახელით ეს 24 წიგნი შესანიშნავ ყდაში, ჩემი ფულით ვიყიდე მე დანიელ ბენ ნათან კონსტანტინოპოლელმა, ჩვენი ძმების ტრაპიზონის თემისაგან და შევწირე გურიის ებრაელთა თემს»¹⁰⁰. გურიაში ებრაელთა ყოფნაზე მიუთითებდა გიულდენშტედტი 1770-იან წლებში¹⁰¹.

დ ი გ ვ ი რ ი. დიგვირში (ახალციხის მახლობლად) 32 კომლ ებრაელს უცხოვრია. როცა რუსები შევიდნენ თურქ ბატონს (აღბათ გამაჰმადიანებულ ქართველს) იქაური ებრაელების აჰარაში გადაყვანა განუზრახავს, მაგრამ არ წაყოლიან. მალე აჰარლები თავს დაესხნენ სოფელს. 25 ოჯახი ახალციხეში გაიქცა. იმავე დროს უნდა გადასახლებულიყვნენ აწყურშიც. ებრაელების მიერ დიგვირის მიტოვების მთავარი მიზეზი თურქების მიერ მათი ძალდატანებით გამაჰმადიანების მცდელობა ყოფილა. განსაცდელს თავი იმით დააღწიეს, რომ სულ ერთიანად ახალციხესა და აწყურში გადასახლდნენ¹⁰².

ე ნ ი ს ე ლ ი. ენისელში მოსახლე ურია და სომეხი ვაჭრების შეწირულება განუხლა ალექსანდრე მეფემ მცხეთის სვეტიცხოველს 1398 წ.¹⁰³.

ვ ა ხ ი ს უ ბ ა ნ ი. იხ. უ რ ი ა თ უ ბ ა ნ ი.

ვ ა ხ ა ნ ი (ხარაგაოულის რაიონში). ამ სოფლის ებრაელთა შესახებ ვიცით ი. ჩორნის მოგზაურობის ჩანაწერებიდან. იგი მდებარეობდა სურამიდან 25 ვერსის დაშორებით და შედიოდა ქუთაისის გუბერნიაში. როგორც ი. ჩორნისათვის უთქვამთ, 180 წლის წინათ ვახანში

⁹⁹ ქ. ცხ., IV, გვ. 791.

¹⁰⁰ ი. დ ა ე ი დ ი, ნაწერები, II, გვ. 135.

¹⁰¹ გ ი უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი, გვ. 311.

¹⁰² ჩ ო რ ნ ი, გვ. 174.

¹⁰³ ხელნაწ. ინსტრუმენტი, Hd-8712.

700-მდე ებრაელთა კომლი ცხოვრობდა. ვახანელი ებრაელები აბაშიძეების ყმები იყვნენ და ვაჭრობას მისდევდნენ. შემდეგ ი. ჩორნი ამბობს: „როცა სოფელს თავს დაესხნენ ომარ ხან ავარსკი (დალესტნელი — ე. მ.) და იბრაჰიმ ხან შუშინსკი (ყარაბაღელი — ე. მ.), ებრაელები და ქრისტიანები ტყვედ წაიყვანეს ავართსა და შუშაში. მრავალს გაქცევით უშველია თავისათვის. აბაშიძეთა ოჯახის რამდენიმე წევრიც წაუყვანიათ ტყვედ. იქ აუძულებიათ ებრაელები, ქრისტიანები და იმ თავად აბაშიძის ოჯახის წევრები მაჰმადიანურ სარწმუნოებაზე მოქცეულიყვნენ ტანჯვისა და სასტიკი წამების საშუალებით. სოფ. ვახანი მიწასთან გაუსწორებიან, სახლები გაუძარცვიათ. დღესაც ეტყობა სოფელს განადგურების ხელი“¹⁰⁴.

ი. ჩორნის ცნობებში ზოგიერთი უზუსტობაა. ჯერ ერთი, დიდად გაზვიადებულია ებრაელების ის რაოდენობა, რომლებიც ვახანში ცხოვრობდნენ. ისიც საეჭვო იქნებოდა მოგზაურს თუნდაც ათჯერ ნაკლები რომ დაესახელებინა. მეორეც, რამდენადაც ჩემთვის ცნობილია, ომარ ხან ავარელი და იბრაჰიმ ხან შუშელი არასოდეს არ შესევნიან იმერეთს. მათი სათარეშო უფრო კახეთი იყო. აღწერილ ამბავში, ალბათ, 1774 წ. დასაწყისში ახალციხის ფაშის მიერ იმერეთში გაგზავნილი ჯარის თარეში უნდა ვიგულისხმოთ, როდესაც გაქცეულ მტერს ქართველებმა ჩხერიდან ვახანამდე სდიეს და სასტიკად განადგურეს.

ი. ჩორნი შემდეგ გადმოგვცემს ერთ-ერთი ბრეთელი მოხუცის მონაყოლს, რომ მისი წინაპრები ბრეთში დასახლებულან მას შემდეგ, რაც ვახანიდან აყრილან არეულობისა და რბევის დროს, რაც მოხდა დაახლოებით 380 წლის წინათ, ე. ი. 1510-იან წლებში. მოხუცი ებრაელის მიერ დასახელებული წელთა რაოდენობა შეიძლება სიმართლესთან ახლოს იყოს, მაგრამ აქ იმერეთის ვახანი კი არ იგულისხმება ი. ჩორნის რომ ჰგონია, არამედ სამცხე-ჯავახეთისა, სადაც ჯერ კიდევ XIII საუკუნის წყაროებში იხსენიება „ვაჰანის ქვაბი“. იყო ორი ვაჰანი — ერთი ჯავახეთში, მეორე — სამცხეში. უეჭველია, რომ ბრეთელი ებრაელები ერთ დროს ვაჰანიდან წამოვიდნენ, მაგრამ რომელი სოფელი უნდა ვიგულისხმოთ, ამის თქმა ძნელია¹⁰⁵.

ზ ა გ ე მ ი. იხ. ბ ა ზ ა რ ი.

ზ ე კ ა რ ი. ზოგიერთი წერილობითი წყაროს მიხედვით, ზეკარში ებრაელები ცხოვრობდნენ XIX ს. 30-იან წლებამდე. მაგრამ სამხრეთ

¹⁰⁴ ჩორნი, გვ. 199.

¹⁰⁵ სამცხიდან ან ჯავახეთიდან ბრეთში ებრაელთა გადასახლებაზე იხ. ბრეთი.

საქართველოში შექმნილი მძიმე პოლიტიკური ვითარების გამო, რაც, ძირითადად, დაკავშირებული იყო რუსეთ-თურქეთის ომთან, ზეკაროდან აყრილი ებრაელები ახალციხეში გადასახლდნენ სამუდამოდ.

თ ა ბ ო რ ი. გადმოცემის მიხედვით, ებრაელებით ყოფილა დასახლებული სოფელი თაბორი, ცაგერიდან 25 კმ-ზე, ლაილაშიდან 3 კმ. დაშორებით. აქაური ებრაელების გაქრისტიანება მიმდინარეობდა XIX ს. დასასრულსაც კი. გ. მეგრელიშვილი პირადად იცნობდა თაბორიდან ლაილაში გადასახლებულ გაქრისტიანებულ ყუბუსიძეებს¹⁰⁶.

თ ა მ ა რ ა შ ე ნ ი. „თამარაშენი, მცირე ქალაქი, მსახლობელნი სომეხნი, ურიანი და ქართველნი“¹⁰⁷. თამარაშენელ ებრაელებს ი. ჩორნისათვის უთქვამთ, რომ ისინი წამოსულნი იყვნენ მცხეთიდან და იმერეთიდან და აქ ცხოვრობდნენ უკანასკნელი სამასი წლის მანძილზე. ი. ჩორნის თამარაშენში 25 კომლი დაუთვლია გასული საუკუნის 60-იან წლებში. იგი ასახელებს ზოგიერთ გვარს: იოსებაშვილები, დედიაშვილები, დავითაშვილები, ელიაშვილები და ნანიკაშვილები. საგლებო რეფორმის შემდეგ რამდენიმე ოჯახმა დატოვა თამარაშენი და ცხინვალში გადასახლდა. მართალია, თამარაშენში ებრაელები უძველესი დროიდან ცხოვრობდნენ, მაგრამ საბუთებში ჩანან მხოლოდ XVII საუკუნიდან. მხედველობაში მაქვს 1671 წ. წყალობის წიგნი, მიცემული მეფე ვახტანგ V-ის მიერ ზაალ მაჩაბლისადმი, სადაც დასახელებულნი არიან თამარაშენელი ებრაელებიც¹⁰⁸. 1832 წ. თამარაშენელმა დანიელაშვილმა შამოელმა, მისმა ძმამ გაბრიელმა და ბიძაშვილებმა — ელომ და დანიელამ აჩაბეთელ თვალაშვილებს მიყიდეს იმავე აჩაბეთში ორი დღის მიწა¹⁰⁹. 1857 წ. თავადმა ზურაბ და მიხეილ მაჩაბლებმა ეენახი მიყიდეს თავისავე ყმა მორდებსა და იოსებ ბინიაშვილებს. ამ რამდენიმე საბუთის ცნობები იმიტომ მოვიყვანე, რომ მეჩვენებინა თამარაშენელი ებრაელების უმთავრესი საქმიანობა — სოფლის მეურნეობა.

თ ბ ი ლ ი ს ი. თბილისში ებრაელი მოსახლეობა უნდა გაჩენილიყო მათი მცხეთაში დასახლებიდან მცირე ხნის შემდეგ, რადგან თბილისის გაქალაქებამდეც მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა ქვეყნის ეკონომიკურ ცხოვრებაში და თანაც მცხეთის სიახლოვეს მდებარეობ-

¹⁰⁶ გ. მეგრელიშვილი, საქართველოს ებრაელთა წარსულისათვის. წიგნში: საშობლოდან საშობლოში, თბ., 1990, გვ. 55, 56, 61, 62.

¹⁰⁷ ქ. ცხ., IV, გვ. 344.

¹⁰⁸ სსცია, ფონდი 226, საბ. 93; სეშშ, I, გვ. 162, № 1.

¹⁰⁹ სეშშ, III, გვ. 307, № 20.

და. ეს მხოლოდ ვარაუდია. ქართული ისტორიული წყაროები დუშეთბილისში ებრაელთა ცხოვრებაზე. თბილისელი ებრაელების შესახებ მხოლოდ ორიოდ უცხოური ცნობა ვიცი. არაბი ისტორიკოსის ალ-ფარისის მიხედვით, დავით აღმაშენებელმა თბილისის აღების შემდეგ, იქ მცხოვრებ ქართველებს, სომხებსა და ებრაელებს აუკრძალა „ისმაილის“ (მუსლიმანთა) აბანოთი სარგებლობა. დავითმა, როცა ქალაქის მოსახლეობაზე ყოველწლიური გადასახადი დაწესა, ებრაელებს და მაჰმადიანებს შეღავათები მიანიჭა: ქართველებს უნდა გადაეხადათ 5 დინარი, ებრაელებს — 4, მაჰმადიანებს — 3¹¹⁰. სავარაუდოა, რომ დავითის მიერ დაწესებული შეღავათები მისი მემკვიდრეების დროსაც რჩებოდა ძალაში.

თბილისში მცხოვრებ ებრაელებზე მიუთითებს ცნობილი ვენეციელი მოგზაური მარკო პოლო¹¹¹. თბილისელი იყო დიდგვარი ზანქან ზორაბაძე, რომელიც გაიგზავნა რუსეთში თამარ მეფის საქმროს ჩამოსაყვანად.

ებრაელთა მნიშვნელოვანი თემის არსებობაზე თბილისში ისიც მიუთითებს, რომ ძველად არსებობდა „ურიათა უბანი“¹¹². არსებობდა, აგრეთვე, „ფეთხანის უბანი“, რომელიც მდებარეობდა სიონის მახლობლად, „ფეთხანის შეღმართზე“. იქვე მდგარა ძველი სინაგოგა. ფეთხანის თბილისის ამ კუთხეს იმიტომ დარქმევია, რომ აქ იყო ებრაელთა სასაფლაოც. თბილისში ებრაელთა შემცირების მიზეზად ზ. ჰიჭინაძეს სისტემატური ომები მიაჩნდა¹¹³. მაგრამ, ომების გარდა, ებრაელთა მიერ თბილისის მიტოვების ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი მიზეზი უნდა ყოფილიყო საქართველოს ამ უმნიშვნელოვანეს ეკონომიკურ ცენტრში ძლიერი სოცხური ელემენტის არსებობა. მხოლოდ რუსეთის მიერ საქართველოს დაპყრობის შემდეგ იწყება ებრაელთა ჩასახლება თბილისში საქართველოს სხვადასხვა კუთხიდან, განსაკუთრებით ახალციხიდან.

ვეეკის მიერ შედგენილი „ამიერკავკასიის სტატისტიკური აღწერის“ მიხედვით. 1835 წ. თბილისში იყო 60 ებრაელი (50 მამაკაცი და 10 ქალი). კ. ფამენი XIX ს. 30-იანი წლების თბილისის მცხოვრებთა

¹¹⁰ შ. მესხია, დ. გერტიშვილი, მ. დუმბაძე, ა. სურგულაძე, თბილისის ისტორია, თბ., 1958, გვ. 43.

¹¹¹ Книга Марко Поло. Перевод старофранцузского текста И. П. Миняева. Редакция и вступительная статья И. П. Магидовича, М., 1956, с. 252.

¹¹² თბილისის ისტორია, გვ. 362.

¹¹³ ზ. ჰიჭინაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 58—59.

შორის (ქართველები, სომხები, რუსები, სპარსელები) ებრაელებსაც ასახელებს¹¹⁴. ისინი, თითქმის მთლიანად რუსეთიდან ჩამოვიდნენ და დროებით მცხოვრებად ითვლებოდნენ¹¹⁵. კავკასიური კალენდრის სხვადასხვა წლის მონაცემებით, ებრაელთა რაოდენობა და საქმიანობა შემდეგნაირად წარმოგვიდგება. 1845 წ. თბილისში 12 ებრაელი ხელოსანი იყო¹¹⁶, 1851 წ. კი დასახელებულია მხოლოდ 13 ებრაელი (9 მამაკაცი და 4 ქალი)¹¹⁷, 1853 წ. 13 ებრაელი ვაჭარი და 29 ხელოსანი¹¹⁸. მოყვანილი სტატისტიკური მონაცემებიდან ჩანს, რომ XIX ს. პირველ ნახევარში თბილისში ქართველი ებრაელები არ ცხოვრობდნენ და, როგორც ი. პაპისმედოვი აღნიშნავდა, ისინი თბილისში დადიოდნენ მხოლოდ საქონლის შესაძენად და არავითარ მონაწილეობას არ იღებდნენ თბილისის მზარდ ვაჭრობაში¹¹⁹.

თბილისში ებრაელთა ცხოვრებისა და მათი თეოლოგიურ-ფილოსოფიური აზროვნების დონის მაჩვენებელია X ს. 20-იანი წლებიდან ჩამოყალიბებული ე. წ. თბილისელების სექტა, რაც კარაიმელთა და თალმუდისტთა ურთიერთბრძოლის შედეგი იყო. სამწუხაროდ, არაფერი არ ვიცით ამ სკოლის სტრუქტურისა და იდეურ-თეოლოგიური მიმართულების შესახებ. მხოლოდ ის ვიცით, რომ ერთ-ერთი შუა საუკუნეების ავტორი „თბილისელების“ სკოლას რაბანიტებისა და კარაიმების მიმდინარეობის გვერდით აყენებდა¹²⁰.

ექვს გარეშეა, რომ თბილისის ებრაული სექტა მნიშვნელოვან გავლენას მოახდენდა როგორც ქართველი, ისე მახლობელი ქვეყნების ებრაელების მსოფლმხედველობაზე.

„თბილისელების“ რელიგიური მიმდინარეობა კარაიმელებთან ერთად იზიარებდა მთელ რიგ მსოფლმხედველობით საფუძვლებს,

---

¹¹⁴ F a m i n C., Region Caucassienne (Circassie et Géorgie). L'univers Histoire et description de tous les peuples, Paris, 1838, p. 31.

¹¹⁵ Ев е ц к и й, Статистическое описание Закавказского края, 1835, с. 142—143.

¹¹⁶ Кавказский календар, 1847, с. 163.

¹¹⁷ Там же, 1852, с. 404—405.

¹¹⁸ Там же, 1854, с. 298—299

¹¹⁹ ი. პ ა პ ი ს მ ე დო ვ ი, საქართველოს ებრაელთა აღებ-მოცემის ისტორიისათვის 1800—1864 წწ., სეშ, I, გვ. 32.

¹²⁰ Z. A n k o r i, Karaites in Bizantium, Jerusalem, 1959, p. 368—372, 408.

თუმცა განსხვავდებოდა მისგან რიტუალურ-კანონმდებლობითი და სოციალური შედგენილობის თვალსაზრისით¹²¹.

თბილისელთა სექტის დამაარსებელი იყო მუსა აზ-ზაფრანი, ანუ აბუ იმრან ალ-ტიფლისი, რომლის ებრაული სახელი იყო მოსე. იგი წარმოშობით ბაღდადიდან იყო. IX ს. მეორე ნახევარში თბილისში დასახლდა და დაიწყო თავისი რელიგიური შეხედულებების ქადაგება. მას მრავალი მოსწავლე და მიმდევარი გაუჩნდა, რომელთა წყალობით ვიციტ მისი შეხედულებებისა და მოსაზრებების შესახებ. აბუ იმრანის ისტორიკოსებს უჭირთ დაადგინონ თავდაპირველად რომელ სექტას ეკუთვნოდა იგი, ებრაულ-რაბანიტულს თუ კარაიმულს. იგი ხან ერთისკენ იხრებოდა, ხან მეორისკენ, ზოგჯერ კი დამოუკიდებელი მოსაზრებების სისტემას ქმნიდა.

აბუ იმრანის სიახლოვე კარაიმულ მსოფლმხედველობასთან სამ ძირითად დებულებაში გამოიხატებოდა: 1. შავუთის დღესასწაული ყოველთვის უნდა იწყებოდეს კვირა დღეს; 2. აკრძალა გარკვეული ჯიშის ცხვრის მსუქანი კუდის ჭამა ისევე, როგორც დამაკებული პირ-უტყვისა ჩანასახთან ერთად; 3. აკრძალა ქორწინება ძმის ან დის ქალი-შვილებთან. იმავე დროს, აბუ იმრანი კარაიმებს მთელ რიგ საკითხებში სცილდებოდა: იგი ნებას აძლევდა დიასპორის ებრაელებს ექამათ ხორცი. მხარს უჭერდა რაბანისტებს თვის დასაწყისის დადგენაში, კერძოდ, მიაჩნდა, რომ თვის დასაწყისი უნდა ყოფილიყო ახალი მთვარე. აბუ იმრანს მიაწერდნენ ისეთ ერეტიკულ აზრს, თითქმის სიყვითისა და ბოროტებისათვის საზღაური ამქვეყნად ხორციელდება, ადამიანის სიცოცხლეშივე და რომ არ არსებობს მკვდრებით აღდგომა. მიაჩნიათ, რომ ეს მოსაზრება მას შეცდომით მიაწერეს, რადგან ცნობილი იყო მისი ორიგინალური შეხედულებები იმქვეყნიურ ცხოვრებაზე.

არ ვიციტ როგორი იყო აბუ იმრანის დამოკიდებულება საქართველოს ებრაელი მოსახლეობისადმი, მოახდინა თუ არა მისმა მოძღვრებამ რაიმე გავლენა მათს სარწმუნოებრივ გაგებასა და რიტუალზე. ცნობილია, რომ XII საუკუნეში ჭერ კიდევ იყვნენ მისი მიმდევრები თბილისში¹²². თვით ფაქტი. რომ აბუ იმრანის მიმდევრები თითქმის მთელი სამი საუკუნის განმავლობაში თბილისში მოღვაწეობდნენ, უეჭველად ნიშნავს, რომ თბილისელთა სექტა, გარკვეული დროის განმავლობაში მაინც. გავლენას მოახდენდა ქართველი ებრაელების რელიგიური

¹²¹ ი. და ვილი, ნაწერები, II, გვ. 131.

¹²² იქვე, გვ. 131—133.

აზროვნების ფორმირებაზე. ცნობილი არ არის თბილისის გარდასაქართველოს სხვა ქალაქებშიც იყვნენ თუ არა ამ სექტის მიმდევრები. სრული უფლება გვაქვს ვივარაუდოთ, რომ მისი იდეები ცნობილი იყო ქართველ ებრაელთა სხვა თემებისათვის. აღნიშნული სექტის მოღვაწეობას არავითარი წინააღმდეგობა არ შეხვდებოდა იმდროინდელი ქართული საზოგადოების მხრივ. როგორც ცნობილია, მაშინ ჩვეულებრივი იყო სხვა რელიგიის მიმდევრებთან მეცნიერული დისპუტებისა და კამათის გამართვა, რაც შემწყნარებლობის ატმოსფეროში მიმდინარეობდა ხოლმე.

კ რ ი ხ ი. ონის მახლობლად არის სოფელი კრიხი. ცხინვალში, ქარელში, გორში და სხვა ქალაქებში ცხოვრობენ ებრაელები, რომელთა გვარი კრიხელია. არსებული მოსაზრების მიხედვით, კრიხელების წინაპრები კრიხიდან წამოსულან.

კ უ ლ ა შ ი. მცირეა ცნობები ფეოდალური ხანის კულაშელი ებრაელების შესახებ. ვიცით, რომ ებრაული თემი კულაშში ყოველთვის მრავალრიცხოვანი იყო. ჯერ კიდევ 1770-იან წლებში გიულდენ-შტედტი წერდა: „კულაშში ბევრი ებრაელი ცხოვრობს, რომლებსაც გარდა სასულიერო პირებისა, თავისი ებრაული ძალიან დავიწყებული აქვთ და ერთმანეთში ქართულად ლაპარაკობენ“¹²³.

კულაშელების საქმიანობა ვაჭრობა და სოფლის მეურნეობა იყო. XIX საუკუნის მონაცემებით, ისინი ცალკე უბანში ცხოვრობდნენ და იქვე ჰქონდათ სავაჭრო დუქნებიც, იყო ორი ხით ნაშენები სინაგოგა: ერთი ძველი, მეორე ახალი.

ლ ა ი ლ ა შ ი. გადმოცემით თანამედროვე სოფ. ლაილაში ებრაელმა ახალმოსახლეებმა დააარსეს. თვით სახელწოდება ლაილაში თითქოს მოდის „ლაილა“-დან და ნიშნავს ღამეს. ვითომდაც დასასახლებელი ადგილის ძიებისას ებრაელთა ჯგუფს აქ შემოაღამდა და საღამოს ლოცვისათვის შეჩერდა, ადგილი მოეწონათ და სამუდამოდ დასახლდნენ და ამ ადგილს ლაილაში დაარქვეს¹²⁴.

ლაილაშში ებრაელები ბაზრის გარშემო ცხოვრობდნენ. ყოველი სახლი ღამაზე, კარგად მოვლილ ბაღში იყო ჩაფლული.

XX ს. დასაწყისში ლაილაშის მოსახლეობის უმრავლესობას ებრაელები შეადგენდნენ. მათი რიცხვი 1200 სულს აღემატებოდა¹²⁵. ჰქონ-

¹²³ გ ი უ ლ დ ე ნ შ ტ ე დ ტ ი, გვ. 155.

¹²⁴ გ. მ ე გ რ ე ლ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. წერილი, გვ. 62.

¹²⁵ აქაი, გვ. 52.

დათ სინაგოგა, რომელიც ი. ჩორნის მოეწონა. გალავანშემორტყმულ სინაგოგაში გამოყოფილი იყო ქალთა განყოფილება და სპეციალური ოთახი თალმუდ თორისათვის. სინაგოგა ორსართულიანი იყო. მის პირველ სართულზე მოთავსებული იყო დიდი ლოცვა, მიკეე და თალმუდ-თორა. მეორე სართულზე — საქალებო და ზედა ლოცვა-ლოცვის უბნის ბოლოს, დაახლოებით ერთი კმ-ის დაშორებით, მდებარეობდა ებრაელთა სასაფლაო, რომელიც შემოღობილი იყო ხის მესერით. ლაილაში ცხოვრობდნენ ზონენაშვილები, სეფიაშვილები, მეგრელიშვილები, მარდახიაშვილები, ბათიაშვილები და სხვ.¹²⁶

ჯერ კიდევ XIX—XX საუკუნეთა მიჯნაზე ლაილაშიდან იერუსალიმს გადასახლდა 10 ოჯახი და ეს პროცესი გრძელდებოდა პირველი მსოფლიო ომის დასაწყისამდე. 20—30-იან წლებში ებრაელებმა მასიურად დატოვეს ლაილაში და ქუთაისში გადასახლდნენ¹²⁷.

ლაილაშის ვაჭრობა XIX ს-ის დასაწყისში ჯერ მხოლოდ ადგილობრივი მნიშვნელობისა იყო. ლიტვინოვის მოხსენებიდან ვიგებთ, რომ ლაილაშელი ებრაელები და სომხები ყიდულობდნენ მელიის და კვერნის ტყავს, რომელიც ფოთში მიჰქონდათ და ცვლიდნენ მარილსა და ბამბის ქსოვილებზე. შემდეგ ეს უქანასკნელი საქონელი მიჰქონდათ ლეჩხუმში, ნაწილს სოფლის მეურნეობის პროდუქტებზე ცვლიდნენ, ნაწილს კი ყიდდნენ¹²⁸. ლაილაშელი ებრაელები წვრილ ვაჭრობას ეწეოდნენ იმავე საუკუნის დასასრულსაც¹²⁹.

ლეჩხუმელი ებრაელები თვალისჩინივით უფრთხილდებოდნენ ტყავზე დაწერილი ხუმაშის (ბიბლიის) უძველეს ხელნაწერს. ხელნაწერი ნაკლულოვანი იყო: თავში აკლდა რამდენიმე ფურცელი, ბოლოში კი ორი. ადგილობრივმა მცხოვრებლებმა არ იცოდნენ ვისი დაწერილი იყო აღნიშნული ბიბლია, მაგრამ ის კი იცოდნენ, რომ დიდი ხანი იყო, რაც მათთან ინახებოდა. ი. ჩორნის თქმით, „გრაგნილებში სტრიქონები დახაზულია, ასოები რალაცნაირად მოხატულნი, ვერ მივუხვდი, გადამწერს რაში დასჭირდა წინადადებების გაწყვეტა შუაზე, ისე რომ ერთი სიტყვა მომდევნოს არ მოჰყვება. გადაწერილი თავები ამოღებულია წინასწარმეტყველთა წიგნიდან და ქამთაღმწერლობებიდან“¹³⁰.

126 იქვე, გვ. 52—53.

127 იქვე, გვ. 61.

128 А к а к с. 407

129 გ. მეგრელიშვილი, დასახ. წერილი, გვ. 53.

130 ი. ჩორნი, გვ. 155.

ი. ჩორნის განუზრახავს ეს საინტერესო ხელნაწერი წაეღო და სპეციალისტებისათვის ეჩვენებინა, მაგრამ ჯამათმა არ დაანება. „არ მომცეს ის ხელნაწერი, — წერს ი. ჩორნი, — და სამწუხაროა, რადგან ტყავი უკვე ღებდა და ფუჭდებდა, ორ-სამ წელიწადში სულ გაფუჭდება და საჭირო იქნება მისი მოთავსება გენეზაში“¹³¹. ამის გამო იყო, რომ მოგზაური არცთუ კეთილად იხსენიებდა ლაილაშელ ებრაელებს.

დასახელებული ბიბლია დიდი ხნის განმავლობაში ინახებოდა ლაილაშის სინაგოგში, სადაც იგი გადაუტანიათ სევანეთიდან და „სვანური ბიბლიის“ სახელით იყო ცნობილი. რაქა-ლეჩხუმის ებრაელი და ქრისტიანი მოსახლეობა ამ ხელნაწერს სასწაულმოქმედად მიიჩნევდა და გვალვისა და სტიქიური უბედურების დროს გამოასვენებდნენ, შესთხოვდნენ მტერზე გამარჯვებას და სხვ.¹³²

ხელნაწერი ლაილაშიდან ჩამოიტანეს თბილისში და მოათავსეს ჯერ საქართველოს ებრაელთა მუზეუმში, ხოლო შემდეგ სამუდამოდ დაიდო ბინა აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილებაში¹³³.

ლაილაშის ბიბლია შეისწავლა გ. წერეთელმა და იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ იგი ერთ-ერთი საუკეთესოა ყველა არსებული ბიბლიის ხელნაწერთა შორის¹³⁴. გ. მეგრელიშვილის ვარაუდით, ლაილაშის ბიბლია დაწერილია ქ. სალონიკში XII საუკუნეში¹³⁵.

ლაილაშის ბიბლიის მიკროფილმი იერუსალიმის უნივერსიტეტის საჩუქრად გადასცეს გ. წერეთელმა, აკ. შანიძემ და ი. აბაშიძემ ისრაელში სამეცნიერო მივლინების დროს.

ლ ა ხ ა მ უ ლ ა. ზემოთ უკვე გავეცანიტ ი. გოგებაშვილის და გ. მეგრელიშვილის ნათქვამს ამ სოფელთან დაკავშირებით. გ. მეგრელიშვილმა სხვა ცნობებიც დაგვიტოვა ლახამულელ ებრაელებზე. საყურადღებოა, რომ, როგორც იგი წერდა, XX ს. პირველ მეოთხედში

¹³¹ იქვე.

¹³² საქართველოს ებრაელთა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული სახელმწიფო მუზეუმის გამოფენის მეჯზური, შედგენილი მ. მამისტალიშვილის და ი. ქერჩიშვილის მიერ, თბ., 1948, გვ. 6—7.

¹³³ გ. წერეთლის მიხედვით, ლაილაშის ბიბლია ებრაელთა მუზეუმიდან საქართველოს მუზეუმში გადაუტანიათ 1938 წ. ებრაელთა მუზეუმის მეჯზურში კი ჩანს, რომ ხელნაწერი 1947 წელსაც ებრაელთა მუზეუმში მეხუთე-მეექვსე სტენდზე ბრეთი-ბიბლიისა და ჰიანურაშვილების ფსალმუნთან ერთად იყო გამოფენილი. იქვე, გვ. 6.

¹³⁴ გ. წერეთელი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 36.

¹³⁵ გ. მეგრელიშვილი, დასახ. წერილი, გვ. 62.

ლახამულელებს ჯერ კიდევ ახსოვდათ თავიანთი ებრაული წარმოშობა და უკვე ნაწილობრივ გავეცანით ერთ-ერთი ლახამულელი სვანის მუზა გულბანის მონათხრობს. მასვე უთქვამს, რომ მისი ბაბუის ბაბუა რაფაელი დიდ რაბი ყოფილა. როდესაც ლახამულელი ებრაელები დამარცხდნენ ქრისტიანებთან ბრძოლაში, მან რწმენის შეცვლას ენგურში თავის დახარჩობა არჩია. რადგან ლახამულელი იუდეველნი სისტემატურ თავდასხმებს განიცდიდნენ, ამიტომ სოფელს გარშემორტყმული გალავანი იცავდა, ხოლო მოსახლეობას „არასოდეს ფარხმალი არ დაუყრია“. საბოლოოდ ისინი მაინც დამარცხდნენ და ქრისტიანობა აღიარეს, სინაგოგა ეკლესიად გადაიქცა, „მაგრამ „დაბადება“ იქვე ინახება დიდი მოწიწებით¹³⁶.

ლახამულელების ბრძოლა რწმენის დაცვისათვის მხოლოდ სოფლის სახელმა შემოინახა. „ლოხამული“ ებრაულად ნიშნავს მებრძოლს¹³⁷.

მ ა ნ გ ლ ი ს ი. როგორც ვარაუდობენ, მანგლისში ებრაელები უძველესი დროიდან, საქართველოში მოსვლისთანავე დასახლებულან და XVIII საუკუნემდე უცხოვრიათ. შემდეგ იმერეთში და ახალციხეში გადასახლებულან. 1820 წლიდან მანგლისში კვლავ გაჩნდნენ ებრაელები ჯავახეთიდან გადმოსულთა სახით და ეპქრობას მისდიეს.

მ უ ხ ა უ რ ი. მუხაური ყორნისიდან 7 კმ-ზეა. „მუხაური, მოსახლენი არიან ურიანი და სომეხნი ეპქარნი“¹³⁸. ვახუშტი ბატონიშვილის ამ მცირე ნათქვამის გარდა გვაქვს ერთი საბუთიც, რომელიც დათარიღებულია 1751 წლით. მუხაურის მამასახლისის შვილი მარდახა უჩიოდა იოსებ და ბინია ჯანაშვილებს, ოტია ქველიძეს და გიორგი კილაძეს იმის გამო, რომ მათ მისი ვალი ჰქონდათ და არ უხდიდნენ¹³⁹.

მ ც ხ ე თ ა. მცხეთაში დიდი ხნის წინათ არსებობდა ებრაელთა დასახლება. ქართული საისტორიო ტრადიცია მცხეთაში ებრაული კოლონიის გაჩენას ძვ. წ. VIII და VI საუკუნეებსაც კი აკუთვნებს. ლეონტი მროველის მიხედვით, ალექსანდრე მაკედონელმა საქართველოში მრავალი ციხე-ქალაქი დაიპყრო, მათ შორის „დიდი მცხეთა და უბანნი მისნი, სარკინე, ციხე დიდი და ზანავი, უბანი ურიათა და რუსთავი...“¹⁴⁰. ურიათუბნის არსებობა მცხეთაში მომდევნო საუკუნეებში არქეოლოგიური გათხრებით დასტურდება. 1872 წ. მცხეთის ჩრდი-

¹³⁶ იქვე, გვ. 57.

¹³⁷ იქვე, გვ. 61.

¹³⁸ ქ. ცხ., IV, გვ. 376.

¹³⁹ სემშ, I, გვ. 179, № 21.

¹⁴⁰ ქ. ცხ., I, გვ. 17—18.

ლოეთ მხარეს აღმოჩნდა ებრაული ეპიტაფია, რომელიც პირველად თარგმნა ი. ჩორნიმ, ხოლო დ. ხვოლსონმა 1884 წ. საგანგებო ნაშრომი მიუძღვნა. მან ეპიტაფია დაათარია ახ. წ. IV—V საუკუნით და აღნიშნა, რომ მცხეთაში უძველეს ხანაში მართლაც ისმოდა ებრაული ენა და, შესაძლოა, მართლაც არსებობდა ებრაელთა კვარტალი¹⁴¹.

ხვოლსონის ვარაუდი კიდევ უფრო განამტკიცა შემდგომში მიკვლევულმა ორენოვანმა ეპიტაფიამ, რომელიც აღმოჩნდა მცხეთაში, სამთავროს ველზე, 1938 წელს. ებრაული წარწერა გაშიფრა და შეისწავლა გ. წერეთელმა და ეს წარწერაც IV—V საუკუნით დაათარია¹⁴².

მართალია, არქეოლოგიური მასალები არაფერს გვაძენობს უფრო ძველი პერიოდის მცხეთაში ებრაელთა დასახლებაზე, მაგრამ ეს სრულებით არ გვაძლევს უფლებას უგულებელვყოთ გვიანდელი წერილობითი წყაროების ცნობები.

მცხეთაში ებრაელთა საკმაოდ მყარ დასახლებაზე მიუთითებს მათი სამლოცველო სახლის — სინაგოგის (ბაგინი) არსებობა. „მცხეთის დიასპორა კულტურულად საკმაოდ დაწინაურებული ყოფილა და დიდი ავტორიტეტით სარგებლობდა როგორც ადგილობრივ მოსახლეობაში, ისე სამეფო კარზე. თუმცა მცხეთა იყო მათი საკულტო ცენტრი, როგორც მეორე იერუსალიმი, მაგრამ ქართლში მდგმურობის რამდენიმე საუკუნის მანძილზე მათ გაიჩინეს საკულტო თუ კულტურული კერები ქვეყნის სხვადასხვა მხარეში“¹⁴³.

მ ძ ო რ ე თ ი. (ახლანდელი მძოვრეთი ქარელიდან 15 კმ-ზე.) „მძორეთი, მცირე ქალაქი. მოსახლენი სომეხნი, ურიანი“¹⁴⁴. მათ საქმიანობაში წამყვანი სოფლის მეურნეობა იყო. მძორეთში ციცი ციციშვილს XVII ს. მეორე ნახევარში ჰყავდა 12 კომლი ებრაელი¹⁴⁵. იმავე პერიოდში, როდესაც ედიშერ და პაპუნა ციციშვილები გაიყარნენ, ედიშერს ქართველ ყმებთან ერთად რამდენიმე კომლი ებრაელი ერგო

---

¹⁴¹ Д. А. Хвольсон, Надгробная надпись из Мухета... Сборник еврейских надписей, содержащий надгробные надписи из Крыма и надгробные и другие надписи из иных мест... СПб., 1884, с. 129.

¹⁴² გ. წერეთელი, მცხეთის ახლად აღმოჩენილი ებრაული წარწერა. ენიშკის მოამბე, V—VI, თბ., 1940, გვ. 424.

¹⁴³ ზ. კიკნაძე, თ. შირაშვილი, კარსა ზედა ბაგინისასა, გაზ. „სახალხო განათლება“, 13.09.1990 გვ. 10.

¹⁴⁴ ქ. ცხ., IV, გვ. 344.

¹⁴⁵ ხელნაწ. ინსტიტუტი, Hd-14534.

თავიანთ მამულებითურთ. ესენი იყვნენ: ყობიაშვილი, მათვალასშვილი, თათრისშვილი, შიმშონაშვილი და სხვები. პაპუნას წილ ყმებშიც იყვნენ ებრაელები¹⁴⁶. 1664—1673 წწ. საბუთიდან ვიცით, რომ მძოვრეთში ციციშვილების ყმები იყვნენ მათვალა ჭინჭიხაშვილი და დავით შაქარაშვილი¹⁴⁷. მძოვრეთში ცხოვრობდა ყმა-მამულის პატრონი ხანანა ჭინჭიხაშვილი¹⁴⁸.

ნ ა ტ ბ ე ვ ი (ატენის მახლობლად). 1737 წ. ნატბევში ტლაშაძე თამაზას-შვილმა ზაქარიამ და მისმა ძმა საბამ მიწა მიყიდეს შაბათას-შვილს ბალუას და მის ძმებს — ხანანას და მანუახას, მის შვილს მარდახას. სხვებთან ერთად მოწმეებად იყვნენ ებრაელებიც: ისრაელაშვილი ყობია და მოსიას-შვილი დანიელაი¹⁴⁹. ზემოთ დასახელებული პირები ატენელები იყვნენ და ეს ჩანს იმავე წლის სხვა საბუთიდან. განსხვავება მხოლოდ ორთოგრაფიაშია: შაბათას-შვილი დაწერილია შაბათა-შვილი, ისრაელაშვილი ყობაის ნაცვლად არის ისრაელაშვილი ყობია, ხოლო მოსიას-შვილი დანიელაისა კი — მოშიაშვილი დანიელა.

ნ ე დ ლ ა თ ი (ზოგიერთ წყაროში ნედლეით). იგი მდებარეობს ყორნისიდან 2 კმ-ზე. XVII ს. უთარილო საბუთის მიხედვით, ნედლა-თელმა შაფათა ტირიასშვილმა, მისმა ძმებმა: მოშიამ, ყობიამ, ისხაკამ, დანიელამ, მისმა შვილებმა: იოსებამ, დათუნამ, იაყობმა, მარდახამ და ისრაელამ ლუარსაბ ფალავანდიშვილს მიჰყიდეს „დავითას სეული“ მიწა, ნასყიდობის წიგნს ქართველებთან ერთად ადასტურებენ ებრაე-შვილი, ისრაელაშვილი ყობაის ნაცვლად არის ისრაელაშვილი ყობია, შაფთოშვილი ისრაელა¹⁵⁰.

ო ნ ი (მზის ქალაქი. იხ. დაბადება, თ. 41.45). ვახუშტი ბატონი-შვილის მიხედვით, XVIII ს. პირველ ნახევარში ონის მოსახლეობა მთლიანად ებრაელები იყვნენ, რომლებიც უმთავრესად ვაჭრობით ირჩენდნენ თავს. იგი წერდა: „ონი. სახლობენ ურიანი ვაჭარნი და ვაჭრობენ“¹⁵¹. ვახუშტის ნათქვამს თუ გავიზიარებთ, მაშინ შეიძლება ითქვას, რომ მცირე ხნის შემდეგ ონში დემოგრაფიული ვითარება ძლიერ შეიცვალა, რაზეც მიგვითითებს გიულდენშტედტი. იგი ონის

¹⁴⁶ ხელნაწ. ინსტიტუტი, Hd-1636.

¹⁴⁷ დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, I, ბატონყმური ურთიერთობა (XV—XVIII სს.). ნ. ბერაქენიშვილის რედაქციით, თბ., 1940, გვ. 254, № 366.

¹⁴⁸ იქვე.

¹⁴⁹ სცია, ფონდი 229, დავთ. 51, საბ. 157.

¹⁵⁰ ხელნაწ. ინსტიტუტი, Sd-817.

¹⁵¹ ქ. ცხ., IV, გვ. 767.

მოსახლეობაზე წერს: „ონში ცხოვრობენ იმერლები, სომხები და ებრაელები. ყველანი ლაპარაკობენ ქართულად, ერთმანეთში კი თავიანთ ენაზე“¹⁵². საყურადღებოა, რომ გიულდენშტედტის თხზულების ერთ-ერთი პირველი გამომცემელი პ. ს. პალასი შენიშნავს, რომ რაჭის ებრაელების „თავიანთი ენაც“ არის ქართული¹⁵³. ჩანს, რომ არა მხოლოდ ონში, არამედ მთელ რაჭაში ებრაელებისათვის მშობლიური და ერთადერთი სამეტყველო ენა იყო ქართული.

ი. ჩორნი აღნიშნავდა ადგილობრივი თავადისა და მამასახლისის მიერ ებრაელების შევიწროვებას, მაგრამ იქვე მიუთითებდა, რომ „პირიქით, აქაური მკვიდრი მცხოვრებლები კარგად ექცევიან ისრაელებს, არაფერს არ უშავებენ და მშვიდობით ცხოვრობენ. ესენი არიან ქართველები და სომხები“¹⁵⁴.

XIX ს. 60-იან წლებში ონში ცხოვრობდა ებრაელთა 80 კომლი¹⁵⁵. ჩვენამდე მოღწეული დოკუმენტური წყაროებიდან ჩანს, რომ ონელი ებრაელები უძველესი დროიდან შეადგენდნენ ორი კატეგორიის ყმებს — საბატონოს და საეკლესიოს და ეწეოდნენ როგორც სოფლის მეურნეობას, ისე ვაჭრობას.

რამდენად უსუსურად მოჩანს ონის დღევანდელი, მშვენიერი სინაგოგის ფონზე ის სინაგოგა, რომელიც სულ რამდენიმე სიტყვით აღწერა ი. ჩორნიმ: „ლოცვის შენობა მორყეულია, სახურავიც არა აქვს რიგიანი, წვიმა თქვეშით ჩამოდის შიგნით, მოცულობითაც პატარაა და ვერც იტევს მათ, დაახლოებით 80 კომლის წევრებს, მიუხედავად იმისა, რომ კარგ ადგილზე დგას, პატარა ხმაურიანი მდინარის (ხევის) პირას. ისინი არც ფიქრობენ მის შეკეთებაზე, ან ახალი შენობის აგებაზე, რადგანაც არა აქვთ ერთობა და ურთიერთ გაგება“¹⁵⁶.

პანკისი ი. 1579 წ. ნიკოლოზ კათალიკოსმა სთხოვა კახთა მეფე ალექსანდრე II-ს და მიაღწია სვეტიცხოვლის საპატრიარქო საყდრის ყმა-მამულების შეწირულობათა განახლებას. ჩამონათვალში არის 12 კომლი ვაჭარი სომეხი და ურია პანკისში¹⁵⁷. არ ვიცი აღნიშნული 12 კომლიდან რამდენი იყო ებრაელი ან სხვა ებრაელებიც თუ ცხოვრობდნენ კახეთის (ახმეტის რაიონი) ამ მთიან სოფელში.

¹⁵² გიულდენშტედტი, I, გვ. 107.

¹⁵³ იქვე.

¹⁵⁴ ი. ჩორნი, გვ. 155.

¹⁵⁵ იქვე, გვ. 156.

¹⁵⁶ იქვე, გვ. 155—156.

¹⁵⁷ ხელნაწ. ინსტიტუტი, Sd-464.

ს ა ნ ე ბ ე ლ ი. (სოფელი ქარელიდან 5 კმ-ზე). როდესაც XVII საუკუნეში ედიშერ და პაატა ციციშვილები გაიყარნენ, ედიშერს სანებელში ერგო ელიკაშვილების ოჯახი¹⁵⁸, მეღვინეთუციშვილების ყმა-მამულის თაობაზე შედგენილი არზიდან ვიგებთ, რომ დასახლებული მებატონეების მამას „სანებელში მშვიდობაურის ბოლოს პაპუნასშვილის ურია ყმისაგან ნასყიდი ვენახი, ქალა და ნიგვზნარი“ ეკუთვნოდათ¹⁵⁹. გამიჭირდება ვთქვა პაპუნასშვილი იქვე, სანებელში დარჩა თუ სხვაგან გადასახლდა. საეჭვოა, რომ მხოლოდ დასახლებულ ებრაელს ეცხოვრა სანებელში, მიუხედავად იმისა, რომ ეს სოფელი ახლოს იყო ქარელთან.

ს ა ქ ო ლ ა ე ი (იმერეთში?). საქოლაველი ებრაელების შესახებ რამდენიმე საბუთი გვაქვს XVIII ს. 30-იანი წლებიდან (1731, 1733, 1735 წწ.). ყველა ისინი ნასყიდობის წიგნებია და ასახვენ თოფჩიშვილების მიერ სხვადასხვა დროს საქოლავში მიწების შესყიდვას გუგუნასშვილებისა და ჯანასშვილებისაგან. მოწმეებად გამოდიან მოშიაშვილი ყობია და იოსებაშვილი ყობია¹⁶⁰.

ს ა ჩ ი ნ ო. ი. ჩორნის მიხედვით, ებრაელები საჩინოში დასახლდნენ ასი წლის წინათ, ე. ი. XVIII ს. 60-იანი წლებში და თავიანთი სალოცავი ჰქონდათ, რომელიც „მათი საცხოვრებელი სახლების ტიბისა, 4 ქალაღზე თხელი კედელი, კედლების გასწვრივ დაბალი სკამები, სხვენი მალალია, შუაში დაბალ სვეტებზე თება დგას... დასავლეთის მხარეზე არონ ჰაკოდემია, შენობის შუაგულში თავისუფალი ადგილია დატოვებული“¹⁶¹.

ს ა ჩ ხ ე რ ე. „მოსახლენი არიან იმერნი, სომეხნი, ურიანი ვაჭარნი და ვაჭრობენ“¹⁶². ზ. ჭიჭინაძის თქმით, საჩხერელი ებრაელები ქართლიდან იყვნენ გადასულნი¹⁶³. უძველეს პერიოდში საიდან მივიდნენ ებრაელები საჩხერეში, ამის თქმა გამიძნელდება, მაგრამ გვიანფეოდალურ პერიოდში საჩხერეში ცხოვრობდნენ სხვადასხვა მიზეზით ქუთაისიდან წასული ებრაელებიც. ასევე ხშირი იყო საჩხერიდან ქუთაისში გადასახლება. საჩხერელი ებრაელების უმრავლესობა წერეთლების ყმები იყვნენ, ნაწილი ეკლესიას ეკუთვნოდა. მათი უმთავრესი

158 ხელნაწ. ინსტიტუტი, Hd-1636.

159 ქსძ, VII, გვ. 569, № 602.

160 სცია, ფონდი 226, საბ. 4701, 4690, 4699.

161 ი. ჩ ო რ ნ ი, გვ. 184.

162 ქ. ცხ., IV, გვ. 760.

163 ზ. ჭ ი ჭ ი ნ ა ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 65.

საქმიანობა, როგორც წყაროებიდან ჩანს, ვაჭრობა იყო, მაგრამ არც სოფლის მეურნეობას იყენენ მოწყვეტილნი.

ცნობები საჩხერელი ებრაელების შესახებ განსაკუთრებით უხვად გვაქვს XIX საუკუნიდან. როგორც ზ. ჭიჭინაძე აღნიშნავდა, საჩხერელ ებრაელებს „აქვსთ საკუთარი თორა. ჰყავთ ხახამი, მათი რიცხვი შესდგება კარგა დიდ რიცხვისაგან. მცოდნე პირნი მათში იშვიათია, ქართული წერა-კითხვა იციან. ქვემო იმერეთის ურიებზედ ესენი უფრო დაბლა სდგანან ცხოვრების სახსრით და შნოთი. ვაჭრობითაც არ არიან ისე წინ წასულნი, როგორც ზემო იმერეთის ებრაელნი. როგორც სხვა კუთხის ებრაელნი, ესენიც ისევე არიან გარემოებისაგან დაჩაგრულნი. უმეტეს წოწიალში სცხოვრობენ“¹⁶⁴.

საჩხერელი ებრაელების ერთი ნაწილი, ეკონომიურად უფრო შეძლებული, შეუბოვრად იბრძოდა წერეთლების ყმობისაგან თავის დასახსნელად და ზოგჯერ წარმატებასაც აღწევდა.

საჩხერელი ებრაელების სიმრავლეზე მეტყველებს ის, რომ მათ ოთხი სალოცავი ჰქონდათ¹⁶⁵. განსხვავებით სხვა დასახლებული პუნქტებისა, სადაც ებრაელები ხშირად კომპაქტურად ცალკე უბანში ან ქუჩაზე ცხოვრობდნენ, საჩხერეში მათი საცხოვრებლები გაფანტული იყო. სწორედ ამით იყო განპირობებული, რომ მათ ოთხი სალოცავი ჰქონდათ საჩხერის სხვადასხვა უბანში. ისინი ღარიბად ცხოვრობდნენ.

როდესაც ი. ჩორნი დაინტერესდა, საჩხერელ ებრაელებს ხომ არ ჰქონდათ ძველი თორის გრაგნილები ან სხვა რამ ხელნაწერები, მას უბასუხეს, რომ საჩხერე რამდენჯერმე გადაიბუგა, დაიწვა მათი ლოცვებიც სეფერთორებთან და ყოველივე იმასთან ერთად, რაც მათში მოიპოვებოდა. ისიც კი არ იცოდნენ გააჩნდათ თუ არა მათ წინაპრებს ძველი ხელნაწერები¹⁶⁶.

ს ო ხ უ მ ი. იხ. ც ხ უ მ ი.

ს უ რ ა მ ი. „სურამი, მცირე ქალაქი, მოსახლენი ქართველნი, სომეხნი და ურიანი“¹⁶⁷. საქართველოს ამ უძველეს დასახლებულ პუნქტში ებრაელები ცხოვრობდნენ ოდითგანვე და თავიანთი კვარტალი ჰქონდათ. სურამის მოსახლეობის საერთო რაოდენობაზე შედარებით კონკრეტულ ცნობას შეიცავს 1770 წ. აპრილში თავად ანტონ

164 ზ. ჭიჭინაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 65.

165 ი. ჩორნი, გვ. 157.

166 იქვე, გვ. 157—158.

167 ქ. ცხ., IV, გვ. 377.

მოურავოვისათვის შედგენილი საბუთი: „არს მცირე ქალაქი სურამი და ამას შინა მკვიდრობენ ქართველნი, სომეხნი და ურიანი კომლი ორასი“¹⁶⁸.

1803 წ. 20 თებერვლის ერთი საბუთიდან ვიგებთ, რომ ბატონი-შვილ დავითს სურამში ჰყავდა 23 კომლი სომეხი, 12 კომლი ქართველი, 8 კომლი ებრაელი. საინტერესოა, რომ დასახელებული ებრაელთა კომლები შედგებოდა 34 მამაკაცისა და 23 ქალისაგან¹⁶⁹. ამას გარდა, ხიდირბეგიშვილებს ჰყავდათ სამი კომლი ებრაელი, დედოფალ დარეჯანს — 1¹⁷⁰, ამგვარად, არასრული მონაცემებით სურამში 1803 წ. ცხოვრობდა სულ 12 კომლი ებრაელი.

სურამელი ებრაელების საცხოვრებელ პირობებზე საინტერესო ცნობა დაგვიტოვა ფრანგმა მოგზაურმა რ. დე სკოსიმ. მისი თქმით, სურამელი ებრაელები ცხოვრობდნენ საკმაოდ ვრცელ მიწურებში, რომელიც გაყოფილი იყო ორად — საცხოვრებელ და პირუტყვის სადგომ ნაგებობებად¹⁷¹. წინამდებარე მონოგრაფიაში საკმაოდაა გამოყენებული სურამელი ებრაელების ცხოვრების ამსახველი დოკუმენტები, ამიტომ მათ აღარ მოვიყვან ამჟერად.

ს უ ჟ უ ნ ა. ჯერ კიდევ ერთი საუკუნის წინათ ა. გრინი აღნიშნავდა სუჯუნის ებრაელების შესახებ, რომ ისინი თავიანთი ყოფა-ცხოვრებით არ განსხვავდებიან მეგრელებისაგან, მაგრამ ლაპარაკობენ არა მეგრულად, არამედ ქართულად. ა. გრინს ეს გარემოება ათქმევინებდა, რომ სუჯუნის ებრაელები მოსულნი იყვნენ და არა ადგილობრივნი. კერძოდ, ისინი, თავდაპირველად ლეჩხუმის მაზრის სოფ. ლაილაში ცხოვრობდნენ. შემდეგ, ჩვენთვის უცნობი მიზეზების გამო, ბანძაში გადასულან, საიდანაც XVII ს. მიწურულს სხვადასხვა ეპისკოპოსს სუჯუნაში დაუსახლებია მათი ცალკეული ოჯახები¹⁷². ამგვარად, ა. გრინის ნათქვამიდან ჩანს, რომ სუჯუნის ებრაელები საეკლესიო ყმები იყვნენ და ისინი ძირითადად ეპქრობას მისდევდნენ. თუ გრინის ნათქვამს გავიზიარებთ, რომ ბანძიდან ეპისკოპოსებმა გადმოასახლეს

168 ე. მაქარაძე, მასალები XVIII საუკუნის მეორე ნახევრის რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის ისტორიისათვის, ნაწ. III, ნაკვ. I, რუსეთ-თურქეთის ომი 1768—1774 წლებში და საქართველო, თბ., 1988, გვ. 547.

169 А х а х, II, с. 72.

170 იქვე, გვ. 79.

171 იქვე, IV, გვ. 652.

172 А. Г р и н, Закавказские евреи. Этнографическое обозрение, 1893, вып. I.

ებრაელები სუჯუნაში, რაც მათს საეკლესიო ყმებად გადაქცევაზე მიუთითებს, მაშინ სწორი არ უნდა იყოს მისივე ნათქვამი, რომ თავდაპირველად სუჯუნაში დასახლებული 7 კომლი ებრაელი მიქელაძეების მონები (ალბათ ყმები) იყვნენო.

ტ ა ბ ი კ უ რ ი. ტაბიკური ციციშვილების სოფელი იყო და, სავარაუდოა, რომ იგი მდ. ძამის ხეობაში მდებარეობდა. საინტერესოა, რომ ვახუშტი ბატონიშვილი ამ სოფელს არ ასახელებს, რაც იმაზე უნდ მიუთითებდეს, რომ მის დროს იგი აღარ არსებობდა.

ტაბიკურში, XVII ს. ცნობების მიხედვით, შემდეგი გვარის ებრაელები ცხოვრობდნენ: ფიჩხაძეები, ცეცვიასშვილები, წიწუასშვილები, ცეცელასშვილები, კეკნაშვილები, წიწუასშვილები, მემხრისშვილები¹⁷³.

ტ ყ ა ჩ ი რ ი. ტყაჩირში (სოფელი წყალტუბოდან 33 კმ-ზე) ი. ჩორნის იქ ყოფნის დროს ცხოვრობდა ებრაელების 6 ოჯახი. მაგრამ, როგორც მისთვის უთქვამთ, ადრე 60 კომლამდე ყოფილა. XIX ს. დასაწყისში ეპიდემიას უმსხვერპლია მრავალი ადამიანის სიცოცხლე. ასე რომ, დარჩენილა მხოლოდ 6 კომლი. გადმოცემის მიხედვით, დაახლოებით XVII ს. 60-იან წლებში, მათი წინაპრები ტყაჩირაში ახალციხიდან გადმოსულან. ა. გრინის თქმით, XIX ს. 30-იან წლებში ტყაჩირელ ებრაელთა დიდი ნაწილი კულაშში გადასახლდა და თან მიიტანა ტყაჩირის ებრაული თემის საკუთრება — თორის გრაგნილები, რაც ტყაჩირში ებრაული თემის მთლიანად მოშლაზე უნდა მიუთითებდეს.

უ რ ბ ნ ის ი. ებრაელთა მნიშვნელოვანი თემი იყო ურბნისში. ძნელია იმის თქმა, როდის მივიდნენ ებრაელები ურბნისში, მაგრამ ახ. წ. IV საუკუნეში ნინოს საგანმანათლებლო საქმიანობის აღწერასთან დაკავშირებით, საისტორიო მწერლობა ერთხმად აღნიშნავს ებრაელთა ყოფნას ურბნისში. წერილობითი წყაროების მიხედვით, ნინო ებრაელთა უბანში გაჩერებულა. თვით ნინო ასე გადმოგვცემს ურბნისში თავის მისვლას: „მივიწიე სანახებსა ქართლისასა, ქალაქსა ურბნისასა და ვიხილე ერთი უცხოი, უცხოთა ღმერთთან მსახური: ცეცხლსა და ქვათა და ძელთა თაყუანის-სცემდეს. შეეურვა სულსა ჩემსა წაწყმედასა მათსა ზედა და მოვედ ბაგინსა ჰერიათასა ენისათჳს ებრაელებისა და ვიყავ მუნ ერთი თთუე და განვიცდიდ ძალსა ამის ქუეყანისასა“¹⁷⁴.

¹⁷³ ხელნაწ. ინსტიტუტი, Hd-1636.

¹⁷⁴ მოქცევაჲ ქართლისაჲ, გვ. 334.

მოყვანილი ციტატიდან განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს ბაგინის არსებობა ურბნისში, რაც მიუთითებს მცხეთის თანაბარ თუ არა, მის შემდეგ მაინც ებრაელთა ერთ-ერთ მნიშვნელოვან კოლონიაზე. ასეთი თემები აღმოსავლეთ საქართველოს სხვა ადგილებშიც უნდა ყოფილიყო, რაზეც წერილობითი წყაროები არაპირდაპირ მიგვანიშნებს. 1869 წ. 12 ივნისს ურბნისი დაათვალიერა ი. ჩორნიმ და შემდეგი ცნობა დაგვიტოვა, რომელიც, რა თქმა უნდა, ადგილზე, ურბნისში მოიპოვა: „იმ ადგილას სადაც უძველესი ებრაული სალოცავი მდგარა, ამჟამად ქრისტიანი ქართველების დიდი... ტაძარი დგას“¹⁷⁵. ამ ცნობის მიხედვით, ურბნისის ბაგინი მდგარა იქ, სადაც დღეისათვის აღმართულია V—VI საუკუნეთა მიჯნაზე აგებული ურბნისის სიონი.

ურბნისის ებრაულ თემს, მცხეთის მსგავსად, მიუხედავად საქართველოში დასახლების ხანდაზმულობისა, შემორჩენილი ჰქონდა ებრაული ენა, რომელიც მაშინ, გარკვეული გაგებით, საერთაშორისო ენის ფუნქციას ასრულებდა.

ურბნისში ებრაელთა ყოფნა იმ უძველეს ხანაში სხვა ცნობებითაც დასტურდება: ურბნისის სამაროვანზე აღმოჩნდა ებრაულწარწერიანი ბეჭედი, რომელიც თარიღდება ა. წ. III საუკუნით. ებრაელთა უბანი რომ ნამდვილად არსებობდა, ამაზე მიუთითებს თანამედროვე ურბნისის ტოპონიმიაში შემორჩენილი „ნაურიალი“, რაც ებრაელთა მოშლილ საცხოვრებელზე მიუთითებს¹⁷⁶. ლ. ჭილაშვილის აზრით, ებრაელთა დასახლება ურბნისში უნდა მოსპობილიყო რელიგიური ბრძოლის შედეგად, როდესაც ქრისტიანობა ებრძოდა კერპთაყვანისმცემლობას (როგორც ზემომოყვანილი ციტატიდან ჩანს, კერპთაყვანისმცემლობა ძლიერი იყო ურბნისში) და იუდაიზმს. მაშასადამე, „ნაურიალი, როგორც ლ. ჭილაშვილი ფიქრობს, რელიგიური ნიშნით გაჩაღებული სამოქალაქო ომის შედეგია“¹⁷⁷.

შეიძლება ასეც იყო, მაგრამ მგონია, რომ ებრაელების მიერ ურბნისის მიტოვებას სხვა უფრო მნიშვნელოვანი მიზეზი ჰქონდა. ეს მიზეზი ანტიკური მეურნეობის დაცემა იყო. ახალმა ფეოდალურმა ურთიერთობამ საბოლოოდ დასცა საქალაქო ცხოვრება. ამას ემატებოდა დამპყრობთა თარეში. მშვიდობიან საქალაქო ცხოვრებას მიჩვეული ებრაელებისათვის ურბნისში აღარ არსებობდა ტრადიციული საქმი-

¹⁷⁵ ი. ჩორნი, გვ. 143.

¹⁷⁶ Л. А. Чилашвили, Городище Урбниси (историко-археологическое исследование). Тб., 1964, с. 137.

¹⁷⁷ Там же, с. 153.

ნობის გაგრძელების პირობები. ამას უნდა გამოეწვია ურბნისელი ებრაელების ნაქალაქარიდან წასვლა.

უ რ ი ა. ასეთი სახელწოდების დასახლებული პუნქტი არსებობდა ჟინვანის მახლობლად სამხრეთით, მდ. არაგვის მარჯვენა ნაპირზე. ვახუშტი ბატონიშვილის გადმოცემით: „ოჯერ-ჯიდს ჩრდილოთ არს ბოდორნას ქუაზნი გამოკუთეთილნი და ციხე მაგარი. ამის ჩრდილოთ ურია, მოსახლენი ვაჭარნი¹⁷⁸. საინტერესოა რომ აღნიშნული დასახლების სიახლოვეს, დასავლეთით, იმავე მდინარის ნაპირას არსებობდა სოფელი არაგვისპირი, სადაც დოკუმენტური წყაროების მიხედვით, აგრეთვე ცხოვრობდნენ ებრაელები.

სოფელ ურიაში ებრაული მოსახლეობა XVIII საუკუნემდე დიდი ხნის წინათ უნდა გაჩენილიყო და იგი მცხეთის ებრაული თემის პარალელურად თუ არ გაჩნდა, მაშინ ამ თემის დაშლისთანავე მაინც უნდა წარმოშობილიყო. ვახუშტის დროისათვის რომ ურიას მოსახლეობა ძირითადად ებრაელებისაგან შედგებოდა და მათი საქმიანობა ვაჭრობა და ხელოსნობა იყო, მისივე ნათქვამიდან ჩანს.

უ რ ი ა თ უ ბ ა ნ ი. ქართული დოკუმენტური და ნარატული წყაროები კახეთში ასახელებენ ურიათუბანს (დღევანდელი ვაზისუბანი). ურიათუბანში მოსახლე სხვადასხვა მებატონეთა ყმების სია მოცემულია კახეთის ხალხის აღწერის XVIII ს. პირველი მეოთხედის დავთარში, მაგრამ იქ არც ერთი ებრაელი არ არის დასახელებული¹⁷⁹. იგივე ტოპონიმი გვხვდება XVII ს. სხვადასხვა პოლიტიკურ ამბებთან დაკავშირებით ვახუშტი ბატონიშვილის თხზულებაში¹⁸⁰. გადმოცემის მიხედვით, ერთ დროს ურიათუბანში მცხოვრები ებრაელები მთლიანად გაქრისტიანდნენ. მაგრამ ცნობილი არ არის რით იყო გამოწვეული მათი ასეთი მოქმედება.

უძველესი დროის ურიათუბნის სამეურნეო მნიშვნელობაზე მიგვაწიშნებს ტოპონიმი „დასტაგირი“, რაც ნიშნავს ვენახოვან და ნაყოფიერ ადგილს. „დასტაგირი“, ამ შემთხვევაში ქალაქური ტიპის სამოსახლოზე და ქალაქთან არსებულ დაბაზე, ინტენსიური მეურნეობის ზონაზე უნდა მიუთითებდეს¹⁸¹.

178 ქ. ცხ., IV, გვ. 353.

179 ივ. ჭავჭავაძის მიერ, საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ძეგლები, I, გვ. 82—83.

180 ქ. ცხ., IV, გვ. 451, 601.

181 ლ. ქილაშვილი, ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში, I, თბ., 1968, გვ. 91—92.

ქარელი. ებრაელები ქარელში უძველესი დროიდან ცხოვრობენ, მაგრამ XIX საუკუნემდე მათი ცხოვრებისა და საქმიანობის ამსახველი წერილობითი ცნობები ძალზე მცირეა. ზ. ჭიჭინაძე ქარელის სახელწოდებითაც დაინტერესდა და ამასთან დაკავშირებით წერდა: „ამბობენ, რომ ქარელი ქარიანს ადგილს კი არ ნიშნავს, ეს როგორც ზოგიერთებს ჰგონიათ, არამედ ვითომც ქარელი ძველი ებრაული სიტყვა არისო“¹⁸². XIX—XX სს. მიჯნაზე ქარელში 400 სული ებრაელი ცხოვრობდა, ჰყავდათ ხახამი და ჰქონდათ სინაგოგა. ბატონყმობის გადაყარდნამდე ქარელის ებრაელთა დიდი უმრავლესობა ციციშვილების ყმები იყვნენ. ი. ჩორნი ხაზგასმით აღნიშნავდა ქარელის ებრაელების კეთილმოწყობილი ცხოვრების პირობებს: „ცხენიდან გადმოვყედი და ქარელის ისრაელების ჯამათის მეთაურებისა და ხელმძღვანელების ახლად აშენებულ დიდ მშვენიერ სახლში შემაცილეს... შევედი ლამაზად მორთულ სახლში, რომელიც ჩვენი შენობებივითაა ნაგები, იატაკზე ტახტებია გაწყობილი, ჩემთვის ლოგინი უკვე იყო გაშლილი, ზეწარგადაფარებული, ბალიშებით, საგსებით საუკეთესოდ, იქვე იდგა ორი სკამებშემოწყობილი მშვენიერი მაგიდა, ვერცხლის შანდლებითა და სანთლებით, ისე, როგორც ევროპულ ოჯახებშია მიღებული. საოცრება იყო პირდაპირ ყოველივე ამის ხილვა, სინათლე-წყვედიადივით არსებული განსხვავების აღმოჩენა ბრეთსა და ქარელს შორის“¹⁸³.

საყურადღებოა, აგრეთვე, ზ. ჭიჭინაძის მიერ აღწერილი (XX ს. დასაწყისი) ქარელელი ებრაელების ყოფა-ცხოვრების დონე, რომელიც, ალბათ, დიდად არ შეიცვლებოდა ფეოდალური ხანიდან და ხასიათდებოდა სიდუხჭირით. იგი, ი. ჩორნისაგან განსხვავებით, აღნიშნავდა: „ქარელის ებრაელი ლატაკია. იგი როგორც წვრილმან ვაჭრობას მისდევს, ისევე მეურნეობასა. სახლში მეტად მდბიოთ სცხოვრობენ, ცხოვრების წესები და ტანსაცმელი ჩვეულებრივია. სწავლის მხრით დაცემულნი არიან ისევე, როგორც ქართლის სხვა ებრაელთა შორის სუფევს დღეს... ცხინვალური ებრაელთა ცხოვრება ამათ ცხოვრებაზედ ბევრად მაღლა დგას. რაც ხანი გადის, მით ქარელის ებრაელთა რიცხვიც მცირდება“¹⁸⁴. ქარელელი ებრაელების ქართლის მნიშვნელოვან ქალაქებში — თბილისსა და გორში გადასახლება უკვე კარგა ხნის დაწყებული იყო.

182 ზ. ჭიჭინაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 60.

183 ი. ჩორნი, გვ. 144.

184 ზ. ჭიჭინაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 60.

ქუთაისი. ებრაელები ქუთაისში დიდი ხანია ცხოვრობენ. ზ. ჭიჭინაძის აზრით, „ქუთაისელ ებრაელთა თავი მოიკრიბეს მესხეთიდან და ქართლიდან“¹⁸⁵.

რუსი ელჩების — სტოლნიკი ტოლიჩანოვისა და დიაკი იევლევის მიხედვით, 1651 წ. ქუთაისში ცხოვრობდა 1000-მდე კომლი. ეს რიცხვი გაზვიადებული მეჩვენება. საეჭვოა, რომ მაშინ ქუთაისში ამდენი მოსახლე ყოფილიყო. ალექსი იევლევი ქუთაისელ ებრაელ ვაჭრებს ახსენებს სხვა ვაჭრებთან ერთად¹⁸⁶. მართალია, ქუთაისი XVII ს. შუა ხანებში ეკონომიურად საკმაოდ დაქვეითებული იყო, მაგრამ კვლავ აწარმოებდა ვაჭრობას საქართველოს სამეფო-სამთავროებთან და მეზობელ ქვეყნებთან. რუსი ელჩი აღნიშნავს, რომ „ქუთაისში ვაჭრები თურქეთიდან, სპარსეთიდან, აზოვიდან, თბილისიდან, გურიიდან, სამეგრელოდან ყოველგვარი საქონლით მოდიან, სხვადასხვა ხალხი თურქები, ებრაელები, სპარსელები, სომხები, აზოველები (მოდიან — ე. მ.) და მოაქვთ ირანული ხავერდები, ატლასები, აბრეშუმის ქსოვილები, აბრეშუმის ზოლებიანი ქსოვილები, ყალამქარი და ყოველგვარი თეთრი თუ ფერადი ფარჩა, მხოლოდ რუსეთზე უფრო იაფი არ არის. აქაურ ფულზე ჰყიდიან, ოქროს მონეტაზე, ფეიმეებზე (ტალერებზე), აბაზებზე და ბისტებზე. ოქროს ფული სავაჭრო მიმოქცევაში არ არის, მანეთად გადის, ფეიმკა ათშაურად, აბაზი ორ-ორ შაურიანად (ორი გრივნა), ბისტი კპეიკად (გროშად)“¹⁸⁷.

1822 წ. ზაფხულში იმერეთში იმოგზაურა საფრანგეთის კონსულმა საქართველოში — გამბამ. ის თავისი მოგზაურობის ჩანაწერებში აღნიშნავს, რომ ქუთაისში იმ დროს ცხოვრობდა 1600 მოსახლე, აქედან ნახევარს შეადგენდნენ ებრაელები, ხოლო მეორე ნახევარს — ქართველები, სომხები და რუსები¹⁸⁸.

მეორე ფრანგი კ. ფამენი 1838 წ. პარიზში გამოცემულ წიგნში მცირეოდენი ცვლილებით იმეორებს გამბას ცნობას. ფამენის თქმით, ქუთაისი, სხვა ძველი ქალაქების მსგავსად, იყოფოდა ძველ და ახალ კვარტალებად. ახალი ქალაქი აშენებული იყო დაბლობზე, მდ. რიონის მარცხენა ნაპირზე. აქვე იყო დიდი ბაზარი, სადც თითქმის ყველა

¹⁸⁵ იქვე, გვ. 63.

¹⁸⁶ ალექსი იევლევის 1650—1652 წწ. იმერეთის სამეფოში ელჩობის საანგარიშო აღწერილობა (მუხლობრივი აღწერილობა). რუსული ტექსტი, ხელნაწერების მიხედვით და ქართული თარგმანით გამოსცა ი. ცინცაძემ, თბ., 1969, გვ. 169.

¹⁸⁷ იქვე, გვ. 169—170.

¹⁸⁸ Camba, Voyage dans la Russie meridionale, I, Paris, 1826, p. 171.

დუქანი სომხებსა და იმერლებს ეკუთვნოდათ. ქალაქის მუდმივი მოსახლეობა 1800 სულამდე იყო. მის ნახევარს შეადგენდნენ სომხები, იმერლები და უცხოელები, ხოლო მეორე ნახევარი იყვნენ ებრაელები, რომელთაც თავიანთი კვარტალი ჰქონდათ და მისდევდნენ ხორბლით და სხვა სასოფლო პროდუქტებით ვაჭრობას¹⁸⁹.

დიუბუამ დაგვიტოვა თავისი საინტერესო დაკვირვება ქუთაისელ ებრაელ ვაჭარზე. აღნიშნავდა აგრეთვე, რომ ებრაელებს მთელი კვარტალი ეკავათ, მაგრამ ევროპელი, კერძოდ, პოლონელი ვაჭარი ებრაელისაგან განსხვავდებოდა. ისინი ამჟღავნებდნენ საოცარ მოხერხებულობას, მუშტარს ყვირილით უხმობდნენ, გამოირჩეოდნენ სიძუნწით და თავის თავზე მალალი წარმოდგენით, მაშინ, როდესაც ქართველი ებრაელი ვაჭარი სხვა ქუთაისელი ვაჭრების მსგავსად ხასიათდებოდა სიმშვიდით და წყნარი ბუნებით¹⁹⁰. ქუთაისის მოსახლეობის ძირითადი მასა ჩამბული იყო ვაჭრობაში, ხელოსნობასა და სოფლის მეურნეობაში. წვრილი ვაჭრობა თითქმის მთლიანად ებრაელების ხელში იყო¹⁹¹.

ქუთაისის მოსახლეობა სწრაფად მატულობდა. 1861 წ. ქალაქში ითვლებოდა 6589 მცხოვრები, ამ.თ.ჯ. 2160 სამხედრო მოსამსახურე იყო. მოსახლეობის უდიდეს ნაწილს უკვე ქართველები შეადგენდნენ. ებრაელებმა მეორე ადგილზე გადაინაცვლეს. შემდეგ მოდიოდნენ სომხები, რუსები, თურქები და ბერძნები¹⁹².

XIX ს. შუა ხანებში ყველაზე მჭიდროდ დასახლებული იყო ებრაელების და კათოლიკეების კვარტალები¹⁹³. ებრაელების უბანი მდებარეობდა და დღესაც მდებარეობს ქალაქის ცენტრთან ახლოს, მდ. რიონის მარცხენა ნაპირთან. მის მახლობლად გადიოდა გზები თბილისისა და გელათის მიმართულებით, როგორც ნაჩვენებია დიუბუა დე მონპერეს მიერ 1833 წ. შედგენილ ქუთაისის გეგმაზე. ებრაელების უბანი, ქალაქის სხვა უბნებისაგან განსხვავებით, მჭიდროდ იყო დასახლებული, მაშინ, როცა ქუთაისის მოსახლეობა უმთავრესად გაფანტულად ცხოვრობდა.

ზ. ჭიჭინაძის თქმით, ქუთაისის ებრაული მოსახლეობა მესხეთიდან და ქართლიდან მოსულები რომ იყვნენ და „ეს რომ ასეა, ამას ამტკი-

¹⁸⁹ C. Famin, *Reñon Caucasienne (Circassie et Géorgie), L'univers Histoire et description de tous les peuples*, Paris, 1938, p. 22.

¹⁹⁰ Дюбуа, с. 388.

¹⁹¹ ვ. ჯაოშვილი, ქუთაისი (ეკონომიკურ-გეოგრაფიული გამოკვლევა), გვ. 84.

¹⁹² იქვე, გვ. 87.

¹⁹³ იქვე, გვ. 90.

ცებს ის გარემოება, რომ ქუთაისის ებრაელნი 1850 წლამდე, როგორც კაცნი ისე ქალნი ქართულ (ქართლურ — ე. მ.) ტანსაცმლის ტარებას მისდევდნენ. ქალები იხურავდნენ თავსაკრავს, ლეჩაქს და სხვ., კაცები ატარებდნენ ქართულ (ქართლურ — ე. მ.) კაბას, ქოშებს და სხვანი¹⁸⁴. დიუბუაჲ ფიქრობდა, რომ ქუთაისელი ებრაელები წარმოშობით ახალციხიდან იყვნენ და მათ რამდენიმე (არ უთითებს კონკრეტულად რამდენი) სინაგოგა ჰქონდათ. სინაგოგები ღარიბული იყო: ამბიონის გარშემო იდგა რამდენიმე სკამი, შენობაში სინათლე იმდენად მცირე შედიოდა, რომ მუდმივად სიბნელე იყო. დიუბუა იქვე მიუთითებს, რომ ქუთაისის სინაგოგები ძალიან ჰგვანან ლიტვურს¹⁸⁵. 1835 წ. ერთი საბუთიდან ვიცით, რომ ქუთაისში 548 მცხოვრებზე იყო 2 სინაგოგა და 2 რაბინი¹⁸⁶. XIX ს. 30-იან წლებში სინაგოგასთან არსებობდა ვაყების დაწყებითი სკოლის მსგავსი დაწესებულება, სადაც წერა-კითხვას ასწავლიდნენ¹⁸⁷.

ქუთაისელ ებრაელებს, რამდენადაც ცნობილია, ჯერ კიდევ XIX ს. პირველ ნახევარში ჰქონდათ თლილი ქვისაგან აგებული ორი სინაგოგა. ქუთაისის ებრაელების სასულიერო წინამძღოლი — რაბინი ითვლებოდა მთელი ქუთაისის გუბერნიის რაბინად.

ქუთაისელი ებრაელების საქმიანობაზე დიუბუა მიუთითებს, რომ მათი უმრავლესობა მეწვრილმანე იყო: ყიდდნენ ძველმანებს, სხვადასხვა საქონელს ცვლიდნენ სოფლის მეურნეობის პროდუქტებზე. იმასაც აღნიშნავს, რომ არ უყვარდათ ფიზიკური შრომა და არ მისდევდნენ სოფლის მეურნეობას. ხშირად ნახავდით ბაზარზე გასული ქუთაისელი ებრაელი თავის სავაჭრო საქონელთან ფეხმორთხმული ბიბლიას რომ კითხულობდა ან ბავშვებს ებრაულ ენას ასწავლიდა. დიუბუა იქვე აღნიშნავს, რომ ებრაელები ყოველდღიურ ცხოვრებაში მხოლოდ ქართულ ენას იყენებდნენ¹⁸⁸.

ჩ ი ხ ო რ ი. „მოსახლენი არიან იმერნი, სომეხნი, ურიანი ვაჭარნი“¹⁸⁹.

¹⁸⁴ ზ. ქიქინაძე, გვ. 63—64.

¹⁸⁵ Дюбуа, II, с. 170.

¹⁸⁶ И. Данил. Ук. труд. I, с. 213.

¹⁸⁷ ე. ჯაოშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 84.

¹⁸⁸ Дюбуа, с. 387.

¹⁸⁹ ქ. ცხ., IV, გვ. 756.

ცხინვალში, მართალია, ცხინვალელი ებრაელი პირველად მოხსენიებულია 1392 წლის მცხეთის სიგელში²⁰⁰, მაგრამ ზ. კიკინაძემ გამოთქვა მოსაზრება, რომ ებრაელები აქ უხსოვარი დროიდან, ქართლში მოსვლისთანავე დასახლდნენ²⁰¹. ქართლში მოსვლისთანავე ებრაელების ცხინვალში დასახლება საეკვოდ მეჩვენება. ვფიქრობ, ისინი ცხინვალში უნდა გადასულიყვნენ მას შემდეგ, რაც ქრისტიანობა სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადდა და ამის შედეგად დაიშალა მცხეთელ ებრაელთა ხალხმრავალი თეზი. რადგან ეს პროცესი თანდათან ვითარდებოდა, ამიტომ სავარაუდოა ებრაელების დასახლება ცხინვალში, ისევე, როგორც აღმოსავლეთ საქართველოს მთელ რიგ პუნქტებში, მოხდა IV—V საუკუნეებში.

ცხინვალელი ებრაელების უმთავრესი საქმიანობა ვაჭრობა იყო, მაგრამ მათი ერთი ნაწილი სოფლის მეურნეობასაც მისდევდა. ისინი, ისევე როგორც სხვა მოსახლეობა, იყოფოდნენ სამეფო, სადედოფლო, სხვადასხვა ფეოდალების და ეკლესიის ყმებად. მაინც ძირითადად სეფტიცხოვლის ყმები იყვნენ.

როგორც დაპოვნებული საბუთებიდან ჩანს, XIV—XVIII საუკუნეებში ცხინვალში მრავალი ებრაელი ცხოვრობდა. 1770 წ. აპრილში შედგენილ ცნობაში, რომელიც ქართლ-კახეთის სამეფო კარზე თავად ანტონ მოურავოვისათვის გადასაცემად არის შედგენილი და ასახავს ქვეყნის მოსახლეობის რაოდენობას და მის ეროვნულ შემადგენლობას, სამეფოს შემოსავალს და სამხედრო პოტენციალს, ნათქვამია: „ქ. არის ქალაქი ცხილვანისა და ამას შინა მკვიდრობენ მართლმადიდებელნი ქართველნი, სომეხნი და ურიანი, ხიზნით, კომლი შვიდასი“²⁰².

ცხინვალში ებრაელთა რაოდენობაზე შედარებით ზუსტ ცნობას გვაწვდის XVIII ს. მეორე ნახევრის მოსახლეობის აღწერის დავთარი. იმ დროს ცხინვალში ცხოვრობდა 33 კომლი სომეხი და 22 კომლი ებრაელი²⁰³. სავარაუდოა, რომ აღწერის დავთარში შეიტანეს მხოლოდ ის კომლები, რომლებიც სახელმწიფო გადასახადების გადახდელნი იყვნენ. ალბათ, ნაჩვენები არ არის ღარიბი ებრაელების კომლები. ცხინვალში 1870 წლის დემოგრაფიულ ვითარებაზე საინტერესო ცნობა დაგვიტოვა ი. ჩორნიმ. იგი წერს: „ამ ქალაქის მცხოვრებნი არიან ებრაელები, სომეხები, ქართველები და ოსები ასე 5—6 კომლი,

²⁰⁰ თ. ჟორდანია, *ქრონიკები...*, II, ტფ., 1897, გვ. 197.

²⁰¹ ზ. კიკინაძე, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 59.

²⁰² ვ. მაქარაძე, *დასახ. ნაშრომი*, გვ. 547.

²⁰³ ხელნაწ. ინსტიტუტი, Hd-1606.

მაგრამ აქაური სტარშინას თქმით, ის 6 ოსური კომლი ვალდებულია დასტოვოს ცხინვალი, რადგან არა აქვთ საკმარისი ადგილი, მთავრობას სთხოვეს სხვა ადგილი მისცეს ცხინვალის მახლობლად²⁰⁴.

ცხინვალის ებრაულმა მოსახლეობამ საგრძნობლად იმატა XIX ს. მეორე ნახევარში სხვადასხვა ადგილებიდან გადასახლებულთა ხარჯზე. მატება რომ მნიშვნელოვანი იყო კარგად ჩანს იმავე საუკუნის 30-იანი წლების ერთი ცნობიდან. გერმანელი მოგზაური და მეცნიერი კარლ კოხი აღნიშნავდა, რომ ცხინვალელ ებრაელებს ერთი უბადრუკი სინაგოგა ჰქონდათ²⁰⁵, რაც ადგილობრივი მრევლის სიმცირის მაჩვენებლად უნდა მივიჩნიოთ. მ. ცოტნიაშვილის აზრით, „სომხები და ებრაელები ცხინვალს უფრო მეტად იმიტომ უნდა მიჰყვებოდნენ სავაჭროდ, რომ ამ მიმართულებით, ცხინვალს მოხერხებული გეოგრაფიული მდებარეობის გამო, უაღრესად ფართო გასაქანი ჰქონდა. ეს კი გამოიხატებოდა იმაში, რომ ცხინვალს ესაზღვრებოდა როგორც ხე-ტყით, მეცხოველეობის პროდუქტებით მდიდარი მთის ზონის ადგილები, ისე ვაკე, სადაც მევენახეობა, მემინდვრეობა, მებაღეობა იყო განვითარებული. ამ მიდამოების მოსახლენი ცხინვალთან მჭიდრო კავშირში იმყოფებოდნენ, აქ ჩამოდიოდნენ მათ მიერ წარმოებული სასოფლო-სამეურნეო პროდუქტების სარეალიზაციოდ და საჭირო სავნების შესაძენად“²⁰⁶.

ცხინვალელი ებრაელების საკუთრობაზე და მათ როლზე მიუთითებს ისიც, რომ 1860—1870-იანი წლების ცნობების მიხედვით მათ თავიანთი მცირე ბაზარიც კი ჰქონდათ, განცალკევებით ქართველებისა და სომხების დიდი ბაზრისაგან. იგი ქალაქის გალავნის გარეთ მდებარეობდა²⁰⁷ და ებრაელთა უბანს ეკვროდა²⁰⁸. როგორც ითქვა, ცხინვალში მეორე ბაზარიც (დიდი ბაზარი) იყო, სადაც ძირითადად ქართველები და სომხები ვაჭრობდნენ, მაგრამ სომეხი ვაჭრები ებრაელთა ბაზარში მაინც იჭრებოდნენ და თავიანთ საქონელს ასაღებდნენ²⁰⁹.

²⁰⁴ ი. ჩოჩია, გვ. 200.

²⁰⁵ K. Koch, Reise durch Russland nach dem Kaukasischen Isthmus in den Jahren 1836, 1837 und 1838, Stuttgart, 1843. S. 61.

²⁰⁶ მ. ცოტნიაშვილი, ცხინვალის ისტორია, ცხინვალი, 1986, გვ. 136.

²⁰⁷ მეზაერის წერილებიდან, გაზ. „დროება“, 1872, № 25, გვ. 4.

²⁰⁸ იოსებ ეფენიაშვილი, „დროების“ კორესპონდენცია, 1867, № 42.

²⁰⁹ მეზაერის წერილებიდან, გაზ. „დროება“, № 25, გვ. 4.

საუარაუდოა, რომ ებრაელების ბაზარი გვიან შეიქმნა, რადგან XIX ს. 10-იან წლებში ი. კლაპროთი ცხინვალში მხოლოდ ერთ ბაზარს ასახელებს²¹⁰.

ცხინვალელი ებრაელები ცნობილი იყვნენ თავიანთი საეკერო საქმიანობით. ამის პარალელურად მისდევდნენ სოფლის მეურნეობასაც. ისინი, მართალია, ძირითადად წვრილმანით მოვაჭრენი იყვნენ, მაგრამ მათ შორის იყვნენ ისეთებიც, რომლებიც საზღვარგარეთ (ირანში, თურქეთში) დაიარებოდნენ, გაქონდათ ადგილობრივი ნაწარმი და შემოჰქონდათ უცხოური საქონელი. როგორც ზ. ჭიჭინაძე გადმოგვცემს, ცხინვალელ ვაჭარ ებრაელებს დიდად მტრობდნენ გრიგორიანი ვაჭრები, რადგან პირველნი საქონელს ყოველთვის იაფად ჰყიდდნენ და, ბუნებრივია, გრიგორიან ვაჭრებს კონკურენციას უწევდნენ. „საზოგადოთ უნდა ითქვას, — დაასკვნის ზ. ჭიჭინაძე, — რომ ცხინვალის ქართველი ებრაელნიც ღატაკათ სცხოვრობენ. ცხინვალის ებრაელნი საბატონო ყმებთ გარეშე მცხეთის ტაძარსაც ეკუთვნოდნენ ყმებათ... ყმათა რიცხვი 80 კომლამდე ყოფილა“²¹¹.

ც ხ უ მ ი. შუა საუკუნეების ამ მნიშვნელოვან საეკერო ქალაქში ებრაელები დიდი ხნის წინათ უნდა დასახლებულიყვნენ, ისევე, როგორც შავიზღვისპირა სხვა ქართულ ქალაქებში. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ საქართველოს შავიზღვისპირა ქალაქებში ებრაული მოსახლეობა გაჩნდა საქართველოს შიდა რაიონებიდან და ბიზანტიიდან გადმოსახლების შედეგად. პირველი ცნობა ცხუმელ ებრაელებზე გვხვდება ცხუმის კათოლიკე ეპისკოპოსის პეტრე გერალდის მიერ 1330 წ. ინგლისში გაგზავნილ წერილში. ეპისკოპოსი წუხს იმის გამო, რომ კათოლიკეები, რომლებიც ძირითადად უცხოელები — გენუელები იყვნენ, განიცდიან შევიწროებას მართლმადიდებელი ქართველებისაგან, რომელთაც მხარს უჭერენ მუსლიმანები და ებრაელები²¹².

ებრაელების და მუსლიმანების გამოსვლა ქართველებთან ერთად გენუელების წინააღმდეგ, პოლიტიკური და რელიგიური მიზეზების გარდა, განპირობებული უნდა ყოფილიყო საეკერო-ეკონომიკური

²¹⁰ J. von Klaproth. Reise in den Kaukasus und nach Georgien (1807—1808). Enthaltend ein vollständige Beschreibung der Kaukasische Länder und ihrer Bewohner, B. II, Halle-Berlin, 1812, S. 13.

²¹¹ ზ. ჭიჭინაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 60.

²¹² ე. შამხისთვალის შვილი, ოდიშის ისტორიიდან. თსუ შრომები, ისტორია, არქეოლოგია, ხელოვნებათმცოდნეობა, ეთნოგრაფია, № 310, თბ., 1992, გვ. 56.

მიზეზებითაც. ცხუმის ვაჭრობა ძირითადად გენუელების ხელში იყო. გერმანელი მეცნიერის ვ. ჰეიდის თქმით, ცხუმი აღნიშნულ პერიოდში, ერთ-ერთ მტკიცედ ნაგებ ციხესიმაგრეს და, იმავე დროს, კავკასიის შავიზღვისპირა ქვეყნებისათვის უმნიშვნელოვანეს „საქონლის საწყობს“ წარმოადგენდა²¹³. მაშასადამე, ცხუმელი ებრაელები, დაინტერესებულნი თავიანთი სავაჭრო კონკურენტების, გენუელების აფხაზეთიდან გაძევებით, მართლმადიდებელი ქართველების გვერდით დადგნენ გენუელების წინააღმდეგ რელიგიური მოტივით დაწყებულ ბრძოლაში. ფეოდალური ხანის ცხუმელ ებრაელებზე სხვა წყაროები არ გავაჩნია.

წილკანი. სავარაუდოა, რომ ებრაელები ცხოვრობდნენ უძველეს და დიდი ისტორიული წარსულის მქონე ამ სოფელში, მცხეთის მახლობლად. წილკანში ებრაელების დასახლება უნდა მომხდარიყო ანტიკურ ხანაში. მაგრამ ამის შესახებ ცნობები არ გავაჩნია. მხოლოდ XVIII ს. 70-იანი წლების აღწერის მასალებში, წილკანის სხვა მოსახლეობასთან ერთად, დასახელებულნი არიან ებრაელებიც²¹⁴.

ქალა-ტყე (სოფელი ზესტაფონიდან 10 კმ-ზე). ვახუშტის თქმით, XVIII საუკუნეში იქ „არიან მოსახლენი ვაჭარნი სომეხნი და ურიანი და ვაჭრობენ“²¹⁵. ირკვევა, რომ იქაური ებრაელები (ძნელი სათქმელია, ყველა თუ მათი ერთი ნაწილი) ეკუთვნოდნენ კაცხის ეკლესიას²¹⁶. 1610—1630 წლებით დათარიღებული ერთი საბუთის მიხედვით, გულბუდახ ჩხეტიძის ქალმა და მისმა შვილმა პაატა აბაშიძემ კაცხის მაცხოვრის მონასტერს საალაპედ შესწირეს 6 გლეხი. მათ შორის იყო ქალა-ტყეში მოსახლე „ურია იოსებაი“²¹⁷.

ხოტევი. ვახუშტი ბატონიშვილის თქმით, „სახლობენ აქა ურიანი და ვაჭრობენ“²¹⁸. ხოტევი მდებარეობს ამბროლაურის რაიონში, ამბროლაურიდან 10 კმ-ზე და წყაროებში პირველად იხსენიება XI საუკუნეში. იგი მნიშვნელოვანი სავაჭრო პუნქტი იყო იმერეთსა და ქვემო რაჭის დამაკავშირებელ გზაზე. ყურადღებას იპყრობს ვახუშტი ბატონიშვილის ნათქვამი: „ხოტევი... და სახლობენ აქა ურიანი ვაჭარნი და ვაჭრობენ“. მაშასადამე, XVIII ს. პირველ ნახევარში ხოტევი ძირითადად ებრაელები ცხოვრობდნენ.

²¹³ W. Heyd, Geschichte des Levantehandels im Mittelalter. II, Stuttgart. 1879, S. 392.

²¹⁴ ქსდ, II, გვ. 420, № 120.

²¹⁵ ქ. ცხ., IV, გვ. 756.

²¹⁶ სტია, ფონდი 230, წიგნი 16, საბ. 458.

²¹⁷ საისტორიო კრებული, III, გვ. 52.

²¹⁸ ქ. ცხ., IV, გვ. 764.

ჯ ა ფ ნ ი ა უ რ ი (იშერეთში?). აქ მცხოვრებ ებრაელზე ან ებრაელებზე ვიცით 1733 წლის ნასყიდობის წიგნიდან, მიცემული როსტომ და დავით ჩხეიძეების მიერ ურიაყოფილის-შვილ ყობიასა და მის ეფ აბრამასადმი. ჩხეიძეებმა მათ მიყიდეს ჯაფნიაურში „ურების ნასახლარი“²¹⁹. საბუთიდან არ ჩანს სად ცხოვრობდნენ თვით ურიაყოფილის-შვილები. მათ 1749 წ. იყიდეს აგრეთვე მიწა გორათში, სადაც გადასახლდნენ კიდევ (იხ. გორათი). არც ის ჩანს, „ურების ნასახლარი“ უკანასკნელი ნაშთი იყო ჯაფნიაურში ებრაელების სახლობისა თუ კიდევ ცხოვრობდნენ.

ჯ ი უ ტ - მ ა ლ ა. ამ სახელის უბანი იყო ჯავახეთის ანტიკურ ქალაქ წუნდაში, რომელიც მდებარეობდა მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე (ახლანდელი ასპინძის რაიონის სოფ. ნაქალაქევისა და მის მიმდებარე ტერიტორიაზე). ლეონტი მროველის მიხედვით, წუნდა დააარსა ლეონდარულმა გმირმა ჯავახოსმა. იგი ერთ-ერთი იმ ქალაქთაგანია, რომელიც ალექსანდრე მაკედონელს დახვედრია ქართლში. ფარნავაზ I-ის რეფორმების დროს (ძვ. წ. III ს.) ერისთავის რეზიდენციად გადაიქცა და სამეფო კარის საზაფხულო სადგომსაც წარმოადგენდა. წუნდა მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა ქვეყნის ეკონომიკურ ცხოვრებაში. იგი მდებარეობდა ბიზანტიიდან ქართლისაკენ მიმავალ გზაზე. X საუკუნისათვის წუნდა თანდათან დაქვეითდა და ჯავახეთის ცენტრი თმოგვის ციხეში გადაიტანეს.

წუნდა იყოფოდა უბნებად, მისი ერთ-ერთი უბანი იყო ჯიუტ-მალა, რაც ლ. ჭილაშვილის ვარაუდით, ნიშნავს ებრაელთა უბანს. „ჯიუტ“ იგივე არაბული ჯიუჰუდ-იეჰუდია, რაც ებრაელს უნდა ნიშნავდეს, ხოლო „მალა“ („მანა“) უბანს. ამგვარად, „ჯიუტ-მალის (ურიათუბნის) სახით, საქმე გვაქვს წუნდაში ცალკე უბნის არსებობის ნაწილობრივ დამოწმებასთან“²²⁰.

თუ გავითვალისწინებთ, რომ ანტიკური და ადრეშუასაუკუნეების წუნდა ჯავახეთის ყველაზე მნიშვნელოვანი ეკონომიკური და სტრატეგიული პუნქტი იყო, მასში ხალხმრავალი ებრაული თემის არსებობა, რომელიც სხვა ანტიკური ქალაქების მსგავსად, ცალკე უბნის სახით იქნებოდა წარმოდგენილი, რა თქმა უნდა, დასაშვებია. ამის ერთ-ერთი, მაგრამ მტკიცე საბუთია ტოპონიმი ჯიუტ-მალა.

²¹⁹ სცოა, ფონდ. 229, დავთ. 48, საბ. 44.

²²⁰ ლ. ჭილაშვილი, ქალაქები ფეოდალურ საქართველოში, I, თბ., 1968,

ეგრელები და ქართლის გაქრისტიანება

ქართული საისტორიო წერილობითი წყაროები განსაკუთრებულ ადგილს მიუჩენს ეგრელებს ქართლის გაქრისტიანების საქმეში. ჩანს, რომ ქართველ ეგრელებს მჭიდრო კავშირი ჰქონდათ ქრისტიანობის კერასთან — იერუსალიმთან, სადაც მტრებისაგან ჩაგრული ეგრელები დიდი ხნის განმავლობაში ეძებდნენ ძალას სამშობლოს გასათავისუფლებლად. მაგრამ ურიცხვი და ძლიერი მტერი, განსაკუთრებით უკანასკნელი — რომის იმპერიის სახით, ადგილს აღარ ტოვებდა ეგრელთა ცნობიერებაში რეალური განმათავისუფლებელი ძალისათვის. დიასპორაში მცხოვრები ეგრელები, ხილული თუ უხილავი ძაფებით, დაკავშირებულნი ისტორიულ სამშობლოსთან, მუდმივად აღავლენდნენ ვედრებას მისი იკათავისუფლებისა და აყვავებისათვის. ლეთისაგან მოვლენილი მხსნელის იდეა სულ უფრო ღრმად იდგამდა ფესვს ეგრელთა ცნობიერებაში, მიუხედავად იმისა, თუ სად ცხოვრობდნენ ისინი. ამიტომ, რელიგიურ-სოციალური თვალსაზრისით, იესო ეგრელებს მოევლინა, როგორც ჰუმანიზმისა და სიკეთის გამომხატველი.

ქართველი ეგრელები მუდმივად საქმის კურსში იყვნენ იერუსალიმში მიმდინარე პოლიტიკურ-რელიგიური მოვლენებისა, რაც კარგად აისახა „მოქცევაჲ ქართლისაჲში“. საქართველო-პალესტინის კონტაქტებზე ახ. წ. დასაწყისში ლაპარაკობს სიღონია, აბიათარის ასული: „ოდეს იგი მეფობდა ჰეროდე (ისრაელში — ე. მ.) და მოგუესმა აქა (ქართლში — ე. მ.), ვითარმედ სპარსთა იერუსალმში დაიპყრესო, გლოვისა წიგნი მოეწერა ყოველთა ურიათა მომართ ქართლისათა... ვითარმედ: „ათორმეტნი მეფენი მოვიდესო დაპყრობად ქუეყანასა ჩუენისა“¹. აჲ ცნობამ, რა თქმა უნდა, დიდი შეშფოთება გამოიწვია. მაგრამ განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს ერთი ფრაზა, ნათქვამი იმავე სიღონიას მიერ: „და ყოველნი შეიძრნეს სივლტოლით შეწევნად

¹ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წ. I (V—X სს.), თბ., 1963, გვ. 126. შემდეგში „მოქცევაჲ“.

მათა“. ჩანს, რომ ქართველმა ებრაელებმა, გაიგეს რა იერუსალიმზე მტრის თავდასხმა, განიზრახეს დაუყოვნებლივ დახმარებოდნენ გაჭირვებაში ჩავარდნილ მოძმეებს. მაგრამ მცირე ხნის შემდეგ „მოიწია სხუად ღალატისი ნუგეშისცემისად იერუსალიმით ყოველსა ქუეყანასა“, რის გამოც ქართველმა ებრაელებმა ხელი აიღეს დასახმარებლად წასვლის განზრახვაზე. მაგრამ ამ საინტერესო ფრაზაში ყურადღებას იქცევს ერთი მომენტი. ჩანს, იმ დროს საქართველოდან პალესტინაში წასვლა არ იყო ძნელი. ამას კი განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა საქართველო-პალესტინის კულტურულ-რელიგიური ურთიერთობისათვის იმ შორეულ წარსულში. სწორედ ებრაელები იყვნენ გზის გამკვალავნი საქართველო-პალესტინის ურთიერთობისა, რამაც უდიდესი გავლენა მოახდინა ქართული ქრისტიანული კულტურის შემდგომ განვითარებაზე და ამაში მნიშვნელოვანი როლი ქართველმა ებრაელებმა შეასრულეს.

იმავე „მოქცევაჲდან“ ვიცით, რომ ჰეროდეს დროს შემავფოთებული წერილები მიიღეს „მცხეთელთა მკვდრთა, ბოდელთა მღვდელთა, კოდის წყაროველთა მწიგნობართა, და სობის-კანანელთა თარგმანთა“. შემდეგშიც, როდესაც მაცხოვრის დასჯაზე დასასწრებად წავიდნენ საქართველოს ებრაელთა თემების წარმომადგენლები, ნათქვამია, რომ წავიდნენ ოთხნი და მათი სახელებიც ცნობილია. ესენი იყვნენ: ელიოზ მცხეთელი, ლონგინოზ კანისელი, თალენავ და მისაელი². დასადგენია ვინ რომელი კუთხიდან იყო. ვფიქრობ, ისინი ზემოდასახელებული ოთხი თემიდან უნდა ყოფილიყვნენ, თითო თემიდან თითო. ელიოზის საკითხი გარკვეულია. ის იყო მცხეთიდან. ლონგინოზ კანისელი (ლეონტი მროველთან — ლონგინოზ კარსნელი), ალბათ, სობის-კანანელთა წარმომადგენელი იყო, ზოლო თალენავ და მისაელი ბოდბელთა და კოდის-წყაროელთა.

წყაროები იმის თქმის საფუძველს იძლევა, რომ საქართველოდან იერუსალიმს წასული დელეგაციის ხელმძღვანელი ელიოზი იყო. ჭერ ერთი, იგი მცხეთის, ქართლის დედაქალაქის ებრაელთა ძლიერ თემს წარმოადგენდა, მეორეც, „მოქცევაჲს“ ავტორი შემთხვევით არ უნდა აღნიშნავდეს ელიოზის ასაკოვნებას. რა თქმა უნდა, არც ის არის შემ-

² „მოქცევაჲ“, გვ. 126.

თხვევითი, რომ მებისტორიებმა მის სახელს დაუკავშირეს ქრისტეს კვართის ჩამოტანა ქართლში და მთელი რიგი სხვა მომენტებიც³.

უაღრესად მნიშვნელოვანია, რომ შემატყუანენი ებრაელებს მიაწერენ ქრისტიანებისათვის ისეთი მნიშვნელოვანი რელიქვიის მოტანას, როგორიც ქრისტეს კვართია. ამასთან დაკავშირებით წყაროები შემდეგს გვაძეცვობს: ზემომოთხრობილი ამბის შემდგომ ოცდაათი წლისა (ქრისტეს დაბადებიდან) მღვდელმა ანამ იერუსალიმიდან გამოუგზავნა წერილი სიდონიას პაპას (მამის, აბიათარის მხრიდან) ოზიიას. იერუსალიმიდან აცნობებდნენ, რომ სრულსაკოვან იესოს მრავალი მიმდევარი გაუჩნდა, რამაც დიდი სოციალური და რელიგიური ძვრები გამოიწვია. ქრისტეს მიმდევართა შორის იყო ოზიიას „მამის დედის ძმა ელიოს“. მეფე პეროდემ გამოსცა ბრძანება: „ყოველთა ძეთა ისრაელისათა, გაბნეულთა ყოველსა ქუეყანასა იხილეთ ერთი ღმერთი და იჯულებთ და ისმინეთ ერთი შჯული. და ისწავლეთ ერთი სიტყუაი მოსესი, რომელი თქუა: „რომელმან ქუეყანასა ზედა თქუას ღმერთად თავი თესი, ძელსა დამოეკიდნ“⁴. ანა მღვდელი იქვე აცნობებდა, რომ გამოჩნდა კაცი, სახელათ იესო, რომელიც თავის თავს აცხადებდა ღვთის შვილად, რაც იმას ნიშნავს, რომ თვითონაც ღმერთია. ღმერთისა და მოსეს მცნებიდან გამომდინარე, იესო სიკვდილით უნდა დაისაჯოს. ამიტომ ანა მღვდელი მოუწოდებს ყველა ერთმორწმუნე ებრაელს, რომ მათ თავი მოიყარონ იესოს გასამართლებასზე და დასჯაზე. ქართლიდან მრავალი ებრაელი წავიდა იერუსალიმს. ოთხი მათგანის სახელი ცნობილია.

გამგზავრების წინ ელიოზს დედა შეევედრა: მიუხედავად იმისა, რომ ელიოზი ვალდებული იყო დამორჩილებოდა „წოდებასა მეფისასა და წესსა შჯულისასა“, მას მხარი არ უნდა დაეჭირა იესოს დასჯის განსრავისათვის. ნათქვამიდან გამომდინარე, შეიძლება დავასკვნათ, რომ ქრისტეს იდეებს უკვე იცნობდნენ საქართველოში. უკვე იყვნენ პირველი პროზელიტები ებრაელთა შორის. ამის დამადასტურებელია ელიოზისა და სხვა ქართველი ებრაელის მიერ წამოღება ქრისტეს კვართისა, რომელიც, როგორც „მოქცევაჲს“ ავტორი ამბობს, „ხუდა

---

³ თეიმურაზ ბატონიშვილის მიხედვით. (ცნობილი არაა რომელ წყაროებს ეყრდნობა), ელიოზი წინათაც ყოფილა იერუსალიმში და ფილიპე მოციქულის კარგი მეგობარიც ყოფილა. სწორედ ფილიპეს მეშვეობით გაუცნია იესო ქრისტეთეიმურაზ ბატონიშვილი, ისტორია დაწყებითგან ივერიისა, ესე იგი გიორგიისა რომელ არს სრულიად საქართველოსა, სპბ, 1848, გვ. 437.

ამას ქუეყანასა წილით⁶. მათეს სახარებაში ვკითხულობთ: „და როცა ჭეარს აცეს, წილი ყარეს და გაიყვეს მისი სამოსი, რათა აღსრულდეს თქმული წინასწარმეტყველის მიერ, რომელიც ამბობს: „გაიყვეს ჩემი სამოსი ერთმანეთში და ჩემს კვართზე იყარეს წილი“⁷.

ისმება კითხვა: რატომ ზედა წილად კვართი საქართველოს? მხოლოდ შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ იერუსალიმს მისულმა ქართველმა ებრაელებმა ჭეროვნად დაუმტკიცეს ადგილობრივ და სხვადასხვა ქვეყნებიდან იერუსალიმს თავმოყრილ ქრისტეს მიმდევრებს თავიანთი ღრმა ცოდნა და ერთგულება იმ იდეებისადმი, რომლისთვისაც ეწამა მაცხოვარი. ღრმა, მიმნიშნებელი აზრით არის დატვირთული სიტყვა „წილთხედობა“. ჩანს, რომ იერუსალიმში ქრისტეს ჭვარცმის შემდეგ, მის მიმდევრებს, რაღაც კრების მსგავსი ჰქონდათ, სადაც გაირკვა, რომელი ქვეყნიდან ამოსულებმა რა წვლილი შეიტანეს მაცხოვრისათვის მძიმე სასჯელის აცილების საქმეში. გამართულმა პაექრობამ ყველა დაარწმუნა, რომ სტუმრები საქართველოდან გამოირჩეოდნენ თავიანთი განსწავლულობითა და გამბედაობით. შეიძლება ამ გარემოებამ განაპირობა ის ფართო ასპარეზი, რომელიც ქართველებმა მოიპოვეს პალესტინაში და თვით იერუსალიმში საქართველოში ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადების შემდეგ.

ნიშანდობლივია ის მწუხარება, რაც ქართლში განიცადა ზოგიერთმა ებრაელმა ქრისტეს ჭვარცმის გამო. ელიოზის დედას მცხეთაში „ესმა კმაი, ოდეს პასანიკმან (მცველი, მსახური — ე. მ.) ჭუარსა ზედა სამკუალსა (ლურსმანი — ე. მ.) დასცა კუერი (ჩაქუჩი — ე. მ.) მკედლისაი იერუსალმს... იკრჩხილნა (მეკეილა — ე. მ.) მწარედ დედაკაცმან მან და თქუა: „მშვიდობით, მეფობაო ჰურიათაო, რამეთუ მოკალთ თავისა მაცხოვარი და მესნელი და იქმენით ამიერითგან მტერ შემოქმედისა. ვაჲ თავსა ჩემსა, რომელ არა წინარე მოკუედ. რომელმცა ესე არღარა სმენილ იყო, და არც კინი უკუანაჲსრე დავრჩი, რომელმცა მეხილვა ნათელ გამობრწყინებული წარმართთა ზედა და დიდებაჲ ისრაჴლისი“⁷. ამ სიტყვებით განუთქვია სული ელიოზის დედამ.

ელიოზის დედის თავგადასავალი, რომელიც ქართულ წყაროებშია ჩართული, ქართველ ებრაელთა შორის მესიანისტური ტენდენციების

⁶ „მოქცევაჲ“, გვ. 127—128.

⁵ იქვე, გვ. 129.

⁶ მათე, 27, 35.

⁷ „მოქცევაჲ“, გვ. 128—129.

არსებობაზე მიუთითებს, ელიოზის დედა პალესტინის მოვლენებს, რომლებიც დაკავშირებულია იესოს ჭვარცმასთან, წინასწარმეტყველთა სიმართლედ მიიჩნევის. გარდა ამისა, ის ფაქტი, რომ პალესტინელი ებრაელები საჭიროდ თვლიან საქართველოს ებრაელების ჩარევას მოვლენათა განვითარების ხასიათსა და წარმართვაში, მიუთითებს ერთი მხრივ, ქართველი ებრაელების რელიგიურ-იდეოლოგიურ წონასა და მნიშვნელობაზე, მეორე მხრივ კი საქართველოში არსებულ ძლიერ იუდაურ-ქრისტიანულ სინკრეტულ ტენდენციებზე. ლეონტი მროველი გადმოგვცემს: „და შემდგომად ამისა, ვითარ გარდაცდეს წელნი ოცდაათნი, მოვიდეს მოციქულნი ურიათა იერუსალიმით ურიათა თანა მცხეთელთა, ვითარმედ: „რომლისათვის იგი მოვიდეს მოგუნი და შეწირეს ძლუენი, აღზრდილ არს იგი და იტყვს თავსა თვსსა ძედ ღმრთისა. და აწ წარმოგვევლენიან ჩუენ მოციქულნი ყოველთა თანა ურიათა, რათა მოვიდნენ მეცნიერნი სჯულისანი, და განვიკითხოთ და განვბრჭოთ მას ზედა. და აწ თქუენგანაც წარმოვიდენ მეცნიერნი სჯულისანი მანდით“⁸.

ელიოზმა კვართი მოიტანა მცხეთაში, სადაც შეიტყო ღელის გარდაცვალება. მას სხვა უბედურებაც ელოდა. მისი ერთადერთი და, შეეგება რა ცრემლით, გადაეხვია, ჩამოართვა ქრისტეს სამოსელი, გულში ჩაიკრა და სული განუტევა. მისი ასეთი უეცარი გარდაცვალების მიზეზი, როგორც სიღონია გვამცნობს, გამოწვეული იყო სამმაგი სიმწართ: „სიკუდილითა ღელისაჲთა, და უმეტეს ტკივილითა სიკუდილისა ზედა ქრისტესსა და სურვილითა მის სამოსლისაჲთა“⁹.

ამ ამბავს მცხეთაში დიდი შეშფოთება გამოუწვევია. მეფემ მოისურვა კვართის დაუფლება, მაგრამ ისეთი დიდი შთაბეჭდილება მოახდინა მასზე ელიოზის დის გარდაცვალებამ კვართით ხელში, რომ „შეშინდა და ვერ იკადრა“. ელიოზმა თავის და კვართთან ერთად დაკრძალა. საფლავი „არს მახლობლად ნაძვსა მის ლიბანით მიღებულისა და მცხეთას დანერგულისა“¹⁰.

საინტერესოა, სად დაიკრძალა ელიოზის და კვართთან ერთად? „მოქცევაჲში“ ნათქვამია, რომ ქართლში მოსული ნინო განმანათლებელი მრავალჯერ დაინტერესდა კვართის განსვენების ადგილით, მაგრამ ყოველთვის ბუნდოვან პასუხს იღებდა. კვართის დაფვლის შესახებ

⁸ ქ. ცხ., I, გვ. 36.

⁹ „მოქცევაჲ“, გვ. 129.

¹⁰ იქვე, გვ. 130.

სიღონიას თავის მამა აბიათარისგან სცოდნია, რომ ის ადგილი ორმაგი ძალით იყო შემოსილი: ქრისტეს კვართთან ერთად ოდესღაც იქ დაუმარხავთ ბიბლიური წინასწარმეტყველი ელიას „ხალენი“ (წამოსასხამი. „არს სხუაიცა ძალითა შემოსილი, მრჩობლი იგიცა, ხალენი ელიასი ამას ქალაქსა შინა“), საკურთხეველის ქვეშ, „ქვათა შინა უღბოლველად ვიდრე ჟამამდე მისა“¹¹. სიღონია შემდეგ ამბობს: წმ. ნინომ მრავალგზის სთხოვა, რომ აბიათარისაგან დაწვრილებით გაეგო ქრისტეს სამოსლის სამარხვო, რაზეც აბიათარი უპასუხებდა: „აქა არსო ადგილი სამარხვოა მისიო, რომელსა ენანი კაცთანი არ დადუმნენ გალობად ღმრთისა მიმართ მას ზედა არს ადგილი იგი...“. ე. ი. აბიათარის სიტყვებიდან გამომდინარე, ქრისტეს კვართის საფლავზე აღმართული ყოფილა ის სამლოცველო, სადაც გაშუდმებით გაისმოდა ღვთის სადიდებელი გალობა. მაშასადამე, წინასწარმეტყველი ელიას ხალენი და ქრისტეს კვართი ერთად ან ერთმანეთის მახლობლად იყო დამარხული, რაც განსაკუთრებით ზრდიდა, რელიგიური თვალსაზრისით, ადგილის მნიშვნელობას. მაგრამ, კონკრეტულად, სად უნდა ეძებნათ ეს სიწმინდენი, სად იყო მათი „სამარხვოა“?

„მოქცევაჲს“ დაწერის დროს, ძველმა მცხეთელებმა, ალბათ, იცოდნენ სად იდგა ზემოაღნიშნული სამლოცველო. ღვთისათვის მისი ლოკალიზება მხოლოდ ამ წყაროს მიხედვით, შეუძლებელია. როგორც ჩანს, იგი უკვე უცნობი იყო ლეონტი მროველის დროინდელი მცხეთელებისთვისაც. ლეონტი „მოქცევაჲსაჲს“ ციტირების შემდეგ („ენანი კაცთანი არა დადუმნენ გალობად ღმრთისა მიმართ“) ამბობს: „ხოლო სახლი ელიოზისი იყო ქალაქის დასავლით, წილ მოგუთა, ჳიდსა ზედა“¹². რა თქმა უნდა ლეონტი შემთხვევით, უმიზნოდ არ გვამცნობს ელიოზის სახლის მდებარეობას. ამ ნაგებობის სარდაფში, რომელიც აქლამის ფუნქციასაც ასრულებდა, ელიას ხალენთან ერთად დამარხული იყო ქრისტეს კვართი. ეს შენობა ასრულებდა „მცირე ბაგინის“, ე. ი. მცირე სინაგოგის ფუნქციასაც გარკვეული დროის განმავლობაში.

აბიათარის დროისათვის „მცირე ბაგინი“ უძველესი ნაგებობა, სულ ცოტა სამსაუკუნენახევრისა მაინც იყო. ამ შენობაში ოდესღაც, I ს. პირველ ნახევარში, ცხოვრობდა აბიათარის წინაპარი, ქრისტეს გასაწართლების მოწმე და მცხეთაში მისი კვართის ჩამომტანი ელიოზი.

¹¹ „მოქცევაჲ“, გვ. 130.

¹² ქ. ცხ., I, გვ. 301.

როგორც ჩანს, ეს შენობა სინაგოგის ფუნქციასაც ასრულებდა. იგი, იმავე დროს, ებრაელთათვის „სამარხეოიც“ იყო¹³. „სამარხეოს“ განმარტება მოგვცეს ზ. კიკნაძემ და თ. მირზაშვილმა. მათი აზრით, სინაგოგის ზედწოდება „სამარხეო“ გასაგები გახდება თუ გავითვალისწინებთ სინაგოგებში მიღებულ წესს, რომლის მიხედვითაც ხმარებიდან გამოსული თორის გრაგნილებს, ღვთის სახელის შემცველ ნაწერებს ან სხვა სარიტუალო საგნებს ინახავდნენ ან მარხავდნენ საგანგებო სათავსებში, რომელიც ელინისტური ხანიდან მოყოლებული არსებობდა ყველა სინაგოგაში. რაკი „მცირე ბაგინს“ ეწოდებოდა „სამარხეო“ ეს იმას უნდა ნიშნავდეს, რომ აღნიშნულმა ნაგებობამ თავისი სიმცირის გამო დაკარგა თავდაპირველი ფუნქცია და მხოლოდ რელიგიური ნაწერებისა და ნივთების შესანახ ადგილად დარჩა¹⁴.

დასახელებულ მკვლევრებს „მცირე ბაგინის“ ზედწოდებულების „სამარხეოს“ განმარტებაში კი დავეთანხმები, მაგრამ, ჩემი აზრით, ეს სახელი ფუნქციონალური ცვლილების შედეგი არ უნდა იყოს, არამედ მას თავიდანვე ერქვა, რადგან, როგორც ითქვა, იმ ადგილას, გადმოცემის თანახმად, რამდენიმე საუკუნის უკან უკვე იყო დამარხული ელიის წამოსასხამი და ქრისტეს კვართი. ამიტომ უნდა დარქმეოდა „მცირე ბაგინს“ „სამარხეო“.

ხატოვნად არის აღწერილი ბაგინის მდებარეობა და მისი არქიტექტურული სახე. აპიათარის თქმით, ბაგინი იდგა ქალაქის განაპირას, „ველსა თეინიერ ნაშენებსა“ და მას არაფერი ჩრდილავდა გარდა „ზე იგი კილამოა“¹⁵, რომელი დგა კარსა ზედა ბაგინისასა, რომელი განაშუენებდა ადგილსა მას, რამეთუ გარდაეთხნეს რტონი მისნი ყოველსა მას სტოვასა ბაგინისასა¹⁶. სტოვა, იგივე სტოა, ანტიკურ არქიტექტურაში იყო გრძელი გალერეა-პორტიკი, რომლის ერთ-ერთ გრძივ მხარეს გასდევდა სვეტების ერთი ან ორი მწკრივი, ხოლო მეორე მხარეს --- კედელი. „სტოა, დიპლოსტოა (ორმაგი სტოა) აქ სინაგოგის ერთ-ერთი სახელწოდებაა, რაც მოწმობს სინაგოგური შენობების კავშირს ელინისტური ხანის არქიტექტურასთან. როგორც ჩანს, იერუსალიმის ტაძარი, რომელიც დაანგრიეს რომაელებმა 70 წელს, ამავე ხუროთმოძღვრული ტიპისა იყო... ამრიგად მცხეთაში, მსგავსად დიას-

¹³ „მოქცევათ, გვ. 1-6.

¹⁴ ზ. კიკნაძე, თ. მირზაშვილი, „კარსა ზედა ბაგინისასა“, გაზ. სახალხო განათლება, 13.09.1990.

¹⁵ დარიჩინის ხე.

¹⁶ „მოქცევათ“, გვ. 146.

შორის სხვა ქვეყნებისა, არსებობდა სავსებით პროფესიული, ეპოქის შესატყვისი და საერთაშორისო სტანდარტების მქონე არქიტექტურა, რაც, ცხადია განცალკევებული მოვლენა არ უნდა ყოფილიყო და ასახავდა მცხეთის ებრაული თემის კულტურული ცხოვრების საერთო ღონეს¹⁷.

საინტერესოა, რომ ბერძენი ავტორების თხზულებებში „სტოა“ „ბაზილიკის“ სინონიმად იხმარება¹⁸, რაც თავისთავად ადასტურებს უძველესი ბაზილიკური შენობის ან შენობების არსებობას მცხეთაში. იმავე აბიათარის ცნობით, რადგან „მცირე ბაგინზე“, „რომელსა ზედა-აღჰმართა წმიდამან ნინო ჟუარი ქრისტესი“, ამიტომ ეს ნაგებობა უნდა ჩაითვალოს პირველ ქრისტიანულ შენობადაც. მაშასადამე, მცირე ბაგინი, როგორც სინავოგა, წყვეტს არსებობას. ეს კი სიმბოლურად მცხეთაში ქრისტიანობის გაშარჩევას ნიშნავს. ამიერიდან იგი გადაიქცა იმდენად ავტორიტეტულ ეკლესიად, რომ აქ ნათლავდნენ ქართლის მთავართა შვილებს და ამიტომ „ერქუა ადგილსა მას მთავართა: სანათლოა“¹⁹.

საქართველოში ქრისტიანობის გავრცელების საწყის ეტაპზე როცა ვლაპარაკობთ, ძნელია დავიჯეროთ, რომ ებრაელთა თემებს ურთიერთობა არ ჰქონდა წარმართ ქართველ მოსახლეობასთან. ებრაული თემის ცალკეული წევრები, რომლებიც იზიარებდნენ ქრისტეს მოძღვრებას, ორთოდოქსი თანატოპელების გარკვეულ წინააღმდეგობას წააწყდებოდნენ. ამიტომ მათი განსაკუთრებით აქტიური ნაწილი შეეცდებოდა მოეძებნა თანამოაზრენი წარმართ ქართველთა შორის. ამგვარად, თანდათანობით, გარკვეული წინააღმდეგობების გადალახვით, ქრისტიანობა იჭრებოდა ქართველთა შორის და ქართლის სხვადასხვა კუთხეში, რასაც ადასტურებს არქეოლოგიური გათხრების შედეგად აღმოჩენილი ქრისტიანული სამარხები დათარიღებული II—III საუკუნეებით²⁰.

ქრისტიანული ლიტერატურა რომ კარგა ხნის წინათ და საკმაო რაოდენობით ვრცელდებოდა საქართველოში, ამაზე პირდაპირ მიუთითებს აბიათარი: „ესე ყოველი ჩემთავე წიგნთა მათუწყეს ჰეშმარიტად

¹⁷ ზ. კოცნაძე, თ. შირაზაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 11.

¹⁸ Н. Покровский, Происхождение древне-христианской базилики, СПб, 1880, с. 82—83.

¹⁹ „მოქცევაჲ“, გვ. 146.

²⁰ თ. მგალობლიშვილი, ქრისტიანული ქართლი IV—V სს-ში (ძირითადი დებულებები), „მაცნე“, ენისა და ლიტერატურის სერია, 1988, № 1, გვ. 105.

და ვნახე ებისტოლენი პავლე ნათესავისა ჩემისანი²¹. აბიათარი იქვე მიუთითებს, რომ ბევრ რამეში ვერ ერკვეოდა, მაგრამ წმ. ნინომ იხსნა დაბნეულობისაგან.

იუდაიზმის წიაღში ჩასახული და აღმოცენებული ქრისტიანობა თავისი არსით პროგრესული რელიგია იყო. ებრაელთა მნიშვნელოვან ნაწილს ქრისტიანობა იუდაიზმის ობიექტურ განვითარებად მიაჩნდა. მაგრამ, როდესაც ქრისტეს ჰუმანიზმებულმა სახემ (განსხვავებით იუდაისტური აბსტრაქტული ღმერთისაგან) თანდათანობით უდიდესი გავლენა მოიპოვა და ინტერნაციონალური გახდა, სათანადო დასკვნებიც გააქეთა და წინაპართა სარწმუნოებისა და ეროვნული ტრადიციების დამცემელმა ებრაელებმა არ დაინდეს თავიანთი სულიერი წინამძღოლის ელიოზ მცხეთელის შთამომავალი აბიათარი და სასიკვდილოდ გაიმეტეს.

არ ვიქნებით მართალი, თუ ქრისტიანობის გავრცელებას მხოლოდ პროპაგანდის შედეგად ჩავთვლით. აუცილებელია ქვეყნის ეკონომიკური, სოციალური და კულტურული განვითარების გათვალისწინება. მნიშვნელოვანია, აგრეთვე, საგარეო პოლიტიკური ფაქტორი. მაგრამ ამ კუთხით საკითხის გაშუქება ჩემს მიზანს სცილდება, მითუმეტეს, როცა მასზე არაერთ მკვლევარს გამოუთქვამს თავისი მოსაზრება. უმთავრესი მაინც ის იყო, რომ ოციოდე საუკუნის წინათ ჩვენი ქვეყნის ტერიტორიაზე მიმდინარეობდა სახელმწიფოებრივი კონსოლიდაციის პროცესი და, ბუნებრივია, საზოგადოებას ეღარ დააკმაყოფილებდა ძველი წარმართული რელიგია, რომელიც დაქსაქსულობის, ტომობრივი ან გვაროვნული მოთხოვნების დაკმაყოფილებას ემსახურებოდა. საჭირო იყო გაერთიანების გზაზე მყოფი საზოგადოების შემაკავშირებელი რელიგია. მაშინ ასეთი როლი შეეძლო შეესრულებინა და შეასრულა კიდევ ქრისტიანობამ.

მართალია, ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადებას სხვა მიზეზებთან ერთად პოლიტიკურიც ედო საფუძვლად და ეს მოხდა ელინისტურ ტრადიციაზე დაყრდნობით, მაგრამ უძველესი, როგორც ზემოთ დავრწმუნდით, იუდაურ-ქრისტიანული ტრადიციაა. დროის განმავლობაში ელინისტურმა ტრადიციამ განდევნა იუდაურ-ქრისტიანული, მაგრამ საბოლოოდ ვერ მოსპო. როგორც თ. მგალობლიშვილი ფიქრობს, „მოქცევაჲ ქართლისაჲში“ და ლეონტი მროველის „მეფეთა ცხოვრებაში“ (ეს უკანასკნელი „მოქცევაჲ ქათლისაჲს“ ტექსტს

²¹ „მოქცევაჲ“, გვ. 103.

ეყრდნობა) შემორჩენილი უნდა გვექონდეს ქართლის მოქცევის შესახებ არსებული ძველისძველი გადმოცემა, შექმნილი მცხეთელ იუდეველ-ქრისტიანთა წრეში²². სხვათაშორის ამაზე პირდაპირ მიუთითებს დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი: „ცხოვრება და მოქცევა ქართლისა და მოთხრობა ნათესაობისა. და თუ რომელნი რომელთა ტომთანი ვართ, ანუ თუ ვითარ მოვიქცეთ და მოვიღეთ სჯული ქრისტიანობისა და ვიცანთ ღმერთი, ისმინეთ აღწერილი აბიათარისი“²³. თ. მგალობ-ლიშვილი არ გამორიცხავს, რომ ნინოს ლეგენდა შექმნილი და ჩაწე-რილი იყოს მცხეთელ იუდეველ-ქრისტიანთა წრეში იუდეველ-ქრის-ტიანთა სამწერლობო ენაზე — არაპეულზე, საიდანაც მოგვიანებით (დაახლ. V ს. II ნახევარში) იგი ქართულად ითარგმნა²⁴.

რაც შეეხება მცხეთის და იერუსალიმის ეკლესიათა ურთიერთო-ბას, ამაზე საინტერესო მასალას ვხვდებით „მოქცევაჲში“ ჩართულ მირიან მეფის ანდერძში, რომელიც იაკობ მთავარეპისკოპოსს ჩაუწე-რია. მირიანის დროს მცხეთაში ყოფილა ორი ეკლესია — ზემო და ქვემო ეკლესიები. „ზემო ეკლესია“ მცირაან აუშენებია ქალაქის ზღუ-დის გარეთ, იქ სადაც მაჟუღოვანში დიდო ბინა წმ. ნინომ²⁵. ეკლე-სიის მშენებლობა მირიან მეფის ინიციატივით დაიწყო: „და წარვიდა მირიან მეფე და ყოველი ერი, რამეთუ იქმოდეს ზემოსა ეკლესიასა ქეთა“²⁶.

ზემო ეკლესიის მშენებლობის დრო „მოქცევაჲს“ ა და ბ ვარიან-ტებში სხვადასხვაა. პირველის მიხედვით, მშენებლობა დასრულდა „მეოთხესა წელსა“, ხოლო მეორესი კი — „გაასრულეს მეოცესა წელ-სა“. მირიანმა ეკლესიის მშენებლობის დასრულების შემდეგ დაახლო-ებით ერთი წელი იცოცხლა. ის მისსავე აშენებულ ეკლესიაში „დაე-ფლა საშუვალსა სუეტსა სამხრითსა ჩრდილოთ კერძო“. ერთი წლის შემდეგ ნანა დედოფალიც გარდაიცვალა და თავის მეუღლის გვერდით „დაეფლა დასავლეთ კერძო მასვე სუეტსა“²⁷.

²² თ. მგალობლიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 105—106.

²³ ქ. ცხ., I, გვ. 363.

²⁴ თ. მგალობლიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 106. შდრ. პ. ინგორო-ყეა, ქართული მწერლობის მოკლე მიმოხილვა, „მნათობი“, 1939, № 4, გვ. 107—108, 137—138.

²⁵ „მოქცევაჲ“, გვ. 84.

²⁶ შემთხვევით არ უნდა იყოს გამაზილებული ყურადღება „ზემო ეკლესიის“ ქვეთ აშენებაზე. ალბათ ქრისტიანობის ადრეულ პერიოდში მცირე ეკლესიების ასაშენებლად იყენებდნენ სხვა მასალას: ხეს, ალიზს.

²⁷ „მოქცევაჲ“, გვ. 91.

„ქვემო ეკლესიას“ ერქვა „წმიდა წმიდათა“, რომელშიც თვით მეფეც კი მხოლოდ კვირიკე დღეს (კვირადღე) გაბედავდა შესვლას. ამ ეკლესიის კარი ღია იყო მხოლოდ სასულიერო პირებისათვის. რომლებიც გაშუღმებით გალობდნენ. „ქვემო ეკლესიისადმი“ ასეთი მოწიწება განპირობებული იყო „ყოველსა ზედა კაცსა სუეტისა მისგან ცხოველისა და ჰხედვიდა ყოველი კაცი სუეტსა მას ვითარცა ძალსა ღმრთისასა“²⁸. მაშასადამე, „ქვემო ეკლესია“ სვეტიცხოვლის ეკლესია იყო.

საქმე გვაქვს იერუსალიმურ საღვთისმეტყველო პრაქტიკასთან და, როგორც ცნობილია, IV—X საუკუნეებში საქართველოში იერუსალიმური წესი მოქმედებდა. მირიან მეფის დროს სვეტიცხოვლის ეკლესიის სახელწოდებაც — „წმიდა წმიდათა“ ძველ იერუსალიმს უკავშირდება. იერუსალიმში „წმიდა წმიდათა“ სოლომონის ტაძრის იმ წმინდა ადგილს ერქვა, სადაც სჯულის კიდობანი იდგა და, გადმოცემის თანახმად, ეს იყო ადგილი ღმერთის გამოცხადებისა. სოლომონის ტაძრის ანალოგიით „ქვემო ეკლესიას“ ეწოდა „წმიდა წმიდათა“, რადგანაც ეს იყო ადგილი წმ. ძელის სასწაულებრივი გამოჩენისა. „ამრიგად, IV ს-თვის ქრონიკისეული „ქვემო ეკლესიის“ სახელწოდება „წმიდა წმიდათა“ ძველი იერუსალიმის წმ. ადგილის ანალოგიით უნდა იყოს ნახმარი და იერუსალიმის ამ უწმიდეს ადგილთან დაკავშირებული ლეგენდების ერთ-ერთ ადრეულ გამოცხადებას უნდა წარმოადგენდეს საქართველოში“²⁹.

„ქვემო ეკლესიას“ V საუკუნეში შეეცვალა სახელწოდება („წმიდა წმიდათა“), რომელიც მირიანის მეფობისას მაცხოვრის სახელობისა იყო და წმ. სიონი ეწოდა, რაც იერუსალიმში, სიონის მთაზე არსებული ეკლესიის გავლენით მოხდა. ხოლო, როცა ამ უკანასკნელს IV ს. დასასრულს კვლავ შეეცვალა სახელი და „დედა ყოველთა ეკლესიათა“ ეწოდა, ვახტანგ გორგასალმაც მის მიერ ხელმეორედ აშენებული, ამაჟამად უკვე დიდი ზომის „ქვემო ეკლესიაც“ „დედა ყოველთა ეკლესიათად“ გამოცხადდა, „წმ. სიონი ეწოდა და იერუსალიმის წმ. სიონის დარად მოციქულთა სახელობისად გახდა“³⁰.

თ. მგალობლიშვილი სამართლიანად შენიშნავს, რომ ქართულ წყაროებში ქართლში ქრისტიანობის შემოსვლასთან დაკავშირებულ

²⁸ იქვე, გვ. 160.

²⁹ თ. მგალობლიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 109.

³⁰ იქვე.

ეპიზოდები თანამედროვის აღწერილი უნდა იყოს. მათში ასახული ადათები, ლეგენდები და გადმოცემები იბერიის იერუსალიმის ეკლესიის გავლენით შემოვიდა³¹. ალბათ, ამიტომ იყო, რომ ქართველებმა ერთ-ერთმა პირველებმა მიაშურეს პალესტინას და რელიგიურ-კულტურული მუშაობაც გააჩაღეს. ქართველები რომ ადრევე (IV—V სს.) ილწვიან პალესტინაში, ამაზე მეტყველებს სხვადასხვა სამეცნიერო ლიტერატურაში დაცული ცნობები.

ქართველთა დაინტერესებაში პალესტინით არანაკლებმნიშვნელოვანი იყო მისტიკა — ლტოლვა ღვთაებასთან შერწყმისაკენ. ამან განაპირობა ამქვეყნიური ცხოვრების უარყოფა, ასკეტიზმის აღმოცენება, რაც საერთოდ დამახასიათებელი იყო ქრისტიანული საზოგადოებისათვის. ქრისტიანობის ადრეულ ხანაში (IV—V სს.) საქართველოში მონასტრები ჯერ კიდევ არ არსებობდა და ბერმონაზვნური ცხოვრებით დაინტერესებულმა ქართველებმა მიაშურეს ბიბლიურ ადგილებს პალესტინაში, ეგვიპტეში და სხვაგან³².

ქართველმა ბერმონაზვნებმა ჯერ სხვათა ეკლესია-მონასტრებში დაიდეს ბინა, ხოლო შემდეგ თავიანთი კოლონიები დააარსეს და მრავალმხრივი კულტურული და მწიგნობრულ-შემოქმედებითი საქმიანობა გაშალეს.

ქართული ეკლესიის სიახლოვე იერუსალიმის ეკლესიასთან, მისი იერუსალიმური წარმოშობა, ქართველთა ინტენსიურ ლტოლვას იწვევდა წმინდა ქალაქისაკენ. „ამას მოწმობს და ადასტურებს ქართულ წერილობით ძეგლებში შემონახული ზოგიერთი ტრადიციული გადმოცემა... ქართლის კათალიკოსის კირიონის (VI ს.) ცნობა ჩვენს ქვეყანაში იერუსალიმური წარმომავლობის ქრისტიანობის გავრცელებაზე, უძველესი ქართული ტაძრების შინაგანი მოწყობილობა, ქართლის ეკლესიის საჭიროებისათვის მირონის იერუსალიმიდან შემოტანა... ქართველთა საღვთისმსახურო პრაქტიკაში იერუსალიმური წარმომავლობის ლიტურგიკული ხასიათის ძეგლების გამოყენება და ამის გამო მცხეთასა და მის მიდამოებში იერუსალიმის ტოპოგრაფიული პირის შექმნა. როგორც ცნობილია, ქართლის დედაქალაქში, აგრეთვე მის ახლომახლო მრავალ პუნქტსა თუ ტაძარს ეწოდა იერუსალიმური წარმომავლობის სახელი — ბეთლემი, გეთსიმანია, გოლგოთა, ბეთანია, თაბორი და სხვ.

³¹ იქვე.

³² კ. კეკელიძე, მარტვირი ქართველი (VI—VII სს.) და მისი შრომა, „სინანულსათჳს და სიმდაბრისა“, ეტიუდები, XII, თბ., 1974, გვ. 233—234.

განსაკუთრებით საგულისხმოა, რომ იერუსალიმის სამხრეთ ნაწილში, სიონის მთაზე აგებული ბაზილიკა ისე აღიბეჭდა ქართველთა ცნობიერებაში, რომ ამ ტიპის შენობებს ჩვენში სიონის სახელწოდება დაუმკვიდრდათ. სიონი თითქმის ტექნიკურ ტერმინად იქცა და ყველა ბაზილიკაზე გავრცელდა. ცნობილია, მაგალითად, სიონი თბილისისა, ბონისისა, ატენისა, სამშვილდისა, ხევისა და ა. შ. ძველ ნაგებობათა გავლენით რამდენიმე სოფელს დღემდე შემორჩა სიონის სახელწოდება (ყაზბეგის, თიანეთის და მარნეულის რაიონებში)³³.

დაეუბრუნდეთ მცხეთაში მიმდინარე მოვლენებს. როგორც ვნახეთ წმ. ნინოს წარმატებაში, რაც ბაგინზე ჯვრის აღმართვაში გამოიხატა, მცირე წვლილი არ შეიტანა აბიათარმა, რომელიც „იყო პირველ მღვდელი ბაგინსა შინა პურიათასა მცხეთას და ნათელ-ილო კელსა შინა ნინოსისა“. აბიათარის ასეთი მოქმედებით აღშფოთებულმა მცხეთელმა ებრაელებმა მოჭრეს კილამოს ის ხე, რომელიც ბაგინს ამშვენებდა. თვით აბიათარი ასეთ შეფასებას აძლევს ხის მოჭრას: „და მათ დღეთა შემეშურვნეს ფრიად პურიანი მცხეთელნი ჩემ ზედა და დასცეს ხე იგი კალამოი“. მაგრამ ხის მოჭრა და ბაგინის ეკლესიად გარდაქმნა ებრაელებმა მიიღეს, როგორც აბიათარის მოღალატური მოქმედების შედეგი და მთელი ცოდვა-ბრალი მას დაეკისრა. ებრაელთა ერთმა ნაწილმა მიატოვა მცხეთა „და იწყეს სადაითვე წარსვლად თვინიერ“, მაგრამ, როგორც ჩანს, ებრაელთა შორის აღმოჩნდნენ აბიათარის მიმბაძველებიც. მცხეთაში ცხოვრობდა ბარაბას (იესო ქრისტეს ნაცვლად რომ გაათავისუფლეს პატიმრობიდან და დასჯას გადაურჩა³⁴) შთამომავლობის 50 სული³⁵. ისინი ყველანი გაქრისტიანდნენ. მათი მოქმედებით კმაყოფილმა პირველმა ქრისტიანმა მეფემ, მირიანმა, „მიუბოძა მათ დაბა, რომელსა ჰქვან ციხე-დიდი“³⁶.

ვერ დავეთანხმები მ. ჯანაშვილს, როდესაც იგი ამბობს, რომ „ურიათაგან გაინათლნენ მხოლოდ 50 პირნი, ჩამომავალნი ავაზაკის

³³ ლ. მენაბდე, ძველი ქართული მწერლობის კერები, II, თბ., 1980, გვ. 9—10.

³⁴ მათე, 27.16—17, 20—21; ლუკა, 23.18.

³⁵ პროველის მიხედვით, „ბარაბიანთა ნათელ-ილეს ორმოცდაათმან სახლმან და იქმნეს ქრისტიანე ჰეშმარიტ“. ქ. ცხ., I, გვ. 116—117. ბარაბას შეილება სხვა ლტოლვილებთან ერთად მოსულან ქართლში რომაელების მიერ იერუსალიმის დანგრევის შემდეგ.

³⁶ ციხედიდი სოფ. მცხეთის რაიონში, ძველსა და მარტაზისხევს შორის. ლეონტი პროველის მიხედვით, ციხედიდი „დიდი მცხეთის“ ერთ-ერთი უბანია სარკინე-ზანავურიათუბანთან ერთად. ქ. ცხ., I, გვ. 117.

ბარაბასი, რომელთაც ამის გამო მეფემ უბოძა დაბა ციხე-დიდი³⁷. ამასვე იზიარებენ ზ. კიკნაძე და თ. მირზაშვილი: „სამასი წლის შემდეგ მოხდა ისე, რომ მაცხოვრის სისხლით გამოსყიდული დამნაშავეის მოდგმამ შექმნა ერთ-ერთი პირველი პროზელიტთა შრეული „ურიათა ქართველთა“ შორის“³⁸. მე კი ვფიქრობ, რომ ბარაბას შთამომავალთა გარდა, მაშინ და უფრო ადრეც უკვე მრავალი მცხეთელი ებრაელი გაქრისტიანდა.

ბარაბას შთამომავალთა დაჯილდოება მეფის მიერ იმასაც გვაფიქრებინებს, რომ აბიათარის განმანათლებლური საქმიანობა სამეფო ხელისუფლების მხრივ გარკვეულ მხარდაჭერას პოულობდა. ლეონტი მროველი გადმოგვცემს, რომ ერთხელ, აღშფოთებული ებრაელები აბიათარს ჩაქოლავდნენ, მირიან მეფის მიერ გაგზავნილ მსახურებს რომ არ გადაერჩინათ გარდაუვალი სიკვდილისაგან³⁹. მართალია, არავითარი ცნობა არ მოგვეპოვება ხელისუფლების მხრივ რაიმე რეპრესიული ღონისძიებების გატარებისა იმათ მიმართ, ვინც მამა-პაპათა რელიგიას, იუდაიზმს იცავდა, მაგრამ გაქრისტიანების იმ ეტაპზე ასეთი მოქმედება დასაშვებად მიმჩნია. რა თქმა უნდა, ახლად გაქრისტიანებული მცხეთელი ებრაელებისგანაც მოსალოდნელი იყო რელიგიური ფანატიზმის გამოვლენა.

საინტერესოა, რომ წმინდა ნინოს ცხოვრების ავტორი ქართლში ქრისტიანობის გავრცელების აღწერისას განსაკუთრებით ამახვილებს ყურადღებას ებრაელთა მოქცევაზე, რაც მიგვითითებს საკითხის იმ დიდ მნიშვნელობაზე, რასაც ქართლის ფეოდალური საზოგადოება და მისი ხელისუფალნი ანიჭებდნენ ებრაელთა გაქრისტიანების საქმეს⁴⁰. როგორც ვნახეთ, პირველი პროზელიტები სწორედ ებრაელები იყვნენ, რომლებმაც ნიადაგი შეუშალდეს და ხელი შეუწყეს ახალი რელიგიის გავრცელებას ქართლში. „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ და მასზე დაყრდნობით, ლეონტი მროველი ასახელებს აბიათარ მღვდელს, მის ასულ სიდონიას და კიდევ „ექუსნი დედანი სხუანი ჰურიანი“. როდესაც ნინოს მოღვაწეობის შედეგად გაქრისტიანებამ მასობრივი სახე მიიღო, ამ წმინდანის ერთ-ერთი ბიოგრაფი პირველად მოქცეულად კვლავ ბრმა ებრაელს ასახელებს, რომელიც შეეხო რა სვეტიცხოველ ძელს,

³⁷ ზ. კიკნაძე, თ. მირზაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 11.

³⁸ მ. ჭანაშვილი, საქართველოს საეკლესიო ისტორია, ტფ., 1886, გვ. 18.

³⁹ ქ. ცხ., I, გვ. 102.

⁴⁰ ლ. ზურაბაშვილი, ეროვნებათშორისი ურთიერთობის ტრადიციები საქართველოში, თბ., 1989, გვ. 48.

იჭყაპს სინათლე დაუბრუნდა. ისტორიკოსის თქმით, თვალახილულმა ებრაელმა მყისვე ადიდა უფალი, ე. ი. გაქრისტიანდა.

ლ. ზურაბაშვილმა ყურადღება მიაქცია ნინოს ცხოვრების ავტორის მსჯელობას ებრაელთა გაქრისტიანების მნიშვნელობაზე, რაც უნდა აიხსნას ამ მოსახლეობის მრავალრიცხოვნობით. ახალი ფეოდალური კლასი: რომელიც იდეოლოგიური და კულტურული უპირატესობის მოპოვებისათვის იბრძოდა, ვერ შეურიგდებოდა მისი პოლიტიკური ბატონობის ცენტრში უცხო იდეოლოგიის მრავალრიცხოვანი მოსახლეობის რელიგიურ ოპოზიციას და იგი იძულებული იყო იუდეველთა ქრისტიანობაზე გადასაყვანად წახალისების საშუალებები გამოეყენებინა, რის თვალსაჩინო მაგალითია ბარაბიანთა გვარისადმი მეფის მოწყალება. „სავარაუდოა, რომ ხელისუფალთა წახალისება უფრო ეფექტური უნდა ყოფილიყო ებრაელთა სოციალურად შედარებით დაწინაურებულ ნაწილში... ებრაელთა ეთნიკურ-რელიგიური თემის თუ სავაჭრო-სახელოსნო უბნების ზედა ფენისათვის გაცილებით მნიშვნელოვანი იყო ადგილობრივ ხელისუფალთა კეთილი განწყობილება, ვიდრე ძირითადი უმეტესი ნაწილისათვის, რომელთა უმთავრესი მოვალეობა მძიმე იყო. ამ ნაწილს უფრო გულმოდგინედ უნდა ებრძოლა ეთნიკური თავისუფლებისათვის და წინაღუდგომოდა თვისტომთა შეძლებული ნაწილის ცდუნებას“⁴¹. როგორც ზემოთ ვნახეთ, აბიათარი, რომელიც არ იყო რიგითი წევრი მცხეთელ ებრაელთა თემისა, კინაღამ ემსხვერპლა თანატომელთა რისხვას. არ არის ცნობილი რამდენი ებრაელი გაქრისტიანდა. უნდა ვენდოთ ლეონტი მროველს, რომ მცხეთელ ებრაელთა ძირითადი მასა მამა-პაპათა რელიგიაზე დარჩა („და ჰურიათა მცხეთელთა არავე ნათელიდეს“⁴²).

ქრისტიანობის სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადების დროისათვის მეფის ხელისუფლების დამოკიდებულება ებრაელებისადმი საერთოდ და, კერძოდ, მცხეთელი ებრაელებისადმი, ჩვენთვის ცნობილი წყაროების მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, არ შეცვლილა. ქართველი ებრაელების ღვაწლი ქვეყნის გაქრისტიანების საქმეში ყეროვნად შეფასდა. ქართველი ებრაელები განიხილებოდნენ იმ ებრაელებისაგან განსხვავებულად, რომლებსაც ბრალად ედებოდათ მაცხოვრის ტანჯვით მოკვდინება. უფრო მეტიც: მცხეთელმა ებრაელებმა ხომ მაცხოვრის კვართი მოიტანეს იერუსალიმიდან საქართველოში. „მაშინ მოიყვანა მეფემან აბიათარ მღვდელი და მის თანა ჰურიანი მრავალნი, და გამოი-

⁴¹ ლ. ზურაბაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 48—49.

⁴² ქ. ცხ., I, გვ. 116.

კიოხა მათგან კუართისა მისთვის. ხოლო მათ მოუთხრეს ყოველი, რომელი ზემო წერილ არს. მაშინ აღიპყრნა კელნი მირიან მეფემან და თქვა: „ეკურთხეულ ხარ შენ უფალო იესო ქრისტე, ძეო ღმრთისა ცხოველისაო; რამეთუ პირველთაგანვე გინდა ქსნა ჩუენი ეშმაკისაგან და ადგილისა მისგან ბნელისა. ამისთვის სამოსელი იგი შენი წმიდა წარმოეც წმიდით ქალაქით იერუსალემით ებრაელთა მათ, ღმრთეებისა შენისაგან უცხო-ქმნილთა, და მომეც ჩუენ უცხოთა ნათესავთაგან“⁴³. ასეთი აზრის გატარება ქართველი ებრაელების მიმართ, გადაუქარებელად შეიძლება ითქვას, მთელ ქრისტიანულ სამყაროში არსებული ანტიებრაული პოზიციისადმი დაპირისპირება იყო. ამან დიდი გავლენა მოახდინა საქართველოში ებრაელებისადმი ოფიციალურ და საერთო დამოკიდებულებაზე.

ებრაელებთან სარწმუნოებრივი დაპირისპირების არარსებობა, კ. კეკელიძის აზრით, იმით იყო გამოწვეული, რომ ქართველი ებრაელები ისეთ კულტურულ ძალას არ წარმოადგენდნენ სახელმწიფო რელიგიისათვის, ე. ი. ქრისტიანობისათვის მეტოქეობა რომ გაეწიათ და არავითარი საკიროება არ იყო მათ წინააღმდეგ ლიტერატურული ბრძოლა ეწარმოებინათ⁴⁴.

კ. კეკელიძის მოსაზრებასთან შედარებით, ლ. ზურაბაშვილმა უფრო არსებითად მიიჩნია ის გარემოება, რომ ქართველი ებრაელები უძველესი დროიდანვე მოწყდნენ საკუთარ სახელმწიფოებრივ ცენტრებს, მისგან დიდი მანძილით იყვნენ დაშორებულნი და თავიანთი შექმდგომი სოციალური და კულტურული განვითარება იმთავითვე მთლიანად საქართველოს მომავალს დაუკავშირეს. ამან კი გამოიწვია მათი ქართულ სამყაროსთან შეზრდა-შეთვისება. ასეთ პირობებში, როგორც მკვლევარი განაგრძობს, ებრაელებსა და ქართველებს შორის არც რელიგიური და არც ეთნიკური დაპირისპირებისათვის საფუძველი აღარ არსებობდა, არც ებრაელთა განსხვავებული რელიგიის უკან იდგა რომელიმე უცხო პოლიტიკური ძალა და ქართულ ფეოდალურ საზოგადოებას არავითარი საშიშროება არ ემუქრებოდა. ქართველი ებრაელობა, ქართული ფეოდალური საზოგადოების შემადგენელ

⁴³ იქვე, გვ. 118.

⁴⁴ კ. კეკელიძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, თბ., 1980, გვ. 476.

ნაწილად იქცა და მისი ისტორიის მშენებელთა რიგებში კანონიერად ჩაღდა⁴⁵.

მოყვანილი ორივე მოსაზრება ნაწილობრივ ასახავს სინამდვილეს. მე კი მგონია, რომ ქართველებსა და ებრაელებს შორის ანტაგონიზმის არარსებობა შემდეგში უნდა ვეძიოთ: 1. ებრაელები საქართველოში იმ პერიოდში მოვიდნენ, როდესაც ქართული სახელმწიფოების ჩამოყალიბების პროცესი მიმდინარეობდა, მათ თან მოიტანეს ვაქრობისა და ხელოსნობის წარმოების მოწინავე ფორმები, რითაც მაშინდელი ქართული საზოგადოების პატრიისცემას მოიპოვებდნენ. 2. ებრაელები ყურადღებას მიიპყრობდნენ თავიანთი მონოთეისტური რელიგიით, რომელიც თავის მრევლს კონსოლიდაციის, კაცთმოყვარეობისა და პატიოსნებისაკენ მოუწოდებდა. ძველი აღთქმის მცნებებს ქართული საზოგადოება მსოფლიოს ხალხებთან შედარებით კარგა ხნით ადრე გაეცნო. 3. ებრაელების მიმართ მტრული დამოკიდებულების არარსებობას ხელს უწყობდა ისიც, რომ ისინი ქრისტიანობის დამკვიდრების შემდეგ კი არ მოვიდნენ საქართველოში, არამედ თვითონ მიიღეს უშუალო მონაწილეობა ამ რელიგიის დანერგვაში. ქართველი ებრაელები მიჩნეული იყვნენ ებრაელების იმ ნაწილად, რომლებსაც ბრალად არ ედებოდათ მაცხოვრის ჯვარცმა. 4. მართალია, ქართველი ებრაელები შორს იყვნენ თავიანთი ისტორიული სამშობლოდან, მაგრამ ისე შორს მაინც არა, ვიდრე ესპანეთის ან ინგლისის ებრაელები, სადაც მოვიდნენ მაშინ, როცა ქრისტიანული რწმენა დამკვიდრებული იყო და ანტიებრაული განწყობილება თეორიულად უკვე არსებობდა. 5. მართალია, ქართველი ებრაელები შორს იყვნენ თავიანთი ისტორიული სამშობლოდან. მაგრამ არ წყვეტდნენ კავშირს მასთან. ეს კავშირი საქართველოსათვის არ იყო საზიანო, პირიქით. 6. წინააღმდეგობა ვერ იჭნებოდა იმიტომაც, რომ უკვე მომხდარი იყო ქართველების და ებრაელების ნაწილობრივი ურთიერთშერევა. 7. ადრექრისტიანული ქართული ლიტერატურა ებრაელების მონაწილეობით იქმნებოდა და, ამდენად, მასში ვერ აისახებოდა წინააღმდეგობა.

ქართლში ქრისტიანობის გამარჯვება სიზბოლურად გამოიჩინა მცხეთაში, „მცირე ბაგინზე“ ჯვრის აპართვაში. ამის შემდეგ წმ. ნინო მთიულეთში მიდის ქრისტიანობის გასავრცელებლად. გამგზავრების წინ მან მცხეთაში დატოვა გაქრისტიანებული (ურიაყოფილი) აბიათარი, რომელსაც მოცემული ეპიზოდის ავტორი, ვინმე იაკობი, პავლე

⁴⁵ ლ. ზურაბაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 60—61.

მოციქულს ადარებს, „არა დაცხრებოდა ღამე და ღლე ქადაგებასჲ ქრისტესსა, დიდებასა მისსა“.

აბიათარის ღვთისმოსაობამ და, უნდა ვიფიქროთ, ებრაელთა გაქრისტიანების მისმა ფანატიურმა სურვილმა, მცხეთიდან მრავალი ებრაელის გაქცევა გამოიწვია. იმის თქმა, როგორ მასშტაბებს ატარებდა მცხეთიდან ებრაელთა წასვლა საქართველოს სხვადასხვა რეგიონში, ძნელია. გამოძნელება დავეთანხმო ზ. კიკნაძეს და თ. მირზაშვილს, რომ „ამ ფაქტითაც (ებრაელთა წასვლა მცხეთიდან — ე. მ.) დასტურდება მცხეთის მნიშვნელობა, როგორც მეორე იერუსალიმისა ქართლის დიასპორაში: მცხეთამ შემოიკრიბა ლტოლვილნი და მცხეთიდანვე განიფანტნენ ისინი საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში, სადაც დღემდე ცხოვრობენ“⁴⁶. როგორც ვნახეთ, უკვე კარგა ხნის წინათ, მცხეთის გარდა სხვა ადგილებშიც (საერთოდ ქართლში, ბოდში, კოდის წყაროში, სობის-კანანში, ურბნისში) არსებობდა ებრაელთა თემები. იმის თქმა, რომ იმ უძველეს ხანაში მცხეთიდან გაფანტული ებრაელები კვლავ იქ ცხოვრობენ, სადაც გადასახლდნენ, სწორი არ იქნება. ებრაელთა განსახლების ადგილები დღეს სულ სხვაა. ისინი საერთოდ აღარ ცხოვრობენ ძველი განსახლების ადგილებში. ამას კი თავისი მიზეზები ჰქონდა. მაგრამ საეგზეთო სწორად მეჩვენება დასახლებული მკვლევარების ის აზრი, რომ ებრაელებისათვის ბაგინის დაკარგვამ გამოიწვია მათი გაფანტვა მცხეთიდან — მეორე იერუსალიმიდან. „მცხეთის სახით ქართველმა ებრაელობამ ქართლში დაკარგა თავისი რელიგიური ცენტრი. ახალი აღთქმის რჯულზე მოქცეულმა ბაგინის მრევლმა ქრისტიან ქართველებთან ერთად მცხეთა მოიპოვა ხატად იმ ძველი იერუსალიმისა“.

აბიათარის ფუნქცია მცხეთაში წმ. ნინოს აქედან წასვლის შემდეგ გაურკვეველია. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ის გაქრისტიანებული ებრაელების და, საერთოდ, ქრისტიანების თემის საერთო ხელმძღვანელია. იგი ზრუნავს ბაგინზე, რომელიც, როგორც ჩანს, მასვე აღუშენებია („ხოლო ბაგინასთვის იძულებდა მეფესა, რაჟამთ არა შეძრან ნაშენები იგი მისი, არამედ რაჟამთ შესძინონ აღშენებაჲ“). აბიათარი რომ ქართლში, კერძოდ, მცხეთაში ქრისტიანობის გავრცელების უშუალო მონაწილე და, შეიძლება ითქვას, წმ. ნინოს ღირსეული თანაშემწე იყო, კარგად ჩანს იქიდანაც, რომ მან დაიმკვიდრა „ქართლის მოქცევის“ აღმწერლის სახელი⁴⁷.

⁴⁶ ზ. კიკნაძე, თ. მირზაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 11.

⁴⁷ ქ. ცხ., 1, გვ. 363.

ყოველივე ზემოთქმული საკვებით ადასტურებს კ. კეკელიძის გამოთქმულ მოსაზრებას ებრაელთა როლზე საქართველოს გაქრისტიანების საქმეში. იგი წერდა: „ებრაელების შესახებ უნდა შევნიშნოთ, რომ, თუმცა საქართველოში, კერძოდ, მცხეთაში, ბევრი ებრაელი იყო, მაგრამ ისინი არამც თუ წინააღმდეგობას არ უწევდნენ ქრისტიანობას, პირიქით, ნიადაგიც კი მოუმზადეს მას: პირველი პროზელიტები ქრისტიანობამ მათ წრეში პოვა და ისინი ხელს უწყობდნენ მის გავრცელებას, როგორც, მაგალითად აბიათარი, სიდონია და სხვები“⁴⁸.

რაც შეეხება ბაგინს, იგი იუდეველთა სინაგოგა კი აღარ არის, არამედ ქრისტიანი ებრაელების ეკლესიის ფუნქციას ასრულებს და იქ მღვდლებად არიან ელიოზის შთამომავალნი. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ქრისტიანი ებრაელები თავდაპირველად დამოუკიდებელ სამწყსოდ არსებობდნენ, რადგან ქართველთა და ებრაელთა რელიგიური შეგნების განსხვავებული დონე განაპირობებდა ორი, ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელი, ქრისტიანი ქართველების და ქრისტიანი ებრაელების სამწყსოს არსებობას. ძნელია ითქვას რამდენ ხანს იარსება გაქრისტიანებული ებრაელების დამოუკიდებელმა სამწყსომ, როდის შეერწყა იგი ქართველ ქრისტიანთა მრევლს. როგორც მკვლევრები ფიქრობენ, ებრაელთა სამწყსო მაშინ დაკარგა და თავისთავადობას, „როცა იუდაისტურ ბაგინს და გარემოცვას მოწყვეტილი, იგი დაივიწყებდა ეთნიურ წარმომავლობას და ქართველობის, როგორც ქრისტიანული ერის, ეთნოგენეზისში დაიდებდა წილს“⁴⁹.

როდესაც ქრისტეს მოძღვრება რელიგიად გადაიქცა და მისი გამზიარებლები (ებრაელებს ეგულისხმობ) ქრისტიანები გახდნენ, მათ დაკარგეს აღრინდელი ეთნიკური შეგნება, ე. ი. საქართველოს პირობებში გაქართველდნენ. მაგრამ თანამედროვეებმა თუ შემდეგმა თაობებმა არ დაივიწყეს მათი წარმოშობა და ამის გამო უძველესი დროიდან გაჩნდა ტერმინი „პურია-უოფილი“ — ის ვინც ოდესღაც ებრაელი იყო.

ლეონტი მროველი ხმარობს ერთ ტერმინსაც — „პურიათა ქართველთა“. ეს ტერმინი გააზრებულია ისე, თითქმის მასში იგულისხმებოდეს საქართველოს ებრაელი, ანუ როგორც დღეს იტყვიან — ქართველი ებრაელი. ეფიქრობ, საქმე გვაქვს სულ სხვა შინაარსით დატვირთულ ტერმინთან, კერძოდ, მასში უნდა იგულისხმებოდეს გაებრაელებული (გაურიაებული) ქართველები. ეს უნდა მომხდარიყო შემდეგ-

⁴⁸ კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, თბ., 1941, გვ. 437.

⁴⁹ ზ. კიკნაძე, თ. შირაზაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 11.

ნაირად: წარმართულ ქვეყანაში მოსულმა ებრაელებმა თან მოიტანეს მონოთეისტური რელიგია — იუდაიზმი. ცნობილია, რომ წარმართობის პირობებში მონოთეისტური რელიგია (არა აქვს მნიშვნელობა რომელი იქნება) შედარებით იოლად ვრცელდებოდა. ამიტომ, უნდა ვივარაუდოთ, რომ ქართლის მოსახლეობის ერთმა ნაწილმა მიიღო იუდაიზმი. ისევე, როგორც ჩვენს დროში, ძველადაც იუდაიზმზე გადასული ადამიანი ებრაელად ცხადდებოდა. გავიდა ხანი და თანდათანობით, ეთნიური თვალსაზრისით, ებრაელობა არაერთგვაროვანი გახდა. პირველი საუკუნიდან იუდაისტებში (როგორც ებრაელებში, ისე გაებრაელებულებში) თავს იჩენს ქრისტიანობა, მაგრამ ებრაელთა ერთი ნაწილი (მიუხედავად მისი წარმოშობისა) კვლავ იუდაიზმზე რჩება. ამიტომ იყო, რომ ქართველისათვის (შეიძლება ოდესღაც ებრაული წარმოშობისა), თუ მხედველობაში არ მივიღებთ რწმენაში განსხვავებას, უცხო არ იყო ებრაელი, მაგრამ, როგორც ყოფილ ებრაელს (გაქრისტიანებულს, ანუ გაქართველებულს) არ დაუვიწყეს თავისი წარმოშობა (ურიაყოფილობა). ანალოგიურად უნდა ყოფილიყო იმ უძველეს ხანაში: ყოფილი ქართველები, მიუხედავად მათი იუდაიზმზე გადასვლისა, ე. ი. გაებრაელებისა, იხსენიებოდნენ როგორც „ჰურიათა ქართველთა“, ანუ გაებრაელებულ ქართველებად — ქართველ ებრაელებად. მოგვიანებით კი ეს ტერმინი საქართველოს მკვიდრი ებრაელების აღმნაშენელი გახდა.

პართველი იუდეველნი და ქრისტიანობა

1. იუდეველთა ბაქრისტიანობა

საქართველოში ებრაელების გაქრისტიანება, როგორც ვნახეთ, დაიწყო მანამდე, ვიდრე ქრისტიანობა სახელმწიფო რელიგიად გამოცხადდებოდა, მას შემდეგ კი მასობრივი ხასიათი მიიღო. მარტო იმის აღნიშვნა რად ღირს, რომ ბარაბას შთამომავლებმა ერთიანად შეიცვალეს რჯული. მათთან ერთად სხვაც ბევრი იქნებოდა. ეს პროცესი, როგორც ჩანს, გრძელდებოდა მთელი შუა საუკუნეების განმავლობაში და, რადგანაც მაშინ იუდაიზმის დათმობა და ქრისტიანობაზე გადასვლა ებრაელის გაქართველების ტოლფასი იყო, სხვა მიზეზებთან ერთად, ებრაელთა საერთო რაოდენობის შემცირებას იწვევდა საქართველოში.

იუდაიზმის მიმდევრების გაქრისტიანების საინტერესო მაგალითია ცხინვალელ ელიოზიძეთა გვარი. 1392 წლის მცხეთის სიგელში დასახელებულია საეკლესიო საკუთრებაში მყოფი „ელიოზიძე ურია მამულით“¹. XV ს. შუა ხანებში უკვე ჩანს ელიოზიძეთა გვარის ზოგიერთი წარმომადგენლის გაქრისტიანება და ისინი გარკვეულ პრივილეგიებსაც იძენენ. 1447 წ. 25 დეკემბრის ქართლ-კახეთის საკათალიკოსო მამულების სითარხნის გუჯარში და 1454 წ. 10 იანვრის კულუხის გამოსაღების წიგნში დავით კათალიკოზისა მეფულუხე ჭუარის მსახლობელთაღმე, ელიოზ ელიოზიძე გვევლინება მცხეთის ეკლესიის საბუთების დამწერად, ჭუარისმტვირთველად². გაქრისტიანებულია, აგრეთვე, დანიელ ელიოზიძე, რომელსაც მეფე ბაგრატმა 1467 წ. თავის სააღაპედ უბოძა სოფ. სასხორი. დანიელს, სანაცვლოდ, ყოველ ნიკოლოზობას ეამი უნდა ეწირვინებინა მეფისთვის სვეტიცხოვლის ყველა მღვდელ-ღიაკენებით³.

¹ თ. ჟორდანია, ქრონიკები, II, გვ. 197.

² ქსდ, III, გვ. 193, 196.

³ ხელნაწ. ინსტიტუტი, Qd-27.

განსაკუთრებით საინტერესოა 1457 წ. 1 აპრილის სასისხლო სიგელი, მიცემული ბაგრატ მეფის მიერ ელიოზისძეებისადმი, რომლებსაც მეფემ სისხლის საფასურად გაუჩინა 600 ათასი „კირმანეული თეთრი“. შემოკლებით მოვიყვან ამ მრავალმხრივ საინტერესო სიგელს. მეფე ბაგრატი აცხადებს: „მოვიდეს წინაშე ჩუენსა მცხეთის შვილნი ჩუენი ერთგულათ ნაშახურნი, დაგვეაჩნეს და შეგიწყალებთ და გიბოძეთ ეს სასისხლო სიგელი თქუენ ელიოზისძესა სეფიშვილსა მამისთვალასა და შენსა ძმასა სეფისა, ისრაელსა და თქუენთა შვილთა შამოელსა, ისხაკასა, მოშიასა, ყაზნიასა, მამიასა, იბრაიმსა, შალომასა, დავითს და მიხელასა, მომავალთა სახლისა თქუენისათა ყოველთავე, შეგიწყალებთ და გიბოძეთ სასისხლო სიგელი, მოკითხული ვქენით ჩუენ მათისა საქმისა და გვარისა სასისხლო და პირველდაცა შეწყალებულნი იყუნეს, ჩუენის წინაპართაგან მამათაგან შეწყალებისა ბოძებული მცხეთის შვილობისა სასისხლო სიგელი მოიხუენს ძველი. ჩუენ კიდევ შეგიწყალებთ და გაუახლებთ. ამას იქითა თუ ოდესმე კადრებულა უბრალოსა (კაცისა) კლევა, სისხლისა ღურა და თუ ვისმე სოფლისა სირეგუნითა და ეშმაკის მანქანებისაგან თქუენის გუარის კაცი შეაკუდეს, აზნაურსა და გინდა ვინმე თავადსა და ანუ გლეხსა და ანუ უზენესსა და გინა უქვენაესსა, როგორც ძველდაც გქონდათ გაჩენილი სიგელი მცხეთისშვილობისა წესად, მამაპაპათა ჩუენთაგან იყო გაჩენილი და აწა ჩუენა გაგიჩინეთ ექუსასი ათასი კირმანეული თეთრი, ჩუენცა ახლათ გაგიახლებთ ამა რიგითა და დაგიმტკიცეთ ექუსასი ათასი თეთრი როგორც ჩუენსა გაჩენილსა მართებს, ეგრე დაგეურვოს მცხეთისშვილობისა და მეფეთა საფლავისა წესითა სისხლი ექუსასი ათასი თეთრი სანახშიროს (და) საგერშოს გარეთ თქუენ თითინასძეთა მამისთვალსა, სეფისა, ისრაელსა და თქუენთა შვილთა შამოელსა, ისხაკასა და ყაზიავსა (ყაზნიასა — ე. მ.), მოშიასა, მამიასა, იბრაიმსა, შალომასა, დავითსა, მიხელსა და თქუენთა მომავალთა, ყოველთავე, გქონდეს ბრძანება და სიგელი ესე სასისხლო როგორც ჩუენგან გაჩენილსა მართებს, ექუსასი ათასი თეთრი დაგეურვოს სანახშიროსა და საგერშოსა გარეთა და ვინცა მოგიხდეს, ნახევარი სისხლი დაგეურვოს და ვინცა გაგაუპატიოს, მეექუსედი სისხლი დაგეურვოს... ვინცა ეკლესია გაგიტეხოს, სრული სისხლი დაგეურვოს და ანუ ეკლესიისა გატეხა შემოედვას, უბრალოსა ნახევარი სისხლი დაგეურვოს.. თქუენ წმინდანო რჯულისა მადიდებელნო, აფხაზეთისა და ქართლის კათალიკოზნო, ყოველთავე მღუდელთმოდღუარნო, ვინც თქუენი საქმე მცხეთის წესითა

არ დაგიურვოს, ამა წიგნით და გაჩენილით დაგიურვოს მცხეთის შვილობის წესითა...“⁴.

სიგელიდან ნათლად ჩანს, რომ მისი მიმღებები წარმოშობით ებრაელები არიან. ამაზე მიუთითებს მათი ებრაული სახელები. ისინი ახალი გაქრისტიანებულ-გაქართველები არიან. წინააღმდეგ შემთხვევაში სიგელში აუცილებლად იქნებოდა მითითებული მათი ეროვნება — ურია. ეროვნებას რომ აუცილებლად უთითებდნენ ხოლმე, კარგად ჩანს 1392 წ. მცხეთის სიგელში („ელიოზიძე ურია“) და იმ მრავალრიცხოვან საბუთებში, შემდგომში რომ გავეცნობით. უფრო მეტიც, ზემოთ ციტირებულ სიგელში ისიც არის ნათქვამი, რომ ელიოზისძეებს თავიანთი ეკლესია აქვთ („ეინცა ეკლესია გაგიტეხოს“). აქვე ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ სიგელის მიღებამდე ისინი უკვე იწოდებოდნენ „მცხეთის შვილებად“, რაც მცხეთის, ე. ი. საეკლესიო აზნაურობას ნიშნავდა.

ზემომოყვანილი სიგელი ს. კაკაბაძეს წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების წიგნსაცავში მოუპოვებია და იქვე უნახავს ამ სიგელის გადამწერის, ცხინვალის ბოქაულის, იოსებ მიქაძის 1670 წლით დათარიღებული ბარათი, რომლის შინაარსსაც ისტორიკოსი შემდეგნაირად გადმოგვცემს: „აზნაური ელიოზიშვილ (-აბიათარი-შვილები) ცხოვრობენ სოფ. დღვრისში და ცხინვალში, ხოლო ებრაელები მამისთვალაშვილები — სოფ. ცხინვალშიო. ორივე გვარი თავის თავს სთვლიდა ებრაელი ელიოზისაგან წარმომდგარად“⁵. ბოქაულის ნათქვამში რომ სინამდვილის მარცვალ მართლა არის, ამაზე მიგვაჩვენებს ი. ჩორნის ჩანაწერები ცხინვალში. რაბი იაკობ მამისთვალის სახლში ი. ჩორნიმ ნახა სიგელი, რომელიც, მასპინძლის თქმით, ბაგრატ მეფემ უბოძა მის წინაპრებს⁶. ი. ჩორნი არ მიუთითებს რომელ ბაგრატს ან რომელ საუკუნეს განეკუთვნებოდა სიგელი, მაგრამ ის, ალბათ, მასპინძლისაგან სიგელის შინაარსის მოსმენის შემდეგ იმდენად დაინტერესდა, რომ იგი ადგილობრივ პრისტავს (ს. კაკაბაძე ბოქაულად რომ იხსენიებს) გადააწერინა და თან წაიღო⁷. ვფიქრობ, რაკი რაბი იაკობმა სიამაყით უჩვენა უცხოელს სიგელი, მაშასადამე, მასში ნათქვამი იყო მისი წინაპრებისათვის რაღაც პრივილეგიების

⁴ ს. კაკაბაძე, სასისხლო სიგელების შესახებ. საისტორიო მოამბე, წ. II, ტფ., 1924, გვ. 17—18.

⁵ საქართველოს სიძველენი, II, გვ. 19.

⁶ ი. ჩორნი, გვ. 206.

⁷ იქვე.

მინიჭებაზე. აქვე უნდა ითქვას, რომ ბოქაულის ბარათზე დასმული თარიღი და ი. ჩორნის ცხინვალში ყოფნის დრო ემთხვევა.

ზემოთ ცხატრებულ სიგელსა და ჩორნის მიერ ნახულს თუ ერთსა და იმავედ ჩავთვლით, მაშინ იბადება კითხვა: რატომ ინახავდნენ მამისთვალაშვილები ელიოზისძეთა სახელზე გაცემულ სიგელს?

ელიოზიშვილების გვარი რომ ელიოზ ელიოზისძიდან მოდის. ამის შესახებ საკმაოდ დაწვრილებითაა ცნობილი. XVI ს. მეორე ნახევარში ელიოზისძეთა გვარს გედევანიშვილების ცალკე შტო გამოეყო. ეს მოხდა შემდეგნაირად: ელიოზ ელიოზისძე და გედეონ გულბადი-შვილი ელიოზის-ძე ორ სახლად გაიყარნენ. ელიოზ ელიოზის-ძის შთამომავლობამ მიიღო ელიოზიშვილის გვარი, ხოლო გედეონ ელიოზისძისამ — გედევანიშვილისა. ეს ორი სახლი შემდგომ საუკუნეებში დამოუკიდებელ ორ საგვარეულოდ იქცა — ელიოზიშვილებისა და გედევანიშვილების⁸. ვფიქრობ, ანალოგიურად, იმავე პერიოდში, მამისთვალა-ელიოზისძიდან უნდა წარმოქმნილიყო მამისთვალაშვილი-მამისთვალა-შვილის გვარი, რომელთა შთამომავალი იყო რაბ იაკობიც.

ყურადღება უნდა მიექცეს ერთ გარემოებასაც. ასეთი სიგელი, როგორც მისი შინაარსიდან ჩანს, არ შეიძლებოდა მისცემოდა დაბალი სოციალური მდგომარეობის ადამიანს ან ადამიანთა ჯგუფს. სავსებით მისაღებია ს. კაკაბაძის ვარაუდი, რომ მეფე ბაგრატმა ახლად გაქრისტიანებულ ებრაელებს, ალბათ სასისხლო სიგელით დაუმტკიცა აზნაურობა⁹.

ელიოზიშვილების ქრისტიანობა და გააზნაურება ფაქტია. ამ გვარის განაყოფი გედევანიშვილების ქრისტიანობა და აზნაურობაც ფაქტია. მაგრამ მამისთვალაშვილ-მამისთვალაშვილებსაც თუ ელიოზისძეთა შთამომავლებად ჩავთვლით, მაშინ სად არის მათი ქრისტიანობა ან აზნაურობა? ერთი რამ ცხადია: აზნაურობის მიღება ქრისტიანობის გარეშე ფეოდალურ საქართველოში და სხვაგანაც, შეუძლებელი იყო.

რაბი იაკობის ხელთ არსებული სიგელი მაფიქრებინებს, რომ ელიოზისძეთა გვარის ზოგიერთმა წარმომადგენელმა ან თუნდაც ერთმა კომლმა შეინარჩუნა მამა-პაპათა რელიგია და კომლისა თუ ოჯახის მეთაურის სახელი — მამისთვალა-მამისთვალა გვარად გადაიქცა. მაგ-

⁸ გ. აკოფაშვილი, სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან XV—XVII სს. ქართლში (აზნაურთა ფენა), თბ., 1965; მ. ცოტნიაშვილი, ცხინვალის ისტორია, გვ. 216—217.

⁹ საისტორიო მოამბე, II, გვ. 19.

რამ, დროთა განმავლობაში, ამ გვარის ზოგიერთი წარმომადგენელი გაქრისტიანდა. ასეთ შემთხვევას ვხვდებით XVIII ს-ის 20-იან წლებში. ძნელია იმის თქმა, რა ბედი ეწია შემდეგში ხალხის აღწერის დავთარში მოხსენიებულ მამისთვალაშვილ დემეტრეს (იგი თარხანიც იყო და მოლაშქრეც) ან მის შთამომავლობას. სავარაუდოა, რომ ისინი გადაშენდნენ, რაც შეიძლება სხვადასხვა მიზეზით მომხდარიყო.

ლევანდის სახით მოაღწია ციციშვილების გვარის წარსულმა. ეიდრე სხვადასხვა ავტორების თხზულებებიდან მოვიყვანდეთ ამ გვართან დაკავშირებულ ცნობებს, მანამდე მოვესმინოთ თვით ციციშვილების ერთ-ერთ წარმომადგენელს, თავად გიორგი ივანეს ძე ციციშვილს. მისი მონათხრობის მიხედვით (1869 წ.). ი. ჩორნი შემდეგს გადმოგვცემს: „ზაზა ციციანოვების საგვარეულოს წინაპარი აღრე კენძელ სიცილიაზე ცხოვრობდა, ხმელთაშუა ზღვაში. ერთხელ გემით ღია ზღვაში შეუტურავს, დიდი ქარიშხალი ამოვარდნილა, გემს დამსხვრევა ელოდა. მას შეუკვეთია, თუ გადარჩებოდა ამ ხიფათს და ცოცხალი დარჩებოდა, რა ადგილზეც არ გარიყავდა მას ზღვა, იმ ადგილზე დარჩებოდა საცხოვრებლად. გემი დაღეწილა და ზღვაში ჩაძირულა. ეს კაცი მცირე აზიის ზღვის სანაპიროზე გარიყულა და რაღაც სასწაულით გადარჩენია სიკვდილს, ცოცხალი დარჩენილა. როცა უწინდებურად მომაგრებულია და იმ საშინელებისაგან თავი დაუღწევია, სახმელეთო ნაპირს გაპყოლია და შეუტყვია რომ იგი მცირე აზიაში იმყოფება, ქ. ფანასკერტთან¹⁰ ახლოს, კონსტანტინოპოლის მეფისათვის გამოუთხოვია ნებართვა ამ ქალაქში დარჩენისა, მიუღია უფლება და იქვე დასახლებულა¹¹. უცნობი მიზეზების გამო შემდეგში იძულებული გახდარა დაეტოვებინა ის ქალაქი და საქართველოსკენ გამოეწია, ან საქართველოს მეფეს უთხოვია მისთვის მის ქვეყანაში გადასულიყო¹². ზაზას წამოუყოლებია რამდენიმე ასეული

¹⁰ ფანასკერტის ციხე მდებარეობდა ტაოში, საქართველოსა და ბიზანტიის საზღვარზე. ტაოს შუაზე ყოფდა მდ. ბანას წყალი. ამის მიხედვით არსებობდა ამიერ და იმიერ ტაო. ამიერ ტაო ეკუთვნოდა საქართველოს, იმიერი — საბერძნეთს. თვით ფანასკერტი მდებარეობდა საზღვარზე.

¹¹ ლევანდა ასახავს იმ დროს, როცა ფანასკერტი ეკუთვნოდა ბიზანტიას.

¹² ცნობილია, რომ ზაზა მხარს უჭერდა გიორგი VIII-ის სამცხის ათაბაგ ყვარყვარე II-ის წინააღმდეგ ბრძოლაში. 1465 წ. გიორგი მეფე დამარცხდა: ზაზა იძულებული გახდა 1467 წ. ქართლში გადმოსულიყო. მან ჩაუყარა საფუძველი ქართლის ფანასკერტელ-ციციშვილების გვარს. ციცი ერქვა ზაზას მამას. აქედან ციცის შვილები — ციციშვილები.

ებრაული ოჯახი და ქ. თბილისის ჩასულა, საქართველოს მეფეთა დედა-ქალაქში. მეფეს მაშინ გულთბილად მიუღია და პატივით, უჩვენებია მისთვის მდ. მტკვრისპირა ტაფობი მთებს შორის, ქარელსა და ზემო ხუდორეთთან ახლოს, თუ იგი შესძლებდა ოსების განდევნას ან დამორჩილებას, რომლებიც ამ ველზე, მთებს შორის ცხოვრობდნენ და მკვლელობას, ძარცვას, ქურდობას და გლეჯას ეწეოდნენ? — ზაზას, რომელიც დიდი თავადი იყო ისრაელებში და ფრიად პატივცემული საქართველოს მეფის თვალში, თანმოყოლილი ებრაელების გარდა, დახმარება მიუღია მეფისაგან, შებრძოლებია ოსებს, დაუმორჩილებია ისინი და იქვე მთებს შორის დაბლობზე დასახლებულა, მასთან ერთად, მისი ორი ძმა. ერთ-ერთი მათგანი, უცნობი მიწეზების გამო, თავის პირვენდელ ადგილს დაბრუნებია — ხსენებულ ქ. ფანასკერტში, დარჩენილი ორი ძმა კი ებრაელებთან ერთად იმ ადგილებში დასახლებულა საცხოვრებლად.

მერე, როცა საქართველოს მეფეებს ზაზას ოჯახისათვის თავადებისა და აზნაურების წოდება მიუნიჭებია ქრისტიანული სარწმუნოების მიღების გამო, ისინი დიდი თავადები გამხდარან საქართველოში¹³, არაა ცნობილი მათთან ერთად სხვა ებრაელებიც თუ გაქრისტიანდნენ. როგორც ჩანს, ამ ებრაელების შთამომავლები უნდა იყვნენ ქარელის, ბრეთის და მათი შემოგარენის მცხოვრები ებრაელები“. ი. ჩორნი თავის მხრივ, ამატებს: „დღესაც უჩვენებენ მთების თავზე იმ ადგილებს, სადაც ციციანოვთა გვარიდან გამოსული თავადები ცხოვრობდნენ, ოდესღაც საუცხოო სასახლეებისა და კოშკების ნანგრევები, თავისი აბანოებით, სალოცავებით, კარგი გემოვნებითა და საქმის ცოდნით ყოფილა ყოველივე ეს აგებული თლილი ქვისაგან. ადგილზე, სადაც ებრაელები სახლობდნენ, ნათალი ქვით აგებული სალოცავი ყოფილა, მიწათხრილებში ოდესღაც გაყვანილი გზებისა და საცხოვრებელი ადგილების კვალი ჩანს. ახლა კი აქ ყველაფერი გაუდაბურებულა. ერთი მცხოვრებიც არ დარჩენილა, რაც ხანგრძლივ დროსა და უძველესი ზანის მოვლენებზე მიუთითებს“¹⁴.

ი. ჩორნიმ ციციშვილების ებრაული წარმოშობის შესახებ მორს-მინა აგრეთვე 1869 წ. 19 მაისს თამარაშენში თავად ზაალ მაჩაბლის

¹³ ჯერ კიდევ თამარ მეფეს უბოძებია ფანასკერტის ციხე ზაქარიასათვის, რომლისგანაც წამოვიდა ფანასკერტელების გვარი. ეს გვარი დიდ როლს თამაშობდა შემდგომი პერიოდის საქართველოს პოლიტიკურ ცხოვრებაში.

¹⁴ ი. ჩორნი, გვ. 207—208.

ოჯახში: „თეიმურაზ პირველის დროს, ჯარის ერთ-ერთი სარდალი ყოფილა ვინმე ისრაელი ციცი, რომელიც დანარჩენ ებრაელებთან ერთად ქ. ფაიაკენტიდან (ფანასკერტი — ე. მ.) მოსულა საქართველოში და მდ. მტკვრის (კურა) სანაპიროზე დასახლებულა. ეს სარდალი ციცი ებრაელ მეფეთა შთამომავალთაგანი იყო, საქართველოში მან სხვა ებრაელებთან ერთად ქრისტიანობა მიიღო. ქ-ნი (ქნიაგინია) მშვიდა ივანოვნა თავად ზაალ მაჩაბლის დედა, თავისი საგვარეულოს ზნეობით ხსენებული სარდლის ციციას შტოს განეკუთვნება და, ამდენად, ჩვენი ისრაელის შვილების შთამომავალთაგანია“¹⁵.

ზ. კიკინაძე ებრაელთა ფანასკერტში მოსვლას საქართველოში ებრაელთა უქანასკნელ გადმოსახლებად თვლის და რამდენიმე ახალ ცნობას გვაწვდის, რომლებიც მას სხვადასხვა წყაროდან ამოუყრებია. მისი თქმით, თავდაპირველად ფანასკერტში მისულ ებრაელთა რიცხვი ათი ათას სულამდე უნდა ყოფილიყო, ხოლო ზაზას და ციცის მიერ ფანასკერტიდან ქართლში გადმოყვანილთა რაოდენობა კი — 3 ათასი. შემდეგ ზ. კიკინაძე აღნიშნავს: „ზაზა და ციცი ნამდვილი ებრაელები გეარის მებატონენი ყოფილან. მათივე სარწმუნოების მექონი შემდეგ დროებში ეს მებატონენი საქართველოში ქართველ მეფეებთან ამაღლებულ იქმნენ და თავადიშვილობით დაჯილდოებულნი. ამ ზაზა და ციცის შთამომავალთ აღიარებენ დღევანდელ ქართლში მცხოვრებ თავად ციციშვილებს. ქარელში ებრაელნიც სცხოვრობენ. ციციშვილები რომ ისრაელთა შთამომავალნი არიან, ამის ცნობები მათ გვეჩუქა არს დაშთენილი. ამ გარემოებას ყურადღება მიაქცია ისრაელთა შთამომავალმა, გამოჩენილმა მხატვარმა ზიჩმაძე. ციციშვილები მიმოვლო, სხვადასხვა ცნობები შეკრიბა და თავის თავი პირდაპირ ციციშვილების სახლის კაცათ აღიარა“¹⁶.

¹⁵ იქვე, გვ. 137—138.

¹⁶ ზ. კიკინაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 5. ძნელია იმის თქმა, მიხაი ზიჩის მეგობრობას ციციშვილებთან მართლა ის დიდო საფუძვლად, რომ ერთი წარმოშობისანი იყვნენ, მაგრამ ფაქტია, რომ იმდროინდელ ქართულ საზოგადოებაში ასეთი აზრი იყო გავრცელებული. 1895 წ. საქართველოში მოსულა უნგრეთის ეთნოგრაფიული ექსპედიცია, რომლის შემადგენლობაში იყო მ. ზიჩის ახლო ნათესავი ევგენი ზიჩი. საქართველოში მოსვლისთანავე ევგენი, მიხაის რეკომენდაციით, ეწვია სვედურელ ციციშვილებს, რომლებმაც გულთბილად მიიღეს. „თუ რატომ ეწვია ციციშვილებს ზიჩი, — წერს ბ. გორდეზიანი, — ამის შესახებ არსებობს ლეგენდა, თითქოს ქართველ ციციშვილებსა და უნგრელ ზიჩებს შორის რაღაც ნათესაური კავშირი ყოფილიყოს. რამდენად მართალია ეს ლეგენდა ჩვენ არ ვიცით,

ციციშვილებზე საუბრის დასასრულს გავეცნოთ რას წერდა ქართლის ამ მსხვილი თავადების მოკლე ისტორიაში ცნობილი სახელმწიფო მოღვაწე და განმანათლებელი, მწერალი და მეცნიერი იოანე ბატონიშვილი:

„თავადი ციციშვილი. ამათნი წინაპარი არიან ურიასტანიდგან მოსულნი. ძველადვე მდიდარი კაცნი და ესენი მოვიდნენ და დაეშენენ ახალციხის ნაწილსა ადგილსა შინა, ფანასკერტად წოდებულსა. ამათთა შთამომავლობათა უკუჲ მსახურეს მეფესა თამარს და იყვნენ მეგობარკა სპასპეტის მკარგრძელის ზაქარიასი და ამის შუაშდგომლობითი უბოძა მეფემან თამარ თავადობაჲ და ადგილისა მის ფანასკერტისი ზედა და მხედველობაჲ და მამულნი მუნ. ხ' უკანასკნელ დროსა მეფისა ბაგრატისასა იყო წარჩინებული მხედართა წინამძღომი ზაქარიი ფანასკერტელი, რომელსა უწოდდნენ ზაზად და ამან უკჲ დიდად მსახურა დროსა მოსვლისა ლანგ თემურისასა, რომელიცა ბრძოლა მეფესა და გინაიდეგან წარჩინებულ იქმნა ზაზა ფანასკერტელი აიძულა მეფემან და გარდმოასახლა საქართველოსა შინა და მიუბოძა მძოვრეთისა ხეობასა შინა სოფლები და განყოფდა ამათთა უბოძა ნიჩბისის ხეობაზედ სოფელნი და დაასახლნა მუნ. ხ', შემდგომად ამისა მოკუდა რა ზაზა დაშთა ძე ციცი წოდებული, რომელმანცა მეფესა კონსტანტინეს ამანცა ფრიად მსახურა სხუათა და სხუათა ბრძოლათა შინა, და ჯილდოდ აჰისა მეფემან უბოძა შვილთა ამისთა და თვით მას გუჲრად ციციშვილობა და აჯრეთვე სახლისკაცთა და განაყოფთა ამათთა და მუნითგან იწოდებიან ციციშვილებად. ესრეთ ზემო ციციანთ და ქვემო ციციანად. ზემო ციციანნი არიან, რომელნიც მძოვრეთის ხეობას მცხოვრები არიან, ხოლო ქვემო ციციანნი ნიჩბისის ხეობაში სახლობენ და ზემო ციციანნი არიან აწ მოხელედ: 1) მოურავისშვილები, მეორე ნიკოლოზისა, 3) ამილდაბარისშვილებად, 4) გლახასშვილებად, 5) პაატასშვილებად, 6) გიორგისშვილებად, 7) ზაქარიასშვილებად და სხვანი. ხოლო ქვემო ციციანნი: 1) დიმიტრისშვილებად და აწ ცხოვრობენ ესენი მოსკოვს, 2) მდივანბეგისშვილებად, 3) ზაზასშვილებად და 4) კიდე ზაზასშვილებად. ხოლო ამათში პირველის ოჯახისშვილი

მაგრამ ზიჩების განსაკუთრებული მეგობრობა ციციშვილებთან უდავო ფაქტია. ბ. გორდეზიანი, ზიჩი საქართველოში, თბ., 1960, გვ. 64.

გადმოცემის თანახმად, ანთროპოლოგ ევგენი ზიჩის დიდხანს უცხოვრია ქარელელ ციციშვილებთან.

იყო პირველი ხარისხის თავადად, ხოლო სხუანი მეორედ და მესამე თავადის ხარისხისა¹⁷.

როგორც ჩანს, ციციშვილების ებრაულ წარმოშობაზე ცნობილი იყო საუკუნეების მანძილზე. XIX ს. 70-იანი წლების დასასრულს ჩაწერილი ლეგენდა ძირითადად ემთხვევა მეცნიერ-ბატონიშვილის მონათხრობს, რაც, გარდა ციციშვილების ებრაული წარმოშობისა, დოკუმენტურად დასტურდება და დაინტერესებულ მკითხველს შეუძლია დაწვრილებით გაიკნოს ისინი¹⁸.

არ ვიცი რამდენად შეეფერება ლეგენდის ცნობები სინამდვილეს, მაგრამ აუცილებლად უნდა აღინიშნოს შემდეგი: სხვადასხვა დროს შემოსული ებრაელობა არ შეიძლება ერთგვაროვანი მასა ყოფილიყო. მათ აუცილებლად ეყოლებოდათ გვარის ან თემის გამორჩეული, წარჩინებული ადამიანები, რომელთა საშუალებით მყარდებოდა მოსულეების კავშირი ადგილობრივ ხელისუფლებასთან. ისინი საერთო ინტერესებთან ერთად საკუთარი მიზნების განხორციელებასაც ცდილობდნენ და ახალ ადგილებში თავიანთ გამორჩეულ მდგომარეობას ინარჩუნებდნენ. ნიჟისა და მოხერხებულობის წყალობით, ხელისუფლების წინაშე გაწეული რაიმე დამსახურების სანაცვლოდ, მოსულთა ხელმძღვანელი თანდათან შედიოდა მკვიდრ ღიდებულთა რიგებში, ითვსებდა მათს ზნე-ჩვეულებას, იშორებდა განსხვავებულობის ყველაზე მნიშვნელოვან ატრიბუტს — რელიგიას, უფრო სწორად, გადადიოდა მათს რელიგიაზე, ე. ი. ქართველდებოდა და, ამგვარად, შემდგომი წინსვლისათვის გზა ხსნილი ჰქონდა. აღზევებულ უცხოელს არ შეიძლებოდა დასაყრდენი არ ეძებნა, ყოველ შემთხვევაში პირველ ხანებში მაინც, თავის თანატომელებში. მისი რეკომენდაციით ადგილობრივ მმართველებთან წინაურდებოდნენ მისი თანატომელებიც. ასე რომ იგი გაბატონებულ მდგომარეობას იკავებდა თავდაპირველად თანატომელების, ხოლო შემდეგ მკვიდრი მოსახლეობის ერთ ნაწილზეც დათმობის, ჩუქების, ყიდვის ან სხვა გზით.

ცნობილ ისტორიკოსს, ფილოლოგს და საზოგადო მოღვაწეს ა. ხახანაშვილს დასაშვებად მიაჩნდა, რომ „ის ქართველი ებრაელები, რომლებიც გაქრისტიანდნენ, როგორიცაა, მაგალითად, ელიოზიშვილი, ბარნაბაშვილი, გედევანიშვილი, ბალუაშვილი და სხვ. ქართველებთან

¹⁷ დ. გვრიტიშვილი, ფეოდალური საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან, თბ., 1955, გვ. 122—123.

¹⁸ დ. გვრიტიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 121—131.

ასიმილაცია განიცადეს. ხოლო იმათ კი ვინც თავიანთი რწმენის ერთ-გულნი დარჩნენ, დაკარგეს თავიანთი ენა და ქართველების ცხოვრების წესი და ენა მიიღეს¹⁹. საინტერესოა, მკვლევარმა, რომელმაც შესანიშნავად იცოდა ქართული საისტორიო წყაროები, რატომ თავისი გვარი არ მოიხსენია ზემოდასახელებულ გვარებთან ერთად? ცხინვალელ ებრაელთა შორის გვხვდებიან ხახანაშვილები. 1678 წ. წყალობის წიგნში არის „ურია ხახანაშვილი დათუნა“²⁰. 1680 წლის საბუთში: „ხახანაშვილი ურია ხახანა, მისი ძმა შალომა და მათვალა“²¹. ეროვნების გარეშეა დასახელებული 1697 წ. ნასყიდობის წიგნში გომს მცხოვრები გლეზი ოქროა ხახანაშვილი, რომელიც მისმა ბატონმა ზაქარია ზუმბულიძემ მიჰყიდა ქადაგ არქიმანდრიტ ნიკოლოზ მალაღამეს²². ასევე ეროვნების მითითების გარეშეა დასახელებული გვარის ერთ-ერთი წარმომადგენელი 1770 წლის 14 აგვისტოს საბუთში²³. საყურადღებოა, რომ იმავე საბუთში ეროვნების მითითების გარეშე ფიგურირებს ვინმე ბაზაზასვილი, რომლის ებრაელობა არავითარ ეჭვს არ იწვევს. ამდენად, ძნელია იმის თქმა, როდის მოხდა ხახანაშვილების გაქრისტიანება.

სხვადასხვა პერიოდის საბუთებში არცთუ იშვიათად ვხვდებით ეპითეტს — „ურიაყოფილი“, რაც გვიჩვენებს, რომ ამ ეპითეტით ისინი მოიხსენიებიან, ვინც იუდაიზმი დათმო და გაქრისტიანდა.

საბუთების მიხედვით ძნელია იმის გარკვევა (იშვიათი გამოწაკლისის გარდა), რა მოტივები ედო საფუძვლად პიროვნების ან გვარის მიერ რჯულის შეცვლას, როდის მოხდა აღნიშნული აქტი. მაგრამ ეს აქტი (აღრინდელი ებრაელობა) იმდენად მნიშვნელოვნად იყო მიჩნეული ადამიანის ცხოვრებაში, რომ მას დიდი ხნის განმავლობაში ინახავდა თანასოფელთა თუ თანამოქალაქეთა მეხსიერება, გარკვეულ ტრადიციად იქცეოდა და გვარის ფუნქციასაც კი იძენდა. ორიოდე საინტერესო მაგალითის მოყვანა შეიძლება XVIII ს. დოკუმენტებიდან, რომლებიც, ჩემი აზრით, შიდა ქართლის ვითარებას უნდა ასახავდეს. დოკუმენტებში ვკითხულობთ: „ურიაყოფილი ნასყიდა მოლაშქრე,

19 A. Chachanaschvili, Die Grusischen Juden. Mitteilungen zur jüdischen Volkskunde, 1907, H. 2, B. XXII, S. 34—35.

20 სცია, ფ. 229, საბ. 521; სეშ, I, გვ. 163, № 2.

21 სცია, ფ. 229, დავთ. 26/219; სეშ, III, გვ. 193, № 1.

22 ხელნაწ. ინსტიტუტი, Qd-7025.

23 ქსი, III, გვ. 889, № 346.

თარხანი; ურიაყოფილი დათუნა თარხანი, მოლაშქრე²⁴; ჯაფნიაურში ჩხეიძეებმა მიყიდეს მიწა ურიაყოფილისშვილს ყობიას, მის შვილს აბრამას²⁵; ურიაყოფილია ნახსენები მამუკა ხაჩიურის 1775 წ. 6 თებერვლის არხაში ერეკლე II-სადმი²⁶.

ყურადღება უნდა შევიჩეროთ აღწერის მასალებში დასახელებულ ურიაყოფილებზე — ნასყიდასა და დათუნაზე. საინტერესოა, რომ ურიაყოფილები მოლაშქრეობასთან ერთად თარხანებიც არიან, რაც ფეოდალურ საზოგადოებაში გარკვეულ პრივილეგიებს გულისხმობდა. ყურადღებას იქცევს ის გარემოებაც, რომ დამოწმებული ხალხის აღწერის სიის ნაწყვეტში დასახელებული 59 კომლიდან მხოლოდ ურიაყოფილები არიან ერთსა და იმავე დროს მოლაშქრენი და თარხნები. არის ერთი გამოწაკლისი, როდესაც ეინმე მამისთვალაშვილი დემეტრე არ მოიხსენიება „ურიაყოფილობით“, მაგრამ ის თარხანიცაა და მოლაშქრეც. აღნიშნული გვარით ფეოდალურ საქართველოში გვხვდებიან ებრაელები. როგორც ჩანს, ამ გვარის ზოგიერთი წარმომადგენელი გაქრისტიანდა. ამჟერად სწორედ ასეთი შემთხვევა გვაქვს. ამგვარად, მოყვანილი მაგალითებიდან ჩანს, რომ ებრაელმა იუდაიზმის მიტოვების სანაცვლოდ პოლიტიკური (მოლაშქრე) და ეკონომიკური (თარხანი) პრივილეგიები მიიღო. ეს კი ფრიად მნიშვნელოვანი იყო ბატონყმურ საქართველოში და არა მხოლოდ საქართველოში. იმავე დოკუმენტში ურიაყოფილებთან შედარებით ფრიად კონტრასტულად ჩანს (სოციალური და ეკონომიკური თვალსაზრისით) ბოგანო ურია ისრაელა, ბოგანო დანიელა და ბოგანო ურია შოშიტაშვილი. ისიც საინტერესოა უნდა იყოს, რომ ურიაყოფილები ებრაელთათვის ტრადიციულ სახელებს აღარ ატარებენ.

უნდა აღინიშნოს ერთი მომენტიც. ზოგიერთმა დოკუმენტმა შეინარჩუნა ებრაელის გაქრისტიანების ხანდაზმულობა. ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, რომ „ურიაყოფილების“ წინაპართა სახელები გამჭარალა და ისინი უკვე ატარებენ ქრისტიანი ქართველების სახელებს (ოთარა, ზაქარია, დემეტრე...). შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ურიაყოფილი აბრამა, ურიაყოფილას-შვილი ყობია²⁷ და სხვები, არცთუ დიდი ხნის წინათ მოინათლნენ. მათ ჯერ კიდევ შენარჩუნებული აქვთ ებრაული სახელები. როგორც ჩანს, მონათვლის შემდეგ, როგორც წესი, არ

²⁴ ნაწყვეტი XVIII ს. 20-იანი წლების ხალხის აღწერისა. სემშ, I, გვ. 168.

²⁵ სემშ, III, გვ. 295, № 4, 1733.

²⁶ ქსდ, VII, გვ. 276. № 282; იქვე, VIII, გვ. 627, № 637.

²⁷ იხ. სემშ, I, გვ. 177, № 18.

ხდებოდა სახელის შეცვლა. დოკუმენტებში მოხსენიებულ ორ უკანასკნელ პიროვნებაზე შეიძლება ითქვას, რომ აბრამა პირადად მოინათლა, ხოლო ყობია დაბადებული იყო, როცა მისმა მამამ რჯული შეიცვალა. უფრო მეტიც, მას უკვე ჰყავდა ორი ვაჟი (აბრამია, მანოახა).

ამაჟერად ჩვენთვის საინტერესო საკითხს, ნაწილობრივ მაინც, ნათელს ჰფენს ბატონიშვილ პატრიარქ ანტონისადმი სურამის მამასახლისისა და სურამელების მიერ 1746 წ. მიცემული პირობის წიგნი. აქედან ვიგებთ, რომ სურამელები დიდად შეუწუხებიათ მოხელეებს სახელმწიფო გადასახად „მალუჯათის“ აკრეფისას. „მალუჯათი“ ყიზილბაშური ხარკი იყო, რომელიც 1741 წლიდან, საქართველოში ნადირ-შაჰის ბრძანებით ჩატარებული აღწერის შემდეგ იქნა შემოღებული და მძიმე ტვირთად დააწვა მთელ მოსახლეობას. სურამის მამასახლისი აღნიშნავს, რომ: „მალუჯათისათვის დიდად შეგვაწუხეს. ამაზე არონაშვილს ურია დანიელას გამოსაღებსა ვთხოვდით“. როგორც ჩანს, არონაშვილს არ შეეძლო ამ გადასახადის დამოუკიდებლად გადახდა და პატრიარქს სთხოვა დახმარება. „მოვიდა, თქვენ, ბატონს (პატრიარქ ანტონს — ე. მ.) შემოგვხვეწათ, — ამბობს მამასახლისი, — მოიქცა თქვენ მიერ ნათლისღება მიიღო, გაქრისტიანდა და ეს წილი მალუჯათი ორი თუმანი თქვენ გვიბოძეთ. ახლა ჩვენ ეს პირობა მოგვიხსენებია: დღეის იქით არასდერს გამოსაღებისათვის ჩვენ ამ დანიელასთან ხელი აღარ გუქონდეს, აღარცა რა ვთხოვოთა“²⁸.

მასალებიდან ირკვევა, რომ ზოგიერთ ადგილებში იუდაიზმის დათმობას მასობრივი სახე მიუღია. 1728 წლის ნასყიდობის წიგნში, რომელიც ახალდაბაშია შედგენილი, სხვებთან ერთად (სავეანელი ზაქარია, მენაბდიშვილი ზაქარია, ქემურჩიძე ივანე) მოწმეები არიან ურია-ყოფილი ოთარა, ურიაყოფილი ზაქარია, ურიაყოფილი აბრამა. ჩანს ახალდაბაში კვლავ მრავლად დარჩნენ ებრაელები. იმავე საბუთში მოწმეები არიან ურია ფიჩხაძე, მიხელა ყანდუაშვილი, დავითა პაპისმედის-შვილი და, როგორც საბუთის შემდგენელი ამბობს, „სულ ახალდაბელნი ქართველნი და ურიანი ამის მოწამე“²⁹.

XVIII ს მეორე ნახევარში სამეფო კარზე დაწინაურებულა „სტამბის უხუცესობითა და დავის მმართველობითა კარის მღვდელი უღირსი აბრამ ურია-ყოფილი“³⁰. ეს მინაწერი ამოღებულია 1784 წ. თბილისში დაბეჭდილი „საღმრთო კურთხეანის“ ბოლო მინაწერიდან.

²⁸ დოკუმენტბა საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, I, გვ. 328, № 464.

²⁹ საქართველოს სიძეულენი, II, გვ. 347, № 299.

³⁰ თ. ჟორდანიძე, ქრონიკები, III, გვ. 390.

ვინ იყო აბრამ ურია-ყოფილი? მის შესახებ მცირე ცნობები დაგვიტოვა პლატონ იოსელიანმა. „აბრამ, გვარით ურიათყოფილი, მოუსტინეშვილად წოდებული, მბექდავი წიგნთა, პატივცემული მეფისაგან; შეგობარი დავით სარდლისა ორბელიანისა; მშრომელი მეტეხისა ეკლესიისა განახლებაზედ სოფელსა მეტეხს, დიდი მლოცველი და მემარხულე, და მღვდელი განკრძალული იდგა მარტყოფს“³¹.

აბრამ ურიაყოფილის ზოგიერთი ბიოგრაფიული ცნობა მოიძია ო. კასრაძემ. ირკვევა, რომ აბრამს ერთხანს მაღალი საეკლესიო თანამდებობა ეკავა. 1749 წ. იგი დაუნიშნავთ გარეჯის იოანე ნათლისმცემლის მონასტრის წინამძღვრად, რომელიც მიუტოვებია 1752 წ. არ ვიცი რის გამო და რა პირობებში მოუხდა აბრამს წასვლა რუსეთში 60-იან წლებში. ო. კასრაძე ვარაუდობს, რომ შეიძლება იგი თერმურაზ მეორეს გაჰყვა და მისი გარდაცვალების შემდეგ კიდევ რამდენიმე ხანს დარჩა მოსკოვში. იქ იგი ათანასე ამილახვარს შეჰყვდებოდა და ჯვართამაღლების მონასტერთან არსებულ სტამბაში დაუწყია მუშაობა. მისი ხელით დაიბეჭდა „დავითნი“.

80-იან წლებში აბრამი კვლავ საქართველოშია. ერეკლე II-ს ის გაუშწესებია თავისი ეკლესიის მღვდლად. წიგნების ბეჭდვაში გაწაფული აბრამი მუშაობას იწყებს, აგრეთვე, თბილისში ერეკლეს სტამბაში „დაზგის მმართველად“. ო. კასრაძე გაცვირეებას გამოხატავს იმის გამო, რომ ისეთმა მესტაშემ, როგორც აბრამი იყო, თავის ხანგრძლივ სიცოცხლეში მონაწილეობა მიიღო მხოლოდ ორი წიგნის გამოცემაში — 1764 წ. მოსკოვის „დავითნისა“ და 1786 წ. თბილისის სახარების დაბეჭდვაში³².

ო. კასრაძე ეჭვის ქვეშ აყენებს პ. იოსელიანის ნათქვამს: „აბრამ ურიათყოფილი, მოუსტინეშვილად წოდებული“. იგი ამის გამო აცხადებს: „ურიაყოფილი რომ აბრამის ნამდვილი გვარი არ არის, ეს ეჭვს გარეშეა, მაგრამ არც პ. იოსელიანის ცნობა უნდა იყოს სწორი მისი მოუსტინეშვილად მიჩნევის შესახებ. ვფიქრობთ, ასეთი გვარი იმ დროს ოფიციალურად საერთოდ არ არსებობდა. შესაძლებელია მოუსტინეშვილი აბრამის ანდა მისი წინაპრისათვის ზედმეტად შერქმეული გვარია და არა ნამდვილი“.

ჩემი აზრით, ო. კასრაძე არასწორად ედავება პ. იოსელიანს, რომელიც სავსებით გასაგებად ამბობს, რომ აბრამის ნამდვილი გვარი ურია-

³¹ პ. იოსელიანი, ცხოვრება გიორგი მეცამეტისა, თბ., 1978, გვ. 254.

³² ო. კასრაძე, ძველი ქართული ნაბეჭდი წიგნი, თბ., 1973, გვ. 234—236.

ყოფილია, ხოლო მოუსტვინაშვილი ზედწოდებული, შეიძლება თავისი-
შეიძლება რომელიმე წინაპრის. ვერ დავეთანხმები ო. კასრაძეს იმაშიც,
თითქოს აბრამი ის ებრაელი იყო, რომელიც თვითონვე გაქრისტიანდა
და ამიტომ ზედმეტ სახელად ურიაყოფილი შეურქმევიათ. მას მოჰყავს
ერთი საარქივო დოკუმენტი, რომელშიც ნათქვამია: „მე, სალუყაზა-
ნაშვილი აბრამა... ვახტანგ მეფის დროს... დიაკვანი ვიყავი და სტამბაში
ვებარე“. ო. კასრაძე ასკვნის: „ცხადია, ამ დოკუმენტში მოხსენიებული
სალუყაზანაშვილი არის ურიაყოფილად წოდებული ჩვენთვის საინ-
ტერესო პირი, რადგანაც სტამბის საქმის მცოდნე სხვა აბრამს, გარდა
სალუყაზანაშვილისა, ისტორია არ იცნობს“. უნდა შევნიშნო, რომ
ლოგიკურად ისე გამოდის, თითქოს აბრამ ურიათყოფილი ერთ დროს
ებრაელი სალუყაზანაშვილი იყო და, იუდაიზმის აღიარების მიუხედა-
ვად, დიაკვანიც ყოფილა და სტამბის მოწაფეც. მას შემდეგ შეუცვლია-
რწმენა და ზედმეტსახელად ურიათყოფილი შეურქმევიათ, რაც ყოვ-
ლად წარმოუდგენელია. აბრამი კი არ მოინათლა არამედ მისი წინაპარი.
ვერ ვიტყვი შორეული თუ ახლობელი და ერთ დროს შერქმეული
ურიათყოფილი ჩამოყალიბდა, როგორც გვარი. სამწუხაროდ, ურიაყო-
ფილების ნამდვილი გვარები ცნობილი არ არის. აბრამს გვარი არ
შეუცვლია, შეიძლება სახელი კი შეიცვალა, როდესაც საეკლესიო
პირი გახდა. ეს ხომ ჩვეულებრივ ხდებოდა ხოლმე. ისიც უნდა ითქვას,
რომ ბიბლიური სახელი აბრამი, ჩვეულებრივი იყო როგორც ებრაე-
ლების, ისე არაებრაელებისათვის. სალუყაზანაშვილი, როგორც ებრა-
ული გვარი, ისტორიამ არ იცის.

როგორც ჩანს, აბრამის უშუალო მონაწილეობით ორი კი არა,
სამი წიგნი დაიბეჭდა — 1764 წ. „დავითნი“, 1784 წ. „საღმრთო კურ-
თხეანი“ და 1786 წ. „სახარება“.

მართალია, არ შეგვიძლია იუდეველთა გაქრისტიანების ყველა-
პერიპეტეიის აღდგენა, მაგრამ დღემდე მოღწეული დოკუმენტური
წერილობითი წყაროები, საისტორიო თხზულებები და მხატვრული
ლიტერატურა სრულ საფუძველს გვაძლევს ვთქვათ, რომ ფეოდალურ
საქართველოში არასოდეს არ ყოფილა ანტიებრაული მოძრაობა ანდა
გამოკვეთილი პროპაგანდა. საესეებით ბუნებრივია, რომ ქრისტიანული
ეკლესია, მისი მესვეურნი წინააღმდეგნი არ იქნებოდნენ იუდეველთა
გაქრისტიანებისა, მაგრამ ისინი ამისათვის რაიმე კონკრეტულ ნაბიჯებს
არ ღებამდნენ.

წყაროები პირდაპირ არაფერს ამბობს ქრისტიანთა გაიუდეველებაზე. მაგრამ ეს პროცესი რომ ნამდვილად მიმდინარეობდა ამის თქმის უფლებას გვაძლევს ზოგიერთი არაპირდაპირი ცნობა. საყურადღებოა საქართველოში, კერძოდ გორში მოღვაწე ავგუსტინელი ბერის, წარმოშობით პორტუგალიელი ამბროსიო დუშ ანჟუსის (გორში ცხოვრობდა 1628—1640 წლებში და ყურადღებით სწავლობდა რელიგიურ ცხოვრებას ქართლის სამეფოში) ერთი ცნობა, რომელიც ხელალებით მისაღები თუ არა ანგარიშგასაწევი მაინც არის. მის მიერ 1640 წ. გორიდან რომში გაგზავნილი წერილიდან ვიგებთ: „ჩვენი მონაზონები ამ ქრისტიანებში (ე. ი. ქართველ მართლმადიდებლებში — ე. მ.) დიდის სიყვითის ქმნას შეიძლებენ რაედენისამე სოფლის ყიდვით, როგორც შერებიან სომხები. თუმცა ქართველებს დიდი სიმძულვარე აქვსთ სომხებისა სარწმუნოების მხრივ, გარნა, როდესაც მათი ყმები ხდებიან, ბევრი მათგანი გადადის სომხის წესზე. ამაზე უარესიც ენახეთ: ზოგერთმა მდიდარმა ურიებმა, რომლებიც საქართველოში ცხოვრობენ, გააურიივეს თავიანთი ყმა და მოსამსახურე. ქართველები უეჭველად დიდის სიამოვნებით მიიღებენ ლათინურ წესსა, თუ ჩვენი ყმები გახდენა“³³.

პატრი ამბროსიო თავისი ქვეყნის შვილია. ესპანურ-პორტუგალურ ტრადიციებზე გაზრდილმა ძალიან კარგად იცოდა რა ხდებოდა პირენეის ნახევარკუნძულზე, სადაც ცეცხლითა და მახვილით ნადგურდებოდა ყოველივე ებრაული და თვით ებრაელებიც კი. ის ვერ მალავდა აღშფოთებას თუნდაც იმის წარმოდგენის გამო, რომ სადღაც შეიძლება მომხდარიყო ქრისტიანის გაიუდეველება (გაებრაელება). ჩვენამდე მოაღწია იმავე პერიოდის ცნობილი ქართველი სასულიერო და პოლიტიკური მოღვაწის ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილის (ნიკიფორე ირბახი) სიტყვამ, წარმოთქმულმა თბილისში XVII ს. 30-იან წლებში, კათოლიციზმზე გადასული გორელი ყმაწვილის ნასყიდას დასაცავად: „ყოველდღე ჩვენი თვალით ვხედავთ, რომ ქართველები სომხდებიან და უმრავლესობა კი თურქდება, მონებად ყიდულობენ, როგორც სპარსელნი ისე თურქნი. განა რატომ არ უნდა მიიღოს კაცმა ფრანკობა?“³⁴.

³³ მ. თამარაშვილი, ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის, ტფ., 1902, გვ. 236.

³⁴ დონ პიეტრო ავიტაბილე, ცნობები საქართველოზე (XVII ს. საუკუნე). შესავალი, თარგმანი და კომენტარები ბ. გიორგაძისა, თბ., 1977, გვ. 66.

ნიკოლოზ ჩოლოყაშვილის სიტყვებიდან არ ჩანს, რომ საქართველოში იუდაიზმზე გადასვლის შემთხვევები იყო, მაგრამ მისი ნათქვამი მე. უფრო იმას მაფიქრებინებს, რომ როგორც თვითონ, ისე მისი თანაშემწეები ფეოდალური საზოგადოება სერიოზულ მნიშვნელობას. არ ანიჭებდა ქრისტიანის გაიჟღერებულებას. ეს არ იყო ანტიქართული. და, იმავე დროს, ფართოდ გავრცელებული მოვლენა.

პატრი ამბროსიო დუშ ანუჟისის წერილს იცნობდა ზ. ჰიჭინაძე და ებრაელებზე მისი ნათქვამის გაბათილებას სხვადასხვა არგუმენტებით ცდილობდა: „უნდა მოვიხსენიოთ, რომ პატრი ამბროსიოს ცნობა ჩვენ გასვლიანად მიგვაჩნია. პატრს ამბროსიოს ესეთი ცნობა და მოხსენება კონგრეგაციის წინაშე განგებ უნდა წარედგინა, რათა მით უფრო მეტი ყურადღება მიეპყრო, მეტის სიბრალულთ დაეხატა საქართველოს გაქირებულნი მდგომარეობა. ჩვენ პირნათლად და გადაწყვეტილი ვიტყვი, რომ ამის მაგალითი ერთიც არ იქნებოდა, რომ ქართველთ ურთის ვინმე ყმა ან ბავშვი ეყიდნა ქრისტიანთაგან და მერე იგინი თვის სჯულზე გადაეყვანათ. უნდა მოგახსენოთ, რომ ეს სულ ჭორებია და ცილი. ქართველთ ებრაელობა კი არა და ურთების გაქრისტიანება კი. ისე ხშირად და მრავლად ყოფილა, რომ დღესაც გურიას, სამცხეს, იმერეთს და ქართლს ასობით მოვთვლით ისეთ გვარებს, რომელთა წინაპრებიც ებრაელები ყოფილან და შემდეგ და ეამთა ვითარების მეოხებით, თავიანთ ნებით თუ ძალოვნებით, ქრისტიანობას დაკავშირებინან. ასეთი ცნობანი ჩვენ მით უფრო მიგვაჩნია ჭორათ, რადგან წარსულში ქართველთ ებრაელები მეტად ლატაკს მდგომარეობაში იყვნენ. მათ თავიანთი საზრდოს მოპოვებაც კი უჭირდათ და აბა სხვათაგან ყმებს რით იყიდდნენ და მათ იგინი როგორ ასაზრდოებდნენ.

მეორე, ურთის არც თვით ქრისტიანი მიეყიდებოდა, არ გაჰყვებოდა. მესამე, საქართველოს ურთები მთლად საბატონო და საეკლესიო ყმები იყვნენ და, აბა თქვენა ბრძანეთ, რომ იგინი როგორ შესძლებდნენ ქართველთ ყმათა სყიდვას და ისიც მერე გაურთიყვებას. ეს ჩვენ მოგონებულ ცილათ მიგვაჩნია მით უფრო, რადგანაც საქართველოში ქართველთ ურთა საქართველოს და ქართველ ერსა და სასულიერო წოდებას. ისე აფასებდა და პატივს სცემდა, როგორც თვით ებრაელისას³⁵.

როგორც მოყვანილი ვრცელი ციტატიდან ჩანს, ზ. ჰიჭინაძე ჭეროვნად არ იცნობდა ქართულ საისტორიო წყაროებს და იგი აღნიშნულ საკითხებზე (ებრაელი მებატონეების მიერ ქრისტიანი ქართველი

ყმების ყოლა, ქართველი ყმის მიერ იუდაიზმის მიღება, ებრაელების დამოკიდებულება მართლმადიდებელი ეკლესიისა და სამღვდლოები-სადმი და პირიქით) მსჯელობს თავისი დროის (XIX—XX საუკუნეთა მიჯნა) ფსიქო-მორალურ-კულტურული კრიტერიუმებიდან გამომდინარე და ამ შემთხვევაში ვერ ითვალისწინებს იმ გარდატეხას, რაც საქართველოში ებრაელებისადმი დამოკიდებულებაში მოხდა ჩვენი ქვეყნის რუსეთის მიერ დაპყრობისთანავე.

საქართველოს ისტორიის შესანიშნავი მცოდნე და მკვლევარი ნ. ბერძენიშვილი საქართველოს ებრაელთა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის შრომების პირველ ტომში მოთავსებული დოკუმენტების შესავალში, ამჯერად ჩვენთვის საინტერესო საკითხთან დაკავშირებით წერდა: „გვიანფეოდალურ საქართველოში ებრაელთა მოსახლეობის შემცირების საკითხში ჩვენი საბუთები ერთ განსაკუთრებულ გარემოებას აღნიშნავენ. საერთო მიზეზების გვერდით, რომლებიც ფეოდალური საქართველოს მოსახლეობის საერთო შემცირებას იწვევდნენ, ჩვენი საბუთები ებრაელთა ასიმილაციას გარკვევით უჩვენებენ. ჩვენ სხვა მოწმობებიც მოგვეპოვება, ხოლო ეს საბუთები კიდევ ერთხელ ადასტურებენ, რომ სხვა და სხვა პირობების გამო, ებრაელები საქართველოში ზოგჯერ იძულებულნი ხდებოდნენ დაეტოვებინათ მამაპაპური წესი და გაქართველებულიყვნენ“, ე. ი. გაქრისტიანებულიყვნენ.

მართალია, ჩვენ ისეთი ცნობებიც გავგაჩნია, როცა ებრაელი მებატონის ქრისტიანი ყმა „გაურიავდა“, ე. ი. მოსეს სარწმუნოება აღიარა, მაგრამ უეჭველია, პირუკუ შემთხვევები (ებრაელის გაქრისტიანება — ე. მ.) გაცილებით ხშირი იყო...“³⁶.

ჩემ მიერ ქვემოთ განხილული და დამოწმებული საბუთები, ზოგი პირდაპირ და ზოგიც არაპირდაპირ, სწორედ იმაზე მიუთითებს, რომ ფეოდალური ხანის საქართველოში ებრაელები არცთუ ისე გაჭირვებულნი იყვნენ ეკონომიურად, როგორც ზ. ჭიჭინაძეს ეგონა. მათ საკმაოდ ჰქონდათ მამულები და ყმების პატრონიც იყვნენ. საქართველოშიც გარკვეული ძალა ჰქონდათ შუა საუკუნეების გერმანიაში არსებულ ანდაზას — „ვისიცაა ქვეყანა სჯულიც მისია“. ამით იმისი თქმა მინდა, რომ ებრაელი მებატონის ყმა სხვადასხვა მიზეზებით შეიძლება ბატონის რჯულზე, ე. ი. იუდაიზმზე გადასულიყო.

ვიდრე ქრისტიანის გაიუდეველებაზე ვიტყვოდე, მანამდე მინდა მკითხველის ყურადღება მივაპყრო ამბროსიო დუშ ანჟუსის წერილის

³⁶ სეშ, I, გვ. 161.

ერთ ადგილს, რომელიც უდავოდ შეიცავს ფრიად დამაფიქრებელ მომენტს: სომხების მიერ ქართული სოფლების შესყიდვა და იქაური მოსახლეობის ბატონის რელიგიაზე გადაყვანა რეალური ჩანს. ამაში უნდა ვეძიოთ მთელი რიგი დასახლებების ქართული მოსახლეობის „გასომხების“ ერთ-ერთი მიზეზი.

ებრაელები საქართველოში არ შეადგენდნენ ეკონომიურად იმდენად ძლიერ ფენას, რომ მათ მთელი სოფლების შეესყიდათ, მაგრამ ცნობილია, რომ მათაც ყავდათ ქრისტიანი ყმები და ოჯახში მოსამსახურენი. ჰყავდათ ნაყიდი ქრისტიანი ბავშვები, რომელთა იუდაიზმზე გადაყვანა პრაქტიკულად შესაძლებელი იყო. ალბათ, ასეთ შემთხვევებზე უნდა მიუთითებდეს ებრაელთა ეთნონიმური გვარები — ური-შვილი, ბინიაურიშვილი, ისრაელაშვილი.

ებრაელებს რომ ქრისტიანი ყმები ჰყავდათ, მრავალი საბუთიდან ჩანს. მაგრამ, ამჯერად მხოლოდ იმ შემთხვევებს გავიხსენებ, რომლებიც საგულისხმოს ხდის ქრისტიანი ყმის იუდაიზმზე მოქცევას.

1742 წ. ნასყიდობის წიგნიდან ვიგებთ, რომ ქსნის ერისთავის ყოფილი ხიზნები ავთანდილ და გიორგი კობალაძეები ტყვეობაში აღმოჩნდნენ და თბილისში გაყიდა მეფის ავღანელთა ჯარმა. კობალაძეებმა თბილისში ვალი აიღეს და თავი დაიხსნეს. ამის შემდეგ ისინი მივიდნენ ალავერდელ მიტროპოლიტთან და შეეხვეწნენ „მადლისათვის დაგვიხსნო“. ალავერდელს ფული „გვერთს არ ახლდა“ და კონდოლის ნაცვალს ებრაელს უბრძანა: „ესენი დაიხსენ და წმიდას გიორგის შესწირეო“. ებრაელმა მართლაც დახსნა ძმები. კობალაძეები ეუბნევიან ებრაელს: „ჩვენი თავი შენ მოგეცით... უსიკვდილოთ შენს იქ არსად წავიდეთ“³⁷.

დოკუმენტის ფრაგმენტიდან ზოგი რამ გაუგებარია. არ ჩანს რომელი ეკლესიის განკარგულებაში გადადიოდნენ ვალებიდან დახსნილი კობალაძეები. აქ მხოლოდ ზოგადადაა გაცხადებული, რომ ისინი წმ. გიორგისათვის უნდა შეეწირათ. მაგრამ, სინამდვილეში, კობალაძეები ებრაელს რჩებოდნენ, როგორც ნასყიდი ყმები. ამ შემთხვევაში, ალბათ, საქმე გვაქვს ყმების შეძენის შენიღბულ ფორმასთან, როდესაც ალავერდელი მიტროპოლიტი თვითონვე ეხმარება ებრაელს ქრისტიანი ყმების შეძენაში. რა თქმა უნდა, მოცემულ შემთხვევაში, ყმებს დიდი შანსი ჰქონდათ, თუკი სურვილიც ექნებოდათ, კვლავ ქრისტიანებად

³⁷ სეშ, III, გვ. № 45.

დარჩენილიყვნენ. შეიძლება წმ. გიორგისათვის ფორმალურად შეწირვა მათს სამუდამოდ ქრისტიანებად დარჩენას გულისხმობდა.

მრავლისთქმელია გიორგი საყვარელიძის 1769 წ. არზა. გიორგი აქნობებს პდივანბებს: „როდესაც დაგვებტყევა და საქმე გაქრებებული იყო, მაშინ ერთმა კებველმა კაცმა გოგოები ჩამოასხა და დასასყიდად დაყვანდა, სომეხსა და ურიას აძლევდა, ერთი მე გამოვართვი მადლი-სათვის გასაზრდელათ“. საყვარელიძემ გოგო იმ პირობით იყიდა, რომ როტა გაიზრდებოდა მხოლოდ ბატონის ნებართვით გათხოვდებოდა. საყვარელიძე იმითომ ჩივის, რომ „ახლა როდესაც გაეზარდე და სამსახური ახლა შეიძლო, დედამ მოიპარა და წაიყვანა“³⁸. სავსებით გასაგებია, რომ სომეხების და ებრაელების მიერ ნაყიდ გოგოებს, თუ ისინიც მშობლებმა არ წაიყვანეს, გასომეხება და გაურიაგება არ ასცდებოდათ. ასეთი შემთხვევა იმ დროს მრავალი იქნებოდა.

საქართველოში დიდი გაქირებების პერიოდებში საკმაოდ გავრცელებული ჩანს ბავშვების გირაოში მიცემა. რა თქმა უნდა, გამოწვევის არც ებრაელები წარმოადგენდნენ. ღარიბი ებრაელები ზოგჯერ თავიანთ შვილებს ქრისტიანებთან აგირავენდნენ. ხდებოდა პირიქითაც, როდესაც ქრისტიანები აგირავენდნენ თავიანთ შვილებს შეძლებულ ებრაელებთან. XVII—XIX საუკუნეთა მიჯნაზე თინათინ ჭაფარიძემ ებრაელისაგან დაიხსნა ხუთი წლის არჩვამე გოგიტა და თავისი სულის საოხად შესწირა იოანე ნათლისმცემლის მონასტერს³⁹.

საინტერესოა 1771 წ. ნასყიდობის წიგნი, მიცემული ერეკლე ფალავანდიშვილის მიერ მამისთვალაშვილებისადმი. მასში ვკითხულობთ: „მე ფალავანდიშვილმა ერეკლემ, შვილმა ჩემა ბაგრატი და იოვანემა, მამავალმა სახლისამა ჩემისამა შენ მამისთვალაშვილს ძავიასა, ძმასა შენსა შალვასა, ძმისწულსა შენსა ოსებასა, შვილსა თქვენსა მოშასა, აბრამასა, მარდანასა, დავითას, აბიათარსა, შაფათასა, მომავალსა სახლისასა თქვენისათა; — მას ჟამს ოდეს დამეჭირა და მოგყიდე ჩემი მემკვიდრე ყმის შვილი მახელამე მარელი გოგია. გყვანდეს და გიბედნიეროს ღ-თნ, როგორათაე ერთს სხვა ალაღს მონასყიდეს მოხმარებოდეს“⁴⁰.

შეძლებულ ებრაელებს, ჩვეულებრივ, ყმები ჰყავდათ. ამის დამადასტურებელმა საბუთებმა საკმაოდ მოადწია და ცალკე ემსჯელებთ

³⁸ ქსმ, VII, გვ. 150—151, № 149.

³⁹ სეშ, III, გვ. 301, № 11.

⁴⁰ იქვე, I, გვ. 181, № 23.

კიდევ. ამჟერად მხოლოდ იმის ჩვენება მინდა, რომ ქრისტიანის იუდა-
იზმზე გადასვლისა თუ გადაყვანის შესაძლებლობა არსებობდა და ამ
მოსაზრებისაკენ გვიბიძგებს ამბროსიო დუშ ანუჟის ზემომოყვანილი
ცნობა.

გაიუდეველება რომ ნამდვილად ხდებოდა განსაკუთრებით ნათლად
ჩანს საქართველოს უკანასკნელი მეფის — გიორგი XII-ის ვაჟის,
ქართლ-კახეთის უკანასკნელი გამგებლის (1800—1801 წწ.), დავით
ბატონიშვილის სამართალში. მისი მესამე და მეოთხე პარაგრაფების
მიხედვით, საქართველოში არ იზღუდება არც ერთი რელიგია და
ხელისუფლება კრძალავს რომელიმე რელიგიის უპატივცემლობას,
ლანძღვას და სხვ. მეხუთე პარაგრაფში კი პირდაპირაა ნათქვამი: ყათო-
ლიკებს და სომხებს ეკრძალებათ თავიანთ სარწმუნოებაზე 'მოაქციონ'
გაბატონებული რელიგიის ადამიანები, ე. ი. მართლმადიდებელი ქარ-
თველები. იგივე ქმედება მაჰმადიანებისა და ებრაელებისაგან 'იკრძა-
ლება' სიკვდილით დასჯით⁴¹. იმის მტკიცება ზედმეტია, რომ მართლაც
ხდებოდა ქართველების გაკათოლიკება, გასომხება და გათათრება-
როგორც ჩანს, გაიუდეველება იმდენად ხდებოდა, რომ კანონმდებ-
ლობა უმკაცრეს სასჯელს ითვალისწინებდა დამნაშავეს მიმართ.

---

⁴¹ Обзорные Грузин по части прав и законоуедения, творение царевича
Давида, СПб, 1913. იხ., აგრეთვე, დავით ბაგრატიონი, საქართველოს
სამართლისა და კანონმცოდნეობის მიმოხილვა, აბ. როგაეის რედაქციითა და გამო-
კლევით, თბ., 1959; სამართალი ბატონიშვილის დავითისა, ტექსტი გამოსცა და
გამოკლევა დაურთო დ. ფურცელაძემ, თბ., 1964.

ბაბრატონთა გვარის წარმოშობის საკითხისათვის

ჩვენამდე მოღწეული ლეგენდების მიხედვით, ბაგრატიონები ებრაული წარმოშობისანი იყვნენ, მაგრამ მკვლევართა უმრავლესობა სხვა აზრისაა. ამ საკითხის დაყენება წინამდებარე ნაშრომში აუცილებლად მიმაჩნია იმდენად, რამდენადაც ბაგრატიონთა შესახებ არსებულმა ლეგენდებმა გარკვეული გავლენა მოახდინა შუა საუკუნეების ქართული საზოგადოების, განსაკუთრებით კი სამეფო კარის და გაბატონებული კლასის დამოკიდებულებაზე ებრაელების მიმართ. მართალია, ლეგენდების ცნობების დამამტკიცებელი საბუთები მეც არ გამოჩნია, მაგრამ ვინც საწინააღმდეგოს ამტკიცებს, არც ისინი მეჩვენება მთლად წელში გამართულად. არასწორად მიმაჩნია მკვლევართა დიდი უმრავლესობის მიერ ლეგენდებში და საისტორიო ლიტერატურაში დაცული ცნობების იგნორირება.

ბაგრატიონთა გვარის წარმოშობის ისტორია დიდი ხანია მკვლევართა ყურადღებას იპყრობს, რადგან იგი მრავალი საუკუნის მანძილზე მნიშვნელოვან როლს თამაშობდა მთელი კავკასიის მასშტაბით. რადღირს იმის აღნიშვნა, რომ ბაგრატიონების დინასტია მეფობდა ამიერკავკასიის ორ წამყვან ქვეყანაში — საქართველოსა და სომხეთში.

3. ინგოროყვა ფიქრობდა, რომ თქმულება ბაგრატიონთა გვარის წარმოშობაზე IX ს. დასაწყისში ჩამოყალიბდა და ქართველთა სამეფოს დამოუკიდებლობისა და თვითმყოფადობის იდეის განმტკიცებას ისახავდა მიზნად. სინამდელიეში ეს სამეფო დინასტია ქართული წარმოშობისა იყო და სომხეთის ბაგრატიონებიც მათ განშტოებას წარმოადგენდნენ. ვიდრე ისინი ქართლის ერისმთავარი გახდებოდნენ, მანამდე ყოფილან მესხეთის მხარეთა (კლარჯეთი-ჯავახეთი-სამცხე) მთავრები და პიტიბაშების ტიტულს ატარებდა, რაც მკვლევარს იმის დასტურად მიაჩნია, რომ ბაგრატიონები სამეფო წარმოშობისა იყვნენ — ფარნავეზიანთა დინასტიის განშტოებას წარმოადგენდნენ.

შემდეგ 3. ინგოროყვა ყურადღებას აპყრობს იმ ცვლილებებს, რაც, მისი აზრით, განიცადა აზო-ფარნავეზიანთა შესახებ თქმულებამ,

ქართული სამეფო დინასტიის „არიან-ქართლიდან“ წარმომავლობაზე რომ მოგვითხრობს და „არიან-ქართლში“ ხეთა-ურარტუს მსოფლიოს გულისხმობს. მას აღნიშნული თქმულების განვითარებად მიაჩნია კონსტანტინე პორფიროგენეტის თხზულებაში დაცული თქმულება, რომელშიც ბაგრატიონების სამშობლოდ „არიან-ქართლის“ ნაცვლად დასახელებულია იერუსალიმი. საბოლოოდ, თქმულებამ ისეთი ცვლილება განიცადა, რომ იბერები და ბაგრატიონები გამოცხადდნენ დავით წინასწარმეტყველის შთამომავლებად¹.

განვიხილოთ პ. ინგოროყვას ზოგიერთი დებულება. იგი აღნიშნავდა, რომ „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ თავის ვარიანტებით გვამცნობს ქართველი ხალხის გადმოსახლების შესახებ „სამხრეთიდან „არიან-ქართლიდან“ აზო-ფარნავაზიანთა დინასტიის მეთაურობით“². ვიღრე რაიქეს ვიტყვოდე აღნიშნულ დებულებაზე, მანამდე გავეცნოთ იმ წყაროს, რომელსაც ეყრდნობა პ. ინგოროყვა. „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ ორივე, შატბერდულ და ჭელიშურ რედაქციებში ალექსანდრე მაკედონელის მიერ ქართლის დაპყრობა სრულდება შემდეგით: „და თანა ჰყვანდა ალექსანდრეს მეფესა აზოჲ, ძმ არიან ქართლისა მეფისაჲ, და მას მიუბოძა მცხეთაჲ საჯდომად...“

ხოლო ესე აზოჲ წარვიდა არიან ქართლად, მამისა თვისისა, და წარმოიყვანა რვაჲ სახლი და ათნი სახლნი მამა-მძღუძეთანიჲ და დაჯდა ძუელ მცხეთას და თანა-ჰყვანდეს კერპნი ღმრთად — გაცი და გაიმ.

და ესე იყო პირველი მეფე მცხეთას შინა, აზოჲ, ძმ არიან ქართველთა მეფისაჲ, და მოკუდა.

და შემდგომად მისა დადგა ფარნავაზ...“⁴.

წყაროდან ჩანს, რომ ალექსანდრე მაკედონელმა მოიყვანა აზო და მას გადასცა საგამგებლოდ ქართლი. მტრულად განწყობილ ქვეყანაში თავისი მდგომარეობის განსამტკიცებლად, აზომ მშობლიური „არიან-

¹ პ. ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე, ნაწ. I, თბ., 1954, გვ. 76—87.

² იქვე, გვ. 80.

³ „წმინდა ნინოს ცხოვრების“ ახალი რედაქციის ავტორი, X I ს. მეორე ნახევრის საეკლესიო მოღვაწე და მწერალი, დავით აღმაშენებლის სულიერი მოძღვარი, არსენ ბერი ამბობს, რომ აზომ არიან-ქართლიდან მოიყვანა ათასი სახლი „მდაბიოჲ უფლისაჲ“ და ათი სახლი „მთავართაგან“. „წმინდა ნინოს ცხოვრება“, პ. კარბელაშვილის გამოცემა, თბ., 1902, გვ. 46—47.

⁴ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, I, გვ. 81—82; შატბერდის კრებული X საუკუნისა, გამოსაცემად მოამზადეს ბ. გიგინეიშვილმა და ელ. გიუნაშვილმა, თბ., 1979, გვ. 320.

ქართლიდან“ მოიყვანა თერამეტი გვარი (სახლი) და მათთან ერთად მოიტანა ორი კერპი — გაცი და გაიმ. იქვე ხაზგასმითაა აღნიშნული, რომ აზო, არიან-ქართველთა მეფის ძე, ქართლის პირველი მეფე იყო. ამის მეტი სხვა არაფერი არ ვიცით დასახელებული წყაროდან, რომლის გაშიფრვა მთელ რიგ სიძნელეებთანაა დაკავშირებული. განსაკუთრებით სადავოა საკითხი „არიან-ქართლის“ ლოკალიზაციის შესახებ. მისი გარკვევა მრავალმა მეკლევარმა სცადა.

„მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ გადმოცემას „არიან-ქართლის“ შესახებ ჯეროვანი ყურადღება დაუთმო ივ. ჭავჭავაძემ. მისი აზრით, ქართველთა წინასაცხოვრისი სამხრეთით იყო და კავკასიაში შემოვიდნენ დაახლოებით პირველი ათასწლეულის მეორე მეოთხედში ძველი წილთაღრიცხვისა, რაზეც უნდა მიუთითებდეს „მოქცევაჲს“ აღნიშნული ცნობა⁵.

საქართველოს ისტორიის სახელმძღვანელოს ავტორებს მიაჩნდათ, რომ „არიან-ქართლი“ ამიერკავკასიის სამხრეთით მდებარეობდა და მასში იგულისხმებოდა პარსი ქვეყანა, ანუ სუბარეთის სამხრეთი რაიონები. ქართლის შემდგომი მეფეები აზოს შთამომავალნი იყვნენ. „აზო იგივე იასონია, რომელსაც ბერძნები იბერიის მამამთავრად სთვლიდნენ. ამრიგად გადმოცემაში დაცულია მოგონება იმის შესახებ, თუ როგორ გადმოვიდა აღმოსავლურ-ქართული სახელმწიფოს ცენტრი სამხრეთიდან ჩრდილოეთში“⁶.

ს. ჯანაშიამ ვრცელი გამოკვლევა მიუძღვნა „არიან-ქართლის“ საკითხის გარკვევას და კიდევ უფრო განავრცო იმ რეგიონის საზღვრები, სადაც შეიძლება ყოფილიყო „არიან-ქართლი“. „როგორც არ უნდა გადაწყდეს „არიანა“-ს საკითხი, ჩვენ ვფიქრობთ, — წერს ს. ჯანაშია, — რომ „ქართლის მოქცევის“ თხრობის არიან-ქართლი წარმოადგენს მოგონებას პარი-ქვეყნის, როგორც ქართველთა უძველესი საცხოვრისის შესახებ. რეალურად აქ შესაძლებელია იგულისხმებოდეს როგორც მიტანი, ისე ურარტუც, ვანის ტბის მიდამოები, რადგანაც... პარი ქვეყანა შეიცავდა ერთსაც და მეორესაც“⁷.

⁵ ივ. ჭავჭავაძე ილი, საქართველოს, კავკასიის და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიულ-ეთნოლოგიური პრობლემები, თბ., 1950, გვ. 258.

⁶ ნ. ბერძენიშვილი, ივ. ჭავჭავაძე ილი, ს. ჯანაშია, საქართველოს ისტორია, ნაწ. I, უძველესი დროიდან XIX საუკუნის დამდეგამდე, ს. ჯანაშიას რედაქციით, თბ., 1946, გვ. 62.

⁷ ს. ჯანაშია, უძველესი ეროვნული ცნობა ქართველთა პირველსაცხოვრისი

გ. მელიქიშვილის აზრით, „არიან-ქართლში“ („ირან-ქართლი“) იგულისხმება აქმენიდების სახელმწიფოს საზღვრებში შემავალი ქართლის სამხრეთი რაიონები⁸. მან მოგვიანებით დააზუსტა თავისი მოსაზრება და გამოთქვა ვარაუდი, რომ „არიან-ქართლიდან“ ქართველთა გადმოსახლების შესახებ ცნობაში შეიძლება აირეკლა სამხრეთიდან მესხური ელემენტის გადმოსახლება შიდა ქართლში და იქ მესხური სამოსახლოების გაჩენა.

აზოს და არიან-ქართლის საკითხის გარკვევაში უნდა დაგვეხმაროს ლეონტი მროველის „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“. ქართლის დაპყრობის შემდეგ მაკედონელმა ამოწყვიტა და დაატყვევა აქ მყოფი უცხო ტომელები. „დაუტევნა ნათესავნი ქართლოსიანნი, და დაუტევნა მათ ზედა პატრიკად სახელითა აზონ, ძე იარედოსისი, ნათესავი მისი ქვეყანიტ მაკედონით, და მისცა ასი ათასი კაცი ქუეყანიტ ჰრომით, რომელსა ჰქვან ფროთატოს. ესე ფროთატოსელნი იყვნენ კაცი ძლიერნი და მკნენი, და ეკირთებოდნენ ქუეყანასა ჰრომისასა. და მოიყვანნა ქართლად, მისცა აზონს პატრიკსა. და დაუტევნა ქართლს ერისთავად აზონ, და მისთანა სპანი იგი, მპყრობელად ქართლისა“⁹.

ლეონტი მროველი, რომელიც, როგორც ჩანს, ჩვენთვის უცნობ წყაროს ემყარებოდა, აზოს წარმოგვიდგენს ალექსანდრეს თანამემამულედ, მაკედონელად. მან იცოდა მისი მამის სახელიც (იარედოსი). ამგვარად, ქართული საისტორიო ტრადიცია („მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“) აზოს მიიჩნევს უცხოელად (როგორც პირველი, ისე მეორე წყაროს მიხედვით, იგი უცხო ძალაზე დაყრდნობით ხელთ იგდებს ქართლს), „მპყრობელად ქართლისა“. თუ „არიან-ქართლი“ ქართული მორღმის ხალხით იყო დასახლებული, საიდანაც მაკედონელის დახმარებით მოვიდა აზო და მისი მონათესავე გვარები, მაშინ რატომ დასჭირდა ძველ ქართველ ისტორიკოსს უარყოს აზოს ქართველობა. არ შეიძლება ყურადღების გარეშე დავტოვოთ თვით აზოს პიროვნების შეფასება: აზო საქართველოში მოქმედებდა ისე, როგორც დაპყრობილ ქვეყანაში. მისი ბრძანებით ქართლის დედაქალაქს და სხვა მნიშვნელოვან ქალაქებს მოურღვიეს ზღუდვები. მან არ შეასრულა ალექსანდრეს მითითებანი და რელიგიის საკითხებში.

შესახებ მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის სინათლეზე. შრომები, II, თბ., 1952, გვ. 70.

⁸ Г. А. Мелкишвили, К истории древней Грузии, Тб., 1959, с. 278—279.

⁹ ქ. ცხ., I, გვ. 18.

მორჩილებდა საბერძნეთის მეფეს. მისადმი დამოკიდებულება ისტორიკოსმა მისსავე დახასიათებაში გამოხატა: „იყო კაცი ძნელი და მესისხლე“, განსაკუთრებით მტრობდა ქართლოსიანებს, რაც მათდამი შიშით იყო ნაკარნახევი. მისი ბრძანებით უნდა მოეკლათ ყოველი ქართლოსიანი, ვინც კი ხელს მოჰკიდებდა იარაღს. „და ჰყოფდეს ჰრომნი იგი ესრეთ ქართველთა ზედა, და ვინცა-ვინ გამოჩნდის ქართველთაგანი ქმნულ-კეთილი და ასაკოვანი, მოკლიან იგი. და იყო ჭირი დიდი ნათესავთა ზედა ქართველთასა. და ესე აზონ მათ ჰრომთაჲ ზედა იყო მესისხლე და მოესრნეს მრავალნი მათგანი“¹⁰. ისტორიკოსი შემდეგ მოგვითხრობს, როგორი ხიფათი ემუქრებოდა ფარნავაზსაც აზონ მხრივ, ამიტომ იგი იძულებული გახდა დაეტოვებინა მცხეთა და დედუღეთში — ასპანს გახიზნულიყო¹¹. საბოლოოდ აზო დაიღუპა ფარნავაზთან ბრძოლაში¹².

ზემონათქვამიდან გამომდინარე, ვერ გავიზიარებ აზო-ფარნავაზიანთა სამეფო დინასტიის არსებობას, რასაც ამტკიცებდა პ. ინჯოროყვა. ფარნავაზის სახელი იმიტომ გახდა დინასტიის აღმნიშვნელი, რომ მან მტრისაგან (აზო და მისი თანატომელები) გაათავისუფლა ქვეყანა და საფუძველი ჩაუყარა ნამდვილად ქართულ დინასტიას. მან არც გააგრძელა და არც განამტკიცა წინამორბედი აზონ მიერ საფუძველჩაყრილი დინასტია, მაგრამ, სავარაუდოა, გაეგრძელებინა აზონ მიერ გადმოღებული აქემენიდური ირანის მიმსგავსებული სახელმწიფო-ორგანიზაციული ფორმების დახვეწა და გავრცობა¹³.

შეიძლება, ყოველივე ის, რასაც „ქართლის ცხოვრება“ გადმოგვცემს აზოზე, ვინმემ ისტორიკოსის ტენდენციურობას მიაწეროს. თუ ქრისტიანულმა ისტორიოგრაფიამ აზო დაგმო, როგორც წარმართული კერპების შემომტანი საქართველოში, იგივე ბრალდების წაყენება შეიძლებოდა ფარნავაზისადმიც. ხომ მის სახელთანაა დაკავშირებული იბერიის მთავარი ღვთაების — არმავის კერპის აღმართვა. ვფიქრობ, ეს გარემოებაც გვაძლევს საფუძველს, ვთქვათ: ძველ საისტორიო ტრადიციაში აისახა ისტორიული სინამდვილე. აზო უცხო ტომელი, დამპყრობელი იყო, რომელიც უცხო ძალაზე დაყრდნობით განაგებდა ქართლს. მისი დამარცხების შემდეგ ფარნავაზი გამეფდა და სათავე

¹⁰ იქვე, გვ. 20.

¹¹ იქვე, გვ. 21.

¹² იქვე, გვ. 21—23.

¹³ გ. შამუღია, „ირიან-ქართლის“ საკითხისათვის. საქართველოს, კავკასიისა და შავლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხები, თბ., 1968, გვ. 231.

დაუღო ქართულ ფარნავაზიანთა დინასტიას. მაშასადამე, არ შეიძლება იყოს უფილიყო აზო-ფარნავაზიანთა დინასტია და ფარნავაზიც ვერ იქნებოდა „არიან-ქართლიდან“.

ბაგრატიონთა დინასტიის აღზევების საკითხს მიუძღვნა საინტერესო გამოკვლევა გ. მამულიაძე¹⁴. რადგან, ამჟერად, მხოლოდ ბაგრატიონთა გვარის წარმოშობა გეაინტერესებს, არ შევეხები აღნიშნული სტატიის მეცნიერულ ღირებულებას. ისევე, როგორც ზემოდასახელებული მკვლევრები, გ. მამულიაძე გვერდს უვლის იმ ცნობილ ლეგენდებს და თქმულებებს, რომლებშიც ბაგრატიონთა ებრაულ წარმოშობაზეა თქმული და მხოლოდ იქიდან გვაცნობს ამ გვარს, როდესაც იგი უკვე გარკვეულ პოლიტიკურ როლს ასრულებდა იბერიის ცხოვრებაში. ავტორის მიზანია უარყოს ზოგიერთი სომეხი ისტორიკოსის, განსაკუთრებით კი აშშ-ში მოღვაწე კ. თუმანოვის გამოკვლევაში გატარებული აზრი, თითქოს ბაგრატიონთა ქართული დინასტია სომხური წარმომავლობისა იყო.

გ. მამულიაძის გამოკვლევის დედააზრი მოკლედ შემდეგია: ბაგრატიონები ქართლის პირველი მეფის — აზოს შთამომავლები იყვნენ და მათი სამფლობელოები იყო კლარჯეთში, ისინი შემდეგ დაწინაურდნენ სომხეთის სამეფოშიც ტიგრან II-ის დროს (95—55 წწ.). ასე წარმოიშვა ბაგრატიონთა ორი შტო: ერთი გამეფდა საქართველოში, მეორე კი — სომხეთში. გ. მამულიაძე დაასკვნის: „ამრიგად, ბაგრატიონთა სახლის ფუძემდებელი აზო ქართლის (იბერიის) სამეფოს პირველ მეფედ გვევლინება და ბაგრატიონთა სახლის შეილები ეთნიურად ქართის ტომისა იყვნენ, რაც ნიშნავს, რომ ვიდრე ბაგრატიონთა სომხური ნახარაღი სახლი ჩამოყალიბდებოდა, სომეხ ბაგრატიონთა ფუძე სახლს — „მცხეთოსის“ (ქართის ტომის ხელისუფალს) „უმცროს სახლს“. რომელმაც აზოს სახით ქართლის (იბერიის) სამეფოს ჩაუყარა საფუძველი, ქართლის სახელმწიფოებრივი მოღვაწეობის ასპარეზზე საუკუნოვანი ისტორია ჰქონდა“¹⁵.

საინტერესოა გ. მამულიაძის მოსაზრება ამ სამეფო დინასტიის სახელწოდების წარმოშობაზე. ის ფიქრობს, რომ სახელწოდება (ბაგრატიონები) უნდა მოდიოდეს საკუთარი სახელიდან მითრენი, ანუ მიპრი, „რომელმაც მათი წინაპარი აზო ქართლის (იბერიის) მეფედ გახადა“. მიპრი ირანში საკუთარ სახელად იმიტომ გავრცელდა, რომ იგი მზის,

¹⁴ იხ. მნათობი, 1971, № 2, გვ. 179—191.

¹⁵ იქვე, გვ. 186.

სინათლის ღმერთს აღნიშნავდა და მიჰრდატა მზის, სინათლის ღმერთის მოცემულსაც ნიშნავდა... როდესაც „გოგარენეს პიტიანშების“ პატივის მიღებით აზოს ჩამომავლები აღწევდნენ, მიჰრდატში მათ მზის, სინათლის ღვთაების მიჰრი ღმერთის ზოგადი აღმნიშვნელი სიტყვით ბაგა-თი შესცვალეს და თავის თავს ღვთისმოცემულთ, ანუ ბაგადატს უწოდებდნენ. ამიტომ არის, რომ „გოგარენეს პიტიანშთა“ სახლიდან ძვ. წ. 83 წელს ტიგრან II-ის მიერ დანიშნული სირია-კილიკიის მმართველი თავის თავს უკვე ბაგადატს უწოდებს და ამ ბაგადატიდან წარმოიშვა ბაგრატი, რომელიც ბაგრატიონთა სახლის დინასტიურ სახელად გვევლინება¹⁶.

გ. მამულია ფიქრობს, რომ ვახტანგ გორგასალის თანამებრძოლი, ოძრხის ერისთავი ბივრიტიანი ბაგრატიონთა სახლს ეკუთვნოდა¹⁷. ამ მოსაზრების შემავრების მიზნით, იგი ერთმანეთთან აკავშირებს რვა საუკუნით დაშორებულ ორ ფაქტს. პირველი მოცემულია ლეონტი მროველის თხზულებაში, ხოლო მეორე ჭუანშერისაში. პირველში ნათქვამია, რომ ფარნავაზ მეფემ თავისი ერთ-ერთი დაახლოებული პირი (ეინაობა არ არის აღნიშნული) დანიშნა ოძრხის ერისთავად „და მისცა ტასისკართგან ვიდრე არსიანთამდის, ნოსტის თავითგან ჴლუამდის, რომელ არს სამცხე და აჟარა“¹⁸. შემდეგ დამოწმებულია ჭუანშერის თხზულებაში სამჯერ მოხსენიებული ოძრხის ერისთავი სეფეწული ბივრიტიანი, რომელიც გორგასალის თანამებრძოლია ოსებთან ბრძოლაში¹⁹, ინიშნება ოძრხის ერისთავად²⁰, იბრძვის მასთან ერთად სინდეთს²¹. საკითხავია: რა ნათესაობრივი კავშირი უნდა არსებობდეს ძვ. წ. III საუკუნეში მოღვაწე უცნობ ერისთავსა და ახ. წ. V საუკუნის, ვახტანგ გორგასალის თანამებრძოვე სუმბატ ბივრიტიანს შორის? საიდან ჩანს, რომ ფარნავაზის დროინდელი ერისთავიც ბივრიტიანთა (ბაგრატიონთა) სახლის უძველესი წინაპართაგანია? ასეთი ვარაუდის გამოთქმისათვის, ალბათ, იმპულსს უნდა იძლეოდეს მოვსეს ხორენაცის ის ცნობა, რომლის მიხედვითაც ბაგრატიონთა წინაპრებმა საგამგებლოდ მიიღეს ის ტერიტორია, სომხეთის სახელმწიფოს დასავ-

¹⁶ იქვე, გვ. 189.

¹⁷ იქვე, გვ. 180.

¹⁸ ქ. ცხ., I, გვ. 24.

¹⁹ იქვე, გვ. 156.

²⁰ იქვე, გვ. 185.

²¹ იქვე, გვ. 189.

ლეთ ნაწილში, „რომლის იქით სომხურად აღარ ლაპარაკობენ“²². მკვლევარებს მიაჩნიათ, რომ დასახელებული ტერიტორია უნდა ყოფილიყო ძველი ქართული ოლქი სპერია. თუ გავიზიარებთ გ. მამულაის ნააზრევს და მოვსეს ხორენაცის ცნობასაც გავითვალისწინებთ, მაშინ გამოდის, რომ ბაგრატიონები თანდათანობით დაეუფლნენ საკმაოდ ვრცელ ტერიტორიას ჭოროხის ხეობიდან ქართლის სამხრეთ-დასავლეთ რაიონების, ანუ ოძრხის საერისთაოს ჩათვლით.

ბაგრატიონთა წარმოშობის დადგენა სცადა ი. პაპიაშვილმა და 120-ე ფსალმუნზე დაყრდნობით მივიდა უაღრესად გაბედულ დასკვნამდე. ვიდრე უშუალოდ დასკვნაზე ვიტყვოდე, მანამდე გავეცნოთ რაზეა ლაპარაკი დასახელებულ ფსალმუნში. ბიბლიური დავითი ამბობს: „ვამე, რამეთუ ვცხოვრობდი მეშებთან, ბინა მქონდა კედრის კარებთან“²³. ზ. კიკნაძის და მ. სონღულაშვილის გამოცემაში²⁴: „ვამე, ხიზანი ვარ მეშექისა, ვბინადრობ კედარის კარებთან“. განსხვავება ნათელია: პირველი წარსულშია, მეორე კი — აწმყოში. პირველში მეშებია, მეორეში — მეშექი. აქვე უნდა შევნიშნო, რომ ძველქართულად გამოცემულში ჩვენთვის საინტერესო სახელი საერთოდ არ არის: „ვამე, რამეთუ განმიგრძა მე მწირობაი ჩემი, და დავემკვიდრე მე საყოფელთა თანა კედარისათა“. ი. პაპიაშვილის მიერ ციტირებულში არის „მეშე“, მაგრამ არ უთითებს ფსალმუნის რომელ გამოცემას ეყრდნობა. შეიძლება კორექტურული შეცდომაა.

ბიბლიის ქართულ თარგმანში არის „მეშექი“ (არა „მეშეხი“) და მასში, ალბათ უნდა ვიგულისხმოთ მუშპების, ანუ მოსხების — მესხების ქართველური ტომი, რომელიც ძვ. წ. XII საუკუნიდან მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა მცირე აზიის აღმოსავლეთ რაიონებში, ვიდრე კიმერიელები და ურარტუელები გაანადგურებდნენ ძვ. წ. 676 წ. მაგრამ „მეშექს“, აღნიშნულის გარდა, სხვა მნიშვნელობაც აქვს სხვადასხვა კონტექსტში.

„მეშექი“ ბიბლიაში პირველად მოცემულია როგორც ნოეს ერთ-ერთი შვილიშვილის, იაფეთის შვილის სახელი²⁵. იერუსალიმის დაცემით (586 წ.) გამწარებული ეზეკიელის წინასწარმეტყველებაში

²² მოვსეს ხორენაცი, სომხეთის ისტორია. ძველი სომხურიდან თარგმნა, შესავალი და შენიშვნები დაურთო ალ. აბდალაძემ, თბ., 1984, გვ. 102.

²³ ფსალმუნი, სტოპკოლმის მესამე გამოცემა, 1990.

²⁴ ფსალმუნი, სტოპკოლმი, 1991.

²⁵ დაბადება, 10.2.

„მეშეკი“ ქვეყნის სახელია. ეზეკიელი მიმართავს ტვიროსს: „იავანი, თუბალი და მეშეკი იყვნენ შენი გამსაღებლები; ტყვეებს და სპილენძის ჭურჭელს გიხდიდნენ საქონელში“²⁶. ეზეკიელი იუდეველთა მტრებს შორის ასახელებს მეშექს და უწინასწარმეტყველებს საშინელ მომავალს: „იქ არიან მეშეკი და თუბალი და მთელი მისი სიმრავლე; მათ გარშემო მათი საფლავებია; ყველანი წინდაუცეცხელი არიან, მახვილით განგმირულნი, რადგან შიშის ზარს სცემდნენ ცოცხალთა ქვეყანას“²⁷. ეზეკიელი მეშექს ასახელებს სხვაგანაც²⁸.

გასათვალისწინებელია ერთი მნიშვნელოვანი მომენტი. როგორც ვნახეთ, ბიბლიის ტექსტებში მეშეკი დასახელებულია, დროის თვალსაზრისით ერთმანეთისაგან ძლიერ დაშორებულ ისტორიულ მოვლენებთან. პირველად, როგორც ადამიანის სახელი, ხოლო შემდეგ ძვ. წ. VI საუკუნის ამბებთან დაკავშირებით. და, ექვს გარეშეა, რომ ქართველური ტომები — მუშექები — მესხები უნდა იგულისხმებოდეს. მაგრამ ჩვენ გვაინტერესებს ფსალმუნში დასახელებული „მეშეკი“ — „მეშეხი“. როგორც ცნობილია, დავითის ავტორობა ებრაული და ქრისტიანული ტრადიციით ებრაელთა მეფე დავითს მიეწერება. სინამდვილეში იგი სხვადასხვა დროს შექმნილ ნაწარმოებთა კრებულია, რომლის უძველესი ნაწილი ძვ. წ. X ს., ხოლო გვიანდელი კი ბაბილონის ტყვეობის (ძვ. წ. VI ს.) შემდეგდროინდელია²⁹. საკითხავია, ეკუთვნის თუ არა 120-ე ფსალმუნში გამოთქმული სინანული დავითს. მაგრამ ასეთი ექვი ანგრევს ი. პაპიაშვილის კონცეფციას, რომელიც თავიდანვე არასწორად აიგო. მისთვის აუცილებელია „მეშეკი“ ქართველური ტომებით დასახლებულ რეგიონს აღნიშნავდეს დავითის დროს (ძვ. წ. XI ს.) და დასახელებული ფსალმუნის შემდეგნაირ ინტერპრეტაციას გვთავაზობს: „წმიდანი მეფის სინანული ფსალმუნთა ამ ლექსში გამოწვეულია იმ მოტივით, რომ იგი თავის წინარე სამშობლოში „მეშეხში“ ანუ მესხეთ-ქართლში კერპთაყვანისმცემლური რელიგიის მსახური იყო...“³⁰ და ეს რომ ნამდვილად ასეა, ი. პაპიაშვილის აზრით, ძალიან კარგად ჩანს იმ ისტორიულ ცნობაში, რომელიც ვიცით ლეონტი მროველის თხზულებიდან ლტოლვილი ებრაელების მცხეთაში მოსვლას რომ ასახავს. საკვირველია, ი. პაპიაშვილმა

²⁶ ეზეკიელი, 27.13.

²⁷ იქვე, 32.26.

²⁸ იქვე, 38.2; 39.1.

²⁹ მ. შანიძე, ფსალმუნთა წიგნის ძველი ქართული თარგმანები, თბ., 1979.

³⁰ ი. პაპიაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 189.

რატომ დააკავშირა ერთმანეთთან ჩვენთვის უკვე ცნობილი ფსალმუნის ლექსი და მროველის ცნობა?

დავითის ცხოვრების მთავარი მომენტები ძველი აღთქმიდან ვიცი (იხ. პირველი მეფეთა, მეორე მეფეთა), მაგრამ არსად არ არის ნათქვამი, რომ ის როდისმე ყოფილიყო იმ ადგილებში, სადაც ი. პაპიაშვილს გააზრებული აქვს მეშექი. ჩემი აზრით, მეშექში, მოცემულ კონტექსტში, უნდა გავიგოთ რომელიმე სემიტური ტომი და ამაზე მიგვანიშნებს „დაბადების“ ის ადგილი, სადაც აბრაამის ძის ისმაელის ძეთა სახელებია ჩამოთვლილი: „ეს არის ისმაელის ძეთა სახელები, სახელებით მათი მოდგმისა მიხედვით: ისმაელის პირმშო ნებაიოთი, მერე კედარი, აღბელი და მიბსამი“³¹. სწორედ კედარი უნდა მიგვანიშნებდეს, რომ სემიტური მოდგმის ხალხზეა ლაპარაკი ჩვენთვის საინტერესო ფსალმუნში. „კედარზე და საცორის სამეფოებზე, რომლებიც ნაბუქოდონოსორმა — ბაბილონის მეფემ დაამარცხა, ასე ამბობს უფალი: აღექით და დალაშქრეთ კედარი და გაძარცვეთ აღმოსავლელი. წაიღებენ მათ კარვებსა და ცხვარს...“³² კედარის რაობა კიდევ უფრო ნათელი ხდება ეზეკიელის მიხედვით: „არაბები და კედარის ყველა მთავარი შენთან ვაჭრობდნენ“ — მიმართავს იგი ქ. ტვიროსს³³. მაშასადამე, ვერ ხერხდება ფსალმუნში დასახელებული „მეშექის“, რომელთანაც ოდესღაც რაღაც კავშირი ჰქონდა დავითს და ამის გამო სინანულს გამოსთქვამდა, იდენტიფიკაცია ქართველ ტომებთან ან მათი განსახლების ადგილთან, სადაც არ უნდა იყოს იგი, კავკასიის სამხრეთ პერიფერიაზე თუ პალესტინაში. აქედან გამომდინარე, ვერ გავიზიარებ ი. პაპიაშვილის შემდეგ მოსაზრებას: „ახლა თუ გავისივრძელებით ამ წმინდანი მეფის (დავითის — ე. მ.) წარმოთქმულს, რომ იგი წარმოშეებით „მეშეხიდან“ (? — ე. მ.) ანუ მესხეთი — ქართლიდან არის და ამასთანავე გავითვალისწინებთ „ჰურიათა ქართველთა“ წარმომავლობას, ადვილი მისახვედრი იქნება, თუ რატომ მიიჩნევდნენ ქართველი ბაგრატიონი მეფეები თავიანთ თავს ბიბლიური დავითის შთამომავლებად“³⁴. აი ასეთნაირად, თანაც იოლად, ი. პაპიაშვილმა დავით მეფე და ურიები გამოაცხადა ქართველებად და ბაგრატიონებსაც მოუხსნა ის უხერხულება, მათი ებრაული წარმოშობის შესახებ ლეგენდები რომ გვამცნობს.

³¹ დაბადება, 25.13.

³² იერემია, 49.28.

³³ ეზეკიელი, 27.21.

³⁴ ი. პაპიაშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 190.

ჩვენამდე მოღწეულ წერილობით წყაროებში ბაგრატიონების ებრაულ წარმოშობაზე პირველად ეხვდებით V ს-ის სომეხი ისტორიკოსის მოვსეს ხორენაციის „სომხეთის ისტორიაში“. ხორენაციის გადმოცემით, სომხეთის მეფე პრაჩიამ (პაიკ II), ნაბუქოდონოსორ II-ს, რომელმაც მრავალი ათასი ტყვე ებრაელი წამოიყვანა იუდეას აჯანყების (586 წ.) ჩახშობის შემდეგ, სთხოვა დატყვევებულ ებრაელთა ერთი მეთაურთაგანი, სახელად შამბათი. პრაჩიამ წაიყვანა შამბათი სომხეთში, დაასახლა და დიდი პატივი მიაგო. მოვსეს ხორენაცი იქვე აღნიშნავს, რომ გადმოცემული ამბავი მას აუღია რომელიღაც „მემატიანისაგან“, რომელსაც მიაჩნდა, რომ შამბათმა ჩაუყარა საფუძველი ბაგრატუნთა გვარს³⁵. ხორენაცი სხვაგან პირდაპირ მიუთითებს მარ აბას კატინას თხზულებას³⁶. მარ აბას კატინა იყო „კაცი გონიერი, ქალღეურო და ბერძნული მწიგნობრობის მცოდნე“³⁷ და, როგორც ვარაუდობენ, ის უნდა იყოს IV ს. მემატიანე³⁸. ხორენაცი ამის შემდეგ აღარაფერს არ ამბობს ბაგრატუნთა გვარზე. იგი მხოლოდ არშაკიდთა დინასტიის სომხეთში გამეფებასთან დაკავშირებით, რაც მოხდა ახ. წ. I საუკუნეში, აღნიშნავს, რომ „მაკედონელთა ალაგმვისა და ომების დასრულების შემდგომ მამაცი პართელი (მეფე ვალარშაკი — ე. მ.) შეუღლა კეთილი საქმეების კეთებას, უწინარეს ყოვლისა, ღვაწლი დაუფსა ძლევაშოსილსა და გამჟრიახ კაცს, წარმომავლობით ებრაელ შამბატ ბაგრატს; უფლება მიანიჭა მას და მის ნაშიერს, ყოფილიყვნენ არშაკუნთა გვირგვინდამრქმელნი. ბაგრატის სახელის მიხედვით, მისი შთამომავალნი ბაგრატუნებად უნდა წოდებულიყვნენ. ამჟამად მათ დიდი სანახარირო აქეთ ჩვენს ქვეყანაში. რადგან ბაგრატი თავისი ნებით დათანხმდა ვალარშაკის სამსახურზე ჯერ კიდევ მაკედონელთა წინააღმდეგ არშაკის ომამდე, იგი (მიღებულ იქნა) სამეფო კარზე. (ვალარშაკმა) ერისთავად, ათასეულთა და ბევრეულთა მთავრად დანიშნა იგი (ქვეყნის) დასავლეთ ნაწილში, რომლის იქით სომხურად აღარ ლაპარაკობენ“³⁹. როგორც ჩანს, ვალარშაკმა შამბატ ბაგრატის გვარს მემკვიდრეობით დაუმტკიცა უაღრესად საპატიო თანამდებობა — არშაკიდი მეფეებისათვის გვირგვინის დადგმა. ამასთან ერთად იგი დაინიშნა ათიათასეული მეომრის მეთაურად ქვეყნის დასავლეთ ნა-

³⁵ მოვსეს ხორენაცი, გვ. 86—87.

³⁶ იქვე, გვ. 110.

³⁷ იქვე, გვ. 67.

³⁸ იქვე, გვ. 15.

³⁹ იქვე, გვ. 102.

წილში. „ქვეყნის დასავლეთ ნაწილში, რომლის იქით სომხურად აღარ ლაპარაკობენ“ მოვსეს ხორენაცის თხზულების ქართულ ენაზე მთარგმნელი ალ. აბდლაძე მიიჩნევს უძველეს ქართულ პროვინციას — სპერს, რომელიც საუკუნეთა მანძილზე პოლიტიკურად დაკავშირებული იყო სომხეთთან⁴⁰. ხორენაცის ეს ცნობა უაღრესად საინტერესოა, რადგან ზოგიერთ მკვლევარს ბაგრატიონების თავდაპირველ სამშობლოდ სპერი მიაჩნია.

სომეხი ისტორიკოსისაგან ვიგებთ, აგრეთვე, რომ შემდეგში მეფე ვალარშაკმა მოისურვა შამბატ ბაგრატის უარყოფილი იუდაიზმი და თაყვანი ეცა კერპებისათვის, მაგრამ შამბატი მტკიცედ დადგა მამაპაპათა რელიგიაზე და მეფე იძულებული გახდა დათმობაზე წასულიყო. მიუხედავად ამისა, შამბატ ბაგრატიმ შემდეგშიც, გარკვეულ დრომდე შეინარჩუნა მალალი მდგომარეობა. ვითარება სრულიად შეიცვალა მეფე არშაკის დროს. მან დაიწყო ბაგრატიის ვაჟების შევიწროება და სურდა იმის მიღწევა, რაც მისმა მამა ვალარშაკმა ვერ შეძლო. არშაკმა მოითხოვა, რომ ისინი კერპთაყვანისმცემლობაზე გადასულიყვნენ. ორი მათგანი ვაჟკაცურად დაიღუპა იუდაური ჩაქულისადმი ერთგულების გამო. „ბაგრატიის სხვა (ვაჟები) დაიყოლიეს, რომ ზაბათობითაც ამხედრდებოდნენ სანადიროდ თუ საომრად და თავიანთ ბიჭუნებს, როცა შეეძინებოდათ, წინდაუცვეთავს დატოვებდნენ; (იმ დროს) ისინი უტოლონი იყვნენ. ბრძანა არშაკმა, რომ არ მიეთხოვებინათ მათთვის ქალები არც ერთი სანახარაროდან, უკეთუ არ დასდებდნენ აღთქმას რომ მოიშლიდნენ წინდაცვეთის წესს. მხოლოდ ამ ორ რაიმეზე დათანხმდნენ ისინი, კერპთა თაყვანისცემაზე კი უარი თქვეს“⁴¹.

ხორენაცის შემდგომი მონათხრობიდან ჩანს, რომ ბაგრატიის ვაჟები კვლავ ებრაელებად რჩებოდნენ. მათი მდგომარეობა კრიტიკული შეიქმნა ტიგრან II დიდის დროს (95—55 წწ.), როდესაც „აგებული იქნა ბომონები და მათ წინა მხარეს სამსხვერპლოები მოაწყეს; ებრძანა ყველა ნახარარს მსხვერპლის შეწირვა და თაყვანისცემა (კერპებისათვის). ამაზე უარი განაცხადეს ბაგრატუნთა გვარის შვილებმა; მაშინ ერთ მათგანს, სახელად ასუდს, კერპთა შეურაცხყოფისათვის ენა მოჰკვეთეს, ხოლო დანარჩენებისათვის არაფერი უვნიათ, რამეთუ დათანხმდნენ ეგემნათ (თავიანთი წილი) სამეფო სამსხვერპლოდან, აგრეთვე ღორის ხორცი, თუმცაღა თავად არ სწირავდნენ

⁴⁰ იქვე, გვ. 261, შენ. 14.

⁴¹ იქვე, გვ. 110.

მსხვერპლს და თაყვანს არ სცემდნენ კერპებს. ამის გამო, (ტიგრანმა) ჩამოართვა მათ მხედართმთავრობა და ასპეტობა, გვირგვინის დარქმის უფლება კი შეუნარჩუნა“⁴².

ბაგარატის შთამომავლების მიერ იუდაიზმის დათმობა საბოლოოდ სპარსეთის მეფე არტაშესის დროს მოხდა, ძვ. წ. I ს. დასასრულს. ამ აქტს წინ უძღოდა შემდეგი ამბები: ბაგარატის ერთ-ერთი შთამომავალი „ენანოს ასპეტი, გვირგვინდამრქმელი“ მეფის რისხვას დაიმსახურებს, რადგან მან ტყვეობაში მყოფი ებრაელთა მღვდელმთავარი ჰირკანოსი „ურიასტანში“ გაუშვა. ამის გამო მეფემ ენანოსის საპყრობილეში ჩასმა ბრძანა. საბოლოოდ მეფემ ასე გადაუწყვიტა მას: „ენანოსის მთლიანად უნდა უარეყო ებრაელთა რჯული, თაყვანი ეცა მზისთვის და მსხვერპლი შეეწირა სამეფო კერპებისათვის. ამ შემთხვევაში მეფე ენდობოდა მას და შეუნარჩუნებდა ძველ ხელისუფლებას, თუ არა და ძელზე გასვაძლა, მოსპობდა მის გვარსაც. მას თვალწინ მოუკლეს ერთ-ერთი სახლიყაცი, სახელად სარია, როცა იმისი მოკვლის ადგილს მიუახლოვეს ენანოსის შვილები, საფატია და აზარია, მას შეეშინდა შვილების დახოცვისა, დაჰყვა ქალების ხვეწნა-მუდარას და აღასრულა მეფის სურვილი მთელ თავის საგვარეულოსთან ერთად. (სამაგიეროდ), ენანოსმა შეინარჩუნა ძველი პატივი, თუმცა ყველაფერში არ ენდო მას და სომხეთში გამოეყო ქვეყანა, რათა ამით შუამდინარეთისათვის მოეშორებინა“⁴³. ამის შემდეგ ბაგრატუნთა გვარის წარმომადგენლები, როგორც ზორენაცი გადმოგვცემს, ირქმევდნენ ბარბაროსულ სახელებს: ბივრათი, სმბატი და სხვ. ამგვარად, მათ უარი თქვეს წინაპართა ისეთ სახელებზე, როგორიცაა: ბაგადია, ტუბია, სენექია, ასუდი, საფატია, ვაზარია, ენანოსი. ზორენაცის თქმით, ბაგრატუნთა შეცვლილი სახელები — ბაგარატი და აშოტი იგივე ასუდი და ბაგადიაა. ასევე ვაზარია იქცა ვარაზად, ხოლო შამბატი — სმბატად⁴⁴.

ამგვარად, მოვსეს ზორენაცს საკმაოდ მწყობრი ისტორიის სახით წარმოუდგენია ბაგრატუნთა გვარის თავგადასავალი. რა თქმა უნდა, ზოგიერთი ფაქტის და მოვლენის განლაგება დროში დარღვეულია, მაგრამ იგი საეცხბით სერიოზულ ყურადღებას იმსახურებს.

შუა საუკუნეების სომეხ ისტორიკოსებს — მოვსეს ზორენაცს, იოანე დრასხანაკერტელს, თოვმა მეწოფეცის და სხვ. უცილობელ

⁴² მოვსეს ზორენაცი, გვ. 114.

⁴³ იქვე, გვ. 120—121.

⁴⁴ იქვე, გვ. 150—151.

ვეშმარიტებად მიაჩნდათ ბაგრატიონების ებრაული წარმოშობა. ბაგრატიონების ებრაული წარმოშობის შესახებ გადმოცემა გარკვეულად აირეკლა თემურ-ლენგის თანამედროვე ისტორიკოსის შერეფ ად-დინ ალი იეზდის თხზულებაში „ზაფარ-ნამე“ (გამარჯვების წიგნი), რომელშიც ნათქვამია, რომ თითქოს ბაგრატ V-მ სხვა ძვირფას საჩუქრებთან ერთად თემურს მიართვა აგრეთვე „ერთი ჯაჭვის კვართიც, რომელიც, ვითომ თვით დავით ებრაელთა მეფის და წინასწარმეტყველის სახელოსნოში ყოფილიყო შემზადებული“⁴⁶ საჩუქრის მნიშვნელობაზე და მის ისტორიულ ღირებულებაზე თემურის ისტორიკოსმა, ალბათ, იცოდა ქართველებისაგან, რომლებიც ამჟამად იმდენ თავიანთი სამეფო დინასტიის წარმომავლობით, რის დამადასტურებლად ჯაჭვის პერანგიც გამოდგებოდა.

ზემომოყვანილი ვერსია ბაგრატიონების წარმოშობის შესახებ გაზიარებული იყო შუა საუკუნეების ქართული საისტორიო მწერლობის მიერ. უფრო მეტიც, ბაგრატიონი მეფეები ყოველთვის ხაზს უსვამდნენ, რომ მათი წინაპარი იყო ბიბლიური დავითი და ს. ჯანაშიას თქმით, სახარების გენეალოგიის საფუძველზე, ბაგრატიონები ღვთისმშობელსა და ქრისტეს უნათესავდებოდნენ⁴⁷.

ბაგრატიონები ღვთიურ წარმოშობისად წარმოედგინა შუა საუკუნეების ქართულ საზოგადოებას. სუმბატ დავითის ძის „ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონიანთა“-ში ხორენაცის „სომხეთის ისტორიისაგან“ ვანსხვაებულად და უაღრესად სქემატურად არის გადმოცემული ქართველი ბაგრატიონების წარმოშობა და დაწინაურება. სუმბატ დავითის ძის მიხედვით, ადამის შთამომავალთა 89-ე თაობის წარმომადგენელმა „სოლომონ შვა შვდნი ძმანი, რომელნი-იგი მოსცნა ღმერთმან ტყუეობასა შინა“⁴⁷. მაშასადამე, ქართული ვერსიითაც, ბაგრატიონები ებრაული წარმოშობისანი იყვნენ. ისინი, ჩვენთვის უცნობ ვითარებაში, პალესტინაში ტყვეობაში აღმოჩნდნენ და არც ის ირკვევა როგორ შეძლეს დატყვევებულებმა სამშობლოდან წამოსვლა სომხურ ქალაქ ეკლეცში რაქაელ დედოფლის წინაშე, რომლისგანაც „ნათელ იღეს“ — გაქრისტიანდნენ. სამი ძმა სომხეთში დარჩა, ამიტომ შემადიანე მიუთითებს, რომ „მუნ ღღეინდელამდე შვილნი მათნი მთავრობენ სომხთს“. ოთხი ძმა კი წამოვიდა ქართლში, სადაც ერთი მათგანი — გუარამი

⁴⁶ ივ. ჯავახიშვილი, თხზულებანი თორმეტ ტომად, III, თბ., 1982, გვ. 188.

⁴⁷ საქართველოს ისტორია, ს. ჯანაშიას რედაქციით, თბ., 1946, გვ. 190—191.

⁴⁸ ქ. ცხ., I, გვ. 373.

„განაჩინეს ერისთავად, და ესე არს ერისთავი ქართლისა და მამა ბაგრატიონთა. და ესე ქართლისა ბაგრატიონიანნი შვილის შვილნი და ნათესავნი არიან მის გუარამისნი⁴⁸. სამი დანარჩენი ძმა აღმოსავლეთ საქართველოს სხვადასხვა მხარეს წავიდა და ზოგი მშვიდობით, ზოგი ჭალით დაისაკუთრეს. სახელად საპაკ წავიდა კახეთში და დაუმოყვარდა ნერსეს, კახეთის ერისთავს, ხოლო ასამი და ვარაზფარდი წარვიდნენ კამბეჩოვანს, მოკლეს სპარსთა სპასალარი და დაიპყრეს კამბეჩოვანი და დასახლდნენ მის მთავარ ქალაქ ხორნაბუჯში⁴⁹.

როგორც ვნახეთ, სერიოზული განსხვავებაა ბაგრატიონთა გვარის წარმოშობისა და ამადლები ლეგენდის ქართულ და სომხურ ვერსიებს შორის.

ზემოთ უკვე ითქვა, რომ სუმბატ დავითის ძე ბაგრატიონების აღზევებას განაკუთვნებს VI საუკუნეს, რასაც უნახლოვდება კონსტანტინე პორფიროგენეტის მიერ მოცემული თარიღი. იგი წერს: „ხოლო იმ ღროს, როდესაც ისინი (ბაგრატიონები — ე. მ.) იერუსალიმიდან იმ მოწაწყალზე (იბერიაში — ე. მ.) გადასახლდნენ, რომელიც ახლა არის მათ მიერ დასახლებული, გარდახდა 400 თუ 500 წელი ვიდრე დღევანდლამდე (952 — ე. მ.)“⁵⁰. ამჭერად ყურადღებას ნუ მივაქცევთ ბერძენი ისტორიკოსის ნათქვამს — ბაგრატიონები იბერიაში იერუსალიმიდან მოვიდნენო. მთავარი ის არის, რომ ბაგრატიონების დინასტიის მეფობა იბერიაში მართლაც VI საუკუნეში იწყება. ჯუან-შერი ასე გადმოგვცემს ამ ამბავს: „ესრეთ რა უცალო იქმნეს სპარსნი, მაშინ შეითქუნეს ყოველნი ერისთავნი ქართლისანი, ზემონი და ქუემონი, და წარვზავენს მოციქული წინაშე ბერძენთა მეფისა, და ითხოვეს, რათა უჩინოს მეფე ნათესავთაგან მეფეთა ქართლისათა და რათა იყვნენ ერისთავნი იგი თვს-თვსნი საერისთოს შეუცვალეებელად.

მაშინ კეისარმან აღასრულა თხოვა მათი და მისცა მეფედ დისწული მირდატისი, ვახტანგის ძისა, ბერძნის ცოლისაგან, რომელსა ერქუა გუარამ, რომელი მთავრობდა კლარჯეთს და ჯავახეთს... ხოლო ესე გუარამ იყო დედით ხოსროიანი და მამით ბაგრატიონი. და ესე ბაგრატიონნი შვილისშვილნი და ნათესავნი არიან ამა გუარამისანი.

ამას გუარამს მისცა კეისარმან კურაპალატობა, და წარმოგზავნა მცხეთას“⁵¹.

⁴⁸ ქ. ცხ., I, გვ. 373.

⁴⁹ იქვე, გვ. 373—374.

⁵⁰ გეორგიკა, IV, ნაკვ. II, გვ. 259.

⁵¹ ქ. ცხ., I, გვ. 217—218.

კონსტანტინე პორფიროგენეტის მიერ მოცემული ბაგრატიონების იბერიაში გაბატონების თარიღი რომ ქართულ ტრადიციას უახლოვდება, ეს არც უნდა გაგვიკვირდეს, რადგან კეისრის წყარო იბერიელები იყვნენ.

სუმბატ დავითის ძე, როგორც ზემოთ ვნახეთ, განსხვავებით ჯუან-შერისაგან და მსგავსად ბერძენი იმპერატორ-ისტორიკოსისა, ხაზს უსვამს იმ გარემოებას, რომ ულარამი ებრაელთა მეფე დავითის ჩამომავალია⁵². მაგრამ, ჩანს, რომ ლეგენდას ბაგრატიონთა გვირგვინის დავით წინასწარმეტყველისაგან ჩამომავლობის შესახებ უფრო ადრე იცნობდა სომხური საისტორიო ტრადიცია. IX—X საუკუნის სომეხი საეკლესიო მოღვაწე და ისტორიკოსი იოანე დრასხანაკერტელი იმეორებს მოვსეს ხორენაცის ნათქვამს და აღნიშნავს, რომ მეფე ვლარშაქმა „პირველად ბაგრატი, რომელიც შამბათა ურიასაგან იყო (და) რომლის შესახებ ამბობენ დავითის ტომისაგან იყო, თავისი თავის გვირგვინის მღებლად დაამტკიცა, რადგანაც მან თავისი თავი მრავალ სხვაზე ადრე ძღვნად მიართვა. აგრეთვე სპასპეტადა და მთავრად ბევრეულთა და ათასეულთა დაადგინა იგი“⁵³.

მოყვანილ ციტატაში, რომ ებრაელთა მეფე და წინასწარმეტყველ დავითზეა ლაპარაკი, უეჭველია, მაგრამ, როგორ გავიგოთ შამბათა ურია „დავითის ტომისაგან იყო“. ამის ორგვარი გაგება შეიძლება: „დავითის ტომში“, ფართო გაგებით, შეიძლება ვიგულისხმოთ საერთოდ ებრაელები (დავითის ტომისა, ე. ი. ებრაელი), ვიწრო გაგებით კი მხოლოდ დავითის ტომი. როგორც ცნობილია, ბიბლიური მეფე დავითი იუდას ტომიდან იყო. ამაზე იმიტომ ვამახვილებ ყურადღებას, რომ თუ აქ მხოლოდ კონკრეტული ტომი იგულისხმება, მაშინ ეს იქნება ერთ-ერთი დაკარგული ებრაული ტომის — „იუდას“ კვალზე დადგომა და იმის თქმა, რომ შამბათი და მასთან ერთად ტყვედ მოყვანილი ტომი — „იუდა“ იყო. ალბათ. უპირატესობა უნდა მივიანიჭოთ პირველ გაგებას, რომ „დავითის ტომში“ ზოგადად ებრაელობა ვიგულისხმოთ.

იოანე დრასხანაკერტელთან და კონსტანტინე პორფიროგენეტთან ჩანს ბაგრატიონთა გენეალოგიის უძველესი ვერსიის (მათი წარჩინებული ებრაელის შამბათისაგან წარმოშობის) შემდგომი განვითარება

⁵² იქვე, გვ. 372—373.

⁵³ იოანე დრასხანაკერტელი, თარგმანი შენიშენებითა და საძიებლო-თურთ ი. აბულაძისა, თბ., 1937, გვ. 3.

და აქცენტის გადატანა მათ ლეგიურ წარმოშობაზე. ისინი სათავეს იღებდნენ ღმერთის რანგში აყვანილი დავითისა და მისი შთამომავალი ლეთისშობლისაგან. აქედან მივიღეთ ის საკრალური ფორმულა, რომელიც გიორგი მერჩულეს მიხედვით, გრიგოლ ხანძთელს წარმოუთქვამს. მაგრამ იგი განკუთვნილია არა საერთოდ იბერიელებისადმი, არამედ მხოლოდ აშოტ ბაგრატიონისადმი. გრიგოლ ხანძთელი მიმართავს აშოტ პირველს: „დავით წინასწარმეტყუელისა და უფლისა მიერ ცხე-ბულისა შვილად წოდებულო კელმწიფეო, მეფობაჲ და სათნოებანიცა მისნი დაგიმკვიდრენ ქრისტემან ღმერთმან...“⁵⁴.

მოგვიანებით ძველი ლეგენდიდან საერთოდ ამოვარდა პალესტინიდან ბაგრატიონთა ტყვედ წამოყვანის ეპიზოდი და მათი კავკასიაში მოსვლა არა ძალადობას, არამედ ლეგიურ განგებას დაუკავშირეს. ისიც აღსანიშნავია, რომ ბერძნული ვერსიის მიხედვით, ბაგრატიონები ზოგადად პალესტინიდან კი არ არიან, არამედ კონკრეტულად იერუსალიმიდან და, ის მიწები, რომელიც მათ დაიპყრეს საქართველოში, ქართველთა დაუძინებელ მტრებს — სპარსელებს ეკავათ. ბაგრატიონებმა დაპყრობილ მიწებზე იბერები დაასახლეს, რომლებიც იმდენად გამრავლდნენ, რომ დიდ ერად გადაიქცნენ. მოგვიანებით მათ სპარსელებს სხვა „ქალაქები და ქვეყნები“ წაართვეს.

ამგვარად, ლეგენდა მორალურ და იდეოლოგიურ გამართლებას აძლევდა ბაგრატიონებს თავისი უპირატესობა ემტკიცებინათ სხვა ქართველ მეფე-მთავართა და მეზობელ არაქართველ მფლობელთა წინაშე. ამიტომ ადგილობრივი მოსახლეობა მათი მორჩილი უნდა ყოფილიყო. ზემოთქმულიდან გამომდინარე, ლოგიკური ხდება ქართველთა და კერძოდ, ბაგრატიონთა იერუსალიმთან და სხვა წმინდა ადგილებთან საუკუნოვანი მკვიდრო კავშირის დასაბუთება.

ბაგრატიონთა ებრაულ წარმოშობაში დარწმუნებული იყო თუ არა კონსტანტინე პორფიროგენეტი, ამის თქმა ძნელია, მაგრამ თვით ქართველებს (იბერიელებს) რომ სჯეროდათ, მისი მონათხრობიდან ჩანს. ბერძენი ისტორიკოსის თანამედროვე გიორგი მერჩულესათვის ცნობილი იყო ბაგრატიონთა წარმოშობის აღნიშნული ლეგენდა. სხვა-ნაირად არც იქნებოდა, რადგან კონსტანტინეს თვით ქართველებისაგან ჰქონდა გაგებული იმის შესახებ, რასაც იბერებზე და ბაგრატიონებზე წერდა.

---

⁵⁴ ჩვენი საუნჯე, I, გვ. 148—149.

გიორგი მერჩულე გადმოგვცემს VIII—IX საუკუნეების დიდი ქართველი სასულიერო მოღვაწის და მწერლის გრიგოლ ხანძთელის და აშოტ კურაპალატის დიალოგს, რომელიც საინტერესოა იმ მხრივ, რომ წარმოდგენა შეგვექმნეს ბაგრატიონთა ხელისუფლებაზე არსებულ იმდროინდელ შეხედულებაზე.

გრიგოლ ხანძთელი, აშოტს, მისადმი ღრმა მოწიწებისა და პატივისცემის გამო, ეუბნება: „რამეთუ ჭეშმარიტად სამართალ არს სიტყუი ესე: „სადა არს პატივი მთავრობისაჲ, მუნ არს მსგავსებაჲ ღმრთეებისაჲ“, რამეთუ თქუნ, კელმწიფენი, უფალ გყვნა ღმერთმან ქუეყანასა განგებასა. ვითარც გულისხმა-ვჰყოფთ კეთილს-ყოფასა ღმრთისასა ჩუენდა მომართ მეფობითა შენითა“⁵⁵. აშოტი, თავის მხრივ, კიდევ უფრო ამძაფრებს სამეფო ხელისუფლების უზენაესობისა და ღვთიური წარმოშობის საკითხს, მას ისე მიჰყავს დიალოგი, რომ გიორგი მერჩულეს თხზულების წამკითხველს ისეთი შთაბეჭდილება შეიძლება შეექმნას, რომ ავტორს სურს გრიგოლ ხანძთელს ათქმევინოს ის განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი, რაც აშოტს ყველაზე მეტად უნდა აინტერესებდეს — ბაგრატიონთა ღვთიური წარმოშობა. იგი შემთხვევით არ იხსენებს ებრაელ მეფეთა მაგალითს. მან მამა გრიგოლს უთხრა: „მეფეთა ისრაჴლისათა ჟამად-ჟამად წინაჲსწარმეტყუელი აღუდგინის ღმერთმან სიქადულად მათა და ზღუდედ შჴულისა, და შესაწვენლად მორწმუნეთა და სამხილად ურწმუნოთა, ეგრჴთვე ჟამთა ჩუენთა შენ გამოგაჩინა ღმერთმან ქრისტიანეთა სიქადულად...“ და სთქვა გრიგოლმა, ყველასათვის სიბრძნითა და პატიოსნებით სახელგანთქმულმა მსკოვანმა, ის რისი მოსმენა მისი ბაგეებიდან სურდა აშოტს: „დავით წინასწარმეტყუელისა და უფლისა მიერ ცხებულსა შვილად წოდებულო კელმწიფეო, მეფობაჲ და სათნოებანიცა მისნი დაგიმკვიდრენ ქრისტე-მან ღმერთმან... არა მოაკლდეს მთავრობაჲ შვილთა შენთა და ნათესავთა მათთა ქუეყანათა ამათ უკუნისამდე ჟამთა...“⁵⁶ — ეუბნება გრიგოლი.

გიორგი მერჩულეს თხზულებაში მოცემული გრიგოლ ხანძთელის მიმართვა აშოტ კურაპალატისადმი, ბაგრატიონთა ღვთიური წარმოშობის ლეგენდის ჩვენთვის ცნობილი პირველი ფიქსაციაა ქართულ მწერლობაში. მერჩულეს თხზულება, როგორც ცნობილია, დაიწერა

⁵⁵ გ. მერჩულე, შრომაჲ და მოღვაწეობა ღირსად-ცხოვრებისაჲ წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა გრიგოლისი. ჩენი საუნჯე, I, 1960, გვ. 148.

⁵⁶ იქვე, გვ. 148—149.

951 წ., კონსტანტინე პორფიროგენეტისა კი — 952 წელს. ძნელია იმის თქმა, მანამდე ლეგენდა დაწერილი თუ ზეპირი სახით ვრცელდებოდა საქართველოში. ყოველ შემთხვევაში, კონსტანტინე პორფიროგენეტი მას ზეპირი გადმოცემებიდან იცნობდა. ამის შემდგომ ქართულ მწერლობაში ბაგრატიონების დავითის ნათესაეებად მოხსენიება ჩვეულებრივი გახდა. სუმატ დავითის ძის ქრონიკაში ნათქვამია: „მას ჟამს კათალიკოსი იყო მცხეთას სამოელ, და ერთად შეკრბა ყოველი ქართლი და გამოარჩიეს გუარამ, დავითის ნათესავისაგან“⁵⁷. ისტორიკოსი ჯუანშერი აღწერს რა არჩილ სტეფანოზის ძის (VIII ს.) საქმიანობას საქართველოს სხვადასხვა მხარეში, ამბობს: „მაშინ მოვიდა მისა (არჩილის — ე. მ.) მთავარი ერთი, რომელი იყო ნათესავისაგან დავით წინასწარმეტყუელისა, სახელით ადარნასე, ძმისწული ადარნასე ზრმისა, რომლისა მამა მისი მზახებულ იყო ბაგრატიონინთადე“⁵⁸. XI ს. ანონიმური თხზულების — „მატიანე ქართლისა“-ს ავტორი VIII ს. მოღვაწე ჯუანშერ ერისთავზე წერს: „ხოლო ამან ჯუანშერ შეირთო ცოლი ნათესავი ბაგრატიონინთა, ასული ადარნასესი, სახელით ლატიერი, და აბრალა დედამან მისმან მოყვანება მისი ცოლად: არათურე კეთილად მეცნიერი იყო, ვითარმედ არიან იგინი ნათესავნი დავით წინასწარმეტყუელისანის, რომელ-იგი კორციელად მამად ღმრთისად იწოდა“⁵⁹.

ბაგრატიონთა ღვთიური წარმოშობის იდეის ასახვა უფრო ადრე მოხდა არქიტექტურაში. ცნობილია ოპიზის ბარელიეფი (აქ მოღვაწეობდა გრიგოლ ხანძთელი), რომელსაც ათარიღებენ 818 წლის ახლო ხანებით, ე. ი. იგი შეიქმნა აშოტ კუროპალატის სიცოცხლეში. ბარელიეფი წარმოადგენს ტახტზე მჯდომ ქრისტეს, რომლის ერთ მხარეზე ღვას აშოტი, ხოლო მეორე მხარეს დავით წინასწარმეტყველი.

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსმა იმის გამოანგარიშებაც კი სცადა დავით IV დავით წინასწარმეტყველის მერამდენე თაობა იყო. იგი შემდეგ წერს: „ბნელსა უკუნსა შინა იწყო აღმოცისკრებად მზემან ყოველთა მეფობათამან, დიდმან სახელითა და უდიდესმან საქმითა, სახელ-მოღვაშმან დავით, ღმრთისა მამისამან, და თვთ სამოცდამეათურამეტმან შვილმან ამის დავითისმან, დავით“⁶⁰. შემდგომ ხანებში,

⁵⁷ ქ. ცხ., I, გვ. 374.

⁵⁸ იქვე, გვ. 243.

⁵⁹ იქვე, გვ. 251.

⁶⁰ იქვე, გვ. 323—324.

როდესაც ბაგრატიონებმა საბოლოოდ დაიმკვიდრეს საქართველოს სამეფო ტახტი, მათს ტიტულატურაშიც აისახა ბიბლიურ მეფეებთან კავშირის შესახებ. მეფეთა სიგელები იწყება: „შეწევნიტა და ბრძანებთა ღმრთისითა ჩუენ იესიან დავითიან სოლომონიან პანკრატონიან-მან...“.

განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს გიორგი VII-ის (1393—1407 წწ.) პასუხი თემურ-ლენგისადმი, როდესაც ამ უკანასკნელმა მოსთხოვა უსიტყუო მორჩილება („აწვე მოვედ ჩემდა და იყავ მორჩილ ბრძანებისა, ეგრე ვითარცა არს წესი მონათა თვსთა უფალთა ზედა“). მეფე გიორგიმ ქედმაღლურად განუცხადა თემურის ელჩს, რომ მან სარკინოზმა და ბარბაროსმა არც კი იცის: „რამეთუ ძირითაგან დავით წინასწარმეტყუელისათა აღმოცენებულ ვართ, და მის გამო ღმრთისა მიერ ცხებით განგებვის მეფობა ჩუენ ბაგრატიანთა და ტომნი ვართ დავით მეფისა და წინასწარმეტყუელისა?... ამისთვისა განგებით მრავალმოწყალისა ღმრთისათა მეფედ დამკვდრებულ ვართ სრულიად საქართველოსა ზედა და ესრეთ განთავისუფლებულ ვართ, და სხუა მეფე არა უფლებულ არს ჩუენ ზედა გარნა მეუფე იგი ზეცათა უფალი ჩუენი იესო ქრისტე“⁸¹.

ვახტანგ VI მარი პეტისათვის მიცემულ სარეკომენდაციო წერილში (1707 წ.) საფრანგეთის მეფე ლუი XIV-ს თავის თავს წარუდგენდა, როგორც „სამაროვნად მჭირავი დიდისა წინასწარმეტყუელის დავითისა და ძისა მისისა სოლომონის ტომნი და რტონი ბაგრატიანი...“⁸².

ებრაულ-ქრისტიანულ სამყაროსთან ბაგრატიონთა ოდინდელი ნათესაობის სიმბოლოები მოცემული იყო მათ საგვარეულო გერბზე. ამასთან დაკავშირებით მ. ჯანაშვილი წერდა: „საქართველოს მეფედ იუსტინე II-მ საბერძნეთის იმპერატორმა 586 წ. დანიშნა გურამ. ეს იყო ძე ბაგრატისა; ძისა გურამისა და ვ. გორგასლანის ასულისა, ძისა სოლომონისა, რომელიც იყო მე-58 შთამომავალი მეფის დავითისა. ამ ნათესაობის გამო ბაგრატიონთ საგვარეულო ღერბზე გამოხატულია შურდული (მოსაგონებლად იმისა, რომ დავითმა ამით მოჰკლა გოლიათი), აგრეთვე ქნარი, სასწორი, და კვართი, რომელიც შემოტანილ იქმნა საქართველოში. ღერბის გარშემო წარწერაა დავითის ფსალმუნისა: „ეფუცა უფალი დავითს ჭეშმარიტებითა, და არა შეურაცხ-ყოს იგი: ნაყოფისაგან მუტლისა შენისა დავსუა საყდართა შენთა“.

⁸¹ იქვე, II, გვ. 460—461.

⁸² ნ. ახალაძე, ირან-საფრანგეთის ურთიერთობა და საქართველო XVIII საუკუნის პირველ მეოთხედში, თბ., 1990, გვ. 18.

მაინც საინტერესოა, როდის შეიქმნა თქმულება ბაგრატიონების ებრაულ წარმოშობაზე. ქართველი მეცნიერები ლეგენდის შექმნის დროზე სხვადასხვა მოსაზრებისანი არიან. ე. თაყაიშვილს მიაჩნდა, რომ იგი შეიქმნა VIII ს. მეორე ნახევარში⁶³, კ. კეკელიძის მიხედვით — IX ს. დასაწყისში⁶⁴, ასეთივე აზრისა იყო პ. ინგოროყვა⁶⁵, IX საუკუნეს ანიჭებდა უპირატესობას ს. ჯანაშია⁶⁶, მ. ლორთქიფანიძის მიხედვით კი — VIII ს. დასასრული — IX ს. დასაწყისი. მ. ლორთქიფანიძის აზრით, რადგან ტაო-კლარჯეთის სამთავრო დიდ სიძლიერეს აღწევს დინასტიის დამაარსებლის — აშოტ ბაგრატიონის დროს, ამიტომ ლეგენდაც მაშინ უნდა შექმნილიყო. მისი მსჯელობა თითქმის მთლიანად აგებულია იოანე დრასხანაკერტის თხზულებაში მოცემულ ცნობებზე. იგი, აგრეთვე ფიქრობს, რომ ბაგრატიონების გვარის აღზევებაში გამოიწვია მათი წარმოშობის ლეგენდების შექმნა⁶⁷. მე მკონია, რომ გასარკვევია, გვარის აღზევებაში გამოიწვია ლეგენდების შექმნა თუ ლეგენდებმა გარკვეული როლი ითამაშა გვარის დაწინაურების საქმეში. ერთი რამ უშეკვლია: თქმულება ბაგრატიონ-ბაგრატუნების ებრაულ წარმოშობაზე უკვე არსებობდა მოგსეს ხორენეცამდე (V საუკუნემდე) კარგა ხნით ადრე, მანამდე, ვიდრე ბაგრატიონები ქართლში მოიპოვებდნენ სერიოზულ პოლიტიკურ ავტორიტეტს.

ჩვენს ისტორიოგრაფიას, ზემოაღნიშნული ლეგენდების გარდა, სხვა წყარო არ გააჩნია ბაგრატიონთა გვარის წარმოშობაზე. აქედან გამომდინარე, ლეგენდებში სიმართლის მარცვლის დანახვა ან მათი საერთოდ უარყოფა, მკვლევრის პოზიციაზე და წყაროს ინტერპრეტაციაზეა დამოკიდებული. ვფიქრობ, ამ უაღრესად სერიოზული და საინტერესო საკითხის გარკვევა და საბოლოო დასკვნების გამოტანა დამატებითი წყაროების გარეშე, ალბათ, შეუძლებელია.

დასასრულს კიდევ ერთხელ გავიხსენოთ შემდეგი: გავეცანით V საუკუნის სომეხი ისტორიკოსის მოგსეს ხორენაციის ცნობებს (ხორენაცი კი ეყრდნობოდა წინამორბედთა ნაშრომებს), დაკავშირებულს

⁶³ ე. თაყაიშვილი, სუმბატ დავითის ძის ქრონიკა ტაო-კლარჯეთის ბაგრატიონთა შესახებ. მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. 27, 1949, გვ. 24.

⁶⁴ კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, თბ., 1960, გვ. 154.

⁶⁵ პ. ინგოროყვა, გ. მერჩულე, გვ. 76—77.

⁶⁶ ს. ჯანაშია, საქართველოს ისტორია, გვ. 190.

⁶⁷ მ. ლორთქიფანიძე, ლეგენდა ბაგრატიონთა წარმოშობის შესახებ. კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები, თბ., 1966, გვ. 144—149.

ბაგრატიონთა გვართან. ისინი აღნიშნავენ გვარის წარმოშობას და დო-
წინაურებას, მისი წარმომადგენლების მიერ იუდაიზმის თანდათანო-
ბით დათმობას. ვფიქრობ, განსაკუთრებული მნიშვნელობისაა ხორე-
ნაცის მინიშნება ბაგრატიონთა ქართული შტოს დამკვიდრებაზე სამ-
ხრეთში, ისტორიულ ქართულ მიწაზე: ვალარშაკმა როგორ მისცა
საგამგებლოდ თავისი სამფლობელოების დასავლეთ ნაწილში — სპერ-
ში, რომელიც, როგორც ცნობილია, შემდეგში ბაგრატიონთა საგვარე-
ულო მამულად გადაიქცა.

ებრაელთა სამართლებრივი მდგომარეობა საქართველოში

1. ებრაელთა სამართლებრივი მდგომარეობა საქართველოს რუსეთთან შეიერთებამდე

საქართველოში ებრაელები უძველესი დროიდან ცხოვრობენ, მაგრამ მათი უფლებრივი მდგომარეობის ამსახველი წერილობითი ცნობები უაღრესად მცირეა. ამიტომ საშუალება არ გვაქვს ყველა პერიოდზე თანაბრად ვილაპარაკოთ. ვიცით, რომ XI—XIII საუკუნეებში ქართველი ებრაელები ისეთივე უფლებებით სარგებლობდნენ, როგორც მართლმადიდებელი ქართველები. ქართველი ებრაელების სამართლებრივ სტატუსზე შედარებით მეტი ცნობები გვაქვს გვიანფეოდალური ხანიდან. ერთი რამ ცხადია: რუსეთის მიერ საქართველოს დაპყრობამდე, ქართველი ებრაელი და ქართველი ქრისტიანი, უფლებრივი მდგომარეობით თანასწორნი იყვნენ. ეს გარემოება ყოველთვის აღინიშნებოდა როგორც ქართველი, ისე ებრაელი ინტელიგენტების მიერ. შეიძლება გავიხსენოთ ცნობილი ებრაელი მოღვაწის იოსებ ხანანაშვილის გამოსვლა 1918 წ. 6 სექტემბერს საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის პარლამენტის სხდომაზე: „წინააღმდეგობა საქართველოს სათავეში ერთი პიროვნება — მეფე ედგა, ქართველ ისრაელთა ბედიღბლის გამგე იგივე მეფე იყო. მათდა სასახელოდ უნდა ითქვას, რომ მეფე ფარნავაზიდან მოყოლებული ერეკლე მეორემდე ქართველ ისრაელთა შუბლი არ მოღუშულა და გული არ გატეხილა. სცხოვრობდნენ ისე, როგორც ქრისტიანი ქართველები, ქრისტიანის გასაჭირი ისრაელის კარსაც დააკაკუნებდა, ხოლო ღვინო და ბედნიერებაც თანაბრად იყოფოდა ამ ერთი ერის შვილთა შორის. ასე იყო 1783 წლამდე, სანამ რუსეთი დამკვიდრდებოდა ჩვენში. აქედან იწყება ქართველ ისრაელთა შავი დღე. შემოვიდა რუსული სახელმწიფოებრიობა, რუსული სული და თან მოიტანა ჩაგვრა, რბევა, უკულტურობა და მათრახი. ქართველი ისრაელი იტანჯებოდა ორნაი-

რად: ეროვნულადაც, როგორც ქართველი და სარწმუნოებრივად, როგორც „ისრაელი“¹.

არ უნდა დაგვაღიწყდეს, რომ ფეოდალურ საზოგადოებაში არსებობდა ფეოდალების გაბატონებული კლასი, რომელიც, თავისი სოციალურ-ეკონომიკური და თნამდებობრივი მდგომარეობის გამო, კანონის ზემოთ იდგა და მისი დამოკიდებულება დაბალი სოციალური ფენებისადმი, განურჩევლად მათი რელიგიური რწმენისა ან ეთნიური წარმოშობისა, ერთნაირი იყო. ამ გარემოებას განსაკუთრებით უნდა გაესვას ხაზი. სხვა ქვეყნებში, როგორც წინამდებარე ნაშრომის შესაბამის ადგილას ვნახეთ, ადამიანის რელიგიურ რწმენას განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭებოდა და ეს მომენტი ყველაზე კარგად გამოჩნდა ევროპაში მცხოვრები ებრაელების უფლებრივი მდგომარეობის განსაზღვრაში.

1881 წ. უერნ. „ივერიაში“ ი. ჰაჰკავაძე გულისტყვილით აღნიშნავდა ფეოდალური ხანის საქართველოს ებრაელთა ისტორიული წყაროების ნაკლებობის შესახებ: „ძვირად სადმე შეეთვისებიან ურიები სხვა ხალხს ისე, როგორც ქართველებს შეეთვისნენ. ჩვენდა სამწუხაროდ არ ვიცით, რა უფლება ჰქონდათ ჩვენში უწინდელ დროის ებრაელებს, შეეძლოთ თუ არა ადგილმამულის შეძენა, ჰქონდათ თუ არა ნება ყველგან დასახლებისა, მაგრამ ეს კი ვიცით, რომ უკანასკნელ დროს და ეხლაც არც ერთ იმ უფლებას არ იყვნენ მოკლებულნი, რომელიც ქრისტიანებს ჰქონდათ მინიჭებული“.

ცხადზე უცხადესია, რომ საქართველოში არასოდეს არ ყოფილა ებრაელთა დევნა და რბევა, არასოდეს არ ყოფილა სხვა ქვეყნებისათვის ასე დამახასიათებელი ებრაელთა ცხოვრების ზონები და ე. წ. გეტოები. ეს კი არა და, ფეოდალური ხანის მწირი ცნობებიც ნათელს ხდის, რომ საქართველოში ისინი ზოგჯერ გარკვეული პრივილეგიებითაც კი სარგებლობდნენ. ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ, როგორც სხვა ქვეყნების, ასევე ქართული სამართალიც ითვალისწინებდა იმ რაციონალურ მონაპოვარს, რაც კაცობრიობამ შექმნა თავისი არსებობის მანძილზე და რაც გარკვეულად მიესადაგებოდა ქვეყნის სოციალურ-ეკონომიკურ განვითარებას და ადამიან-წესებს.

¹ უ. ბაბტაძე, იყავი პატრიოტი საქართველოსი. ერთი მნიშვნელოვანი დოკუმენტი ქართულ-ებრაულ ურთიერთობათა ისტორიიდან. გაზ. „თბილისი“, 6. XI. 90.

დადგენილია, რომ საქართველოში მოქმედებდა უცხოური საკანონმდებლო ძეგლები. ივ. ჯავახიშვილი ამის გამო წერდა: „ქართულ საკანონმდებლო ძეგლებთან ერთად უცხო ქვეყნის ამგვარივე ძეგლების, მაგ., ებრაელთა სამართლის წიგნის, ერთ ზელნაწერში ერთნაირი კრებული მსგავსად მოთავსება ვახტანგ VI-ის უწინარესაც სცოდნიათ“². როგორც ჩვენამდე მოღწეული წერილობითი წყაროებიდან ჩანს, საქართველოს ებრაელთა მიმართ, საერთო ქართული სახელმწიფოებრივი სამართლის გვერდით, მოქმედებდა, აგრეთვე, უძველესი ებრაული „სამართალი მოსესი“. რაც „მოსეს სამართლიდან“ შევიდა ვახტანგ VI-ის სამართალში, ის საყოველთაო იყო, მაგრამ მოქმედებდა, აგრეთვე, მოსეს სამართლის ზოგიერთი ისეთი კანონი, რომელიც ქართველ ებრაელებში შემორჩენილ ტრადიციებს ასახავდა და ფეოდალური ხანის ქართული სასამართლო ამა თუ იმ გადაწყვეტილებას ებრაელთა მიმართ მისი მიხედვით იღებდა. ეს განსაკუთრებით ისეთ შემთხვევაზე ითქმის, როცა სასამართლო ებრაელთა შორის დავას იხილავდა. სასამართლო განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებდა სამართალში მიცემული ან მოწმე ებრაელის დაფიცებას ბიბლიაზე. ამ მხრივ დიდი ავტორიტეტით სარგებლობდა როგორც ებრაელებში, ისე ქართველებში, ე. წ. ავალიშვილების, ანუ ბრეთის ბიბლია, რომელიც ბრეთში თავად ავალიშვილების ოჯახში ინახებოდა.

1772 წ. 9 ოქტომბერს ვინმე სურამელი ყობიას ქალმა არზა მიართვა ერეკლე II-ს წილის თაობაზე. არზიდან ვიკვებთ, რომ ყობიას ქალი დაქვრივდა, მამასა და ძმის ოჯახში დაბრუნდა და თავისი ქონებაც (სამი თუმანი, ერთი ძროხა, ორი თავი ფუტკარი) თან მოიტანა. მაგრამ, როდესაც მამა და ძმა გარდაიცვალა, არსებული ქონებიდან ქალს არაფერი შეახვედრეს, ალბათ ნათესავებმა გაინაწილეს. საყურადღებოა საჩივრის თავში მიწერილი შედეგ ერეკლეს ოქმი: „ჩვენი ბრძანება არის სურამის მოურაო მურვანიშვილო იესე მამასახლისო და სურამში ვინცა ვინ უფროსნი კაცნი ზარო. მერმე ამ არზით რომ მოუხსენებია, თუ ურიების რიგით და სამართლით ამას წილი მიეცემოდეს რამე, თავისი ძმის წილიდამ მიეცით. და თუ არა მიეცემოდეს რა იმათის რიგით, ნუ მოსცემთ“³.

1800 წლის განაჩენში მანაშერაშვილებისა და ხიდირბეგიშვილების საქმეზე, ეკითხულობთ: „ხიდირბეგის-შვილს ნინიას სურამელი თავისი

² ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, I, თბ., 1928, გვ. 104.

³ ზელნაწ. ინსტიტუტი, Ad-1135. ხაზგასმა აქა და შემდეგშიც ჩემია.

ყმები ურიანი ისაკ, აბრამ და მისი ძმები რომ სვეტისცხოვლის ყმობით ელადებოდნენ და უ რ ი ა თ გა ნ ა ჩ ე ნ ი თ ფიცი დაედვათ⁴.

საქართველოს ებრაელთა ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმის შრომების პირველ ტომში მოთავსებული დოკუმენტების შესავალში ნ. ბერძენიშვილი სავესებით სამართლიანად წერდა: „ჩვენი საბუთების წამკითხველი უტყუარი ცნობებით დარწმუნდება, რომ საქართველოს ებრაელობა ბატონყმობის ხანაში ქართველი ფეოდალის მიერ თანაბრად მიმძლავრებულს ერთ მთლიან სოციალურ წრეს კი არ წარმოადგენდა, არამედ სრულიად გარკვეულს და ურთიერთის მიმართ კლასობრივად დაპირისპირებულ სოციალურ კატეგორიებს... უსაცილოდ აშკარავდება, რომ ლარიბი ებრაელი ყმა ქართველთან თუ ყმა სომეხთან ერთად ერთ სოციალურ კატეგორიას ქმნიდა, მათთან ერთად ატარებდა მეზატონის მძიმე უღელს და მჩაგვრელთა წინააღმდეგ მათთან ერთად იბრძოდა. ამავე დროს ცხადი ხდება, რომ საქართველოს ამ დაცემის ხანაშიაც ებრაელთა შორის მოიპოვებოდნენ ეკონომიურად დაწინაურებული ელემენტები, ყმა-მამულის მქონენი, ვაჭარ-მოიჯარადრენი. ამათ, რა თქმა უნდა, სოციალურად საერთო აღარ ჰქონდათ რა თავიანთ ყმა მეტომეებთან“⁵.

ფეოდალური საზოგადოების სოციალური და კულტურული ბუნებიდან გამომდინარე, ქართველი ყმა ებრაელი, ისევე, როგორც საერთოდ ყველა ეროვნების ყმები, მეზატონის სრულ საკუთრებას წარმოადგენდა. მის ბედს მეზატონე განაგებდა. ამიტომ ვხედავთ საბუთებში ყმა ებრაელის გაყიდვას, გაჩუქებას, მზითვში გატანებას...

ქართული ფეოდალური სამართალი ისევე იცავდა ებრაელის საკუთრებას, როგორც ქართველი მემამულისას მიწაზე, ყმებზე თუ სხვა რამეზე. ამჟერად ჩვენთვის საინტერესო მომენტზე საბუთები მხოლოდ გვიანფეოდალური ხანიდან არის, მაგრამ სრული უფლება გვაქვს ვიფიქროთ, რომ ხელისუფლების დამოკიდებულება ებრაელებისადმი, კანონისა და ტრადიციებიდან გამომდინარე, ანალოგიური იყო საუკუნეების წინათაც. ამ მხრივ საინტერესოა 1782 წლის ბრძანების წიგნი, მიცემული დარეჯან დედოფლის მიერ ცხინვალის მოურავის, მამასახლისისა და „ერთობით ქრცხინვალელთ“. საბუთის პირველ ნაწილში ნათქვამია, რომ ცხინვალელ შედანას-შვილებს და ვინმე ძაგაის ძმისწულს ყავდათ ნაყიდი ყმები. შედანას-შვილები და ძაგაის

⁴ სკია, ფ. 229, დავთ. 25/40.

⁵ სეშმ, I, გვ. 159—160.

ძმისწული იხდიდნენ ხარჯს ქალაქის განაწესის მიხედვით. ამიტომ მათ ყმებს მხოლოდ ბატონის წინაშე სამსახური ევალებოდათ. დარეჯან დედოფალი თავის ბრძანებას ასრულებს შემდეგი სიტყვებით: „თუ ეს ბრძანება მოუშაღეთ ღიდად გიწყენთ“.

განსაკუთრებით საინტერესოა ბრძანების წიგნის მეორე ნაწილი.— ოქმი, რომელიც ეკუთვნის მეფე ერეკლეს: „ჩვენ ქართლის და კახეთისა და სხვათა მეფე მეორე ირაკლი ამ ბატონის დედოფლის დარეჯანის ნაბოძებს წიგნს ვამტკიცებთ. ამ შედანასშვილისა და ძაგისას ნასყიდი კაცები დავთრიდამ უნდა მოიშალოს და არც ხარჯი უნდა გამოერთვასთ და არც ჯარი უნდა ეთხოვოსთ. როგორც რომ ქალაქისა (თბილისი — ე. მ.) და გორის განწესება არის, ისე უნდა იყვნენ, რადგანაც მათი ბატონები ხარჯს აძლევენ. მოურაო და მამასახლისო, თქვენც ასე უნდა იცოდეთ, რომ თქვენ ამათნი ქომადგნი უნდა იყვნეთ. თუ რომ ესენი კიდე მოჩივარნი მოვიდნენ, თქვენგან გვეწყინება და კიდეც მოგკითხამთ... თუ რომ სახელდობ ცხინვალში მსახლობელთ სხვათ ხიზნებს ეთხოვებათ ან ჯარი ან სხვა სათხოვარი, ამითს ხიზნებასაც ეთხოვებათ თავთავის შეძლებითა და თუ სხვათ ხიზნებს არ ეთხოვებათრა, ამის ხიზნებასაც ნურაფრის სათხოვარსა და ჯარში. ნუ გარევეთ, ასე იცოდეთ“⁶. მოყვანილ საბუთში ისე ნათლად და ცალსახად არის გადმოცემული ყველაფერი, რომ კომენტარს არ საჭიროებს.

კიდეც ერთ საბუთს მოვიყვან ებრაელის უფლებას რომ იცავს საკუთრებაზე. ეს არის 1791 წლის არზა, რომლითაც მამისთვალაშვილი ძაგისა ძმისწული მარდახა უჩივის ალათანგ ხერხეულიძეს. კერძოდ, ირკვევა, რომ ალათანგს მისი ყმები „ეჭირა, რამდენიმე წელიწადი იმსახურა, მეტად დაღარიბდენ და ათი თუშანიც ვალი დაედდა“. მარდახამ იჩივლა და სასამართლომ ყმები მას მიაკუთვნა. მაგრამ ხერხეულიძე არ სცნობდა სასამართლოს გადაწყვეტილებას და მარდახას ყმებს კვლავ აწუხებდა. ამიტომ იყო, რომ მარდახამ დედოფალს მიმართა. დედოფალმა მდივან ეგნატის უბრძანა: „...რადგან ახლა ქართლი შენგან არის აწერილი, ახლა დავთარში ალათანგი ხერხეულიძის კაცები საცა გეწეროს, ის მოიკითხე და ამას რომელიც კაცი იმისის კაცებიდამ უნდა ამოხოცო და ამის ყმათ უნდა დასწერო“⁷.

არსებული მრავალრიცხოვანი დოკუმენტები სრულ საფუძველს იძლევა ეთქვას, რომ სხვა ქვეყნებისაგან განსხვავებით, ფეოდალიზმის

⁶ სცია, ფონდი 229, დავთ. 23, საბ. 29; სემშ, I, გვ. 191—192, № 34.

⁷ სცია, ფონდი 229, დავთ. 23/132.

ეპოქაში, ქართველ ებრაელს სრული უფლება ჰქონდა შეეძინა და გაესხვისებინა უძრავი ქონება — სახნავე-სათესი მიწა, ბალ-ვენახი, სა-სახლეთ-ადგილი, სახლი, ღუშანი....

მასალები არ იძლევა იმის თქმის უფლებას, რომ ყმა ებრაელი თავისი სარწმუნოების გამო იდევნებოდა ან დანარჩენი მოსახლეობი-საგან განსხვავებით განიცდიდა მკაცრ ექსპლოატაციას. ყმა ებრაელები რომ გაერთიანებულნი იყვნენ ყმათა საერთო მასაში, კარგად ჩანს 1671 წ. წყალობის წიგნში, როდესაც შაჰნავაზი უწყალობებს ზაალ მაჩაბელს ზაალ ერისთავის წარმეულ 6 კომლს. მათ შორის რიგით მეორედ დასახელებულია „მარდახა კუამლი ერთი“. იგივე მდგომარე-ობას ეხედავთ, როცა მარიამ დედოფალი 1678 წ. აღსაზ მაჩაბელს, მის ძმასა და შვილს უბოძებს ქრცხილვანს „ამოვარდნილი“ ბიძების — რატისა და გიორგის გლეხებსა და მამულს. აქაც არაბაშვილი პაატას გვერდით დასახელებულია ხანანაშვილი დათუნა. კიდევ უფრო მკერ-მეტყველურია 1703 წ. სამოურაოს გარიგების წიგნი, რომელიც გვი-ჩვენებს ქართველი და ებრაელი ყმების თანასწორობას სახელმწიფო და ფეოდალური ვალდებულებების შესრულებისას. უფრო მეტიც, ხელისუფლება, ითვალისწინებდა რა ებრაელი ყმების ეკონომიურ მდგომარეობას, ზოგჯერ უმსუბუქებდა საგადასახადო ტვირთს. ნათ-ქვამის დასტურად გამოგვადგება ზემომოყვანილი საბუთის ბოლო ნაწილი: „ურბებს სძეს წელიწადშია ორი ლიტრა სანთელი და მისი სანთლის გული შულო ერთპირობით და კომლზე, ვისაც შეეძ-ლ ო ს, ურიას თითო ხამი და ვისაც არა და, ნახევარი ხამი და ულაყიც შეეძლ ბ ის გ ვ ა რ ა თ ათხოონ“.

ტნობილია, რომ ფეოდალური საზოგადოებისათვის ძალადობაა დამახასიათებელი. საბუთებში არის ძალადობის ფაქტები ებრაელთა მიმართ და, პირიქით, ებრაელისა ქრისტიანის მიმართ. ამით იმის თქმა შინდა, რომ ძალადობას იმიტომ კი არა აქვს ადგილი ებრაელის მიმართ, რომ ის ებრაელია, არამედ იმიტომ, რომ კონკრეტული ებრაელი სუსტია და მას არ შესწევს ჯეროვანი წინააღმდეგობის გაწევის უნარი. 1766 წ. 19 ივლისის არზიდან ვიგებთ, რომ თამარაშნელმა დავითას-შვილმა მანუაშამ იჩივლა: დემეტრე ამილახერისშვილმა მიწა წამარ-თვაო. როგორც ჩანს, დემეტრეს მიწა გადაუცია შიომ საყვარელიძე-სათვის*. ძნელია დადგინდეს მტყუან-მართალი. მაგრამ ერთი რამ

* ქსძ, VII, გვ. 109—110, № 104.

ცხადია, სასამართლოს გვერდის ავლით ძლიერი ცდილობს დაამკვიდროს თავისი სამართალი.

გავეცნოთ სხვა მაგალითს, რომელიც იმავე შიოშ საყვარელიძესთანაა დაკავშირებული და მოძალადეებად ჩანან ებრაელები. შიოშმა 1782 წ. 27 მაისს ვახტანგ ბატონიშვილთან იჩივლა: „თამარაშენს ამილახვრის გივისაგან ერთი ნავენახარი მიწა არის, მოხტაბარი სიგელი ხელთ მაქვს; მაჩაბლის ურიამ იოსებაშვილმა ხახმა წამართვეს, სამი წელიწადი ამ მიწის მოსავალი რაც მერგებოდა, მძლია. ახლა სულ ხელი ამალებინა და შიგ აღარ გამატარა, თავის მძლავრობით მამულზედ ხელი ამალებინა. კიდევ იქავ თამარაშენს სასახლის ალაგი მაქვს, ისიც ურიებს უჭირამს, ზოგმა საბოსტნეთ გაიკეთა და ზოგმა სასახლეთ გაიკეთა“⁹.

1783 წ. 12 მარტს ზაქარია კალმახელიძემ და შიოშა მჩითავმა იჩივლეს: „ლუა მაჩაბლის ურიას საქონელი მიეყიდეთ, ოცდაოთხი მინალთუნი თავნი არის და თორმეტი მინალთუნი სარგებელი არის. და ახლა აღარას გვაძლევენ“¹⁰. შეიძლება მოვიყვანოთ სხვა მსგავსი მაგალითებიც, მაგრამ გავეცნოთ ერთ, მრავალმხრივ საინტერესო ეპიზოდს. ჩვენამდე მოღწეულია სამეფო კარის გავლენიანი მოხელის, ცნობილი ვაჭრის და მევახშის მანუჩარ თუმანიშვილის მიმოწერა თავის ბიძებთან — შიოშთან, მანუჩართან და სულხანთან. მანუჩარის მიერ 1795 წ. 8 ოქტომბერს შიოშისადმი გაგზავნილი წერილიდან ვიგებთ, რომ მანუჩარი თიანეთში ახლდა მეფეს, საკმაო ხნით მოწყდა თავის მამულს და თუ რაიმე დააკლდება პასუხს აგებენ წიწუაშვილი და ფასანა¹¹. მამასადამე, ებრაელი წიწუაშვილი პასუხისმგებელი იყო მანუჩარის ქონებაზე. 10 ოქტომბრის საპასუხო წერილიდან ზოგიერთ რამეს ვიგებთ წიწუაშვილზე. იგი ცხოვრობდა თიანეთში¹² და პასუხს აგებდა თუმანიშვილების ოჯახის დოვლათზე. მანუჩარი დარწმუნებული იყო, რომ ყუთები და სხვა ბარგი (ალბათ, სავაჭრო საქონელი იგულისხმება) საიმედო ხელშია. მაგრამ შიოში აცნობებს მანუჩარს, რომ წიწუაშვილმა თანამზრახველ ქართველებთან — არღუთაშვილ ფასანასთან და პაპასთან ერთად მოიპარა რაც რამე კარგი იყო. შიოში წერს: საკმაოდ ბევრი დრო გავიდა ვიდრე გავერკვეოდით საქმის ვითარებაში. წიწუაშვილიც ჩვენთან იყო, მაგრამ, როდესაც ქურდების დაჭერა და დასჯა

⁹ იქვე, გვ. 545, № 576.

¹⁰ იქვე, გვ. 798, № 835.

¹¹ სცია, ფ. 226, საბ. 3545.

¹² მანუჩარის მუდმივი საცხოვრებელი იყო სოფ. ხელთუბანი გორის მახლობლად. როგორც ჩანს, მანუჩარს მამული და სავაჭრო საქონელი ჰქონდა დუშეთშიც.

დაეიწყეთ, გაიპარა. როცა მისი ნამოქმედარიც შევიტყვეთ, უკვე გვიან იყო, ვერაფრით შეეძლოთ მისი დაჭერაო. მაგრამ წიწუაშვილის მიერ გადაძალულები საქონელი იპოვეს. წიწუაშვილთან აღმოჩნდა 11 თოფი ბამბა და 25 ლიტრა ნაქსოვი¹³.

შიოშის შემდეგი წერილიდან ჩანს, რომ წიწუაშვილმა მიითვისა საათი, რომლის გამოართმევა ვერაფრით შეძლეს. მან მიითვისა აგრეთვე ბამბა. დამწუხრებული შიოში ამბობს: წიწუაშვილის მფარველი უფრო ძლიერი და ყოვლისშემძლეა, ვიდრე ჩვენი პატრონია (გულისხმობს მანუჩარ თუშანიშვილს). ვინ უნდა ყოფილიყო წიწუაშვილის მფარველი, რომ მისი შიშითა და რილით ვერ დასაჯეს დამნაშავე, მაშინ, როცა არლუთაშვილები — ფასანა და პაპა დასაჯეს.

წიწუაშვილის გავლენა და ძალა კიდევ უფრო ნათლად ჩანს მომხდარი ამბიდან კარგა ხნის შემდეგ (1797 წ. 24 მარტი) სულხან თუშანიშვილის მიერ მანუჩარისადმი გაგზავნილ წერილში. მანუჩარს ძმისთვის მიუწერია, რომ წიწუაშვილისათვის წაერთმიათ ყველაფერი, რასაც თავის ნებით გაიმეტებდა და თავი შეეკავებინათ მისი მისამართით საყვედურებისაგან¹⁴.

თუშანიშვილების რეაქციის მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, რომლებმაც იციან დამნაშავე, მაგრამ არ მიმართავენ არც სასამართლოს და არც სხვა რამ ღონისძიებას, წიწუაშვილის მფარველი მეფე თუ არა, მისი ოჯახის რომელიმე გავლენიანი წევრი მაინც უნდა ყოფილიყო.

იმდროინდელი სამართალი რომ ებრაელს სცნობდა, როგორც იურიდიულ პირს, ამის დამადასტურებელი მრავალი საბუთი გვაქვს. ებრაელები მოწმეებად არიან სხვადასხვა გარიგების დროს, განურჩევლად იმისა, ვინ სდებენ ამა თუ იმ ხელშეკრულებას: ებრაელი ებრაელთან, ებრაელი არაებრაელთან თუ არაებრაელები ერთმანეთს შორის. „კრცხილვანელი ურია ესტატე“ მოწმე იყო გოგია თევდორესშვილის მიერ ბახუტა ჩიკავაძისათვის 1676 წ. მიცემული მიწის ნასყიდობის წიგნისა¹⁵. 1699 წ. ჩინჩალაძე ოთარის მიერ წინამძღვრიშვილ ზაალი-სადმი მიცემულ ნასყიდობის წიგნს ადასტურებენ: „წიქარიძე გიორგი, პაპუაშვილი ბექანაი, ზურაბაშვილი გიორგი, მამასახლისი სალვიაშვილი პაატაი, ზებედაშვილი ბიძინაი, მამასახლისი მათვალაშვილი მარღანი და მისი ძმა იოსებ, ელიაზარაშვილი ბერი“¹⁶. 1700 წ.

¹³ სცია, ფ. 226, საბ. 2118.

¹⁴ იქვე, ფ. 226, საბ. 3396.

¹⁵ ხელნაწ. ინსტიტუტი, Hd-2396.

¹⁶ საქართველოს სიძველენი, II, გვ. 177, № 146.

სურამს მცხოვრები მსახური გლეხები — ებრაელები და ქრისტიანები — მოწმენი იყვნენ ქაიხოსრო ჩხეიძის მიერ კათალიკოს იოვანე დიასამიძისათვის მიცემული მიწის ნასყიდობის წიგნისა¹⁷; 1715 წ. ვინმე „ურია პაპა“ შალხელაშვილი გიორგის და ლევანის, ლაშხი დათუნას და მესხიშვილი ბერისთან ერთად მოწმეა ერეკლე ფალავანდიშვილის მიერ როდამ ბატონიშვილისადმი მიცემული ყმისა და მავულის ნასყიდობის წიგნისა¹⁸; „შაფათა ჭინჭიხაშვილი, ქაიხოსრო მამასახლისი, როსტომა ამბარდნიშვილი“ მოწმეები არიან 1725 წ. 18 მარტის ნასყიდობის წიგნისა, მიცემული ოსება კუდაშვილის მიერ „ბატონ“ ბაგრატიანადმი¹⁹; XVIII ს. 30-იანი წლების ნასყიდობის წიგნი — „არის ამისი მოწმე შამუელაშვილი ყობია და სეხნია დალაქი, ლიმონას-შვილი კაცია“²⁰; 1728 წლის ნასყიდობის წიგნში მოწმეებად არიან დასახელებულნი იოსებას-შვილი ყაზარა, ბათინას-შვილი ყობია, აღბეგაშვილი არუთა, გოჯუნას-შვილი შაბათა²¹; იმავე წელს ანუკა ბატონიშვილის ნასყიდობის წიგნში მოწმეებად არიან ტაშისკრელები: „სახლბუცესი სავანელი ჯაქარია, მენაბდიშვილი ბერი. ოთარ ქიმერიძე, ივანა ურია-ყოფილი, დავით პაპისმედისშვილი. სულ ახალდაბელნი ქართველნი და ურიანი ამის მოწამე“²²; 1731 წ. ნასყიდობის წიგნი — „არის ამისი მოწმე გიორგი მილილას-შვილი, მამასახლისი ლოტუას-შვილი ბეჟაი, მოშიაშვილი ყობია. მე იოსებას-შვილს ყობიასა დამიწერია და მოწამეცა ვარ ამისა“²³; 1737 წ. ნასყიდობის წიგნი — „არის ამისი მოწამე... ბერი ტლაშაძე, ისრაელაშვილი ყობიაი, უხმარაძე პაპუაი, მოსიას-შვილი დანიელაი“²⁴; იმავე წლის ნასყიდობის წიგნი მიცემული აუქარაშვილის მიერ სულმანაშვილებისადმი: „არის ამისი მოწამე... ატენის მამასახლისი ხეჩიკაშვილი ამირა, ტლაშაძე ზაქარია, ნონიკაშვილი ბერი, ოქუაშვილი იესე. ბიბილური იოთამ, ტლაშაძე ბერი, ამბრიაშვილი გულია, შაბათაშვილი ბალუა. ისრაელაშვილი ყობია, მოშიაშვილი დანიელა და სულ ატენელნი“²⁵; 1751 წ. ნასყი-

¹⁷ ხელნაწ. ინსტიტუტი, Ad-1610.

¹⁸ იქვე, Hd-459.

¹⁹ იქვე, Hd-14204.

²⁰ სეშშ, I, გვ. 169, № 8.

²¹ იქვე, გვ. 170, № 9.

²² საქართველოს სიძველენი, II, გვ. 347, № 299.

²³ სეშშ, I, გვ. 171, № 11.

²⁴ იქვე, გვ. 174, № 15.

²⁵ იქვე, გვ. 179, № 20.

დობის წიგნი, მიცემული როსტომ ბეჟანიშვილის მიერ მამისთვალანთ ძაგიაშვილი მოშაისადმი — „არის ამისი მოწამე მურადაშვილი არუთინა, მამისთვალაშვილი შედანა, ხოჯაშვილი ბაღდასარა, კეკელაშვილი თევდორე, კამპურიძე თამაზა...“²⁶.

ეზრაელები მოწმენი არიან კიდევ მრავალი ნასყიდობის წიგნისა.

1788 წ. 2 მაისს გაფორმდა რაჭველი ლობჯანიძე მაჟუკას და ტყეშელაშვილი გოგიას ოთარ ანილახვარისადმი ყმობის წიგნი. მოწმეებად იყვნენ: დავითაშვილი ზაალი, თარხანი ბეცია, ხერხეულიძე ჯამასპი, სოლომონ ჯავახიშვილი, გორის მამასახლისი ამირაღას შვილი ზურაბ, იარაღის შვილი ბერუა, მამისთვალაშვილი მარდახი, იარაღის შვილი ოსეფა, გრიგოლას შვილი ფარსადან, ალის მამასახლისი იოვანე, შერმაზანაშვილი არუთინა²⁷. საინტერესოა რა გამორჩეული მდგომარეობა ეკავა მამისთვალაშვილ მარდახას, რომ ოთარ ანილახვარმა თავადებთან ერთად მიიწვია მოწმედ.

საუკუნეების განმავლობაში კანონმდებლობითა და ტრადიციებით შეღუღლებული ქართულ-ებრაული ურთიერთობა რუსეთის მიერ საქართველოს დაპყრობის შემდეგაც გრძელდებოდა. მიუხედავად ცარიზმის მოხელეების მრავალი ცდისა, ქართველები დაეპირისპირებინათ ეზრაელებისათვის, მიზანს ვერ მიაღწიეს, მხედველობაში თუ არ მივიღებთ ზოგიერთ ინსინუაციას რელიგიურ ნიადაგზე, რაზეც ქვემოთ იქნება საუბარი.

2. ეზრაელთა საშართლმბრიძი მდგომარეობა 1801 — 1860-იან წლებში

რუსეთის მიერ საქართველოს დაპყრობის შემდეგ ხელისუფლების წინაშე დადგა საკითხი, რომელი კანონებით ემართათ იგი. 1801 წ. 12 სექტემბერის დადგენილებაში ნათქვამი იყო, რომ საქართველოს სამეფოს მცხოვრებლები დარჩებოდნენ თავიანთი უფლებებით და უბირატესობებით. ძალაში უნდა დარჩენილიყო ვახტანგ VI-ის კანონებიდან მხოლოდ სამოქალაქო ნაწილი. ამიტომ დაიწყო ვახტანგის კანონთა დებულებების თარგმნა რუსულ ენაზე, რომლის საფუძველზე საქარ-

²⁶ იქვე, გვ. 179, № 20.

²⁷ საქართველოს ისტორიის ქრონიკები, XVII—XIX სს. ტექსტები გამოსაცემად მოამზადა, გამოკლეუები, შენიშვნები და განმარტებები დაურთო პროფ. ავთ. იოსელიანმა, თბ., 1980, გვ. 172.

თველოს სასამართლოებში სახელმძღვანელოდ 1828 წ. სენატმა გამოსცა „მეფე ვახტანგის კანონთა კრებული“. მაგრამ ამით საკითხი ვერ გადაწყდა. ერთმანეთის გვერდით მოქმედებდა ქართული და რუსული კანონები, რაც სერიოზულ სიძნელებებს ქმნიდა სასამართლოს წარმოებაში. აუცილებელი გახდა იმის შესწავლა, თუ რამდენად შეესაბამებოდა ქართული კანონები რუსულს. 1859 წ. საყოველთაოდ იქნა შემოღებული რუსული კანონები. ამგვარად, თითქმის ექვსი ათეული წლის განმავლობაში, საქართველოში ფაქტობრივად უკანონობა იყო, რაც რუს მოხელეებს თვითნებობის შესაძლებლობას აძლევდა.

საქართველოს და რუსეთის პოლიტიკურ მესვეურთათვის ქართველი ებრაელების საკითხი თითქოსდა გარკვეული იყო ჯერ კიდევ გიორგიევსკის ტრაქტატით, რომელშიც, მართალია, არ უთქვამთ კონკრეტულად ებრაელებზე, მაგრამ მასში იყო შემდეგი ფორმულირებები: ქართლ-კახეთის მკვიდრ მოსახლეობას ეძლევა უფლება დასახლდეს რუსეთში, წავიდეს რუსეთიდან (მუხლი 10); ქართლ-კახეთის ვაჭრებს შეუძლიათ თავისუფლად აწარმოონ ვაჭრობა რუსეთში და ისარგებლონ რუსი ვაჭრების უფლებებით და უპირატესობებით (მუხლი 11). მ. შუტიანმა სწორად შენიშნა რომ, თუ გავითვალისწინებთ ებრაელების შესამჩნევ ადგილს ფეოდალური საქართველოს ვაჭართა შორის, მაშინ საეჭვო არ უნდა იყოს რომ ტრაქტატის ზემოდასახელებული მუხლები ქართველ ებრაელებსაც ეხებოდა²⁸. მაგრამ საქართველოს რუსეთთან შეერთების შემდეგ ცარიზმის მაღალი რანგის მოხელეთა ინტერესი ქართველი ებრაელებისადმი სულ სხვა მხრიდან გამოჩნდებოდა. უკვე 1802 წ. 10 ივნისს საქართველოს მთავარმართებელმა კნორინგმა პოლკოვნიკ დრენიაკინს დაავალა შეეკრიბა ცნობები ცალ-ცალკე ქართველების, სომხების, თათრების, ებრაელების (ყიდების) და სხვა ეროვნების მცხოვრებთა შესახებ: სად ცხოვრობენ, ჩამოთვლილი ერებიდან რომელს აქვს უპირატესობა, რომელს რა ადამიან-წესები აქვს, როგორია მათი ტემპერამენტი, მიღრეკილებები და სხვ.²⁹

რუსი მოხელეების ანტიებრაული განწყობილება განსაკუთრებით მკვეთრად გამოიხატა თავად ციციანოვის 1804 წლის 1 აპრილის წერილში აღმასრულებელი ექსპედიციისადმი. პ. ციციანოვი კომენ-

²⁸ М. П. Шукян, Правовое положение евреев Грузии в XIX столетии, სემშ, I, გვ. 58.

²⁹ А как, I, с. 487—488.

დანტებს და სამაზრო პოლიციის უფროსებს მიუთითებდა, რომ სომხებს, ებრაელების შემდეგ, შეუძლიათ ყველაზე მეტი ზიანი მიაყენონ მოსახლეობას³⁰.

რუსულმა მმართველობამ ქართველი ებრაელების უფლებების შეკვეცა, უპირველეს ყოვლისა, იმით დაიწყო, რომ აუკრძალა ყმების ყოლა, რაც აღრიხნდელ პერიოდში ჩვეულებრივი მოვლენა იყო ქართული სინამდვილისათვის და მიუთითებდა თავისუფალ საქართველოში ებრაელთა თანასწორობაზე ქართველ მებატონეებთან მიმართებაში.

1816 წ. საქართველოს მთავარსარდალმა რტიშევმა აკრძალა ებრაელებისათვის ქრისტიანი ყმების გირაოთ მიცემა ან მიყიდვა და დამნაშავეებს, როგორც გამყიდველს (ქართველ მებატონეს) ისე მყიდველს (ებრაელს) მკაცრი სასჯელით დაემუქრა. მაგრამ დიდი განსხვავება იყო გამყიდველისა და მყიდველის მიმართ გათვალისწინებულ დასჯის ღონისძიებებს შორის. ებრაელი, როგორც მყიდველი ყმისა, განუზომლად მკაცრად ისჯებოდა: არა მხოლოდ ყმას დაჰკარგავდა, არამედ გააციმბირებდნენ კიდევ (დაწვრ. იხ. აქვე, „მებატონე ებრაელები“).

ებრაელების უუფლებო მდგომარეობაში ჩაყენების კიდევ ერთ ცდას ვხედავთ შინაგან საქმეთა მინისტრის ზაკრეესკის 1828 წ. 16 ოქტომბრის ცირკულიარში, რომელსაც საფუძვლად ედო იმავე წლის 16 აგვისტოს მმართველი სენატის ბრძანება. მინისტრებს, გენერალ-გუბერნატორებს და გუბერნიების სხვა ხელმძღვანელებს დაევალით გამოეკვლიათ იყვნენ თუ არა სახელმწიფო სამსახურში ისეთი ებრაელები, რომლებმაც ქრისტიანობა არ მიიღეს. სახელმწიფო სამსახურში თუ აღმოჩნდებოდნენ იუდაიზმის მალღარებელნი, მაშინ ჩამოთვლილ მოხელეებს სენატისათვის უნდა მოეხსენებინათ რის საფუძველზე იყვნენ მიღებულნი სამსახურში ებრაელები და თან უნდა დაერთოთ ნამსახურობის ნუსხა.

ზაკრეესკის განსაკუთრებით აინტერესებდა ადგილებზე ებრაელები ხომ არ მუშაობდნენ მისაღმი რწმუნებული სამინისტროს უწყებაში და დაუყოვნებლივ მოეხსენებინათ ამის შესახებ სენატისათვის³¹.

ბუნებრივია, ცირკულარი პასუხს მოითხოვდა საქართველოს მთავარმართებლისგანაც. 1829 წლის 31 მარტს შინაგან საქმეთა სამინისტროს გაეგზავნა მიწერილობა, რომელშიც აღნიშნული იყო, რომ მთავარმართებელმა 1828 წ. 6 ნოემბერს ყველა მის ხელქვეით მოხელეს

³⁰ Там же, II, с. 49.

³¹ სტოა, ფონდი 8. საქმე 1916, ფურტ. 1; სემშ, II, გვ. 149, № 1.

ამიერკავკასიის ოლქებში დაუგზავნა შესაბამისი ინსტრუქცია და გამო-
ირკვა, რომ ებრაელები არ იყვნენ სახელმწიფო სამსახურში³².

ხელისუფლება, როგორც ჩანს, სახელმწიფო სამსახურში მიღების
დროს განსაკუთრებულ ყურადღებას უთმობდა კანდიდატის რჯულ-
აღმსარებლობას. მაგრამ ებრაელის მიმართ არავითარ კომპრომისზე
არ მიდიოდა და კატეგორიულად მოითხოვდა მისგან რჯულის შეცვლას,
უფრო ზუსტად, გაქრისტიანებას. ცირკულარი და მთავარმართებელიც,
ალბათ, გულისხმობდნენ რუს და ევროპელ ებრაელებს, რომლებიც
შეიძლება კავკასიაში მოხვედრილიყვნენ სახელმწიფო სამსახურში,
თორემ მთავარმართებელს გამოკითხვის გარეშეც კარგად ეცოდინე-
ბოდა, რომ მაშინ საქართველოში ებრაელი, თავის განათლების დონისა
და, რაც მთავარია, მოხელეთა სიფხიზლის გამო, სახელმწიფო სამსა-
ხურში ვერ შევიდოდა. განსაკუთრებით კი შინაგან საქმეთა უწყებაში.

კრიტიკული შეიქმნა ქართველი ებრაელების მდგომარეობა XIX ს.
30-იან წლებში, როდესაც ცარიზმმა განიხრახნა საქართველოდან გაე-
სახლებინა რუსეთიდან და პოლონეთიდან მოსული ებრაელები. აღმო-
ჩნდა, რომ საქართველო არ იყო იმ გუბერნიათა რიცხვში, სადაც
ებრაელებს ცხოვრების ნება ეძლეოდათ, ამიტომ აშკენაზებთან ერთად
ცხოვრების უფლება ერთმოდით მკვიდრ ქართველ ებრაელებსაც.
ასეთმა გადაწყვეტილებამ ადგილობრივი ხელისუფლების დაბნეულობა
გამოიწვია. მმართველი სენატისადმი საქართველოს მთავარმართებლის
როზენის მიმართვაში ნათქვამი იყო შემდეგი: „1835 წელს შესდგა
უზენაესი ბრძანებულება ებრაელებზე, რომელშიც დამტკიცდა აღრი-
ნული წესები... რადგან ამ დებულებით საქართველო არ შევიდა იმ
გუბერნიების რიცხვში. სადაც ებრაელებს შეუძლიათ ცხოვრება, ამის
გამო ვაცნობე ბ-ნ შინაგან საქმეთა მინისტრს მიმდინარე წლის 2 სექ-
ტემბერს, № 431. ჩემი აზრი ემყარება შემდეგ მოსაზრებებს და იმ
წინააღმდეგობებს რასაც წავაწყდი აქ აღნიშნული დებულების აღსრუ-
ლების დროს: ა) არა მხოლოდ საქართველოში, არამედ ამიერკავკასიის
მხარის მრავალ ადგილას ცხოვრობს ებრაელების მნიშვნელოვანი
რაოდენობა, რომელიც აღებატება 12 ათას სულს. უფრო მეტიც, არიან
ებრაელები, რომლებიც ცხოვრობენ ჩვენს მიერ დამორჩილებულ და
ჯერ კიდევ დაუმორჩილებელ მთიელებს შორის, რომელთა აღრიცხვა
ვერ ხერხდება. ყოველივე ამის გამო ვაცნობე ბ-ნ მინისტრს 1833 წ.

³² იქვე, ფურც. 14

ბ) საერთოდ ეს ხალხი ამიერკავკასიაში ცხოვრობს უძველესი დროიდან მთელ სოფლებად, ცხოვრობს სხვა ხალხებთან თანასწორი უფლებებით, აქვს საკუთარი მეურნეობა და მიწათმოქმედება, მისდევს სენა-თესვას და ვაჭრობა-ხელოსნობას და ბატონყმურ მფლობელობაშიც კი იმყოფება; აქედან გამომდინარე ამ ებრაელების გადასახლება იმ გუბერნიაში, სადაც გადაწყდა მათი მუდმივად ყოფნა, უკიდურესად შეუძლებელია. ამავე დროს არ შეიძლება მხედველობაში არ იქნეს მიღებული, რომ ამიერკავკასიაში არსებობს სხვადასხვა სექტა და აქ საცხოვრებლადაც კი რჩებიან მოლოცნები და სხვა განდგომილნი...

გ) რაც შეეხება იმ ებრაელებს, რომლებიც სხვადასხვა გუბერნიებიდან მოვიდნენ საქართველოში და, განსაკუთრებით თბილისში, არ შეიძლება მხედველობაში არ იქნეს მიღებული ის გარემოება, რომ ეს ადამიანები რამდენადაც სასარგებლონი არიან, იმდენად აუცილებელნიც, როგორც სამხედრო ისე სამოქალაქო მოხელეებისათვის. თითოეული მათგანი ხელოსანია და მისდევს ამა თუ იმ ხელობას³³.

ცარიზმის ნეგატიური დამოკიდებულება ებრაელებისადმი მის მიერ გატარებულ სხვა ღონისძიებებშიც გამოიხატა. 1840 წლის ბრძანებულებით ყველა ებრაელს და მაჰმადიანს, ადგილობრივი იქნებოდა თუ მოსული, ეკრძალებოდა ნოვოროსიისკში. გელენჯიკსა და სოხუმში დასახლება. საყურადღებოა, რომ ბრძანების პროექტიდან ნიკოლოზ I-ის განკარგულებით ამოუშლიათ ებრაელები და მაჰმადიანები³⁴.

ზემოთ უკვე ითქვა, რომ საქართველოს რუსეთთან შეერთებამდე ებრაელს შეეძლო სასამართლოში მოწმედ ყოფილიყო, როგორც მომჩივანი ან ბრალდებული ებრაელისა, ისე სხვისაც. რუსულმა მმართველობამ უნდობლობა გამოუცხადა ებრაელებს მოწმედ ყოფილიყვნენ ერთმანეთის მიმართ და ამით ერთხელ კიდევ შეზღუდა მათი მოქალაქეობრივი უფლებები. გორის სამაზრო სასამართლოს ერთ-ერთ გადაწყვეტილებაში ნათქვამია, რომ კრიხელოვების მიერ მოწმეებად მოყვანილმა ბრეთელმა ებრაელებმა კოკობა, მარდახა, დავითა და შალომა დაკარაშვილებმა კრიხელების მსგავსად თვითონაც ორჯერ აღძრეს საჩივარი თავად დავით ავალოვის ყმობიდან გათავისუფლების შესახებ, მაგრამ მათი თხოვნა ორივეჯერ უარყოფილი იქნა სასამართლოს გადა-

³³ ს. კოა, ფონდი 8, საქმე 3840, გვ. 22—25. ციტირებას ვაძლენ ა. კრიხელის ტეტატიდან: Исторический обзор пребывания иногородных (русских и европейских) евреев на Кавказе. 1804—1855 гг. სემშ, 111, გვ. 146—147.

³⁴ А к а к, IX, с. 473.

წყვეტილებით 1831 წ. 21 მაისს და 1832 წ. 23 იანვარს. კანონმდებლობის მე-10 თავის 168 მუხლის მიხედვით, სასამართლომ საჭიროდ არ ჩათვალა ებრაელების მოწმეობა, ერთი მხრივ იმიტომ, რომ კრიხელოვები და დავარაშვილები ერთი ეროვნებისანი და ერთმანეთთან მოყვრობით და ნათესაობით არიან დაკავშირებულნი; მეორეს მხრივ, დავარაშვილებში აღმოჩნდნენ ისეთებიც, რომლებიც თვითონაც, კრიხელოვების მსგავსად, ცდილობდნენ აღეძრათ საქმე თავად დ. ავალოვის ყმობიდან თავის დასახსნელად. აღნიშნულიდან გამომდინარე, სასამართლო ფრთხილობდა, რომ მათი მიზანძვით შეიძლება სხვებსაც აღძვროდეთ განთავისუფლების სურვილი და ერთმანეთისათვის ემოწმათ. ბოლოს, კანონის დამცველებს სასურველად არ მიაჩნდათ არსებული საქმის განხილვისას ებრაელი მოწმეები, მით უმეტეს როდესაც საკმაოდ იყვნენ ქრისტიანები.

მკვიდრი ებრაელი მოსახლეობა ძირითადად შედგებოდა სახაზინო, საეკლესიო და მემკვიდრეთა ყმებისაგან. ოზურგეთისა და ახალციხის მაზრებში არ იყვნენ ყმა ებრაელები. ისინი თავისუფალნი იყვნენ.

ყმა ებრაელები, ყმა ქართველების მსგავსად, მეზატონეთა ექსპლოატაციას განიცდიდნენ, რომელიც კიდევ უფრო გამჟაყრდა რუსული მმართველობის შემოღების შემდეგ. XIX ს. დასაწყისიდან დაწყებული ბატონყმური სისტემის რღვევამ, ვაჭრობისა და ხელოსნობის შედარებით ამაღლებამ, გამოიწვია ყმების ერთი ნაწილის ლტოლვა თავისუფლებისაკენ. გათავისუფლების ერთ-ერთი გზა იყო თავის გამოსყიდვა. შეძლებული ებრაელები სწორედ ამ გზას დაადგნენ და ისინი მზად იყვნენ ზოგჯერ დიდი თანხა გადაეხადათ. ყმა ებრაელთა მეორე ნაწილი თავისი მდგომარეობის შესამსუბუქებლად ცდილობდა და, ზოგჯერ წარმატებითაც, მეზატონის მფლობელობიდან გადასულიყო ეკლესიის მფლობელობაში, რომელიც უფრო ლმობიერ მეზატონედ მიაჩნდა, რაც სინამდვილეს შეეფერებოდა. იყო მესამე გზაც — ერთი მეზატონისაგან გაქცევა და სხვა მეზატონისადმი ყმობა შედარებით იოლი პირობებით, რის გამო იგი ხშირად მეზატონეებს შორის დავის ობიექტად იქცეოდა ხოლმე.

საქართველოში რუსული მმართველობის შემოღების შემდეგ, ეკლესია ყმა ებრაელების ცხოვრების რეგლამენტირებას ახდენდა, განსაკუთრებით ბატონყმობის გაუქმების წინა პერიოდში. მხოლოდ ეკლესიის ნებართვით შეეძლო საეკლესიო ყმას ეწარმოებინა ყოველგვარი ყიდვა-გაყიდვა და მშენებლობა. ფულის გასესხებაზე და სესხად აღებაზეც თუ თანხა აღებატებოდა 15 მანეთს, აუცილებელი იყო

ნებართვა, წინააღმდეგ შემთხვევაში გარიგებას ძალა არ ექნებოდა. ანდერძის დატოვებაც მხოლოდ ეკლესიის ნებართვით შეიძლებოდა და ა. შ. სასამართლოს არ შეეძლო ეკლესიის თანხმობის და მისი წარმომადგენლის დასწრების გარეშე გაერჩია საეკლესიო ებრაელის საქმე³⁵.

ეკლესია მკაცრად ადევნებდა თვალყურს ყმა ებრაელისაგან გამო-საღების გადახდას და იმავე დროს იცავდა საერო მემამულის ხელყოფისაგან. ამითიც იყო განპირობებული ყმა ებრაელთა ლტოლვა მოხვედრილიყვნენ საეკლესიო უწყებაში. გავეცნოთ მხოლოდ ერთ საბუთს — მიმართვას, რომელიც დათარიღებულია 1846 წ. 22 თებერვლით. მიტროპოლიტი დავითი წერს, რომ კულაშში თავად გიორგი მიქელაძის მიწაზე ცხოვრობს კაცის მონასტრის ყმა ებრაელი ელი-შაყაშვილი. მართალია, აღნიშნული ყმა მიქელაძის მიწაზეა, მაგრამ თავადს წერილობითი ვალდებულება აქვს ეკლესიის წინაშე, რომ ელიშაყაშვილი ყოველ წელიწადს გამოიღებს ორ ჩარქე ცვილს და ამდენივე საქმეველს. მაგრამ, როგორც მონასტრის წინამძღვარმა მიტროპოლიტს აცნობა, ბოლო ხანებში ყმა შეწყვიტა გამოსაღების მიცემა. ამიტომ მიტროპოლიტის მითითებით უნდა გარკვეულიყო: 1. რამდენი სულისაგან შედგება ელიშაყაშვილის ოჯახი, ამჟამად ვის მიწაზე ცხოვრობს, რა ქონების პატრონია, რატომ ამბობს უარს გამო-საღებზე და რამდენი ხანია რაც აღარ იხდის გამოსაღებს. 2. ამოღებუ-ლი იქნეს მისგან მიმდინარე წლის გამოსაღები ცვილი და საქმეველი. იმავე დროს მიტროპოლიტისათვის უნდა მოეხსენებინათ: ხომ არ ავრცელებს მასზე თავის მემამულურ უფლებას თავადი მიქელაძე³⁶.

მოცემულ შემთხვევაში საქმე გვაქვს მემამულის მიერ ეკლესიისა-თვის შეწირულ ყმასთან, რომელიც კვლავ მემამულის მიწაზე დარჩა. ამდენად, მას გარკვეული იურიდიული უფლება ჰქონდა ყმა ებრაელი-საგან კომპენსაცია მოეთხოვა მისი მიწის ექსპლუატაციისათვის, მაგრამ, ჩანს, რომ ეკლესიამ თადარიგი დაიჭირა და გიორგი მიქელაძეს თუ მის წინაპარს წერილობით დაადებინა პირობა, რომ მსგავს მოქმედებას თავადის მხრიდან ადგილი არ ექნებოდა. მიტროპოლიტი ამიტომ ცდი-ლობს გაარკვიოს დაცულია თუ არა ეკლესიისათვის ყმის შეწირვის პირობა. მოცემულ საქმეში ებრაელი წარმომადგენელს სამოქალაქო

³⁵ Шукьян. Ук. труд. с. 69

³⁶ Там же. с. 70.

ობიექტს ეკლესიასა და მემამულეს შორის. ყმა ებრაელის აზრი არავის აინტერესებდა, რადგან ის იყო საკუთრების უფლების ობიექტი³⁷.

1842 წლის 27 აპრილს სომეხმა და ებრაელმა ყმებმა იჩიველს საეკლესიო დამოკიდებულებიდან გათავისუფლების თაობაზე. მომჩივნებს — მოკლიაშვილებს, დუშიაშვილებს, ციკიაშვილებს და დათიაშვილს მიაჩნიათ, რომ ისინი სახელმწიფო გლეხები არიან და ეკლესია ძალით ართმევს გამოსაღებს. ჩანს, მათ თავდაპირველად საქმის გარკვევა სთხოვეს ადგილობრივ ხელისუფლებას, მაგრამ უშედეგოდ. ამის შემდეგ მათ მიმართეს სამხედრო მინისტრს ჩერნიშოვს. მან ყმების თხოვნა გადაუგზავნა ქუთაისის სამაზრო სასამართლოს. ილუმენმა სიმონმა ეკლესიის სამმართველოს სახელით ვრცელი ახსნა-განმარტება წარუდგინა და დაასაბუთა ეკლესიის უფლება მომჩივნებზე. აბრამ დავითაშვილი აცხადებდა, რომ ეკლესიას, მართალია, აძლევდა გამოსაღებს, მაგრამ არა თავის ნებით, არამედ იძულებით. ილუმენი ცინიკურად უპასუხებდა: ჩვენს სახელმწიფოში არავის აქვს უფლება ძალადობისა. თუ დათიაშვილს ძალით ართმევდნენ გამოსაღებს, მაშინ ათეული წლების განპაელობაში რატომ სდუმდა და არ მიმართავდა სამოქალაქო ხელისუფლებას. რადგან ის დაცვას არ ეძიებდა, მაშასადამე გაცნობიერებული ჰქონდა გადასახადის საპართლიანობა. ილუმენს არც იმის თქმა მიაჩნდა სწორად, რომ აბრამ დათიაშვილის წინაპრები ეკლესიას კი არ ეკუთვნოდნენ, არამედ მეფეს. ამიტომ აბრამიც. არ შეიძლება ეკუთვნოდეს ეკლესიას. ილუმენის თქმით. შეიძლება წინაპრები არ იყვნენ საეკლესიო ყმები, მაგრამ მეფემ შეწიროს მათი შეილიშვილი და შეილიშვილის შვილი.

სასულიერო პირისათვის არც იმის მტკიცებას ჰქონდა მნიშვნელობა, რომ მომჩივანი ცხოვრობს საეკლესიო მიწაზე, რადგან მრავალი საეკლესიო ყმა ცხოვრობს სახელმწიფო მიწაზე, ხოლო სახელმწიფო ყმა კი — საეკლესიოზე.

მომჩივანის მიერ წამოყენებული არგუმენტების ილუმენისეული გაბათილება, იმდროინდელ სასამართლოს პირობებში, სავსებით ლოგიკურია. ჩანს, რომ არც ერთ მხარეს, არც მომჩივანს და არც მოპასუხეს არა აქვს თავისი პოზიციის დამადასტურებელი წერილობითი საბუთი. ასეთ შემთხვევაში, 1797 წ. დეკემბრის სენატის ბრძანებაზე დაყრდნობით, როგორც წესი, სასამართლო იღებს გადაწყვეტილებას, რომ ვიდრე მომჩივანი არ წარმოადგენს თავისი მოთხოვნების დამადასტურებელ

³⁷ Там же.

საპუტს. მანამდე მდგომარეობა უცვლელი რჩება. საქართველოში მხოლოდ 1849 წ. დაკანონდა, რომ სასამართლოს მიერ გლეხების გათავისუფლების საკითხის საბოლოოდ გადაწყვეტამდე, გლეხი რჩებოდა მებატონის სრულ მორჩილებაში და ვალდებული იყო შეესრულებინა ყველა მოვალეობა. ერთიც არის გასათვალისწინებელი: ხშირად, სასამართლოს მიერ ამა თუ იმ საკითხზე საბოლოო გადაწყვეტილების მიღებამდე რამდენიმე წელი გადიოდა.

ქონებრივი და სოციალური დიფერენციაციის გაღრმავების გამო, საგლეხო რეფორმის წინა პერიოდში, ექსპლოატაციის ნორმის ზრდას ვხედავთ, რომელიც ზოგჯერ დაუფარავ გამოძალავებაში გადაიზარდებოდა ხოლმე. ებრაელისადმი სასტიკი მოპყრობის ჩვენამდე მოღწეული რამდენიმე ცნობა ზოგიერთ მკვლევარს საფუძველს აძლევს ილაპარაკოს აღნიშნულ პერიოდში ანტისემიტურ გამოვლინებებზე. ჩემი აზრით, ვითარების ასეთი შეფასება, რბილად რომ ეთქვას, ობიექტური არ არის. განა ცნობილი არ არის იმავე პერიოდში შექმნილი ებრაელის მიერ ღარიბი თანატომელების მკაცრად მოპყრობისა და ექსპლოატაციის მაგალითები? ზოგადად მაინც თუ გავერკვევით მაშინდელ ვითარებაში, კერძოდ, ბატონყმობის უკანასკნელ პერიოდში, დავინახეთ, რომ ებრაელები სრულებითაც არ არიან „გამორჩეულნი“. აუ მებატონე ავი იყო ებრაელის, ქართველის, სომხისა და ბერძნისათვისაც. ასე რომ, ებრაელის საერთო სურათიდან გამოყოფით ისტორიულ ქეშმარიტებას ვერ დავადგენთ.

ზოგჯერ თავდაზნაურობისაგან ებრაელების ჩაგვრის მაგალითები მოჰყავთ ი. ჩორნის ჩანაწერებიდან, მაგრამ ყურადღების მიღმა რჩებათ იმავე ავტორის მიერ მოყვანილი ებრაელების მიმართ თანადგომისა და კეთილმეზობლობის არაერთი მაგალითი. ი. ჩორნის ჩანაწერებიდან ჩანს, რომ მას მხოლოდ ებრაელთა წარსული და აწმყო აინტერესებდა, ამიტომ მან არ მოგვცა ცნობები საქართველოს დანარჩენი მოსახლეობის დაბალი ფენების შესახებ. თორემ რა მდგომარეობაში იყვნენ ქრისტიანი ყმები, კარგად აისახა ქართულ მწერლობასა და ფოლკლორში.

ი. ჩორნის გადმოცემით, ბეჟან ფალავანდოვის (ფალავანიშვილი) ყმა ელიაუ ბენ აბიათარ კრიხელი მებატონისაგან იმდენად იყო შევიწროებული და გადატყვებული უზომო გადასახადებით, რომ იძულებული გახდა ემათხოვრა და ისე გაესტუმრებინა ბატონის ვალი. 20 წელი გაატარა კრიხელმა ასეთ ყოფაში. შემდეგ ბატონმა ის თავის ოჯახთან ერთად მიყიდა თავად ციციანოვს (ციციშვილი), მაგრამ მისი

მდგომარეობა დიდად არ შეიცვალა. ციციანოვიც ფიზიკური სასჯელით აიძულებდა მას 17 წლის მანძილზე ძველებურად ემათხოვრა. კრიხელმა თავისუფლება მოიპოვა რეფორმის შედეგად.

ბრეტელი ღარიბი ებრაელი შამუელ პაატაშვილიც — ყმა ზურაბ ავალოვისა (ავალიშვილი), მათხოვრობდა ბატონის სასარგებლოდ. ბატონმა იგი მიჰყიდა დავით დიასამიძეს საქაშეთში. შამუელს ახალი ბატონისათვის წელიწადში უნდა ეძლია 5 მან. ვერცხლით და სხვა რამ ნატურით. ჩორნის თქმით, მებატონეს ებრალებოდა თავისი ახალი ყმა და შედარებით ღმობიერად ექცეოდა.

ყმების მკაცრი ექსპლოატაციით გამოირჩეოდნენ ძმები ციციანოვები. ი. ჩორნის აღწერილი აქვს ხახამ გაბრიელის და სხვა ორი ოჯახის საშინელი მდგომარეობა, ისინი ციციანოვების ყმები იყვნენ. განსაკუთრებით გამოირჩეოდა ზაქარია ციციანოვი. მან ერთ-ერთი, კერძოდ, ხახამ გაბრიელ წიწუაშვილის ოჯახი, მიყიდა ანტონ ფალავანდიშვილს 30 თუმნად. ახალმა ბატონმა ყმა დაასახლა სოფ. ცერონისში და ყველაფრით შეუწყო ხელი, რათა საკუთარი სახლი ჰქონებოდა, ასეცა ფული სავაჭრო საქმის წამოსაწყებად და ცდილობდა როგორმე გაეჭარებინა ციციანოვების მიერ ებრაელისათვის მიყენებული მწუხარება. ორი წლის შემდეგ გარდაიცვალა კეთილი თავადი ანტონ ფალავანდოვი. მისმა კიდევ უფრო კეთილმა ქვრივმა ებრაელებს ნება დართო დასახლებულიყვნენ თაპარაშენში, სადაც ექნებოდათ ცხოვრების უკეთესი პირობები. არ გასულა ერთი წელი თავად ფალავანდოვის გარდაცვალების შემდეგ, რომ ზაქარია ციციანოვმა მის ქვრივს დავა დაუწყო და სასამართლოში განაცხადა თითქოს ანტონ ფალავანდოვისაგან არ მიუღია დასახელებული ებრაელის ოჯახის საფასური. მხოლოდ ქირით ჰყავდა მიცემული და ეხლა ითხოვს მათს დაბრუნებას. ამგვარი ცრუ მტკიცებებითა და მოწმეებით ციციანოვმა შეძლო ხახამ გაბრიელის ოჯახის უკან დაბრუნება, რომელსაც ორმაგი გადასახადი დააკისრა.

სავსებით გასაგები უნდა გახდეს მებატონე ზაქარია ციციანოვის სახე. მან არ დაინდო თავად ანტონ ფალავანდოვის ქვრივი და ათასგვარი უსიამოვნება მიჰყენა. როგორღა მოეპყრობოდა იგი თავის ყმებს, მიუხედავად იმისა, რომელი ეროვნებისა იქნებოდნენ ისინი. ი. ჩორნის ზაქარიას სხვა „საგმირო“ საქმეებიც აქვს აღწერილი.

როდესაც ი. ჩორნი ლაპარაკობს თავად ჩიჯავაძის და მამასახლისის ონის ებრაელებისადმი მოძულეობასა და სიბოროტეზე, იქვე აღნიშნავს, რომ „პირიქით, აქაური მკვიდრი მცხოვრებლები კარგად ექცე-

ვიან ისრაელებს, არაფერს არ უშევებენ და მშვიდობით ცხოვრობენ. ესენი არიან ქართველები და სომხები³⁸.

რუსული ადმინისტრაცია, რომლის საქმიანობა მკვეთრად გამოხატულ ანტისემიტურ ელფერს ატარებდა, კმაყოფილი არ უნდა ყოფილიყო მიღწეული შედეგებით. კავკასიის კალენდარში 1852 წლისათვის ნათქვამია, რომ საქართველოში შეძლებული ებრაელები ახერხებდნენ თავისუფლების გამოსყიდვას. მათ არავინ არ ავიწროებდა თავისი რჩულალმსარებლობის გამო და არავინ არ ცდილობდა მათს გაქრისტიანებას ისე, როგორც ხდებოდა „განათლებულ“ ქვეყნებში. ავტორს მხედველობიდან არ გამოორჩენია ქართველი ებრაელების ლოიალური დამოკიდებულება ქრისტიანული ეკლესიისადმი.

ქართველისა და ებრაელის ასეთი დამოკიდებულება მისაღები არ იყო ცარიზმისათვის. საქართველო ის რაზმის იყო რუსეთის იმპერიაში, სადაც არ არსებობდა ე. წ. „ებრაელთა საკითხი“. ეს კი საქართველოს რუსულ მმართველობას დადებით მხარედ არ ჩაეთვლებოდა. ამიტომ, ადგილობრივმა ხელისუფლებამ ანტისემიტუზმის ხელოვნურად დაფუძნების მიზნით, მიმართა ევროპასა და რუსეთში საუკუნეებგამოვლილი ცილისწამებას რიტუალური მკვლელობის შესახებ და გარკვეულ წარმატებასაც მიაღწია. გვინდა თუ არა, უნდა ვალიაროთ, რომ ი. დავიდის თქმისა არ იყოს, XIX ს. დასაწყისიდან საქართველოში თავი იჩინა ანტისემიტუზმმა, რაც ქართველი ებრაელებისადმი რელიგიურ-ეკონომიკური დაპირისპირებით გამოიხატა.

საიდან მომდინარეობს ზოგადსააკაცობრიო სიძულვილი ებრაელებისადმი? ეს კითხვა აწუხებდა და აინტერესებდა მრავალ მეცნიერს, სასულიერო პირს და რიგით ადამიანს. ამ საკითხს მიეძღვნა მრავალი დიდი და მცირე ნაშრომი, მეცნიერული და ფსევდომეცნიერული. მაგრამ შეიძლება ითქვას, რომ ამომწურავი პასუხი ჯერაც არ არის გაცემული.

მკვლევართა ერთი ნაწილი იქამდეც კი მიდის, რომ ანტისემიტუზმი წარმოადგინოს კოლექტიურ ნევროზად. ი. დავიდის თქმით, ანტისემიტუზმი არა იმდენად ისტორიული ფენომენია, რამდენადაც აქტუალური, თეორიულ-სოციოლოგიური აზრით განსაზღვრული ნაციონალური სიძულვილი. ანტისემიტუზმის ფორმებიდან (რელიგიური, სამეურნეო, პოლიტიკური, საზოგადოებრივი, კულტურული, რასობ-

ჩივი და „ებრაული“³⁹) კავკასიის ხალხებში გაბატონებული იყო რელიგიურ-რასობრივი და ნაწილობრივ სამეურნეო ფორმები. ანტისემიტისმის სხვა ფორმები გავრცელებული იყო ევროპის ქვეყნებში.

კითხვაზე, თუ რაში მდგომარეობდა ებრაელთა დევნის მიზეზი ყველა დროს, ყველა ქვეყანაში, ყველა რელიგიის და ყველა ხალხების მიერ, ანტისემიტისმის თეორეტიკოსი რუსეთში ს. როსოვი შემდეგნაირად პასუხობდა: „რა თქმა უნდა მიზეზი იმ ხალხებში კი არ არის, რომლებიც სდევნიდნენ და ჩაგრავენ ებრაელებს, და არც მათდამი რელიგიურ შეუწყნარებლობაში. არამედ თვით დევნილ ხალხშია, რომელიც არის რაღაც არასასურველი, ელაცისათვის აუტანელი, საშიში, მავნე“⁴⁰.

ქართველებსა და ებრაელებს შორის რელიგიური განსხვავების მიუხედავად, საქართველოში ანტისემიტისმი არ შეინიშნებოდა, რადგან ქვეყნის მოსახლეობის უდიდესი ნაწილის — გლეხობის ეკონომიური ინტერესები არ ეჯახებოდა ებრაელთა ინტერესებს, მაშინ, როდესაც საერთო ბევრი რამ ჰქონდათ — ენა, კულტურა და სხვ. ამდენად, სოფლისათვის უცხო იყო ანტიებრაული განწყობილება, მაშინ, როდესაც იგი შეიმჩნეოდა ქალაქად სომეხ ვაჭართა ფენებში, რომლებსაც ებრაელები კონკურენტებად მიაჩნდათ.

საესებით მართალია მ. პლისეცკი, როცა ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ საქართველოში ანტისემიტისმი, როგორც სოციალურ-ეკონომიკური მოვლენა, შემოტანილია გარედან. თვით ებრაელები არასოდეს გრძნობდნენ თავს დევნილ ეროვნებად ქართველ გლეხებს შორის. მიუხედავად იმისა, რომ ხშირად ებრაელები ცხოვრობდნენ ცალკე კვარტალებში, მათთვის უცხო იყო ისეთი აკრძალვები, როგორიცაა „ბინადრობის ზონა“, „პროცენტული ნორმა“ და სხვა დამცირებანი, რაც კარგად იყო ცნობილი რუსეთში⁴¹. მაგრამ ის, რაც საქართველოში იყო, კერძოდ, ებრაელთა თანდათანობით იგნორირება საზოგადოებრივი ცხოვრებიდან, შეუმჩნეველი არ დარჩენიათ ქართველ

³⁹ ს. უჩეროვის თქმით, „რუსეთში ენაშაზვლობდნენ, რომ ქრისტიან-ანტისემიტებსა და ებრაელ-ანტისემიტებს შორის განსხვავება მდგომარეობს იმაში, რომ ქრისტიანებს სძულთ ებრაელები საერთოდ, მაგრამ უყვართ ცალკეული ებრაელები. ებრაელებს კი უყვართ საერთოდ ებრაელები, მაგრამ სძულთ ცალკეული ებრაელები“. ციტირებას ვახდენ *И. Давид, Ук. труд, II, с. 65.*

⁴⁰ იქვე, გვ. 64—65.

⁴¹ *М. С. Плисецкий, Обычай и быт грузинских евреев, с. 68; И. Давид, Ук. труд, с. 69.*

მწერლებს და საზოგადო მოღვაწეებს. ამის შესახებ შენიშნული აქვს თავისი ნაშრომის არა ერთ ადგილას ზ. ჰიკინაძეს. მას ქართველ ებრაელთა ეკონომიკური და კულტურული ჩამორჩენილობის უმთავრეს მიზეზად მიაჩნდა ის, რომ „ახალი დროის მეოხებით ქრისტიანეთაგან ურიათა დევნა უფრო წინ წავიდა. მოსვენებაში მყოფმა ქრისტიანებმა ურიებზე აიღეს მახვილი და ამიტომ ქართლის ებრაელნიც დაშთნენ მამა-პაპურის ცხოვრების წესებით, არ იქნა ვერ გამოდგეს ფეხი ძველის ქონმახებიდამ. ამ გარემოებით ქართლის ურია უფრო უბედურაია, ვინემც თვით ქართლელი ტეტია გლეხი“⁴².

ზ. ჰიკინაძე, უარყოფდა რა მრავალგზის უარყოფილ, მაგრამ მაინც სიცოცხლისუნარიან ცილისწამებას ებრაელების მიერ ქრისტიანი ბავშვების წაყვების შესახებ, მგზნებარედ წერდა: „უნდა მოგახსენოთ, რომ ეს ცხადი სიცრუე არის ქრისტიანებთაგან მოგონებულ-მოჭორებული. უფრო ურიების მტრებისაგან... საქართველოს მეფეების დროს საქართველოში არ ყოფილა სადმე მაგალითი, რომ ურიებს ქრისტიანთ ბავშვი მოეტაცნოთ და ეწვალეზინოთ. ძველათ ეს ამბათაც არაეის გაუგონია საქართველოში. არსად ერთი შემთხვეეაც არ მომხდარა. ეს რომ ასე ყოფილიყოს, მაშინ ცხადი საქმეა, რომ ქართულს ისტორიულს წიგნებში სადმე რამე ცნობა დაშთებოდა, თვით „ქართლის ცხოვრებაშიც“ კი დაიკავებდა ალაგს. ეხსტანგ მეფეც ხომ ცხადი საქმეა. რომ თავის სამართლის წიგნში იტყოდა რამეს, მაგრამ არც ამის, არც აღბულასი და ბექას სამართალში და არც სხვა საკანონმდებლო წიგნებში სიტყეა, კრინტიც არ მოიპოვება ამაზედ“⁴³. ისტორიული სინამდვილიდან გამომდინარე, ზ. ჰიკინაძე ზუსტად მიუთითებს: „ეს ამბები სულ მოჭორებულია XIX საუკუნის დამდეგს. რასაც, რასაკვირველია. უმეცარ ქრისტიანებთაგან უფრო დრთები ესხმება და ვრცელდება. ამ გავრცელებას ზედ ემატება ზოგიერთ ბოროტ-ავეიჯ ქრისტიანთა მტრობა და დევნა“⁴⁴. მაგრამ მკვლევარი არ მიუთითებს ცარიზმისა და მისი მოხელეების როლზე ანტიებრაულ პროპაგანდაში.

საინტერესოა. რომ ზ. ჰიკინაძე ანტიებრაულ პროპაგანდად მიიჩნევდა ზოგიერთი საეკლესიო წიგნების ტონს და ქრისტეს ცხოვრების სურათების დემონსტრირებასაც კი. და მწუხარებით ასკვნის: „დღენდელი ქართველნი ებრაელთა წინაშე ის ალარა ვართ, რაც ძველად

⁴² ზ. ჰიკინაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 36, 56.

⁴³ იქვე, გვ. 49.

⁴⁴ იქვე, გვ. 49—50.

ვიყავით. ძველათ მათი შემბრალენი დღეს სხვათა ფეხის ხმით ურიათ მღვენელათ გარდაქცეულვართ და წინააღმდეგ ჩვენის მამა-პაპის ტრადიციების არც ჩვენ ვაქვებთ ურიებს ტანჯვას და დევნას — ჩვენც მოყვებით ურიათა საგმობ ისტორიაში⁴⁵.

ზ. ჭიჭინაძეს მოჰყავს ებრაელთა შევიწროების ზოგიერთი მაგალითი, მაგრამ მისი დასკვნები დამძიმებულია. მან კარგად იცის ევროპელი ებრაელების თავგადასავალი, იცის რა არის კლასიკური ანდასემიტიზმი. ასეთ ფონზე ქართველ ებრაელთა მდგომარეობა საქართველოში სამოთხის სადარი იყო. ზ. ჭიჭინაძე ფრთხილობდა და თანამემამულეებსაც აფრთხილებდა ჩრდილი არ მისდგომოდა ქართულ კაცთმოყვარეობას და ტოლერანტობას

ანტისემიტიზმი ყველა დროსა და ყველა ქვეყანაში სოციალურ-ეკონომიკური კრიზისების პირობებში იჩენდა თავს. ხელისუფლების ხელშეწყობით იწყებოდა ანტიებრაული პროპაგანდა და ებრაელები გამოჰყავდათ, როგორც გაჭირვებისა და ქაოსის მთავარი მიზეზი. საქართველოში ეკონომიკური გაჭირვებისას ზღედა კლასობრივი დაპირისპირება. რუსეთს უჭირს კავკასიაში დამკვიდრება, რადგან არსებობს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი მოძრაობა, ცარიზმი ვერ ახერხებს ქართული ენის, ისტორიის და კულტურის ამოძირკვას ქართველთა შეგნებიდან, მაშასადამე ვერ აღწევს საქართველოს რუსიფიკაციას და მიმართავს ნაცად ხერხს — დანერგოს ანტიებრაული ფსიქოზი.

ანტიებრაული განწყობილების გაღვივება ქრისტიან მორწმუნეთა შორის იოლად შეეძლო დაინტერესებულ პირს ან ჯგუფს, თუკა ქრისტეს წამებისა და დასჯის ფაქტის შესაბამის ინტერპრეტაციას მოახდენდა. ქრისტიანთათვის წამებული ქრისტესმწამებელთა დევნა. მათდამი სიძულვილის გამოქვადნება თითქოსდა ყველა ქრისტიანის მოვალეობა უნდა ყოფილიყო. ხალხმა, რომელმაც ქრისტე არ დაინდო, მისგან ყოველგვარ სისამაგლეს უნდა მოელოდეს. გაჭირვებული ხალხის წაქეზება ებრაელებზე იოლი იყო და ყოველ ნაძირალას შეეძლო თავისი მიზნებისათვის გამოეყენებინა. ებრაელთა ისტორია უკანასკნელი 2 ათასი წლის მანძილზე ხომ სავსეა ასეთი ფაქტებით.

დიდხანს არ გაუვლია საქართველოში რუსული მმართველობის შემოღებიდან, რომ მოხდა ანტიებრაული გამოხდომები: მოხისში — 1819 წ., გორში — 1828 წ. და ზოგიერთ სხვა ადგილებში. მათი ინსპირატორები უნდა ყოფილიყვნენ რუსი მოხელეები და მათი დამქაშები. ამას იმიტომ ვამბობ, რომ მანამდე საქართველოში მსგავსი არაფერი

⁴⁵ ზ. ჭიჭინაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 50.

მომზდარა და ქართველებს ასეთი საქმიანობის გამოცდილება არ ჰქონდათ. XIX ს. მეორე ნახევარში მოწყობილმა სასამართლო პროცესებმა (სურამში — 1850 წ., ქუთაისში — 1879 წ.) მეფის უმაღლესი მოხელეების ნამდვილი სახე დაგვანახა.

განსჯისათვის გამოგვადგება იმის გახსენებაც, რომ ებრაელები-სადმი არაკეთილი განწყობილება სამხრეთ საქართველოსა და აჭარაში მხოლოდ რუსეთის ჯარის მიერ ამ მხარეების დაპყრობის შემდეგ ჩნდება.

უკვე ითქვა, რომ ჭორის მიხედვით, ებრაელები მაიაში ურევდნენ ადამიანის სისხლს და ამისათვის იტაცებდნენ არაებრაელ ბავშვებს და ჰკლავდნენ. ასეთი ჭორი, ბუნებრივია, სწრაფად ვრცელდებოდა ჩამორჩენილ მასებში და სიმათლის დადგენა ძნელდებოდა, რადგან ხელისუფლება დაინტერესებული იყო გავრცელებული ხმების დადასტურებით. ამიტომ მოეწყო სურამის ე. წ. რიტუალური პროცესი, რომლის ინსცენირება ეკუთვნოდა ამიერკავკასიის უმაღლეს ადმინისტრაციას და მის ხელმძღვანელს ვორონცოვს. როგორც ვნახავთ, ვორონცოვი დიდად იყო დაინტერესებული ამ შეთითხნილი „საქმის“ მსვლელობით და „დამნაშავეთა“ სასტიკად დასჯით, რათა ქართველები „დაეცვა“ საშინელი ებრაელებისაგან.

„სურამის რიტუალური პროცესის“ ამსახველ ცნობებს ვეცნობით ინგლისელი ებრაელი ფილანტროპის, სერ მოშე მონტეფიორის და მეფის ნაცვალ თავად ვორონცოვის მიმოწერაში.

მონტეფიორის მიერ 1851 წ. 6 მარტს ვორონცოვისადმი გაგზავნილი წერილიდან ვიგებთ, რომ სურამში ანტიებრაული ექსცესის შესახებ მისთვის უცნობებია კონსტანტინოპოლის ებრაულ თემს და სთხოვა ჩარეულიყო ამ საქმეში. ის მართლაც დაინტერესდა სურამელი ებრაელების ბედით და წერილიც კი გაუგზავნა მათ. სურამელმა რაბინმა ი. ჩორნის ცხინვალში უჩვენა მონტეფიორის წერილი. აქვე უნდა ითქვას, რომ სურამის საქმესთან დაკავშირებული მასალები პირველად გამოაქვეყნა ი. ჩორნიმ⁴⁶.

სურამის საქმე დაიწყო იმით, რომ ერთ სადღესასწაულო დღეს აქ დაიკარგა ბიჭუნა. ქრისტიანმა სურამელებმა ბრალი დასდეს ებრაელებს. ოთხი დღის შემდეგ იპოვეს გვამი და საჩივრით მიმართეს მხარის უფროსს დიმიტრი აბაშიძეს, რომელმაც მოიწვია ექიმები და გვამის გაკვეთის შემდეგ მათ განაცხადეს, რომ ბავშვი მოკლული არ იყო

⁴⁶ «Деня», 1871, № 5.

ადამიანის ხელით. ასეთი განმარტებით უკმაყოფილო ხალხმა ბრალი დასდო ექიმებს. რომ ისინი მოსყიდულნი იყვნენ ებრაელების მიერ და შურისძიების მიზნით დაიწყეს ებრაელთა სახლებზე თავდასხმა და ებრაელების წაქეზება. ოთხი ებრაელი წავიდა თბილისში მეფისნაცვალთან, მაგრამ ერთი მათგანი გზაში გარდაიცვალა შიშისა და მწუხარების გამო. რადგან ნაცვალს თბილისში არ იმყოფებოდა, მისმა მოადგილემ საქმის გამოსაძიებლად სურამში გააგზავნა ორი კაცი. ამასობაში ბრალმდებლებმა მოისყიდეს ერთი ებრაელი გოგონა, რომელიც ადგილობრივ თერძთან სწავლობდა. მან განაცხადა, რომ საკუთარი თვალთნახა მის მამას როგორ ეწვინა მუხლებზე ბიჭი და კრილობებს აყენებდა, მეორე ებრაელი კი კრილობებიდან იღებდა სისხლს ფეცანში გამოსაყენებლად. სურამში მისულმა მოხელეებმა დაიწყეს ებრაელთა სახლების ჩხრეკა და ერთგან ნახეს ტილოს ნაჭერი სისხლის ლაქებით. რომელიც, როგორც შემდეგ გაირკვა, მენსტრუაციის სისხლით იყო მოთხერილი. ტილო საქმეში ჩააქერეს. სამი თვის შემდეგ ბრალმდებლები გამოიძახეს და მოსთხოვეს ფიცით დაედანტურებინათ, რომ საკუთარი თვალთნახეს, როგორ მოკლეს ებრაელებმა ბავშვი. მათ მხოლოდ ის სთქვეს, რომ მკვლელობა არ დაუნახავთ, მაგრამ ფიქრობენ, რომ ეს ასე იყო. ამის შემდეგ სურამის ყველაზე ცნობილი რვა ებრაელი დააპატიმრეს და ცალ-ცალკე ჩაყარეს დილეგში. ორი მათგანი წამებისაგან გარდაიცვალა.

მონტეფიორო ვორონცოვს წერდა: პირადად შორს იყო იმ აზრისაგან, რომ მისთვის დაედო ბრალი, მაგრამ ღრმად სწავდა ებრაელთა უდანაშაულობისაც. მონტეფიორო იქვე იხსენებდა 1840 წ. დამასკოში გამართულ პროცესს. სადაც დამტკიცდა მსვავსი ბრალდებების სრული უსაფუძვლობა⁴⁷. იგი ვორონცოვის ყურადღებას მიაპყრობს იმაზეც, რომ ასეთ ბრალდებებს ხალხი სწრაფად იჭერებს და სთხოვს, რომ იზრუნოს საქმის ბოლომდე გამოძიებისა და სამართლიანად დასრულებისათვის.

ვორონცოვმა თავის წერილში ბოდიში მოიხადა პასუხის დავებისათვის და იქვე მიუთითა, რომ მონტეფიოროს არაზუსტი ცნობები გააჩნდა სურამის პროცესზე. ბრალდებულები არ უწამებიათ და არც შეიძლებოდა ეწამებინათ, რადგან ასეთი რამ აიკრძალა ჯერ კიდევ

---

⁴⁷ ამ პროცესის შემდეგ გამოცა თურქეთის სულთნის ფირმანი, რომლითაც სამუდამოდ აიკრძალა ავადსახსენებელი ცილისწამება. Allgemeine Zeitung des Judentums, Bonn, 1879, № 16.

იმპერატორიკა ეკატერინას დროს, მანამდე, ვიდრე საფრანგეთში აკრძალავდა ლუი XVI. რუსეთში ხელისუფლება ფიქრშიც კი ვერ გაიტარებს ბრალდებულთა წამებას გამოძიების დროს. ვორონცოვი გაწითლების გარეშე უმტკიცებს ადრესატს, რომ რუსეთის კანონები სამართალწარმოების შესახებ გამსჭვალულია შემწყნარებლობით. შემდეგ თვალთმაქცურად აცხადებს, რომ, მართალია, ეჭვი არ ეპარება სურამელი ებრაელების უდანაშაულობაში, მაგრამ უფლება არა აქვს შეწყვიტოს სასამართლოს მსვლელობა. მან ამის შესახებ ოფიციალურად განუცხადა ებრაელთა წარმომადგენლებს.

ვორონცოვი შემდეგ აცნობებს მონტეფიოროს, რომ პირველი ინსტანციის სასამართლო უკვე შესდგა და სურს იმ ფაქტების კონსტანტირება, რომლებიც არ ემთხვევიან ინგლისელის ხელთ არსებულ ფაქტებს. სინამდვილეში, ვორონცოვი ჰყვება სხვა ამბავს, რომელიც მოხდა იმავე 1850 წლის ივლისში გორის მაზრის ერთ სოფელში: სოფლას მცხოვრები სტუმრად წავიდა მეზობელ სოფელში თავის მეგობართან ცოლითა და ორი შვილით. გზაში დაიკარგა უმცროსი, ორწლიან ბავშვის ბიჭი, რომელიც ორი დღის შემდეგ ტყეში იპოვეს მკვდარი. გვაში ექიმებმა დაათვალიერეს, მაგრამ ძალადობის კვალი ვერ ნახეს გარდა ორი განაქაწრისა მარჯვენა ფეხზე, რომელიც გამოწვეული იყო წვეტიანი იარაღით. ექიმების აზრით, ბავშვი დაიღუპა გამოფიტვის შედეგად. ეჭვს იწვევდა ის გარემოება, რომ ბავშვი იპოვეს 5 ვერსის მოშორებით. მკირე ასაკის ბავშვი, რა თქმა უნდა, ამ მანძილს დამოუკიდებლად ვერ გაივლიდა. ამის შემდეგ ვორონცოვი წერს, როგორ გაჩნდა ეჭვი ებრაელებზე. ერთმა სურამელმა ქალმა განაცხადა, რომ 6 წლის ებრაელმა გოგონამ აცნობა, რომ ერთ საღამოს რამდენიმე ებრაელმა მათთან სახლში მოიყვანეს ბავშვი. ერთ-ერთი მღვდლის ცოლმა კი სთქვა, რომ სხვა 10 წლის ებრაელი გოგონასაგან გაიგო, რომ დაკარგულ ბავშვი დამალული ჰყავდათ გოდრის ქვეშ. გამოძიების დროს ორივე გოგონამ დაადასტურა თავისი ადრინდელი ჩვენება, უფრო მეტიც, დაასაბუღეს ის ებრაელები, რომლებმაც დამალეს ბავშვი და ისიც დაუმატეს, რომ ბავშვის მოკვლის შემდეგ მათთვის რაღაც უცნობი დაარიგეს ებრაელთა ოჯახებში. ერთმა გოგონამ შემდეგში გადათქვა თავისი ჩვენება.

გაჩხრიკეს ებრაელთა სახლები, მაგრამ ვერაფერი ვერ ნახეს. როგორც ვორონცოვი წერს, გოგონების ნათქვამს არ შეიძლება არ აედევებინა ხალხი. ისინი დარწმუნდნენ, რომ ებრაელებმა მკვლელობა ჩაიდინეს რელიგიური მიზნით. ის ადამიანები, რომლებიც ადრე

ამტკიცებდნენ გვამზე არავითარი ძალადობის კვალი არ არისო, ახლა უკვე ამტკიცებენ, რომ მათ საკუთარი თვალთნახევს გვამზე დანით მიყენებული ჭრილობები. ბრალდებული ებრაელები დაჰატიმრეს და საქმეს მსვლელობა მიეცა დადგენილი წესით.

ვორონცოვი მოითხოვდა საქმის დაჩქარებას, და, როგორც მისთვის ცნობილი იყო, ებრაელთა ბრალდების დამადასტურებელი საბუთი არ აღმოჩნდა. ამის შემდეგ მან გამართლებული ებრაელები თავდებით გაათავისუფლა. საქმე რევოზიისათვის გადაეცა სააპელაციო ინსტანციას. წერილის დასასრულს ჩანს ვორონცოვის თვალთმაქცობის მიზანი: „იმედი მაქვს და მთელი გულით მსურს, რომ ეს გადაწყვეტილება დაამტკიცონ მეორე ინსტანციაში. წინააღმდეგ შემთხვევაში საქმე უნდა გადავიდეს სენატში. მე თქვენ გაცნობებთ, — წერს ვორონცოვი მონტეფიოროს, — საქმის დასასრულს. მაგრამ ძალიან მსურს ამოვიძიო გონებიდან ამდენად პატივცემული ადამიანისა, როგორიც თქვენ ხართ, სერ, ჩვენთან წამების გამოყენების რწმენა. ქეშმარიტად შეწუხებული ვიქნებოდი თქვენ რომ ასეთი რწმენა გქონებოდათ. იმედი მაქვს დაიჭერებთ, რომ მთელი გამოძიების დროს ბრალდებულებს ეპყრობოდნენ შემწყნარებლურად და პოლიციამ ყველაფერი იღონა ადგილობრივი მოსახლეობის გააფრთხილებას მათ დასაცავად“⁴⁸.

როგორი დასკვნა შეიძლება გამოვიტანოთ ვორონცოვის წერილიდან? რა მიზანს ისახავდა იგი?

ერთი რამ ნათელია: ვორონცოვს უნდა ცნობილი ინგლისელი პოლიტიკური და საზოგადო მოღვაწის წინაშე წარსდგეს, როგორც ცივილიზებული ქვეყნის შვილი და ჰუმანური კანონმდებლობისა და სამოქალაქო უფლებების დამცველი. ვორონცოვი რუს მოხელეთა იმ ტიპის წარმომადგენელია, რომელიც დაიხვეწა ეკატერინე მეორის ეპოქაში და სურს შეცდომაში შეიყვანოს ცივილიზაციის გზაზე შემდგარი დასავლეთ ევროპა, გაუბათილოს ევროპელებს რუსეთის ბარბაროსობის კომპლექსი. ამასთან ერთად, ვორონცოვს სხვა მიზანიც აქვს: რუსეთი წარმოადგინოს ცივილიზაციის შემომტანად კავკასიაში. შექმნას ისეთი შთაბეჭდილება, თითქოს რუსული მმართველობა იცავს საქართველოს ებრაელებს ანტისემიტურად გაჟღენთილი ადგილობრივი მოსახლეობისაგან. იქამდეც კი მიდის მისი უტიფრობა, რომ ცდილობს მონტეფიოროს დაუმტკიცოს თავისი კეთილგანწყობილება

⁴⁸ И. Давид, Ук. труд, II, с. 71—72.

ებრაელებისადმი, რომ ეკვიც კი არ ეპარება მათ უდანაშაულობაში, მაგრამ კანონი კანონია და მას, ყოვლისშემძლე უმაღლეს მოხელეს საქართველოში, არ შეუძლია ჩაერიოს წინასწარ გამოძიებასა და სასამართლოს მსვლელობაში, რომ რუსეთის კანონები არ დაუშვებს ბრალდებაში ეკვმიტანილზე ფიზიკურ ზემოქმედებას. მისი თხრობის მანერა ისეთია, რომ მსმენელს მაინც დარჩეს გარკვეული ეკვი ებრაელების კეთილსინდისიერებაზე. ამ მიზანს ემსახურება მონტეფიოროსთვის საინტერესო სურამის პროცესზე ინფორმაციის მიწოდების სანაცვლოდ მოუთხროს სხვა საქმეზე. ამით სურს უჩვენოს მას, რომ სურამის საქმე შემთხვევითი კი არ არის, არამედ მისი მსგავსი სხვაგანაც ხდება. ამიტომ ხელისუფლებას დიდი ენერგია ეხარჯება ქართველებისაგან ებრაელების დასაცავად.

სურამის საქმის უშუალო შემთითხველნი იყვნენ სურამის მამასახლისი აკოფოვი და დიმიტრი აბაშიძე. ეს უკანასკნელი ცხოვრობდა, როგორც ი. ჩორნი ამბობს, სურამის მახლობელ ერთ-ერთ სოფელში. მას პირადად გაუცენია მამასახლისი აკოფოვის ვაჟი⁴⁹.

ვორონეოვი რომ ნამდვილად მონაწილეობდა სურამის პროცესის და, ალბათ, სხვა ანტიებრაული „საქმეების“ ორგანიზებაში, მის სიცრუეს მონტეფიოროსთან მიმოწერაში, ამჟღავნებს ერთი წერილი. იქიდან ჩანს, რომ მას პეტერბურგში დაბრუნების შემდეგაც არ განელება სურამში „ნამოლავწარისადმი“ ინტერესი. იგი 1855 წ. 13 დეკემბერს მ. შერბინინს წერს: „ძალიან მაინტერესებს როგორ დასრულდა სურამელი ებრაელების საქმე, რომლებსაც ბრალად ედებოდათ ბავშვის მოკვლა თავიანთი სექტის ცრუმორწმუნეობის გამო. გავიგე, რომ მოსკოვის სენატმა დაამტკიცა ჩემი აზრი და მის გადაწყვეტილებაში ნათქვამია შემდეგი: (საქართველოს — ე. მ.) მეფისნაცვალს მიეცეს უფლება თავის შეხედულებისამებრ, ცალ-ცალკე გაასახლოს ისინი შორეულ ადგილებში მათზე მკაცრი პოლიციური ზედამხედველობის დაწესებით.

ამგვარად, მინდა ვიცოდე, ასრულდა თუ არა სენატის ეს გადაწყვეტილება (საქართველოდან — ე. მ.) ჩემი წასვლის შემდეგ და სად გადასახლეს ის ებრაელები სათითაოდ. ბორჯომში ჩემი ორჯერ ყოფნის დროს მე დაერწმუნდი ებრაელების მიერ ბავშვის მოკვლის სინამდვილეში და ძალიან საწყენი იქნება თუ ისინი დატოვეს სურამში ან მის მიდამოებში მხოლოდ პოლიციის ზედამხედველობის ქვეშ, რადგან

⁴⁹ ი. ჩორნი, გვ. 145—146.

ჩადენილი დანაშაულის გამო მათი იქ ყოფნა უბედურება იქნება ქრისტიანებისათვის⁸⁰.

2. ვორონცოვი თვალთმაქცობს ზემომოყვანილ წერილშიც. მან ძალიან კარგად იცოდა, რომ 1853 წ. 13 მარტს სენატმა გადაწყვიტა ზუსტად ისე, როგორც მის წარდგინებაში იყო: ბრალდებული შვიდი ებრაელი დავით და გაბრიელ ჯანაშვილები, მიხეილ კოჭიაშვილი, რაფიელ და ისრაელ ჯანაშვილები, ელო ფიჩხაძე და აბრამ ჯინჯიბაშვილი, მიუხედავად იმისა, რომ ბრალდება არ დაუმტკიცდათ, შინაგან საქმეთა მინისტრის დასკვნით, დატოვილი იქნენ „ძლიერი ეჭვის ქვეშ“, რაც, ალბათ ვორონცოვის დამსახურებაც იყო. მის მემკვიდრე მეფისნაცვალს მიეცა უფლება თავისი შეხედულებისამებრ, დასახელებული ებრაელები ცალ-ცალკე გადაესახლებინა შორეულ ადგილებში მათზე მკაცრი პოლიციური ზედამხედველობის დაწესებით.

როგორც ჩანს, ვორონცოვს აინტერესებდა როგორი გულმოდგინება გამოიჩინა მისმა მომდევნო მეფისნაცვალმა ბარიატინსკიმ და, თუ საჭირო იქნებოდა, შერბინინის მეშვეობით ზეგავლენა მოეხდინა სენატის გადაწყვეტილების განუხრელად აღსრულებაზე.

ანტიებრაული გამოსვლები საქართველოში მეტ-ნაკლები სწრაფით ხდებოდა რეფორმის შემდგომ პერიოდშიც.

ვიდრე დავასრულებდეთ მსჯელობას ებრაელთა უფლებრივ მდგომარეობაზე განსახილველ პერიოდში, უნდა აღინიშნოს ერთი მომენტიც: ებრაელები, მართალია, სხვა მოსახლეობის მსგავსად იზდიდნენ სახელმწიფო და საზოგადოებრივ გადასახადებს, მაგრამ ისინი ვერ სარგებლობდნენ საერთო სახელმწიფოებრივი ფონდიდან ისეთი მოთხოვნილებების დასაკმაყოფილებლად, როგორიც იყო განათლება, რელიგიური რიტუალი, ავადმყოფთა თავშესაფარი, ღარიბებზე მზრუნველობა, სტიქიური ან სხვა სახის უბედურება. აღნიშნული ღონისძიებებისათვის ებრაელებს მხოლოდ თვითონ უნდა გამოენახათ სახსრები. ამგვარად, ებრაელთა ინტერესების იგნორირება ხდებოდა მთელს იმპერიაში როგორც ადგილობრივი, ისე ცენტრალური ხელისუფლების მიერ.

სამართლებრივ-სოციალური თვალსაზრისით, რუსეთის მიერ საქართველოს დაპყრობამდე, როგორც ქართველი, ისე ებრაელი ყმები ერთნაირ მდგომარეობაში იყვნენ. მხოლოდ XIX ს. დასაწყისში საქართველოში ებრაელი ყმების ჩაგვრას რუსეთის ცარიზმის მიერ დაკანო-

⁸⁰ М. Шукьян, Ук. труд, с. 74.

ნებული ანტისემიტიზმიც დაემატა, რომელიც რეფორმამდელ პერიოდში მიმართული იყო სახელმწიფო და თავისუფლებაგამოსყიდული ებრაელების წინააღმდეგ. იგი არ შეხებია ყმებს, რათა მებატონეთა ინტერესები არ შელახულიყო. რეფორმის შემდგომ პერიოდში კი აღარაერთი განსხვავება აღარ არსებობდა. გამოჩაყლის შეადგენდა მდიდარი, კულტის მსახური და ზოგიერთი სხვა ებრაელი⁵¹.

ოფიციალური იდეოლოგიის გავლენით, მ. შუკიანი ცარიზმის მიერ საქართველოს ებრაელთა დამონების საქმეში ბრალს სდებს მისავე სასულიერო წოდებას და მათ მეფის აგენტებს და ხელისშემწყობებს უწოდებს. ასეთი იყო საბჭოური იდეოლოგიის ოფიციალური დამოკიდებულება ყველა რელიგიის კულტის მსახურის მიმართ. მ. შუკიანი ცარიზმის მიერ განხორციელებულ პოლიტიკაში განასხვავებდა ორმაგ მიდგომას: ცარიზმი 80-იან წლებამდე, ებრაელთა ასიმილაციისა და გაქრისტიანების მიზნით, ებრაული სასულიერო წოდების მიმართ მტრულ პოლიტიკას ახორციელებდა. ებრაელთა მასების მათდამი დაპირისპირების მიზნით, ხელს უწყობდა საერო განათლების გავრცელებას, აწესებდა სხვადასხვა შეღავათებს იმ ებრაელებისათვის, რომლებიც დაასრულებდნენ საშუალო და უმაღლეს სკოლას. დაიწყეს საერო სკოლების გახსნა ებრაელებით მკიდროდ დასახლებულ რაიონებში. საქართველოში კი ებრაული მოსახლეობა ცარიზმმა მხოლოდ მებატონეებს და ებრაულ სამღვდელოებას მიაწოდო და ცდაც კი არ ყოფილა მათში განათლება გაეცრელებინა. ცარიზმი საქართველოში არ უბიძგებდა ძალდატანებით გაქრისტიანებასაც⁵².

ქართველი ებრაელების გაუნათლებლობა და კულტურული ჩამორჩენილობა გარკვეულწილად განპირობებული იყო (სოციალური, ეკონომიკური და უფლებრივი მდგომარეობის გარდა) სასულიერო წოდების უარყოფითი გავლენითაც. მართალია, საქართველოში ებრაული თემი ვიწრო-რელიგიური ხასიათისა იყო და არ ჰქონდა ისეთი გავლენა თავის წევრებზე, როგორიც კაგალს (თემს) ბელორუსიაში, უკრაინაში, ლიტვაში, და პოლონეთში, მაგრამ აქაც თემი და მისი რელიგიური მეთაური გარკვეულ როლს თამაშობდა თვითიზოლაციის საქმეში. საქართველოს ებრაელები ჯრევნად ვერ ემშებოდნენ ქვეყნის კულტურულ ცხოვრებაში. შეიძლება ამ მომენტს თავისი დადებითი შედეგიც ჰქონდა. ამის გამო, საუკუნეების განმავლობაში, ებრაელებმა შე-

⁵¹ И. Давид, Ук. труд, II, с. 190.

⁵² Шукян, Ук. труд, с. 76.

ძლეს თავიანთი თვითმყოფადობის შენარჩუნება როგორც საქართველოში, ისე სხვა ქვეყნებში, არ მოხდა მათი ასიმილაცია ადგილობრივ მოსახლეობაში, რაც სრული გაქრობის საფრთხეს შეუქმნიდა.

ი. ჩორნი, განათლებული მეცნიერი, კავკასიაში თავისი მოგზაურობის აღწერისას მრავალჯერ აღნიშნავს გულისტკივილით ქართველი ებრაელებისა და მათი წინამძღოლი რაბინების უვიცობასა და იმ უარყოფით გავლენაზე, რასაც ისინი ახდენდნენ თავიანთ მრევლზე. ი. ჩორნიმ, როდესაც გაეცნო ქუთაისის რაბის, შემდეგნაირად დაახასიათა იგი: „აბა რა უნდა მოვთხოვოთ უბრალო ხალხს, თუ მისი პატრონი და მწყემსი ასეთია! როგორც შევნიშნე მათი გამანადგურებლები და მიწასთან გამასწორებლები მათივე რაბინები და ხახმები არიან. ... არ აძლევენ ჯამაათს საშუალებას წინ გადადგას ნაბიჯი და ვინ იცის როდის აღმოברწყინდება განათლებისა და ცივილიზაციის მზე ამ ქვეყანაში, რადგანაც არა აქვს ბოლო და სასრული მათი რაბინებისა და ხახმების უმეცრებას, ხალხს რომ ატყუებენ“⁵³. რა თქმა უნდა, ი. ჩორნი გადაჭარბებით მკაცრად აკრიტიკებს ებრაელი კულტის მსახურებს. მას ავიწყდება, რომ რაბინები და ხახმები ისეთივე კულტურისა და განათლებისა იყვნენ, როგორც საერთოდ ქართველი ებრაელები, რომელთა წიალიდანაც ისინი გამოდიოლნენ.

სოციალური მდგომარეობა

1. შპა-მამულის მკონენი

უალრესად მწირია საბუთები ებრაელთა მიწისმფლობელობაზე. დოკუმენტურ მასალაში ებრაელთა მიწისმფლობელობა აისახა ყიდვა-გაყიდვის ოპერაციებთან დაკავშირებით, საეკლესიო შეწირულობებში და სხვ. ირკვევა, რომ ზოგისთვის მიწა იყო არსებობის ძირითადი საშუალება, ხოლო ზოგისთვის დამხმარე, დამატებითი შემოსავლის წყარო. ერთი რამ ცხადია, ებრაელთა აბსოლუტურ უმრავლესობას კავშირი ჰქონდა სოფლის მეურნეობასთან.

ეხებოდა რა ქართველი ებრაელების მონაწილეობას საქართველოს ეკონომიკურ ცხოვრებაში, ა. კრიხელი აღნიშნავდა: „შეიძლება ითქვას, რომ ქართველ ებრაელთა ეკონომიური საქმიანობის სახეები თითქმის იგივე იყო, რაც სხვა ქვეყნების ებრაელთა და ძირითადად აღებ-მიცემობასა, ხოლო ნაწილობრივ ხელოსნობასა და სოფლის მეურნეობაში გამოიხატებოდა. ფეოდალურ საქართველოში ისე, როგორც ფეოდალური ევროპის სხვადასხვა ქვეყნებში, ებრაელები უმთავრესად „თეთრით მოსამსახურენი“ იყვნენ. ებრაელი მეფეს და ბატონს თეთრით ემსახურებოდა. ცხადია, ჩვენ ამით არ გამოვრიცხავთ იმას, რომ, როგორც ჩვენში, ისე სხვა სახელმწიფოებში, ებრაელთა ნაწილი (თუმცა მცირე) ნატურითაც ემსახურებოდა მეფეს და ბატონს“¹.

გერ დავეთანხმები ციტატის ავტორს, რომ, თითქოს, ქართველი ებრაელები ევროპის ებრაელებივით „თეთრით მოსამსახურენი“ იყვნენ. ევროპის ებრაელობა მიწას მოწყვეტილი იყო. თუ ჩვენს ხელთ არსებული და თვით ა. კრიხელის მიერ გამოქვეყნებული დოკუმენტების მიხედვით ვიმსჯელებთ, მივიღებთ სრულიად საწინააღმდეგო სურათს. გვიანფეოდალური საქართველოსთვისაც კი, როდესაც ადრეულ პერიოდთან შედარებით სულ უფრო ფეხს იკიდებს ფულადი რენტა, მაშინ

¹ ქართველი ებრაელები ფეოდალური ურთიერთობის ხანაში. სეშმ, III, გვ. 247.

ნაც, თუ საბუთებს დავუჭერებთ, ებრაელთა უდიდესი ნაწილი სოფლის მეურნეობაში იყო ჩაბმული და მისი პირადი არსებობის და ბატონის წინაშე მოვალეობის მოხდის ერთადერთ წყაროს წარმოადგენდა. ა. კრიხელი უკრიტიკოდ იღებს ნ. ბერძენიშვილის ნათქვამს, რომ ებრაელები „თეთრით მოსამსახურენი“ იყვნენ ფეოდალურ საქართველოში, რომელსაც მსედველობაში უნდა ჰქონოდა ძირითადად XIX ს. პირველი ნახევარი, როდესაც სასაქონლო ფულადი ურთიერთობის განვითარებამ ისინი ვაჭრობაში ჩააბა და „თეთრით მოსამსახურეებად“ გადაიქცნენ. ამ მხრივ ნიშანდობლივია ანა აბაშიძის ნათქვამი გუბერნატორ ახვერდოვისადმი მიართმეულ არზაში (1809 წ.): „მოგეხსენებათ ურიას სამსახური. იმის მეტი თეთრით მოსამსახურე მე არაეინ მყვან-და“².

ვფიქრობ, ებრაელები საქართველოში მოსვლის პირველ საუკუნეებში, რამდენადაც ისინი ქალაქებში ჩასახლდნენ, ძირითადად, ვაჭრობითა და ხელოსნობით შემოიფარგლებოდნენ და ანტიკურ და ელინისტურ სამყაროსთან ურთიერთობებში ჩაბმულ საქართველოში, ეკონომიკური ცხოვრების ამ სფეროში კარგი გასაქანიც ექნებოდათ. მაგრამ ელინისტური სახელმწიფოების დაცემის, ფეოდალური ურთიერთობის და ნატურალური მეურნეობის დამკვიდრების გამო, ვაჭრობა შეიკვეცა. ფეოდალიზმის დამკვიდრებას საქართველოში თან ახლდა ქართველი ებრაელებისათვის უაღრესად მნიშვნელოვანი მომენტი — ქრისტიანობის გავრცელება, რომელმაც, როგორც ვნახეთ, მნიშვნელოვანწილად მოიცვა თვით ებრაელები. მათი ერთი ნაწილი გაქრისტიანდა და ასიმილაცია განიცადა. მეორე ნაწილი კი, რომელმაც იუდაიზმი შეინარჩუნა, ქრისტიანობის ძირითად კერებს — იმდროინდელ ქალაქებს — გაეცალა და პერიფერიებში დასახლდა, სადაც ნატურალური მეურნეობა კიდევ უფრო ძლიერი იყო. ამ დროს, როგორც უკვე ვთქვით, მიმდინარეობდა ქვეყნის ფეოდალიზაციის პროცესი, რაც, ბუნებრივია, ებრაელების ძირითად მასას დაჟმევებას უშუალებდა. ფეოდალი, როგორც საერო ისე საეკლესიო, შეძლებისდაგვარად აღჭურავდა ებრაელს მიწით და ყმად გადააქცევდა.

ებრაელის მიწისმფლობელობის ამსახველი ჩვენთვის ცნობილი პირველი საბუთი არის 1260 წლის სიგელი კახა თორელისა რკონის ღვთისმშობლისადმი. მასში მოხსენიებული იოსებ ბულფაბაისძე მსხვილი ვაჭარი, კრედიტორი და მამულების პატრონი უნდა ყოფილიყო

² სეშე, I, გვ. 227, № 65. იხ. აგრეთვე, გვ. 229, № 68.

(დაწერ. იხ. აქვე, „ებრაელთა როლი საქართველოს გაქრობაში“). შემდეგი საბუთი, რომელიც ებრაელის მიწისმფლობელობას გვამცნობს, არის 1392 წლის მცხეთის სიგელი, რომელშიც დასახელებულია „ქრცხინვალს ელიოზიძე ურია მამულითა“³. იგი იყო მცხეთის ეკლესიის ყმა.

მიწასთან დაკავშირებული ებრაელები არიან დასახელებულნი ალექსანდრე II კახთა მეფის მიერ დავით ჭორჭაძისადმი მიცემულ (1577 წ.) მალის ამოკვეთის წიგნში: „დღესა და დღეისის წალმა ჩუენსა საბატონოჲნი საცა თქუენი ყმა ესახლოს ქართუელი, ანუ სომეხი, ანუ ურია, გლახა თუ მდიდარი, მამულიანი ანუ უმამულო, მალი აღარსადა აღარა ეთხოვებოდეს და მალის გამოსაღებსა და სათხოვარზედა აღარა ფერი მიზეზი გამოსაღები და სათხოვარი არა დაედებოდეს-რა, არც ჩუენგან და არცა შემდგომად ჩუენსა კუალად სხუთა მეფე-მეპატრონეთა და დედოფალთაგან“⁴.

XV—XVI საუკუნეებში ქვეყანაში მომხდარმა ეკონომიკურმა და სოციალურმა ცვლილებებმა, ისევე, როგორც საქართველოში მცხოვრები სხვა ეროვნების წარმომადგენლებს, ებრაელების ერთ ნაწილსაც დააკარგვინა არსებობის უმთავრესი საშუალება — მიწა. ასეთმა ვითარებამ წარმოიქმნა ებრაელები „გლახა თუ მდიდარი, მამულიანი ანუ უმამულო“, როგორც 1577 წ. საბუთში სწერია⁵. მწარმოებელი მოსახლეობის გაჩანაგება სერიოზულ პრობლემებს უქმნიდა სახელმწიფოს. ამიტომ სამეფო ხელისუფლება ცდილობდა რამენაირად შეემსუბუქებინა მათი მდგომარეობა, კერძოდ, გაეთავისუფლებინა ზოგიერთი გადასახადისაგან⁶.

ჩვენთვის ცნობილი საბუთები ცნობებს შეიცავს მხოლოდ მამულის მქონე ებრაელებზე. 1664—1673 წწ. განჩინების წიგნიდან ვიგებთ, რომ სამი ციციშვილი, ალბათ ძმები, ციცი, ქაიხოსრო და ფარსადანი გაიყარნენ. უფრო ზუსტად, ციცი და ქაიხოსრო გაეყარნენ ფარსადანს. გაყრისას მათ გაიყვეს ყმები, რომელთა შორის დასახელებულია ძამის ხეობის მცირე ქალაქ მძოვრეთში მცხოვრები ებრაელების ორი კომლი. განჩინებაში ნათქვამია: „ამოიღო ციციმ და ქაიხოსრომ მძოვრეთს ურია ჭინჭიხასშვილი მათვალა თავის ძმებითა და სახლიკაცითა, დღეს რისაც მამულის მქონე იყოს; მისცა ფარსადან მძოვრეთს ციცის და

³ თ. უოტანია, ქრონიკები, II, გვ. 197; ქსძ, III, გვ. 179, № 23.

⁴ ქსძ, II, გვ. 196, № 62.

⁵ იქვე.

⁶ იქვე.

ქაიხოსროს ურია შაქარაშვილი დავითა, დღეს რისაც მამულის მქონე იყოს⁷. ვახუშტის მიხედვით, მძოვრეთში მრავალი ებრაელი ცხოვრობდა, ალბათ, ასევე „მამულის მქონე“, მაგრამ ძნელი დასადგენია ყმათა რომელ კატეგორიას განეკუთვნებოდნენ და რატომ არ მოხვდნენ გაყოფის ნუსხაში.

XVII ს. ერთი უთარილო საბუთიდან ვიცით, რომ ნედლათში შაფათა ტირიასშვილმა „დავითასეული მიწა“ მიჰყიდა ლუარსაბ ფალავანდისშვილს⁸. იმავე პერიოდში ნედლათში შაფათა ტირიასშვილმა და მისმა ძმებმა და შვილებმა გაყიდეს მიწა⁹.

1705 წლის საბუთიდან ვიგებთ, რომ ბასილაშვილების — იობისა და სეხნიას მამისაგან ებრაელებს — ბერიკას და მის ძმას მოშიას, ბერიკას შვილებს — იაყობას, მამულას, ისხაკას და სულიას რამდენიმე ზნის წინათ უყიდიათ სამი დღის მიწა მელაში (?). იობსა და სეხნიას შემდეგში ბევრი უღონიათ, რათა მამისგან გაყიდული მიწა უკან დაებრუნებინათ, მაგრამ ვერაფერს გახდნენ, მიუხედავად იმისა, რომ ზედმეტი ფასიც კი შეაძლიეს („მაგრამ სხვის საქმით ვერასფერით ვერ შეგიჭერთ სხვის ფასითა“)¹⁰.

ეკონომიურად ძლიერი კომლი იყო ქრცხინვალელი კობა და მისი ძმები, რომლებიც შაჰნავაზმა უბოძა მაჩაბლებს — ბორტისა და მის ძმისწულს ბაღურს. 1723 წლის წყალობის წიგნში ვკითხულობთ, რომ კობას კომლი მაჩაბლებს გადაეცათ „თავისი საკომლოთი და მამულითა და დედულითა, წყლითა, წისქვილითა, შესავალ-გასავალითა“¹¹.

1731 წ. გუგუნიას-შვილმა ელიამ მიწა გაყიდა საქოლავეზე¹². იმავე საქოლავეზე ორი დღის მიწა გაყიდეს 1733 წ. ბათინას-შვილებმა¹³. ახალდაბელმა ფიჩხაძემ ნაფუზარი გაყიდა ტაშისკარს 1734 წ.¹⁴. ჭანას-შვილმა ყობიამ და შალელას-შვილმა ყაზარამ „სამკვიდრო მიწა“ გაყიდეს საქოლავეზე 1735 წ.¹⁵.

⁷ იქვე, გვ. 131, № 68.

⁸ ზელნაწ. ინსტიტუტი, Sd-817.

⁹ იქვე.

¹⁰ სემშ, I, გვ. 165, № 4.

¹¹ იქვე, გვ. 168, № 7.

¹² იქვე, გვ. 171, № 11.

¹³ იქვე, გვ. 172, № 12.

¹⁴ იქვე, გვ. 172, № 13.

¹⁵ იქვე, გვ. 173, № 14.

ყმა-მამულის პატრონი იყო მძოვრელი ჯინჯიხაშვილი, რომელსაც სანებელში ყავდა „ნასყიდი“ იესა და ჰქონდა მამულები. 1735 წ. 8 მაისის ყმისა და მამულის ნასყიდობის წიგნიდან, რომელიც მიცემულია ხანანა ჯინჯიხაშვილის მიერ ფარსადან ნოღარის-შვილისადმი, ვიგებთ შემდეგს: „მას ჟამსა ოდეს დამეჭირა, მოველ და შემოგეხევე და მოგ-ყიდე ჩემის ნება-მყოფლობით ჩემი მამა-პაპათ სამკვიდრო, სანებელს ნასყიდი იესა რომ ესახლა, თვითონ ის იესაცა და რაც იმას მამული და ალაგი ეჭირა, მიწა, ვენახი, სახლ-კარი, კალო-საბძელი, წისქვილი, მთა და ბარი, რისაც მქონებელი ყოფილიყო, ყოვლის ფერის მისის სამართლიანის სამძღვრით; ამას და გარდა, რაც ჩვენ სახასოდ გვეჭირა ვენახი, მიწა, რაც სანებელში მამული მქონია, მინდორში თუ სათიბში, რაც რომ სანებელში მჭეროდეს, სოფელში თუ მინდორში, ხილნარი თუ საბოსტნე, ყველა თქვენთვის მოგვეყიდნია. ბიძის ჩემის ელიასი და დავითას წილიც თქვენთვის მომიყიდნია...“¹⁶.

1737 წ. ტლაშაძე ზაქარიამ „მამის ნაქონი მიწა“ ნატბევში მიჰყიდა შაბათას-შვილ ბალუას¹⁷; 1749 წ. გიორგი არახჩიას-შვილმა ურიაყოფილას-შვილს ყობიას მიჰყიდა მიწა გორათს¹⁸; ბესიკას შვილმა მამულამ და მისმა შვილის-შვილმა მარდახამ მურვანის-შვილებს მიჰყიდეს „სამკვიდრო“ ვენახი; 1751 წ. როსტომ ბეჟანას-შვილმა მამისთვალანთ ძაგიაშვილს მოშიას ლამოში მიჰყიდა მიწა¹⁹.

მამისთვალაშვილები, ჩემთვის ცნობილ წყაროებში მოხსენიებული არიან 1523 წ. განჩინებაში დავით X-ისა ბარათაშვილთა გაყრის საქმეზე. საბუთში ვკითხულობთ: „ტბისს²⁰ ერთ წილად აბრამაშვილი, ბეგიაშვილი, დაგუიდებია ბედიანაშვილი, მამისთვალაშვილი მარი-ჯანა“²¹. საბუთის მოყვანილი ფრაგმენტი ზოგიერთ მკვლევარს ისე აქვს გაგებული, ვითომ ჩამოთვლილი გვარების მქონე ადამიანები, რომლებიც ბარათაშვილებმა გაიყვეს, ყველანი აზნაურები იყვნენ²².

ჩემი აზრით, ისევე, როგორც ამ ვრცელი საბუთის სხვა ადგილებში, აქაც პირველად დასახელებული ორი პიროვნება შეიძლება მართ-

¹⁶ დოკუმენტები, I, გვ. 254, № 366.

¹⁷ სეშ, I, გვ. 174, № 15.

¹⁸ იქვე, გვ. 177, № 17.

¹⁹ იქვე, გვ. 179, № 20.

²⁰ სოფელი ტბისი მდ. ალგეთზე ბირთვისის მახლობლად.

²¹ ხელნაწ. ინსტრუქტი, Ad-1299; ქსძ, IV, გვ. 11.

²² მასალები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიისა და ტოპონიმიკისათვის. I წიგნი (X—XVII სს-ის ისტორიული დოკუმენტების მიხედვით). გამოსაცემად მოამზადეს ზ. ალექსიძემ და შ. ბურჯანაძემ, თბ., 1964, გვ. 200.

ლატ აზნაური იყო, მაგრამ საეკვოა, რომ აბრამაშვილზე და ბეგია-შვილზე „დადებული“ ბედიანაშვილი და მამისთვალაშვილი აზნაურები ყოფილიყვნენ. „დადებულები“ რომ აზნაურები არ იქნებოდნენ, ამაზე მიუთითებს საბუთის სხვა ადგილების „დადებულები“ (მაგ.: „დაგუიდებია ზედა მკედელი“; „დაგუიდებია ზედა ორნი ზუცესნი, სიამონა“; „დაგუიდებია ზედა ველინჯანა და ბუნიათა, იალიშა, აჯაბ-ნუშა, სააკა“²³).

მამისთვალაშვილების გვარის ერთ-ერთ წარმომადგენელს უცხოვრია ჩოჩეთში, კასპის მახლობლად. მამისთვალაშვილის ნაქონი საკვამლო მამული სახლითა, კარითა, ქვეერ-მარნითა, ვენახითა, ვენახის გვერდზედ ნაფუძრითა, თავის შესავლითა, გასავლითა, თავის სამართლიანის მძღვრითა მინდვრის მიწის გარდა“ ჩოჩეთში იესე მალალაშვილმა თავის ბიძაშვილს სახლთუცეს ამილბარს გადასცა 1714 წ. ივნისში ვალის დაფარვის მიზნით²⁴. ძნელია იმის თქმა, მამისთვალაშვილის სახლ-კარი და „საკვამლო მამული“ როდის და რა ვითარებაში გადავიდა იესე მალალაშვილის საკუთრებაში ან მამისთვალაშვილის ოჯახი სად გადავიდა საცხოვრებლად. ერთი რამ ცხადია, რომ, როგორც საბუთიდან ჩანს, მამისთვალაშვილმა მთელი უძრავი ქონება გაასხვისა. იქ არ ჩანს ომის ან ებიდემიის შედეგად ოჯახის ამოწყვეტა, რაც იშვიათი არ იყო მაშინდელ საქართველოში. უპატრონოდ დარჩენილი სახლ-კარი და მამული საბუთში, ჩვეულებრივ, სრულიად გასაგებად აღინიშნებოდა.

რამდენიმე საბუთი გვაქვს XVIII ს. მეორე ნახევრისა, რომლებიც საშუალებას გვაძლევს თვალი მივადევნოთ მამისთვალაშვილების გვარის ეკონომიურ დაწინაურებას და გაძლიერებას. 1751 წ. როსტომ ბეჟენიშვილმა ხოჯაშვილ საფარასაგან ნაყიდი მიწა მიყიდა მამისთვალანთ (მამისთვალაშვილ) ძაგიაშვილ მოშის, მის ძმებს მამისთვალასა და შალვას, მის შვილებს — მოშას, აბრამასა და იოსებს და ამ ოჯახის შთამომავლობას. 1756 წ. პეტრიაშვილმა ზაზიამ და მისმა ვაჟმა ბეჟენმა მოსიაშვილისაგან ნაყიდი ვენახი თავისი ფოლორცით მიყიდა მამისთვალაშვილებს. ნასყიდობა გაფორმდა ოჯახის ყველა მამაკაც წევრზე: ოჯახის უფროსზე — გოგიაზე (ძაგია?) მის ძმებზე — მამისთვალასა

²³ ქსდ, IV, გვ. 11—12.

²⁴ დ. უჩანეთიშვილი, დოკუმენტები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისათვის (XVII—XIX სს.), თბ., 1967, გვ. 28—29.

და შალვაზე, ვაჟებზე — საბაზე, იოსებზე, აბრამზე, ისხაყზე და დავიდზე და მათს შთამომავლებზე.

თხუთმეტოდე წლის შემდეგ (1771 წ.) ვხედავთ, რომ იგივე ოჯახი იმდენად არის გაძლიერებული, რომ ყიდულობს ყმას და მოსამსახურეს²⁵. იმავე ოჯახის ყმებზე უნდა იყოს ლაპარაკი 1791 წლის არხაში, რომელიც ვინმე მარდანამ მიაართვა დარეჯან დედოფალს. დედოფალმა ბრძანა: მამისთვალაშვილის ყმები ამოშალონ ალათანგ ხერხეულიძის სიიდან და ჩაწერონ პირველის სიაში²⁶.

შეიძლება ითქვას, რომ მამისთვალაშვილების ოჯახი წერილმემამულურია და იგი თავისი შეძლებით მნიშვნელოვნად განსხვავდება სხვა ებრაელთა ოჯახებისაგან (ამ გვარის შესახებ იხ. აქვე, „იუდეველთა გაქრისტიანება“).

1766 წ. შიოშ საყვარელიძემ იჩივლა ერეკლე II-სთან იმის თაობაზე, რომ თამარაშნელი მანუხა ედავება იმ მიწის გამო, რომელიც თითქოს დემეტრე ამილახერისშვილმა წაართვა და შიოშს გადასცა. შიოში ამტკიცებს, რომ დემეტრეს მამამ იყიდა ის მიწა, რომელზეც წინათ ვენახი იყო გაშენებული²⁷. იმავე ნავენახარზე უნდა დაობდნენ საყვარელიძეები 1780 წ. ამჯერად მათ ფარსადან მაჩაბელი ეცილებათ²⁸, რომელსაც, როგორც ჩანს, სურს მიწა გადასცეს თავის ყმა იოსებაშვილ ხახმის. მართლაც, მაჩაბელმა საყვარელიძე შიოშს ჩამოართვა აღნიშნული ნავენახარი და იოსებაშვილს გადასცა იმ პირობით, რომ მოსავლის ნაწილი საყვარელიძისათვის ეძლია. მაგრამ საყვარელიძე ჩივის: „ახლა სულ ხელი ამაღებინა და შიგ ალარ გამატარა, თავის მძლავრობით მამულზედ ხელი ამაღებინა“. შიოშ საყვარელიძე სხვა მხრივაც შეუვიწროებიათ: „კიდევ იქავ თამარაშენს სასახლის ადგილი მაქვს, — ამბობს შიოში, — ისიც ურიებს უჭირამს, ზოგმა საბოსტნეთ გაიკეთა და ზოგმა სასახლეთ გაიკეთა²⁹. ამგვარად, როგორც ზემოთყვანილი საბუთებიდან ვიგებთ, მაჩაბელი ცდილობს (რის საფუძველზე არ ჩანს) დაიცვას თავისი ყმა ებრაელის ინტერესი და დაუბრუნოს მისი წინაპრების მიერ ოდესღაც სამართლიანად თუ უსამართლოდ დაკარგული მამული.

²⁵ სცია, ფონდი 229, საქმე 23, საბ. 133.

²⁶ იქვე, დანართი 23/132.

²⁷ ქსძ, VII, გვ. 110, № 105.

²⁸ იქვე, გვ. 466, № 493.

²⁹ იქვე, გვ. 545, № 576, 1782 წ.

სანებელში, მშვიდობაურის ბოლოს, ყმა ებრაელს ჰქონდა ვენახი, კალა და ნიგვზნარი, რომელიც მელეწინებუტიშვილებს უყიდიათ. მაგრამ საბუთიდან არ ჩანს თვით ებრაელი სადმე გადასახლდა თუ იგი იქვე დარჩა და მას კიდევ ჰქონდა სხვა მამული³⁰.

დოკუმენტები, იშვიათად, მაგრამ მაინც, საშუალებას გვაძლევს თვალი მივადევნოთ როგორ ახერხებდა ზოგიერთი ებრაელი მიწების თავმოყრას თავის ხელში. ასეთი იყო ვინმე მოშია დავითაშვილი რაქაში. მან 1785 წ. გოგიტა ბურდილაძისაგან იყიდა ვენახი³¹, ხოლო 1794 წ. ნიკოლოზ, გრიგოლ და ერემია მოშიას უცხადებენ: „მოგყიდე ჩემი კერძი ყანა ნავაჭრი ნახევარი და სასახლე ჩემი კერძი მესამედით“³².

1781 წ. 26 მაისს ცხინვალელმა ნონე შედანას-შვილმა და მისმა ძმისწულმა ძაგიაბ დარეჯან დედოფალს მიართვეს არზა (ალბათ, მომჩივანი სადედოფლო ყმები იყვნენ), რომელშიც ნათქვამია: „თქვენგან წყალობა დაგვემართა. ოქმი გვებოძა. ორი ბიჭი გვყავს. ამათ ჯარში და მღევარში ნუ გაიყვანთო, მორიგეს გარდა ნურაფერს სთხოვთო“. მაგრამ დედოფლის ნაბოძები სიგელი არაფრად ჩააგდო შეწერილი ჯარის იასაულმა დავით ხერხეულიძემ და ნონეს და ძაგიას ყმა-ბიჭების ჯარში გაწვევა მოისურვა მათი მეზობლების ყმების მსგავსად. როდესაც შედანას-შვილებმა წინააღმდეგობა გაუწიეს, განაწყენებულმა და მეზობლებისაგან წაქეზებულმა იასაულმა ისინი დაარბია. შედანას-შვილები იძულებული გახდნენ დედოფლისათვის სხვა არზა მიერთმიათ და თავიანთი გასაჭირი მოეხსენებინათ. დედოფალმა ოქმი უბოძა მომჩივნებს; რათა იასაულს ნარბევი დაებრუნებინა მათთვის, მაგრამ დედოფლის ბრძანებამ არ გაქრა და დაზარალებულებმა კვლავ დედოფალს მიმართეს. საჩივარზე მიწაწერ ოქმში ვკითხულობთ: „დედოფალი დარეჯანი გიბრძანებთ დავით ხერხეულიძევი მერე ამ არზის პატრონები ამ არზით ასე რომ ჩივიან, როგორც ან პირვანდელ ოქმში ეწეროს, ისე აღუსრულე და რაც ნარბევი წაგერთმინოს მათის კაცებისათვის, ისიც უკანვე მოეც და ამათს მეზობლებსაც ასე გამოუცხადე, როგორც ჩვენი პირვანდელი ოქმი ქონდესთ, იმას ნურავინ მოუშლის“³³.

შედანას-შვილების საქმე ვერ დამთავრდა ზემოაღნიშნული ოქმისა და სიგელის ძალით. დავა კვლავ გრძელდებოდა. გაცნობილი საბუთის

³⁰ ქსდ, VII, გვ. 568, № 602, 1782.

³¹ სეშ, I, გვ. 194, № 36.

³² იქვე, გვ. 206—207, № 43.

³³ სცია, ფ. 229, დავთ. 23, საბ. 1311.

ზოგიერთ ბუნდოვან ადგილს ნათელს ფენს 1782 წ. ბრძანების წიგნი, მიცემული კვლავ დარეჯან დედოფლის მიერ. ვიგებთ, რომ ნონეს და ძაგისა ორი ბიჭი ნასყიდი ჰყავდათ. რადგან შედანას-შვილები, ქალაქის განწესების მიხედვით, გარკვეულ გადასახადს იხდიდნენ, ამიტომ მათი ნასყიდი კაცები მათვე უნდა ემსახურებოდნენ და „მორიგის გარდა სხეას სათხოვარში და გამოსაღებსა და ჭარში საქმე არავის აქვს და ვერც არავინ გარევეს“. დარეჯანის ეს ბრძანება დაწერილია 1782 წ. 12 ივნისს. მაგრამ იგი რატომღაც შეუჩერებიათ. 23 სექტემბერს დედოფლის ბრძანება, ალბათ, მისთვის უფრო მეტი ძალის მიცემისათვის, ერეკლე მეორემ დაამტკიცა და თავის მხრივ დაუმატა: „ამ შედანას-შვილისა და ძაგისა ნასყიდი კაცები დავთრიდამ უნდა მოიშალოს და არც ხარჯი უნდა გამოერთვასთ და არც ჭარი უშნა ეთხოვოსთ. როგორც რომ ქალაქისა და გორის განწესება არის, ისე უნდა იყვნენ, რადგანაც მათ მათი ბატონები ხარჯს აძლევენ. მოურაო და მამასახლისო, თქვენც ასე უნდა იცოდეთ, რომ ამათნი ქომავნი უნდა იყვნეთ. თუ რომ ესენი კიდევ მოჩივანნი მოვიდნენ, თქვენგან გვეწყინება და კიდევ მოგკითხამთ“. მეფე კიდევ უფრო აზუსტებს ბრძანებას — „შეიძლება ცხინვალელებს რაიმე განსაკუთრებული აქვთ თავიანთ საქალაქო მმართველობაშიო და ამიტომ უფრო გამოკვეთავს თავის აზრს: „თუ რომ სახელდობ ცხინვალში მსახლობელთ სხვათ ხიზნებს ეთხოვბათ ან ჭარი და ან სხვა სათხოვარი, ამათს ხიზნებსაც ეთხოვბათ თავთავის შეიძლებითა და თუ სხვათ ხიზნებს არ ეთხოვბათრა, ამის ხიზნებსაც ნურაფრის სათხოვარსა და ჭარში ნუ გარევეთ, ასე იცოდეთ. ეს იშვიათად იქნება“³⁴.

ასევე ცხინვალში უნდა იყოს შედგენილი არზა მარდახასი ყმის თაობაზე დავით ბატონიშვილის ოქმით, რომელიც დათარიღებულია 1800 წ. 20 აპრილით. მარდახა, როგორც არზიდან ჩანს, ყოფილა ვინმე მაგიას³⁵ ძმისწული, რომელიც, როგორც მომჩივანი, ფიგურირებს ზემომოყვანილ 1781 და 1782 წლების საჩივარში. ამიტომ, ვფიქრობ, მარდახაც შედანას-შვილების ოჯახიდან უნდა იყოს. მასაც ყმის შენარჩუნების და ხარჯიდან განთავისუფლების პრობლემა აწუხებს. მისი ოჯახი ეკონომიურად დაქვეითებულია. ის დავით ბატონიშვილს მოახსენებს: „ჩვენ ასე ხელმოკლეობით ვალითა დავიჩაგრენით. ჩვენმა მეზობლებმა და მოხელემა დაკარგვას ცდილობენ, მამულების მეტი აღარა

³⁴ იქვე, საბ. 29.

³⁵ ორთოგრაფიული შეცდომა: მაგიას მაგიერ უნდა იყოს ძაგია.

დაგვჩაჩა რა და ერთი კვამლი კაცი. ასე გვეპასუხებიან: მამული გაყიდე და ხარჯი აძლიეო. ჩემო ხელმწიფევე, ეს რა სამართალია. მეორეს მე ცალკე მაწერენ ხარჯს, ამ ჩემ კაცს ცალკე. მე სანატრელის პაპისთქვენის და ბებუას თქვენის³⁶ და ბატონიშვილებისაგან დამტკიცებულთ რომ სოფლის ხარჯომია³⁷, ამ ჩემს კაცს მორიგის მეტი არა თხოვნიან რა; და მე უნდა მემსახუროს, მამულიც ჩემი მიცემული აქვს. ახლა ასე მეძალება, მე აღარას მეტუება და შვილს აძლევს თოფჩათა... ჩემს ნასყიდს ყმას ნუ წამართმევთ, ნურც სანატრელის პაპის თქვენის განწესებულს წყალობას ნუ გამიტეხთ... თუ გეკირებათ თოფჩი და ინებებთ, რომელიც განწესებაა გაახატებისა, ისე წყალობა დამემართება ბემწიფე მამისთქვენისაგანა და თქვენგანა, მოგართმევ. თუ არადა, ჩემზე უსამართლოს ნუ გააჩენთ. ღმერთი გაგიმარჯვებს“.

ყურადღებას იპყრობს არზის ბოლო ნაწილი, საიდანაც ჩანს, რომ მარდახას ყმას განუხრახავს თავისი ვაკე ყმის მძიმე სევედრს ააცილოს ჭარში მეზარბაზნედ გაგზავნით. მეზარბაზნეობა კი ჭარში თითქმის მუდმივ სამსახურს და გაახატებას გულისხმობდა. როგორც არზის თავში დავით ბატონიშვილის მიწაწერიდან ჩანს, მარდახას ყმას ეხმარებოდა ბატონიშვილი იოანე. ამიტომაც მიმართავს მას დავით ბატონიშვილი და სთხოვს შემდეგს: „ბატონო ბატონიშვილო იოანე, მერმეთ მარდახას კაცს თოფჩათ შემოსევა მოუნდომებია. თუ ჩემი ძმობა გინდოდეს, ნურც თქვენ რჩებთ და არც იქნება, რადგან ნასყიდი ყავს. არც მოხელეს და არც არავის სხვას ხელი არა აქუს ამასთან. თავისი ნასყიდი კაცი თითონ ემსახუროს, და თქვენც ასე ინებეთ და დაუმტკიცეთ, ამას (მარდახას — ე. მ.) დაემორჩილოს“³⁸.

სამეფო კარი რომ იცავდა ებრაელების კანონიერ ინტერესებს, კარგად ჩანს კიდევ ერთი საბუთიდან (არჩა ურია ბათინაშვილისა მამულის თაობაზე იულონ ბატონიშვილის ოქმით, 1791 წ. 13. IX), როცა ბათინაშვილი უჩივის ვინმე დანიელას (ალბათ თავის ძმას): „მე და დანიელა რომ ერთნი გახლდით და დიდი ხანია რომ გაყრილნი გახლავართ და ჩემი ნარკები დანიელამ გამიყიდა, გიორგი მღვდელს მიყიდა“. მომჩივანი აცხადებს, რომ გამომიღებამ მისი პრეტენზიების სის-

³⁶ გულისხმობს ერეკლე II-ს და ღარიჯან დედოფალს. მათ ბრძანებებს შედას-შვილების დასაცავად ზეშოთ უკვე გავცანათ.

³⁷ 1782 წლის ბრძანება დადასტურებულია იულონ და ვახტანგ ბატონიშვილების შიგერ.

³⁸ ცსსა, ფ. 1448, საბ. 3509.

წორე დაადასტურა და აუცილებელი განაჩენიც იქნა გამოტანილი, მაგრამ გიორგი მღვდელი არ დაემორჩილა და მიწა არ დაანება. ბატონიშვილმა იულონმა ლუარსაბ მურვანიშვილს უბრძანა: „როგორც ამ განაჩენში უცხადებს, ისე უნდა გაურიგო, თავისი მიწები გამოურთვა და ამ არხის პატრონს მოაბარე, გაურიგებელს ნუ დაუგდებ“³⁹.

საინტერესოა 1795 წ. ნასყიდობის წიგნი, მიცემული სურამელი ბინია ყაზარაშვილის მიერ აბაშიძე გიორგის, მისი ძმა სვიმონისა და ძმისწული ლევანისადმი. ბინია ამბობს: „რადენს დამეჭირა და მოგყიდე ჩემგანაც მოსყიდული ტუქაძისეული ვენახი თავის სამართლიანის სამძღვრებითა“⁴⁰. მოყვანილი ციტატიდან ყურადღებას იპყრობს ის გარემოება, რომ ბინიას ცოტა ხნის წინათ შეუსყიდია ტუქაძისაგან ვენახი. მაგრამ ჩვენთვის უცნობი ვითარება აიძულებს აბაშიძეებს მიყიდოს თავისთვის სასურველ ფასში („აეილე ფასი სრული, რითამც ჩემი გული შესჭერდა“). ვერც ამ დოკუმენტში და ვერც ადრე მოხმობილებში ვერ ვხედავთ რაიმე ძალადობას ებრაელის მიმართ მამულის გაყიდვის დროს.

ებრაელის მიერ მამულის ფლობაზე, მის ყიდვა-გაყიდვაზე კიდევ მრავალი საბუთია ჩვენამდე მოღწეული. მაგრამ მათი მხოლოდ დასახელება კი ზედმეტად მიმაჩნია, რადგან არსი ერთია, საკითხის შესწავლაში ახალი მომენტი არ შეაქვს. მხოლოდ ერთი უნდა შევნიშნო. საბუთებში არ ჩანს, რომ ებრაელს ჰყავდა ებრაელი ყმები. XVIII ს. 20-იანი წლების ხალხის აღწერის ნაწყვეტში დასახელებულია „მამისთვალაშვილი დემეტრე თარხანი, მოლაშქრე“ და „ამისი ბოგანო ურია ისრაელა, ბოგანო დანიელა“. როგორც თავის ადგილზე ითქვა, დემეტრე გაქრისტიანებული უნდა იყოს და საცვებით მოსალოდნელია ურია ისრაელა და დანიელა მისი ყმები გახდნენ მხოლოდ მას შემდეგ, რაც მან რაჭული შეიცვალა.

ისიც უნდა ითქვას, რომ ებრაელთა მიერ ყმა-მამულის ფლობა დამახასიათებელი იყო აღმოსავლეთ საქართველოსათვის. დასავლეთში, როგორც წყაროებიდან ჩანს, ებრაელები, ძირითადად, აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველოდან ჩასახლდნენ. ამიტომ მათ ყმისა და მამულის გაჩენის ნაკლები შანსი ჰქონდათ. მაგრამ XVIII—XIX საუკუნეთა მიჯნაზე იმერეთშიც ჩნდებიან ყმების მფლობელი ებრაელები.

³⁹ ქსი, VIII, გვ. 123, № 108.

⁴⁰ სეშ, I, გვ. 207, № 44.

ებრაელი მებატონეების უფლებრივი მდგომარეობა სრულიად შეიცვალა საქართველოს რუსეთთან შეერთების შემდეგ. ქართველი ებრაელების უფლებების შეკვეცა რუსულმა მმართველობამ, უპირველეს ყოვლისა, დაიწყო იმით, რომ ებრაელებს აუკრძალა ყმების ყოლა, რაც ადრინდელ პერიოდში ჩვეულებრივი მოვლენა იყო და მიუთითებდა თავისუფალ საქართველოში ებრაელთა უფლებრივ თანასწორობაზე ქართველ მებატონეებთან მიმართებაში.

მებატონე ებრაელების არსებობით აღშფოთებული საქართველოს მთავარსარდალი გენერალი რტიშევი 1816 წ. 3 სექტემბრის მოხსენებაში წერდა: „კიდევ უფრო მეტი, მე აღმოვაჩინე სხვა ბოროტება, რომელიც უკანასკნელი მეფის⁴¹ დროს დაინერგა იმერეთის მებატონეებს შორის ქრისტიანული რწმენის საძრახისი ჩვევა, რაც მდგომარეობს იმაში, რომ მათ შესაძლებლად მიაჩნიათ თავიანთი ქრისტიანული აღმსარებლობის გლეხები ადგილობრივ ქუთაისელ ებრაელებს მისცენ გირაოდ და მიჰყიდონ კიდევ. ამიტომ ასეთი კანონსაწინააღმდეგო გაყიდვა ქრისტიანებისა ადამიანებზე, რომლებიც აღვსილნი არიან მტრობით ქრისტიანული რწმენისადმი, ჩემის მხრივ მთელი სიმკაცრით დაუყოვნებლივ აღიკვეთა შემდეგი წესების დადგენით, რომელთა აღსრულება და თვალყურის დევნება ებრძანა იმერეთის დროებით მმართველობას და იმერეთის მმართველს...

1. ებრაელებისათვის გირაოდ მიცემული ან მიყიდული ქრისტიანთა ოჯახები დაუყოვნებლივ ჩამოერთვათ მთავრობის ზედამხედველობით, ხოლო მებატონეები, რომლებმაც ისინი დააგირავეს ან გაყიდეს, კანონმდებლობით აიძულონ მათი გამოსყიდვა და ებრაელებს აუნაზღაურონ ყველა ხარჯები, რადგან მებატონეები ორმაგად დამნაშავენი არიან, მათ დაარღვიეს სამოქალაქო და თვით რწმენისა და სინდისის კანონები. თუ რომელიმე მებატონეს არ ექნება შესაძლებლობა გამოისყიდოს თავისი გლეხი, მაშინ მმართველობამ ნება მისცეს (მებატონის — ე. მ.) ნათესავებს ან სხვა მებატონეს რათა შეძლებისდაგვარად დააკმაყოფილონ ებრაელი. თუ არც მებატონე და არც მისი ნათესავები და გამოსყიდვის არც სხვა მსურველები არ გამოჩნდებიან, მაშინ ასეთი ოჯახები გამოცხადდება სახაზინო გლეხებად, ხოლო ებრაელს მიეცემა თავისუფლება სასამართლოს გზით დაკმაყოფილდეს.

2. ოლქის მეთაურმა იმერეთის ყველა მებატონეს, აგრეთვე ებრაელს ჩამოართვას ზელწერილი, რომ მათთვის ცნობილია მთავრობის

⁴¹ რტიშევი გულისხმობს იმერეთის მეფე სოლომონ II-ს.

მიერ აკრძალვა ამ კანონსაწინააღმდეგო ვაჭრობისა და პირველნი, ებრაელებისათვის ქრისტიანი ოჯახების მიყიდვისა და გირაოდ მიცემისათვის, უკანასკნელნი კი ყიდვისა და გირაოდ მიღებისათვის დაისჯებიან კანონის მთელი სიმკაცრით“.

განსაკუთრებით საინტერესოა რტიშევის მიერ გაცემული ბრძანების მესამე ნაწილი, სადაც ლაპარაკია იმ სასჯელზე, რაც შედეგად მოჰყვებოდა დამნაშავეს მიერ ბრძანების 1 და 2 ნაწილის დარღვევას.

„3. ქუთაისისა და ოლქის ყველა დასახლებულ პუნქტში საჯაროდ გამოცხადდეს, რომ მემამულე, რომელიც ქრისტიანული აღმსარებლობის გლახს ან მთელ ოჯახს მიჰყიდის ან გირაოთი მისცემს ებრაელს ამ გამოცხადების შემდეგ, პირველად დაისჯება ხაზინის სასარგებლოდ ჭარიმის ორჯერ მეტი თანხის გადახდით იმასთან შედარებით, ვიდრე გაყიდა ან დააგირავა თავისი გლახები და ციხეში ან პაუპტეხტში ოთხთვიანი პატიმრობით. იმავე დანაშაულში მეორედ მხილების შემთხვევაში, მისი ყველა გლახი და მიწა გადავა ხაზინის მეურვეობაში, თვითონ კი ჩამოერთმევა მათზე ყოველგვარი უფლება და შემოსავლიდან დაენიშნება წილი თავისი ოჯახის შესანახად. ებრაელებმა კი, რომლებმაც პირველად დაარღვიეს აღნიშნული აკრძალვა, მათ მიერ ნაყიდი ან გირაოდ მიღებული გლახები გადაეცემა ხაზინის საკუთრებაში ყოველგვარი ანაზღაურების გარეშე და გაიროვნებიან საჯაროდ. მეორედ კი, ამ სასჯელთან ერთად, სამუდამოდ გადასახლდებიან ციმბირში ოჯახებითურთ“⁴². ასეთნაირად მოელო ბოლო ებრაელების მიერ ყმების ყოლას საქართველოში.

2. მ მ მ მ მ

უკვე ითქვა და კიდევ უნდა გავიმეოროთ, რომ ქართველი ებრაელების მდგომარეობა, როგორც სოციალური ისე იურიდიული თვალსაზრისით, დიდად განსხვავდებოდა სხვა ქვეყნების ებრაელთა მდგომარეობისაგან. საქართველოში არ არსებობდა ქართველი ებრაელის შემზღუდველი კანონები. არ არსებობდა ქრისტიანი და ებრაელი ბატონის ან ყმის განსხვავება კანონმდებლობის საფუძველზე. უფრო მეტიც, ებრაელ ბატონს ჰყავდა ქრისტიანი ქართველი ყმები, მაგრამ მაშინდელი საზოგადოება ამაში ვერ ხედავდა რაიმე შეურაცხმყოფელს,

⁴² А к а к, V, с. 492—493.

განსხვავებით სხვა ქვეყნებისაგან, სადაც ანალოგიურ შემთხვევაში ებრაელი სასტიკად ისჯებოდა.

ყმა ებრაელთა ცხოვრების და საქმიანობის სხვადასხვა მხარეზე შეიძლება ვიმსჯელოთ მხოლოდ გვიანფეოდალური ხანის დოკუმენტურ წყაროებზე დაყრდნობით.

ჩემთვის ცნობილ საბუთებში ყმა ებრაელი პირველადია ნახსენები 1577 წ. კახთა მეფე ალექსანდრე II-ის მიერ დავით ჭორჭაძისათვის მიცემულ მალის ამოკვეთის წიგნში⁴³. მეფის ეს ღონისძიება, ე. ი. მალის მძიმე გადასახადისაგან ჭორჭაძის ყმების გათავისუფლება, კერძო ხასიათის ღონისძიება იყო. მეფე ალექსანდრეს ჭორჭაძის ყმების საგადასახადო ტვირთის შემსუბუქებით თვით ბატონის ეკონომიური მდგომარეობაც გააუმჯობესა იმის სანაცვლოდ, რომ ჭორჭაძემ გაჭირვების ჟამს მეფეს დახმარება აღმოუჩინა.

ყმა ებრაელები რომ ყმათა საერთო მასაში იყვნენ გაერთიანებულნი, კარგად ჩანს 1671 წლის წყალობის წიგნში, როდესაც ვახტანგ V შაჰნავაზი ზაალ მაჩაბელს უწყალობებს ერისთავის წართმეულ ექვს კოპლს. მათ შორის რიგით მეორედ დასახელებულია „მარდახა კუამლი ერთი“. იმავე მდგომარეობას ვხედავთ, როცა მარიამ დედოფალი 1678 წ. ალხაზ მაჩაბელს უწყალობებს ქრცილვანს „ამოვარდნილი“ ბიძების რატიისა და გიორგის გლეხებსა და მამულს. აქაც არაბაშვილი პაატას გვერდით დასახელებულია ხანანაშვილი დათუნა. კიდევ უფრო მრავლისმეტყველია 1703 წლის „სამოურაოს გარიგების წიგნი“ გაცემული ლევან ჯანიშინის⁴⁴ მიერ. იგი გვიჩვენებს ქართველი და ებრაელი ყმების თანასწორობას სახელმწიფო და საბატონო ვალდებულებების წინაშე. საბუთი დაწერილია ახალდაბელების მოვალეობათა მოსაწესრიგებლად: „ახალდაბას სძეს სამოურაო გასამყრელო ქართუელსა და ურიაზედ საბატონოს გარდა მოურავისა შეძლების გვარათ, რაც ხელით გამოუღდეს, მოართვან. ნაცვალსა და მამასახლის ერთი მარჩილი სდებია, საქუროთ ერთი მარჩილი და აბაზი ნაცვალსა და მამასახლისა“⁴⁵. ამ საბუთმა განსაკუთრებული ყურადღება მიიპყრო იმით, რომ მასში ხაზგასპითაა ნაბრძანები ებრაელი ყმებისადმი შეღავათების გაწევაზე, კერძოდ, საგადასახადო ტვირთის შემსუბუქებაზე. ხელის-

⁴³ ქსძ, II, გვ. 196, № 63.

⁴⁴ ქართლის მეფე ვახტანგ V-ის შვილი, ვახტანგ VI-ის მამა, ძმის გიორგი XI-ის ირანში გაწვევის გამო 1675—1677 და 1703 წლებში იყო ქართლის გამგებელი, ანუ ჯანიშინი.

⁴⁵ სეშშ, I, გვ. 164, № 3.

უჭლებს ითვალისწინებდა რა ყმა ებრაელის ეკონომიურ მდგომარეობას, ცდილობდა მათთვის ასატანი პირობები შეექმნა⁴⁶. საბუთი იმითაც არის საყურადღებო, რომ ჩანს, ახალდაბელი ებრაელები საოჯახო ხელოსნობასაც მისდევდნენ. ისინი ასხამდნენ სანთელს და ქსოვდნენ მაუღს. მათს ვალდებულებას შეადგენდა აგრეთვე, შეძლებისდაგვარად, მოურავისათვის ეთხოვებინათ ცხენები (ულაყი) სამეფო კარისათვის განკუთვნილი ტვირთის გადასაზიდად.

მეზატონეები სარგებლობდნენ როგორც ქრისტიანი, ისე ებრაელი ყმების გაქირავებით და თავს ახვევდნენ თავიანთ პირობებს, რის გამო ძველი ბატონისაგან წასული ყმა ახალი ბატონის საკუთრებაში აღმოჩნდებოდა ხოლმე. ამ მხრივ ყურადღებას იმსახურებს 1725—1737 წლებით დათარიღებული თავნასყიდობის წიგნი, მიცემული ებრაელი ბერი ქონიაშვილის მიერ ელისბარ დავითაშვილისადმი. ამ საინტერესო საბუთს მოვიყვან მცირეოდენი შემოკლებით:

„...ნასყიდობის წიგნი მოგართვით ჩვენ, ქონიაშვილმა ბერმა და შვილმა ჩემა შაქარამ, დავითამ, თქვენ დავითაშვილის ბატონს ელისბარს; — ასე რომ ამას წინად მურვანიშვილის წყალობის ყმა ვიყავ, იქილამ იმერეთს სულადისათვის წაველ, იქ დამიქირა ბარათაშვილმა საჩინომა ჩხეიძის თავზე და აქადამ აღარცა მურვანიშვილმა მიპატრონა და არცარა ჩხეიძემ თავს შეიღვა. მყიდდა და მის მეტი ღონე არა მქონდა, ზოგი ვალი ავიღე, ზოგი ერთი ჩემი შვილი დავაგირავე და ისე თავი გამოვიხსენ. იქილამ წამოველ და ბაზიერთ-ხუცეს ავთანდილასთან მიველ. ორი წელიწადი ვიყავ იქი. მან ზოგი რამ სარჩო მიბოძა, მაგრამ ვერ გავეწყვეე იქაობას. მოველი, თქვენ შემოგებხეწე. თქვენ თქვენ სიძესთან მიბრძანდით და თავი შეაწყინეთ. იმათ მოყვრობით თავისი ამაგიც თქვენის გულისათვის დასთმო და ჩემი თავი გაჩუქათ. მეც სულს იქით გზა არ მქონდა შიმშილისაგან და მეც ჩემი თავი ასე ნასყიდობით მოგართვი; ვერას ალაგას ვერ წაგვიღე, არც თქვენის მეტი ბატონი სხვა ვიმდომო და თუ სადმე წავიდე, ჩემი თავი ღმერთმან ბატონყმობის საქმეზე წასაყდენათ გაქმაროს. რადგან ამდონი წყალობა მიყავით, რომ ნაჩუქარიც ვიყავი, სარჩო არ მქონდა, სარჩოც მიბოძეთ და, შვილი რომ მყავს დაგირაგებული, იმის დახსნასაც დამპირდით. მეც ამაების გულისათვის ჩემი თავი ნასყიდობით მოგართვი“⁴⁷.

⁴⁶ იქვე.

⁴⁷ დოკუმენტები, I, გვ. 219, № 313.

არის ერთი საბუთი, საიდანაც ჩანს, რომ ბაზიერთხუცესმა ავთანდილამ შეიფარა აგრეთვე მოძღვარა ნაცვალაშვილის კომლიც. ავთანდილამ ეს ორი კომლი დაასახლა არაგვისპირს, სადაც, როგორც სხვა საბუთებიდან ვიცით, კიდეც ცხოვრობდნენ ებრაელები. ისიც გასაგები ზდება ავთანდილამ რატომ დაუთმო თავის ცოლის ძმას დასახელებული ებრაელების ორი კომლი: „ესე წიგნი მოგეცით ჩვენ, ერისთვის-შვილმან ბაზიერთხუცესმან ბატონმა ავთანდილ თქუენ, დავითაშვილს ბატონს ელისბარს; — ასე რომე ურიები მოვიდნენ, არაგვის პირს მესახლნენ. თქვენ მობრძანდით აქ თქვენი დის სანახავადა და თქუენ იმ ურიებს დაგვენუკვენით. ჩვენც მოკითხული ვქენით. ვალიც ემართა და შვილიც იმერეთს დაგირაგებული ყუანდა და ჩვენ არა თავს შევიდეთ და შვილიც თქვენ დაუხსენით, ვალიც თქუენ გარდაუტადეთ და შიმშილობა იყო და ძველობითაც თქუენ გამოკუბეთ. ჩვენც სხვა საჩუქრის მაგიარად თქუენ გაჩუქეთ ერთი კუაბლი ნაცვალაშვილი მოძღვარა, შაბათა და მეორე კუაბლი ქონიაშვილი ბერი მათის შვილებითა...“⁴⁸.

ციციშვილების ყმები იყვნენ ძამის ხეობის მცირე ქალაქ მძოვრეთში მოსახლე „ჩინჩიხაშვილი მათვალა თავის ძმებითა და სახლისკაცითა“ და შაქარაშვილი დავითა⁴⁹, მაგრამ ძნელია იმის დადგენა, ყმათა რომელ კატეგორიას განეკუთვნებოდნენ ისინი. იმავე მძოვრეთში სახლობდნენ სხვა ებრაელებიც, რომლებიც ასევე ციციშვილის ყმები იყვნენ. ცნობილია, რომ ძამის ხეობაში მცხოვრები ებრაელები ფეოდალური შუღლის დროს ან ამოწყდნენ ან ტყვედ გაყიდნენ⁵⁰. იგივე ბედი ეწიათ აღისხეობაში მოსახლე ებრაელებს სხვა ყმებთან ერთად⁵¹.

ებრაელ ყმათა მნიშვნელოვანი ნაწილი მეფეს და მისი ოჯახის წევრებს ეკუთვნოდნენ, ე. ი. საბასო ყმები იყვნენ.

⁴⁸ როგორც ჩანს, საბუთი მიცემულია ბერი ქონიაშვილის მიერ ელისბარ დავითაშვილისადმი, მაგრამ იგი შედგენილია ადრე. ამაზე მიუთითებს თუნდაც ისიც, რომ ქონიაშვილის დაგირაგებული ვაჟი ჭერ გამოხსნილი არ არის. ამ მეორე საბუთში კი ჩანს, რომ დავითაშვილმა პირობა შეასრულა და ვაჟი დაიხსნა. ამიტომ საბუთებს დათარიღება არასწორია. პირველის თარიღად შემოთავაზებულია 1725—1737, ზოლო მეორისა — 1705—1728 წწ. ადრინდელია პირველი, მეორე კი გვიანდელი. აქვე ისიც უნდა შევნიშნოთ, რომ მეორედ ციტირებულ საბუთში დასახელებულ ნაცვალაშვილ მოძღვარასთან ელისბარმა ცალკე გააფორმა ყმობის წიგნი.

⁴⁹ 1664—1673 წწ. განჩინება ციციშვილების გაყრის საქმეზე. ქსდ, IV, გვ. 131, № 68.

⁵⁰ იქვე, VII, გვ. 50—59.

⁵¹ იქვე, გვ. 56.

1723 წ. მაჩაბლებისათვის მიცემულ წყალობის წიგნში შაჰნავაზი ამბობს: „შეგიწყალეთ და გიბოძეთ ქრცხინვალსა მეფის პაპის ჩვენის ნასყიდი ურია კობა და მისი ძმა აბრამა, პაპუა, დათუნა თავისის ძმებით. დღეს რისაც მამულის მქონებელი იყოს ეს ურია თავისი სასაკმლოთი და მამულითა და დედულითა, წყლითა, წისქვილითა, შესავალ-გასავალითა“⁵².

იმერეთის მეფე სოლომონ I-მა და დედოფალმა მარიამმა 1764 წ. გელათის ეკლესიას შეწირეს ჩახვაშვილი დავითა და მისი ძმა ისხაკა. საინტერესოა, რომ მეფე და დედოფალი, ამჯერად სამართლიანობას აღადგენენ — ეკლესიასვე უბრუნებენ საეკლესიო ყმებს — ჩახვაშვილებს, რომლებიც რაღაც მიზეზით გადაქცეულან სახასო ყმებად. მეფე და დედოფალი გელათის ეკლესიას მიმართავენ: „ახლა ვინათგან ძალითა შენითა თვითმპყრობ შევიქმნენით და განვაახლეთ და თქვენვე მოგართვით სულთა ჩვენთა საოხად და დღეთა განსაგრძნობელათ და ძეობისა ჩვენთა წარსამართველად“⁵³.

სადედოფლო ყმა იყო მრავალი ებრაელი. იმერეთის მეფე დავითმა და დედოფალმა ანამ ქუთათელ მიტროპოლიტს დოსითეოზ წერეთელს, ამ უკანასკნელის თხოვნის საფუძველზე, დაუთმეს თავიანთი ერთ-ერთი ებრაელი ყმა. მეფე და დედოფალი ბრძანებენ: „გიბოძეთ და მოუძღვანეთ და შემოვწირეთ წმინდასა ეკლესიასა თქვენსა ერთი მოსახლე ურია მოშაშვილი შალომა, მისი შვილი შაბათა, მარდახ და არონა თავისის ცოლშვილით, რომლისაც მქონებელი იყოს და ესრეთ აქვნდეს საუკუნოდ ეკლესიასა ჩვენსა“⁵⁴. დედოფალმა გულქან წულუკიძის ასულმა, 1782 წ. წმინდა ღვთისმშობლის შიძინების ეკლესიას გაგნის მთაში უდაბნოს და მის წინამძღვარს დანიელ მაქაფარიანს შესწირა ქუთაისელი ვაჭარი კაკია⁵⁵.

1789 წ. შეწირულობის წიგნიდან ვიგებთ, რომ იმერეთის დედოფალ მარიამს (სოლომონ I-ის ქვრივი) გელათის ტაძრისათვის შეუწირავს „სამი მოსახლე ურია კოკიას-შვილები“⁵⁶. ასევე მარიამ დედოფალს შეუწირავს თავისი ყმა ბინიაშვილი მარდახა ქუთაისის ღვთისმშობლის ეკლესიისათვის 1796 წ.⁵⁷.

⁵² სემშ, I, გვ. 168, № 7.

⁵³ სემშ, III, გვ. 298, № 7.

⁵⁴ იქვე, I, გვ. 193, № 35.

⁵⁵ იქვე, გვ. 190—191, № 33.

⁵⁶ იქვე, გვ. 195—197, № 38.

⁵⁷ იქვე, გვ. 208—209, № 46.

იმერეთის დედოფალმა მარიამმა (დადიანის ასული) მარტვილის ეკლესიას შესწირა ქუთაისელი აზრამა და დავითა შამიელაშვილები თავისი ცოლშვილით 1803 წ.⁵⁸ დედოფალი დარეჯანის ყმები იყვნენ ცხინვალელი ხუნდიაშვილები, რომლებიც 1794 წ. იმერეთში გადავიდნენ⁵⁹. მასვე ეკუთვნოდა 1 კომლი ებრაელები სურამში, რეა კომლი ახალდაბაში⁶⁰.

სადედოფლო სოფელი იყო ახალდაბა (ბორჯომთან). სადაც ცხოვრობდნენ ქართველი, სომეხი და ებრაელი ყმები. ახალდაბიდან მიღებული შემოსავალი მნიშვნელოვანი უნდა ყოფილიყო დედოფლის ბიუჯეტში. ამაზე მიუთითებდა კიდევ დედოფალი დარეჯანი 1803 წელს თავისი ასულის ანასტასიასთვის მიცემულ მზითვის წიგნში: „თუმცა ესეცა მოცემული ჩემგან არცა მცირედ მოგცემს თქვენ კმაყოფასა სრულსაყოფელად თქვენის მდგომარეობისა“⁶¹. მოყვანილი საბუთიდან არ ჩანს, როგორი იყო ახალდაბაში მცხოვრები ებრაელების რაოდენობა, ან მათი წილი აქედან მიღებულ გადასახადებში, მაგრამ ზემოთ უკვე ითქვა, რომ ახალდაბაში მრავალი ებრაელი ცხოვრობდა.

ზოგჯერ სადედოფლო ყმებად ხდებოდნენ სხვადასხვაგვარ გასაჰკირში ჩავარდნილი ებრაელები. დედოფლის მიერ ასეთი აღამიანისათვის დახმარების აღმოჩენა სერიოზულ ჰუმანურ აქტად ითვლებოდა. აქ შეიძლება გავიხსენოთ ერთი საბუთი (XVIII ს. მეორე ნახევარი), საიდანაც ჩანს, რომ იაკობ და ისხაკა ბინიაშვილები ლეკებს დაუტყვევებიათ. დარეჯან დედოფალმა ისინი დაიხსნა. ამის გამო ბინიაშვილები დედოფალს მიმართავენ: „ჩვენ ასეთი პირობა მოგვირთმევია ლეთის წინაშე: სანამდი ცოცხალი ვიყოთ, თქვენი მოსამსახურე ვიყოთ; რომელიც თქვენ გვიბრძანოთ, თქვენი ბრძანების მორჩილი ვიქნეთ; არ თქვენს მეტი ბატონი ჩვენ ვინდომოთ“⁶². გაჰკირებაში ჩავარდნილი ებრაელისადმი დახმარება რომ კაცთმოყვარეობის გამოვლენად ჩაითვლებოდა, ამაზე მეტყველებს იმავე პერიოდის ერთი საბუთი, საიდანაც ვიგებთ, რომ მარიამ დედოფალი, რაღაც მიზეზის გამო თვითონ ვერ ახერხებს დაეხმაროს ვინმე შაბათას. ამიტომ მან თავის თავადებს მიმართა. მოვიყვან ამ ძალიან მცირე, მაგრამ უაღრესად საინტერესო საბუთს მთლიანად: „დედოფალი მარიამ ვიკიდრებ, ვინც ამ შაბათა

⁵⁸ იქვე, გვ. 221, № 60.

⁵⁹ იქვე, II, გვ. 150, № 3.

⁶⁰ А к а к, II, с. 72.

⁶¹ სემშ, I, გვ. 220, № 52.

⁶² იქვე, გვ. 184, № 26.

ურჩას და მის შვილებს დაიხსნი, ამაშიდ არევი გედევება და ჩვენც ერდგულებასა და სიყვარულშიდ ჩაგიგდებთ და გყავდეს და გიბედნიეროს ღმერთმან ყოველი კაცის უცილებლათ, ვინც ეს შაბათა და აბრამა ურია მისი შვილებით დაიხსნა“. საბუთის არშიაზე არის მინაწერი: „აგიაშვილო, თუ დაიხსნი, ძალიან სიყვარულობიდ ჩაგიგდებთ“⁶³. საფიქრებელია, რომ შაბათა დედოფლის ყმა იყო, ტყვეობაში აღმოჩნდა და დედოფალს არ ძალუძს უბედურებაში მიატოვოს იგი.

XIX ს. დასაწყისში იმერეთის დედოფალს ქუთაისში ჰყავდა 38 ებრაელი და 25 სომეხი ეაქარი⁶⁴.

1801 წ. ბატონიშვილმა დავითმა, გიორგი XII-ის ძემ, რამდენიმე ებრაელის ოჯახი შეწირა მცხეთის საკათალიკოსო ტაძარს⁶⁵. იმავე დავითმა 1803 წ. მცხეთის საკათალიკოსო ტაძარს განუახლა შეწირულობის წიგნი და გადასცა ზახამ ისხაქ მანაშერაშვილების ოჯახი, რომელშიც მამაკაცებიდან დასახელებულნი არიან დავითი, აბრამი, მონოაზა და მოშია⁶⁶. დავითს სურამში ჰყავდა 23 კომლი სომეხები, 8 კომლი ებრაელები და 12 კომლი ქართველები. ებრაელების 8 კომლი შესდგებოდა 34 მამაკაცისა და 23 ქალისაგან⁶⁷.

ყმა ებრაელების მფლობელნი იყვნენ თავადაზნაურები: მაჩაბლები, ფალაენდიშვილები, ერისთავები, წერეთლები, ბარათაშვილები, ხიდირბეგიშვილები, აგიაშვილები, აბაშიძეები, თარხნიშვილები, მიქელაძეები, ჩხეიძეები... თავადაზნაურთა ყმობაში მყოფი ებრაელების სოციალური სტატუსი სხვადასხვაგვარი იყო. საინტერესოა როგორ წარმოაჩენს ჩვენამდე მოღწეული საბუთები ებრაელთა ყოფნას თავადაზნაურთა ყმობაში. კახეთის მეფე ალექსანდრე II-მ თავად დავით ჭორჭაძეს და მისი გვარის სხვა წარმომადგენლებს უბოძა მალის ამოკვეთის წიგნი (1577 წ.), რომლითაც გათავისუფლდნენ მათი ყმები ამ მიძიმე გადასახადისაგან. ქართველ და სომეხ ყმებთან ერთად დასახელებულნი არიან ებრაელებიც⁶⁸. მაგრამ საბუთში არ არის მითითებული, სად ესახლნენ ისინი ან რამდენი ებრაელი ყმა ჰყავდათ ჭორჭაძეებს.

⁶³ იქვე, გვ. 213, № 50.

⁶⁴ А к а к. IV, с. 258.

⁶⁵ Там же, II, с. 49.

⁶⁶ სტია, ფ. 226, საბ. 530.

⁶⁷ А к а к, II, с. 72.

⁶⁸ ქსდ, II, გვ. 196, № 62.

1671 წ. ვახტანგ V-მ ზაალ და იოთამ მაჩაბლებს მისცა წყალობის წიგნი, საიდანაც ვიგებთ, რომ ზაალ ერისთავს ოდესღაც მაჩაბლების კუთვნილი თამარაშენელი 6 კომლი გლეხი ძალით დაუსაკუთრებია. არ ჩანს ერისთავმა ისინი თამარაშენიდან წაიყვანა თუ იქვე დასტოვა თავისი უფლების ქვეშ. მათ შორის იყო „მარდახა კომლი ერთი, ავარანა ელიაშვილი, კუამლი ერთი“. ვახტანგ V-მ მაჩაბლებს დაუბრუნა ერისთავის მიერ ძალით წართმეული ყმები⁶⁹.

1680 წ. გიორგი XI-მ, ალხაზ და შიოშ მაჩაბლების თხოვნით, გაათარხნა მათი ყმები — „ხახანას-შვილი ურია ხახანა, მისი ძმა შალომა და მათვალა, ურია დავითა“⁷⁰.

ვახტანგ VI-მ გაწეული სამსახურისათვის, მაჩაბელ ბორტის და მის ძმისწულ ბადურს უწყალობა (1723 წ.) ცხინვალელი „ეკობა და მისი ძმა აბრამა, პაპუნა, დათუნა თავისი ძმებით“⁷¹.

ამგვარად, მაჩაბლებმა თანდათან შემოიკრიბეს ებრაელი ყმები და, როგორც 1770 წლის მოსახლეობის აღწერიდან ჩანს, მათ უკვე 40 კომლი ებრაელი ყმა ჰყავდათ.

მაჩაბლები, საკუთარი ინტერესებიდან გამომდინარე, იცავდნენ თავიანთ ებრაელ ყმებს და ცდილობდნენ მათ ეკონომიურ მოღონიერებას. ამაზე მეტყველებს შოშია საყვარელიძის არზა მამულის თაობაზე (1782 წ. 27 მაისი). გივი ამილახვარს საყვარელიძისათვის მრუტია ნავენახარი მიწა თამარაშენში და ამის დამადასტურებელი სიგელიც უბოძებია. მაგრამ მაჩაბლის ყმამ ხახმა იოსებაშვილმა შიოშს აღნიშნული მიწა წაართვა და მიღებული მოსავლის მხოლოდ ნაწილს აძლევდა სამი წლის განმავლობაში. ბოლოს იოსებაშვილმა წილის მიცემაც შეუწყვიტა. მაჩაბლის სხვა ყმა-ებრაელებმა საყვარელიძე სხვაგანაც შეაფიქროვეს. ამიტომ იგი სთხოვს ვახტანგ ბატონიშვილს, რომ დაიცვას მოძალადეებისაგან. ფიქრობ, მაჩაბლის ყმა-ებრაელები ბატონის მხარდაჭერის გარეშე ამდენს ვერ შეძლებდნენ. ბატონიშვილმა სამართლიანობის აღდგენა ბრძანა: მოურავს უნდა შეესწავლა საკითხი და საყვარელიძისათვის არა მხოლოდ მამული დაებრუნებინა, არამედ მამულის სარგო ღალაც⁷².

⁶⁹ სეშ, I, გვ. 162, № 1.

⁷⁰ იქვე, III, გვ. 293, № 1.

⁷¹ იქვე, I, გვ. 168, № 7.

⁷² ქსდ, VIII, გვ. 545—546, № 575.

ბატონისაგან ზურგშემაგრებული მაჩაბლის ყმა ებრაელები სხვადროსაც ამჟღავნებდნენ თვითნებობას. ლუა მაჩაბლის ებრაელმზარადც საქონელი იყიდა ზაქრო კალმახელიძისა და შოშია მჩითავისაგან, რაშიც უნდა გადაეხადა 36 მინალთუნი. მან უარი განაცხადა ფულის გადახდაზე, მაგრამ მოტივი არ არის ცნობილი⁷³.

1779 წლის ყმების ნუსხის მიხედვით, თავად გიორგი ფალავანდიშვილს ჰყავდა ქვემო-მუხურს კრიხელი შალომას 1 კომლი და შაფათელაშვილი შალომას 1 კომლი, ზემო-მუხურს შაფათელაშვილის 1 კომლი⁷⁴. მათვე ეკუთვნოდათ ერთი კომლი ებრაელებისა ცხინვალში, რომელიც გიორგი წერეთელმა აჰყარა და თავის საბატონოში წაიყვანა⁷⁵. ფალავანდიშვილების ყმები იყვნენ ატენელი წამალასშვილი დანიელა და აბრამა⁷⁶. 1845 წელს, როცა ბეჟან ფალავანდოვის ვაჟებმა სამემკვიდრეო ქონება გაინაწილეს, გიორგის ერგო: იოსება კრიხელი თავისი შვილით და შვილიშვილებით, ბათო კრიხელი თავის შვილებით და შვილიშვილებით, ციცი კრიხელი, ანუ ხახამი ისრაელი თავის შვილებით, კაკა კრიხელი თავისი შვილით და შვილიშვილით, ისრაელა კრიხელი თავისი შვილებით, ბაბალაშვილი ისხაკი; ესტატეს ერგო: ელიშაყა კრიხელი თავისი შვილებით, მარდახას-შვილი კრიხელი შალო თავისი შვილებით, ძმებით, ძმისწულებით, ისხაკაშვილი შამოელა თავისი შვილებით, სვომონაშვილი მოშე კრიხელი, ელიკაშვილი ხახამი, ელიშაყა კრიხელი თავისი შვილებით. დიმიტრის ერგო: ისხაკაშვილი ხახამ იაკობი კრიხელი თავისი შვილითა, ძმით, ძმისწულებით, შვილის შვილებით, კაკო კეზერაშვილი კრიხელი თავისი შვილებით, ძმით, ძმისწულით, დავითაშვილი კრიხელი ხახამი მოშე თავისი შვილებით, აბრამა გორელი თავისი შვილებით, ელიკაშვილი კაკო თავისი შვილებით.

ჩამოთვლილი ყმების გარდა, მამისეულ ქონების გაყოფამდე, ძმებს ჰყავდათ თითო ყმა ებრაელი. გიორგის მეუღლეს დედამთილმა, კნენი ბარბარემ, პირისსანახავად მიართვა ელიკაშვილი ტატო კრიხელი; ასევე ჰყავდათ ესტატეს და დიმიტრის მათი მეუღლეებისათვის დედამთილისაგან პირისსანახავად მირთმეული ბაბალაშვილი დათუა კრიხელი და ყეზერაშვილი ყეზერა კრიხელი⁷⁷.

⁷³ იქვე, VII, გვ. 798, № 835.

⁷⁴ სემშ, I, გვ. 185, № 28.

⁷⁵ იქვე, III, გვ. 299, № 8; ქსდ, გვ. 172—173, № 158.

⁷⁶ სემშ, III, გვ. 312—314, № 25.

მრავალი ებრაელი ყმა ჰყავდათ თავად ციციშვილებს, რომელთა შესახებ ცნობები მხოლოდ XVII საუკუნიდან გვაქვს. 1658—1675 წლების ერთი საბუთიდან ვიცით, რომ ციცია ციციშვილს მძოვრეთში ჰყავდა 12 კომლი⁷⁷. იმავე საუკუნის გაყარილობის წიგნში ნახსენები არიან ებრაელი ყმები მაჟულითურთ, რომლებიც ერგო ედიშერ და პაპუნა ციციშვილებს. ედიშერს ერგო აგრეთვე, სანებელში ელიკას-შვილები, ხოლო ტაბიკურში ორი ებრაელის სახლ-კარი, კაკა ფიჩხაძე, დავით ცეცვიასშვილი და იოსებ წიწუაშვილი, იმავე ტაბიკურში პაპუნას ერგო: მოშა ცეცელასშვილი, მოძღვარი ისხატი, აბრამ ცერცვიას-შვილი, აბრამ კეკნაშვილი, ბათია წიწუასშვილი, ბერი მეხრიასშვილი⁷⁸.

3 კომლი ყმა ებრაელი ჰყავდათ სურამში ხიდირბეგიშვილებს.

საბუთები შედარებით უხვად გვაქვს თავად წერეთლების ყმა ებრაელებზე. ჩანს გიორგი წერეთლის დიდი ინტერესი, ჰყოლოდა რაც შეიძლება მეტი ყმა ებრაელი. ამ მიზნიდან გამომდინარე, იგი არ ერიდებოდა ისეთ უკიდურეს ღონისძიებასაც კი, როგორიც იყო სხვა მებატონის ყმის მოტაცება. მსგავსი მოქმედება, როგორც ფალავანდი-შვილები (როსტომი, ელიაზარი და ბექანი) წერდნენ ერეკლე II-ს (1792 წ.), ქართული ფეოდალური საზოგადოებისათვის უცხო იყო: „მერე ამას მოგახსენებთ: ღმერთმან იმდენი დღეგრძელობა და გამარჯვება მოგცესთ, რამდენი კომლი კაცი იმერელი თქვენს საბრძანებელში გადმოსულიყვენ და აგრევე ქართლიდამ იმერეთში გადასულიყოს; მაგრამ ძალით, მოხდომით და მოტაცებით, არც თქვენი ყმა იმერეთის მეფესა და თავადებს არ აეყაროსთ და არც თქვენს უმაღლესობასა და თქვენს თავადებს მოეტაცოს და აეყაროს იმერეთიდამ კაცი“.

საჩივრის დაწერის მიზეზი გახდა შემდეგი: გიორგი წერეთელი ორმოცი კაცით გადმოვიდა იმერეთიდან, მთელი დღე ცხინვალის ვენახებში იმალებოდა, ღამით, ვახშობის ყამს, შევიდა ქალაქში, ფალავანდიშვილების ბებუის ნამზითვი ერთი ებრაელი თავისი ცოლშვილიანათ აყარა და წაიყვანა. გიორგის მოქმედებას ფალავანდიშვილებმა და ერეკლე მეფემ, რომელსაც დაზარალებულებმა მიმართეს და თავიანთი ინტერესების დაცვა მოსთხოვეს, პოლიტიკური შეფასება მისცეს გიორგი წერეთლის მოქმედებას და ქართლ-კახეთის სამეფოს სუვერენიტეტის შელახვად მიიჩნიეს. მეფემ დაუყოვნებლივ მისწერა იმერეთის მაღალ მოხელეებს: სახლთხუცეს ზურაბს, სარდალს ქაახოსროს

⁷⁷ ხელნაწ. ინსტიტუტი, Hd-14534-ა.

⁷⁸ იქვე, Hd-1636.

და თვით ინციდენტის მიზეზს, მოლარეთუხუცეს გიორგის. დასახელებული მოხელეები წერეთლები იყვნენ.

ქართლ-კახეთის მეფემ მოითხოვა ფალავანდიშვილებისათვის დაუყოვნებლივ დაებრუნებინათ ყმა⁷⁹. მაგრამ არ ვიცით რა ზეგავლენა მოახდინა მისმა წერილმა წერეთლებზე და ერეკლეს შვილიშვილის, სოლომონ II-ის ჩარევის გარეშე მოგვარდა თუ არა კონფლიქტი. ერეკლე ხომ სწერდა წერეთლებს: „ნურც ჩვენს შვილისშვილს მეფეს სოლომონს უზამთ, რომ ამ გვარებში აწუხებდნენ“.

ებრაელი ყმები ჰყავდა ბეჟან წერეთელს. მცირეოდენი რამ ვიცით ზოგიერთ მათგანზე. 1814 წ. ქუთათელმა მიტროპოლიტმა დოსითეოსმა თავის ძმისწულს ბეჟანს უწყალობა დანიელა წვენიას-შვილი თავის ცოლშვილით. მისი ძმისწულები — არონა და აბრამა ყობიას-შვილები⁸⁰. იმავე მიტროპოლიტმა ბეჟანს უწყალობა თავისი ფულით ნაყიდი „აზნაური და გლეხები და ურიები“. უკანასკნელნი იყვნენ: „აბრამა ჭლუნიაშვილი-ჩიკვაშვილი, მისი შვილი ისხაკა... კიდევ ისხაკა ლეკვიას-შვილი თეთროქალას-შვილი“⁸¹. ბეჟანის გარდაცვალების შემდეგ (1825 წ.) მისი შვილები გაიყარნენ. ჩვენთვის ცნობილია რომელი ყმები ერგო მხოლოდ შუათანა ძმას — გიორგის. მრავალრიცხოვან ყმებში დასახელებული არიან ებრაელები: მარდახა ხუნდიაშვილი თავისი ძმით დათუათი, კაკათი, მათი ცოლშვილით; აბრამა ხიხინაშვილი თავისი შვილებით, ცოლშვილით; კაკა კრიხელი თავისი ცოლშვილით; მოშა პიპინაშვილი თავისი ცოლშვილით⁸². უნდა ვიფიქროთ, რომ ბეჟან წერეთლის სხვა ორ ვაჟსაც ხვდა წილად ებრაელი ყმები.

საკმაოდ ხანგრძლივი დავა მიმდინარეობდა ბერი წერეთელსა და საეკლესიო უწყებას შორის აბრამ გაგულაშვილის გამო. სოლომონ I-მა, დედოფალმა მარიამმა და ბატონიშვილმა ალექსანდრემ 1772 წ. სხეავის მონასტერს შეწირეს ორი ობოლი — სომეხი ბეჟანი და ებრაელი ელია. ელიას ვაჟი იყო აბრამ გაგულაშვილი.

1825 წ. იმერეთის დროებითმა მმართველობამ განიხილა სამეფო ოჯახის მიერ 1772 წ. მონასტრისათვის მიცემული სიგელი, რომელიც ზემოხსენებულ ელიას შეეხებოდა და აღმოჩნდა, რომ მასში რამდენიმე სიტყვა („ებრაელი ელიას შეწირვა მონასტრისათვის“) ჩაწერილი

⁷⁹ სეშშ. III, გვ. 299, № 8; გვ. 300, № 9; ქსძ, VIII, გვ. 172—173, № 158.

⁸⁰ სეშშ. I, გვ. 232, № 72.

⁸¹ იქვე, გვ. 233—234, № 73.

⁸² იქვე, გვ. 240, № 74.

იყო სხვა ხელით. ამიტომ რაჭის მაზრის უფროსს, კაპიტან სოკოლოვს დაევალი გამოეცვლია რა დროიდან ეკუთვნოდა ელია მონასტერს და ნამდვილად იყო თუ არა შეწირული მეფე სოლომონის მიერ. იმავე წლის 29 დეკემბერს სოკოლოვმა იმერეთის მმართველობას მოახსენა: 12-მა ონელმა ებრაელმა დაიფიცა, რომ უკვე გარდაცვლილი ელია სოლომონ I-ის ქვეშევრდომი იყო და შეწირა სხვაგვარად მონასტერს იმ ოჯახთან და მამულთან ერთად, რომელსაც იგი ეკუთვნოდა. ხოლო მისი ვაჟი აბრამ გაგულაშვილი, როდის აღმოჩნდა თავად ბერი წერეთლის ყმობაში, მათთვის უცნობია.

ბერი წერეთელმა განაცხადა, რომ მას აბრამ გაგულაშვილი ეკუთვნის იმერეთის მეფე დავითის მიერ მისთვის და მისი ძმების — პაპუნასა და ზურაბისათვის ნაბოძები სიგელით ონის ყველა მცხოვრების ბოძების შესახებ, აგრეთვე ძმების გაყრის ბარათით.

1784 წლის სიგელით იმერეთის მეფე დავითმა და დედოფალმა ანამ წერეთლებს — პაპუნას, ზურაბს და ბერის უწყალობეს ქ. ონი, მთელი მისი მოსახლეობით და ქონებით.

იმერეთის არქივებისკოპოსმა სოფრომმა 1826 წ. 12 აგვისტოს მმართველობას აცნობა, რომ ელია შეწირულია სხვაგვარად მონასტერისადმი და ამის შესახებ ცნობილია ონელი მოხუცებისათვის. ელია ეკლესიას უხდიდა გადასახადებს იმერეთის უკანასკნელ მეფე სოლომონამდე, შემდეგ კი უარს ამბობდა მოვალეობათა შესრულებაზე. მისთვისაც უცნობია როგორ მოხვდა ელია და მისი შვილი წერეთლებთან.

1826 წ. 25 ივნისს ბერი წერეთელმა იმერეთის დროებითი მმართველობისათვის მიცემულ ახსნა-განმარტებაში უარყო რაჭის მაზრის უფროსის მიერ ონის ებრაელების დაფიცების კანონიერება, რადგან პროცედურას არ ესწრებოდა თვით თავადი ბერი, მით უმეტეს, როცა დაფიცებული ებრაელები გაგულაშვილის ნათესავები იყვნენ. საქმეს კიდევ უფრო ბუნდოვანს ხდიდა ონის სხვა 15 მცხოვრების ჩვენება, რომ დავით მეფის მიერ წერეთლებისათვის ონის ბოძების დროიდან მოყოლებული, ამ თავადებს ეკუთვნოდნენ ელია და აბრამ გაგულაშვილები. მაგრამ მათ არ იცოდნენ უხდიდნენ თუ არა ისინი სხვაგვარად მონასტერს გამოსაღებს ან იყვნენ თუ არა ვინმესგან შეწირულები.

როდესაც იმერეთის დროებითმა მმართველობამ განიხილა ეს საქმე, იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ ელია უკვე აღარ არის ეკლესიის მფლობელობაში ოცდაათწლიანი ზანდაზმულობითაც ვახტანგ VI-ის კანონების 199-ე მუხლი რომ ითვალისწინებს. რადგან ეკლესიამ ამ ხნის განმავლობაში არ მოძებნა თავისი საკუთრება, მაშასადამე, დაკარ-

გა მასზე უფლება. 1827 წ. 10 თებერვალს მმართველობამ დაადგინა: გარდაცელილი ელიას ვაჟი აბრამი დარჩეს წერეთლის მფლობელობაში. გადაწყვეტილებას მხარი დაუჭირა საქართველო-იმერეთის სინოდის კანტორამ, თბილისის სამხედრო გუბერნატორმა და უწმინდესმა მმართველმა სინოდმა. პეტერბურგშიც ძალაში დატოვეს განაჩენი⁸³.

მთელი იმ კვლევა-ძიებაში, რომელიც ბერი წერეთლისა და საეკლესიო უწყების დავის გამო ჩატარდა, საეკვოა, გაგულაშვილი მხოლოდ მჭვრეტელის როლში ყოფილიყო. სავარაუდოა, რომ საეკლესიო უწყების უკან სადაოდ გადაქცეული აბრამა იდგა. იგი, როგორც ჩანს, საგაჟრო საქმიანობას ეწეოდა და დაინტერესებული იყო თავი დაეღწია წერეთლის ყმობიდან. მაგრამ მან მიზანს ვერ მიაღწია.

ცნობილია ერთი საქმეც, რომელიც აღიძრა იმავე ბერი წერეთლის წინააღმდეგ. ამჯერად თავადს უჩიოდნენ ონში მცხოვრები აბრამა და დანიელა შამლიკაშვილები. ისინი ბიძაშვილები იყვნენ. მათ იმერეთის მმართველს გენერალ ვაკულსკის მიმართეს თხოვნით, დაეცვათ ბატონისაგან უსამართლოდ მოპყრობის გამო. თხოვნაში ნათქვამი იყო: „ბაბუა ჩემი მარდახა მოსრულა შვილებით გორის უეზდის სოფლის თაჟარაშენიდან და მისრულა წყალობის ხელთ ჭაფარაშვილთან და მის შემდგომად შევსრულვართ სხვადასხვა მფლობელთა ხელში, რომელთაგან უსამართლობა არ დაგვმართია რა, თეინიერ პატივისცემისა“. ამჟამად კი, ნათქვამია თხოვნაში, ეს ორი გაუყრელი ძმათა შვილები, ღარიბნი, ეკუთვნიან ბერი წერეთელს და ემსახურებიან წესითა და სამართლით. მაგრამ ბერიმ დანიელა მზითვით მისცა თავის ასულს, რომელიც გათხოვდა გიორგი მეთოდეს ძე ერისთავზე და ორივემ, სიმამრმა და სიძემ, ცალ-ცალკე მოსთხოვეს გადასახადის გადახდა შამლიკაშვილებს. ამგვარად შეწუხებული აბრამა და დანიელა მოითხოვენ, რომ ისინი, როგორც გაუყრელი ძმების შთამომავალნი, ერთმანეთს არ უნდა დააცილონ. მაშასადამე, ერთ-ერთი მათგანის გაშვითვა (მზითვით მიცემა) უკანონოა. ისინი კვლავ მხოლოდ წერეთელს უნდა დარჩნენ და მას ემსახურონ⁸⁴.

სავსებით გასაგებია რა აწუხებდა შამლიკაშვილებს. წინათ ისინი განუყრელი ძმათა შვილები და თეითონაც განუყრელნი, მართალია, ცალ-ცალკე ოჯახებად ცხოვრობდნენ, მაგრამ ერთი განუყრელი ოჯახის შესაფერ გადასახადს იხდიდნენ. ახლა მათ ორი ბატონი გაუჩნდათ

⁸³ სეშ, III, გვ. 333—337, № 30.

⁸⁴ იქვე, გვ. 308, № 21.

და ორივემ თავისი წილი გადასახადი მოითხოვა. ამრიგად, შამლიკა-შვილებს გადასახადი გაუორმაგდათ. ალბათ, ჯერ მათი მამები და შემდეგში თვითონაც იმიტომ არ გაიყარნენ, რომ გადასახადი არ გადიდებოდათ. ამჟამად ისინი, რეალურად ორი კომლი, იხდიდნენ ერთ კომლზე არსებულ გადასახადს. შეიძლება ასე ავხსნათ შამლიკაშვილების რეაქცია ბერი წერეთლის მოქმედებაზე.

განსხვავებული ვითარება წარმოგვიდგება თავად გიორგი ერისთავის (ბერი წერეთლის სიძე) მოხსენებით, რომელიც მისცა რაჭის მაზრის უფროს მიხაელოვს.

ერისთავის მოხსენებაში ნათქვამია, რომ დანიელა ოფიციალურად არის შეტანილი მისი მეუღლის მარინეს მზითვის სიაში. დანიელა და აბრამი, როგორც ახლო ნათესაები, ერთობლივ ვაჭრობენ და 1833 წლის იანვარში (ერისთავის მოხსენება დაწერილია 1833 წ. თებერვალში) „მისთვის რომელ არა ყოფილიყოს საკუთვნელად მეუღლისა ჩემისადმი, შეუერთდა მას ნათესავსა თვისსა (ე. ი. აბრამ შამლიკაშვილს). თუშცა შესახვედრი ჩემდა მისგან ორი წლის ბეგარა ვსთხოვე, რათა მოეცეს კეთილის ნებითა, გარნა იხმარა მან წინააღმდეგობა“. ამის შემდეგ გიორგი ერისთავმა დახმარება სთხოვა რაჭის მაზრის უფროსის მოადგილეს, თავის მოგვარეს. ერისთავს, რომელმაც თავის მხრივ დააეალა სახელმწიფო აზნაურს გოგისა ბაქრაძეს გადაეხდევინებინა დანიელასათვის გიორგი ერისთავის კუთვნილი ორი წლის გადასახადი. ბაქრაძემ დავალება შეასრულა და ორი წლის ბეგარის დასაფარავად დანიელას წაართვა ოთხი ჩოხა და სამი ნაბადი, შეფასებული 14 მანეთად ვერცხლით. ერისთავი გაოცებას ვერ მალავს იმის გამო, რატომ ჩივის აბრამა შამლიკაშვილი, რომელიც მე არ მეკუთვნის, არც არაფერი მითხოვია და არც გადამიხდევინებიაო. გიორგი ერისთავი გაკვირვებას გამოხატავს იმის გამოც, რომ შამლიკაშვილების საჩივარი დაწერილია 1832 წ. 13 დეკემბერს, მაშინ, როცა მან დანიელას გადასახადი გადაახდევინა 1833 წ. იანვარში⁸⁵, შამლიკაშვილების საჩივარში, რომელსაც ზემოთ გვეცანით, ლაპარაკია არა გადასახადის გადახდაზე, არაქედ მისი გადახდის მოთხოვნაზე სიმამრისა და სიძის მხრივ. გიორგი ერისთავი გულუბრყვილოდ წარმოგვიდგება თავისი ახსნა-განმარტებით, თითქოს ვერ ხედებოდეს რა აწუხებს შამლიკაშვილებს. ცნობილი არ არის რით დასრულდა დავა, ვინ გაიმარჯვა.

⁸⁵ იქვე, გვ. 309—310, № 22.

ორიოდე საბუთიდან ვიცით, რომ პაპუნა წერეთელს ჰყავდა ებრაელი ყმები XVIII ს. 70-იან წლებში⁸⁶. 1800 წ. იმერეთის დედოფალმა მარიამმა გრიგოლ წერეთლის მეუღლეს მზითვად მისცა საჩხერეში მოსახლე სამი ძმა თეთრუაშვილები მათი ცოლშვილითა და საცხოვრებლით⁸⁷. 1816 წელს გრიგოლ წერეთელს ეყმო აბასთუმნიდან წაპოსული დანიელა ფიჩხაძე, რომელსაც ახალმა ბატონმა ქუთაისში „ოთხი თვალი ღუქანი“ უბოძა და საქმის დასაწყებად გარკვეული თანხაც მისცა⁸⁸. დანიელა პროფესიონალი ვაჭარი უნდა ყოფილიყო და გრიგოლ წერეთელმაც ამიტომ დაასახლა ქუთაისში და ვაჭრობისათვის აუცილებელი პირობები შეუქმნა. როგორც დანიელა ფიჩხაძის მიერ მიცემული ყმობის წიგნიდან ვიგებთ, მას „ყმობის რიგზე“ ბატონისათვის უნდა მიეცა „წელიწადში თითო ბათმანი სანთელი და მის გულათ ათი კანაფის ტილო“⁸⁹.

1809 წ. ანა აბაშიძემ (ამილახერის ასული) გუბერნატორთან იჩივლა, სურამს მცხოვრები ჩემი ებრაელი ყმა აიყარა და ქაიხოსრო წერეთელთან მივიღაო⁹⁰. სხვა წერილიდან ვიცით, რომ აბაშიძისაგან გაქცეული ყმა ტოპიაშვილი ელია იყო. მან ვერ გაუძლო იმ მდგომარეობას, რომელიც შეექმნა სურამში აბაშიძის ბატონობით. ტოპიაშვილი ასეთი ნაბიჯის გადადგმისაკენ წაუქეზებია ანა აბაშიძის რძალს ანას, რომლის სიძე იყო ქაიხოსრო წერეთელი. ტოპიაშვილი, როგორც ჩანს, ვაჭრობას და მეევანშეობას ეწეოდა და ქაიხოსროს დაინტერესება, თავისკენ გადაებირებინა იგი, ამით უნდა ყოფილიყო განპირობებული⁹¹. ანა აბაშიძე იმუქრება: ხელისუფლება თუ არ დაეხმარება თავისი ყმის დაბრუნებაში, მაშინ ის, სამაგიეროდ, ქაიხოსროს ყმა ებრაელს მოიხელთებს ქართლში და დაიჭერს, რადგან მას მხოლოდ ეს ერთი ებრაელი ჰყავს, რომელიც ფულად გადასახადს უხდის⁹². ანა

⁸⁶ იქვე, I, გვ. 182—183, 186—187, №№ 25, 29.

⁸⁷ იქვე, გვ. 227, № 66.

⁸⁸ იქვე, I, გვ. 226—227, № 65.

⁸⁹ იქვე, III, გვ. 303, № 15.

⁹⁰ იქვე, III, გვ. 304—305, № 16.

⁹¹ იქვე, I, გვ. 228, № 65; გვ. 228—229, № 67.

⁹² უნდა აღინიშნოს, რომ აბაშიძეებს, საერთოდ, ნაკლებად ჰყავდათ ებრაელი ყმები. ქაიხოსრო აბაშიძის ანდერძის წიგნში (1792 წ.) დასახელებულია ერთი კომლი ებრაელი, რომელიც აღმასხან ბატონიშვილს უჩუქებია მისთვის, მაგრამ ეს ერთი კომლიც ამოწყვეტილა (ქსძ, VIII, გვ. 921, № 939). სვიმონ აბაშიძეს თავისი სხვა ყმა ისხაკა ლუკუას-შვილი თეთროქალას-შვილი მიუყიდა ქუთათელ მირტაპოლიტ დოსითეოსისათვის (სეშშ, I, გვ. 234, № 73).

აბაშიძეს მუქარის სისრულეში მოყვანა არ დასჭირდა. 1810 წ. ელია ტოპიაშვილი თავისი ნებით დაბრუნდა ძველ ბატონთან და თავიც ჭეროვნად იმართლა⁹³.

ქაიხოსრო წერეთლის ურთიერთობა თავის ებრაელ ყმებთან ყოველთვის მშვიდობიანი არ იყო. მაგრამ საბუთების ძუნწი მონაცემებით ძნელია გაირკვეს მტყუან-მართალი. XIX ს. 30-იანი წლების სათავეებში წიგნიდან ჩანს, რომ ძმები, ქაიხოსრო და ქველი წერეთლები, გაუწყრნენ ბერსა და მარდახა შალელაშვილებს და ცოლშვილიანად დაიჭირეს. საფიქრებელია, რომ შერისხულნი ონელები იყვნენ, რადგან მათ გამოესარჩლენ ონელი ოსა, იაყობა და ბერი არონაშვილები. ისინი თავლებად დაუდგნენ შალელაშვილებს, რომ არსად გაიქცეოდნენ. წინააღმდეგ შემთხვევაში თავიანთ თავზე ილებდნენ 5 ქისა თეთრის გადახდას თავადების სასარგებლოდ⁹⁴. სათავეებში წიგნიდან ის დასკვნა შეიძლება გამოვიტანოთ, რომ შალელაშვილებს წერეთლების ყმობიდან თავის დაღწევა სურდათ და გაქცევა განიზრახეს. მათი განზრახვა შეიტყვეს ქაიხოსრომ და ქველიმ და შალელაშვილები დააპატიმრეს.

დიდი ზნის განმავლობაში იბრძოდნენ წერეთლების ბატონობის წინააღმდეგ საჩხერელი ხუნდიაშვილები. ისინი (მარდახა, დავითი და იაკობი), ამტკიცებდნენ, რომ წინათ, ალა მაჰმად-ხანის შემოსევამდე, ცხინვალში ცხოვრობდნენ, მაგრამ, არასტაბილური ვითარების გამო, იძულებულნი გახდნენ იმერეთში გადასულიყვნენ და საჩხერეში დასახლდნენ 4 წლით. ამ დროის გასვლის შემდეგ მათ გადაწყვიტეს დაბრუნებოდნენ თავიანთ მემკვიდრეობით ბატონს — დედოფალ დარეჯანს. ხუნდიაშვილებს გზაში დაეწია ქველი წერეთელი თავისი გლეხებით და დაატყვევა. ხუნდიაშვილებს თავლებად დაუდგნენ ისხაკა და ყობო ნანიკაშვილები, რომლებმაც ქველი წერეთელს შესაბამისი ბარათი მისცეს. ხუნდიაშვილების მიერ საჩივრის აღძვრის დროისათვის, ე. ი. 1828 წ. ქველი წერეთელი და ნანიკაშვილებიც უკვე გარდაცვლილნი იყვნენ და ესლა ნიკო წერეთელი იმ სათავეებში ბარათს იხმობდა იმის საბუთად, რომ ხუნდიაშვილების წერეთლებისადმი ყმობა დაემტკიცებინა. ამას გარდა, თავადი იმ არგუმენტსაც იშველიებდა, რომ სოლომონ II-სა და მთავარსარდალ ციციანოვს შორის დადებული ხელშეკრულებით (1804 წ.) „იმერეთიდან საქართველოში

⁹³ სემშ, III, გვ. 301—302, № 12.

⁹⁴ იქვე, გვ. 306, № 17.

და საქართველოდან იმერეთში გადასულნი სამუდამოდ რჩებოდნენ ადგილზე“. მაშასადამე, ამ ხელშეკრულების დადების დროისათვის ხუნდიაშვილები უკვე 10 წლის განმავლობაში იმყოფებოდნენ წერეთლების გლეხებად.

მართალია, ხუნდიაშვილები ოდესღაც სადედოფლო ყმები იყვნენ და ცხინვალში ცხოვრობდნენ, მაგრამ ახლა ითხოვენ, რომ სასამართლომ გაათავისუფლოს ისინი ბატონის მფლობელობიდან და გადაიყვანოს სახელმწიფო უწყების განკარგულებაში.

ხუნდიაშვილების გამო ერთმანეთს დაუპირისპირდნენ წერეთლები. ქველი და ბეჟან წერეთლებმა სასამართლოში შეიტანეს „განსაკუთრებული განცხადება“. ისინი აცხადებდნენ, რომ ხუნდიაშვილებმა არა მხოლოდ გიორგი წერეთლისაგან გაათავისუფლება უნდა მოითხოვონ, არამედ მათგანაც. ამგვარად, ხუნდიაშვილები, საერთოდ წერეთლებს ეკუთვნიან და არა მხოლოდ ერთ რომელიმე მათგანს. ნიკო წერეთელმა თავის მხრივ პრეტენზია წაუყენა ქველის და ბეჟანს. საქმეში ჩაერივნენ ქაიხოსრო და როსტომ წერეთლები და მოგვარეები შეარიგეს. სასამართლო კი განაგრძობდა ხუნდიაშვილების საჩივრის შესწავლას. საინტერესოა, რომ სასამართლო საქმეში არის 1821 წლის კამერული აღწერის მონაცემები ხუნდიაშვილებზე: ხუნდიაშვილი მარდახა იოსების ძე — 45 წ. მისი ვაჟები: არონი — 17 წ., იოსება — 13 წ., ემინა — 11 წ., ისხაკა — 3 წ., ბინო — 1 წ.; მარდახას ძმა დავითი — 35 წ.; დავითის ვაჟები: მოშა — 3 წ., რეფიელი — 1 წ., იაკობი — 30 წ.

იმის გამო, რომ 1804 წლის ხელშეკრულება ხელისუფლებას საესეებით სწორად მიაჩნდა, გადაწყდა ხუნდიაშვილების საჩხერეში დარჩენა და წერეთლების წინაშე საბატონყმო მოვალეობათა მოხდა. ეს გადაწყვეტილება დავით ხუნდიაშვილს აცნობეს 1829 წ. 22 აპრილს იმერეთის დროებით მმართველობაში. ამის პასუხად დავითმა განაცხადა, რომ მას გააჩნია განსაკუთრებული მნიშვნელობის დამატებითი მასალები, რომლებსაც დადგენილ დროს წარადგენდა⁸⁵.

ცნობილია იმერეთის მმართველი გელეს 1830 წლის 14 თებერვლის მოხსენება მთავარსარდალ პასკევიჩისადმი. მას სწორად მიაჩნდა იმერეთის დროებითი მმართველობის გადაწყვეტილება ხუნდიაშვილების ნიკო წერეთელის მფლობელობაში დატოვების შესახებ. უფრო მეტიც, ის ამ გადაწყვეტილების შემაგრების მიზნით, იშველიებს ვახტანგ VI-ის კანონმდებლობის 199-ე მუხლს, რომლის მიხედვითაც

⁸⁵ სეშ, 11, გვ. 150—157, № 3.

30 წლის განმავლობაში სხვის მფლობელობაში მყოფი ყმის გათავისუფლება არ შეიძლება⁹⁶.

1830 წ. 16 დეკემბერს ხუნდიაშვილებმა მიმართეს თბილისის სამხედრო გუბერნატორს თხოვნით, დაეცვა მებატონე წერეთლისაგან მანამდე, ვიდრე მათ საქმეს განიხილავდა და გადაწყვეტილებას გამოიტანდა სენატი. თხოვნაში, კერძოდ, ნათქვამი იყო: ხუნდიაშვილების ოჯახი დიდი ხანია სარგებლობდა თავისუფლებით, მაგრამ კამერალური აღწერისას მიაწერეს ყმად ნიკო წერეთელს, შემდეგ იმერეთის დროებითა მმართველობამ უსამართლოდ გადაწყვიტა საკითხი და ამით უკმაყოფილო ხუნდიაშვილებმა სააპელაციო საჩივრით მიმართეს მმართველ სენატს და თან დაურთეს ორი მეფის სიგელი, რომლებიც ადასტურებდნენ მათს კუთვნილებას სახაზინო უწყებებისადმი. ამასთან ერთად ისინი სამხედრო გუბერნატორს სთხოვდნენ, რომ ვიდრე მმართველი სენატი მიიღებდეს გადაწყვეტილებას, მანამდე ნიკო წერეთელმა თავი შეიკავოს მათი შევიწროებისაგან⁹⁷.

ხუნდიაშვილების მიერ მმართველ სენატში საჩივრის გაგზავნით განრისხებულმა ნიკო წერეთელმა დაიყოლია შორაპნის მაზრის უფროსი შკლიაროვსკი თავისთან დაეხარებიან ხუნდიაშვილები და მარდახა გააროზგინა⁹⁸. ამის გამო ხუნდიაშვილებმა კვლავ პასკევიჩის მიმართეს, რომელმაც იმერეთის მმართველს გელეს უბრძანა დაეცვა მომჩივნები, მაგრამ ნიკო წერეთელი მაინც არ ცხრებოდა და შეძლებისდაგვარად ავიწროებდა მათ.

არაა ცნობილი შემდეგ როგორ მიმდინარეობდა ხუნდიაშვილებისა და წერეთლების ურთიერთობა. არც ის ვიცით, როგორ იხილებოდა მათი საჩივრები. ვიცით მხოლოდ, რომ დიდი ხნის შემდეგ, 1837 წ. 16 თებერვალს, იმერეთის დროებითა მმართველობამ გადაწყვიტა მარდახა, გაბრიელი, დავითი, მისაყო და ბინო ხუნდიაშვილები ჩამოერთმიათ ბეჟან, გიორგი, ნიკო და ქველი წერეთლებისათვის და გადაეცათ საეკლესიო უწყებისათვის. გადაწყდა, აგრეთვე, რომ რაც ხუნდიაშვილებმა წერეთლებთან ყოფნისას მამულები შეიძინეს, მათი ნახევარი თავადებს გადაეცემოდა⁹⁹.

⁹⁶ იქვე, გვ. 157—158, № 4.

⁹⁷ იქვე, გვ. 158, № 5.

⁹⁸ იქვე, გვ. 159, № 6.

⁹⁹ იქვე, გვ. 161, № 8.

ხანგრძლივი დავის შედეგი კი გასაგებია, მაგრამ გაუგებარია, რატომ მოხვდნენ ხუნდიაშვილები სახაზინო უწყების მაგიერ საეკლესიო უწყებაში. როგორც ზემოთ ვნახეთ, ხუნდიაშვილებს თითქმის ყველა საბუთი ჰქონდათ დაემტკიცებინათ თავიანთი კუთვნილება სახაზინო უწყებისადმი. ისიც გაუგებარია, რატომ არ იქნა დაცული ვახტანგ VI-ის კანონი ყმის ერთ ადგილზე ყოფნის ხანდაზმულობის შესახებ ან 1804 წლის შეთანხმება ქართლიდან იმერეთში და იმერეთიდან ქართლში ყმა-გლეხების გადაადგილების შესახებ.

მრავალი ყმა-ვაჭარი ჰყავდა გრიგოლ წერეთელს. ერთი საბუთის მიხედვით, მას 1822 წ. ქუთაისში ჰყავდა 25 კომლი ვაჭარი. ესენი იყვნენ ქართველები, სომხები, კათოლიკენი. მათ შორის დასახელებულია ებრაელი ვაჭრები: შალელაშვილები, იაკობაშვილები, ნანიკაშვილები და სხვები¹⁰⁰. მას ებრაელი ყმები ჰყავდა, აგრეთვე, საჩხერეში. ზოგიერთ მათგანზე ქვემოთ ვისაუბრებთ. ახლა კი მხოლოდ ერთ საბუთს გავეცნოთ: „ათას რვაას ოცდაერთსა წელსა, დეკემბრის მერვესა დღესა, მე სამეგრელოსა სამფლობელოს თავადინა სოფიო გიორგი მაჩაბლის ასულმა, მეუღლემან თავადის ფლავასამან მოგყიდე თქვენ გრიგოლ ზურაბის-ძე წერეთელს საუკუნო და საშვილიშვილო სამფლობელოთ მოცემული ჩემზე მზითევად ჩემის ძმების და ძმისწულების თავად მაჩაბლებისაგან ყმანი ჩემნი ვაჭარნი მცხოვრებნი ყასაბასა შინა საჩხერეს ურიანი ისხაკა იოსებაშვილი, შვილი მისი აბრამა, მისი მცირეწლოვანის შვილით იოსებათი და შვილიშვილნი მისნი, იაკობა და სურიელა...“¹⁰¹.

დიდი ხნის განმავლობაში ცდილობდნენ საჩხერელი თეთრუაშვილები თავი დაეხსნათ გრიგოლ წერეთლის ყმობიდან. ეს სადავო საკითხი იხილებოდა სხვადასხვა დონეზე 1833 წ. 17 იანვრიდან 1836 წ. 24 აპრილამდე. თეთრუაშვილებს, ხუნდიაშვილების მსგავსად, მიაჩნდათ, რომ არსებული კანონის მიხედვით ისინი განეკუთვნებოდნენ სახაზინო უწყებას და უსამართლობა იყო გრიგოლ წერეთლის პრეტენზიები. თავადმა მოითხოვა თეთრუაშვილების (ბინო, შემუელი, იოსები) თითოეულ კომლს გადაეხადა 50 მან. ვერცხლით და სხვადასხვა პროდუქტები. რადგან ყმებმა უარი განაცხადეს თავადის მოთხოვნის დაკმაყოფილებაზე, ამ უკანასკნელმა ისინი შვიდი დღით დააპატიმრა. თეთრუაშვილებმა მიმართეს იმერეთის მმართველს, რათა დაე-

¹⁰⁰ ხელნაწ. ინსტიტუტი, გრიგოლ წერეთლის ფონდი, № 190.

¹⁰¹ იქვე, Sd-1311.

ცვა ისინი თავადის ძალადობისაგან. მმართველმა, თავის მხრივ, შორაპნის მაზრის უფროსს უბრძანა მომჩივნები დაეცვა წერეთლის გადაჭარბებული მოთხოვნებისაგან. მაგრამ ამით თეთრუაშვილების მდგომარეობაში არაფერი არ შეცვლილა¹⁰². მათ 1833 წ. ივლისში მიმართეს ბარონ როზენს. სარჩელის დასაწყისში ისინი წერდნენ: „ჩვენი წინაპრები ებრაელები იყვნენ, რომლებიც გადმოსახლდნენ ბაგრატიონების გვართან ერთად და ყოველთვის ცხოვრობდნენ ქუთაისში. ისინი ეკუთვნოდნენ იმერეთის მეფეებს და ეწეოდნენ ვაჭრობას. საზღვარგარეთ გაქცეული იმერეთის მეფე სოლომონის მეუღლის რუსეთში გამგზავრებადღე ერთი წლით ადრე პოდპოლკოვნიკმა თავადმა გრიგოლ წერეთელმა იმ დედოფალს გამოსთხოვა, რომ ჩვენი ოჯახი, სახელობრ რაბი მოსე, მის, წერეთლის მიწაზე, შორაპნის მაზრაში, სოფელ საჩხერეში დაესახლებინა...“ დედოფლის რუსეთში გამგზავრების შემდეგ, წერეთელმა დანარჩენი ოჯახებიც, კერძოდ, რაბი შამუელის და არონისა, ძალით გადასახლა ქუთაისიდან საჩხერეში. მათი ოჯახების შემადგენლობა 1833 წლისათვის უკვე იყო შემდეგი: რაბი შამუელის — მამრ. სქ. 2, მდედრ. სქ. 2; რაბი ელიზარის — მამრ. სქ. 2, მდედრ. სქ. 3; არონის — მამრ. სქ. 3, მდედრ. სქ. 3 და ოსების — მამრ. სქ. 2, მდედრ. სქ. 3. სულ ქუთაისიდან საჩხერეში გადასახლებული იქნა 11 მამაკაცი და 14 ქალი¹⁰³.

გამოცვლევით დადგინდა, რომ თეთრუაშვილები წერეთლის მიწაზე სახლობდნენ 1808 წლიდან. 1816 და 1821 წლების კამერალური აღწერებით ისინი გრიგოლ წერეთლის ყმებად ითვლებოდნენ. იქვე აღნიშნული იყო, რომ თეთრუაშვილები ეწეოდნენ ვაჭრობას და ყოველწლიურად იხდიდნენ 25 მანეთს ვერცხლით. ისიც გაირკვა, რომ თავადი გრიგოლი მათ ზედმეტს ახდევინებდა.

თეთრუაშვილების საქმეზე ვაკულსკიმ დამატებით წარადგინა ერთი ცნობა, რომლის მიხედვითაც, ჭერ კიდეც 1814 წ. იმერეთის მმართველმა სიმონოვიჩმა პოლკოვნიკ მერლინის უბრძანა თეთრუაშვილები დაეტოვა წერეთლის მფლობელობაში, ვიდრე იგი არ წარადგენდა დედოფალ მარიამის სიგელებს. ამის შესახებ დაუყოვნებლივ ეცნობა გრიგოლ წერეთელს. მაგრამ რა ღონისძიება გაატარა მერლინიმ, საქმიდან არ ჩანდა. ამიტომ ვაკულსკიმ შორაპნის მაზრის უფროსს დაავალა წერეთლებისათვის მოეთხოვა დედოფლის სიგელები, რომლითაც უნდა

¹⁰² სემშ, II, გვ. 162—164, № 10.

¹⁰³ იქვე, გვ. 165, № 11.

გარკვეულიყო თეთრუაშვილების კუთვნილების საკითხი. წერეთელმა სიგელების წარდგენა ვერ შეძლო იმ მოტივით, რომ ისინი ჩაბარებული აქვს იმ კომისიაში, რომელიც იკვლევს მეფის სახელით შექმნილ ყალბ დოკუმენტებს¹⁰⁴.

მოკვლევის მასალები გაეგზავნა ბარონ როზენს, მან კი თავის მხრივ, ბრძანა თეთრუაშვილები დაეტოვებინათ გრიგოლ წერეთლისათვის, რადგან, იმერეთის უკანასკნელი მეფის დროიდან და კამერალური აღწერებითაც, მიწერილნი არიან მასზე და ყოველწლიურად იხდიან გამოსაღებს 25-25 მანეთს. იქვე მოხსენიებულია, აგრეთვე, გ. წერეთლის მიერ წარდგენილი 1814 წ. 24 იანვრის შეტყობინება სიმონოვიჩისა, მისთვის იმ ებრაელების დატოვების შესახებ, რომელთა ფლობის კანონიერება მაშინ დაამტკიცა დედოფალ მარიამის სიგელებით. ეს სიგელები ამჟამად (1833 წ.) ნამდვილად წარდგენილია საგამომძიებლო კომისიაში, თბილისში. ვიდრე არ გაირკვევა სიგელების ღირსება, თეთრუაშვილები ძველებურად რჩებიან წერეთლის განკარგულებაში და უნდა შეასრულონ ყველა ვალდებულება. წინააღმდეგ შემთხვევაში პასუხს აგებენ¹⁰⁵.

მომჩივანნი ამის შემდეგაც არ დაცხრნენ. მათ კვლავ მიმართეს როზენს იმ უსამართლობის გამო, რასაც სჩადიოდა გ. წერეთელი. თეთრუაშვილებმა წამოაყენეს კონკრეტული მოთხოვნები: 1. ხელისუფლებამ დაიცვას ისინი უმძიმესი ჩაგვრისაგან; 2. რამდენადაც მათი ყველა უბედურება იქიდან მოდის, რომ ცხოვრობენ წერეთლის მიწაზე, ამიტომ მიეცეთ ნება დაუყოვნებლივ გადასახლდნენ ქუთაისში და ჩაირიცხონ ადგილობრივ ებრაელთა თემში, სადაც მოიხდიან ყველა ვალდებულებას; 3. თუ თავადი წერეთელი ფორმალურად დაიწყებს მტკიცებას, თითქოს თეთრუაშვილების წინაპრები მისი ყმები იყვნენ, მაშინ იმერეთის დროებითმა მმართველობამ განიხილოს მისი უფლებების დამადასტურებელი საბუთები. თეთრუაშვილები კვლავ იმეორებდნენ, რომ ისინი ოდითგანვე იმერეთის მეფეთა ქვეშევრდომები იყვნენ, თავადმა წერეთელმა კი მხოლოდ გასული წლიდან დაიწყო მათ დაყმევებაზე ზრუნვა¹⁰⁶.

იმერეთის დროებითი მმართველის პოლკოვნიკ ჟიხარევის პატაკში ბარონ როზენისადმი ნათქვამი იყო, რომ გ. წერეთელმა მაზრის

¹⁰⁴ იქვე, გვ. 166—168, № 12.

¹⁰⁵ იქვე, გვ. 169, № 13.

¹⁰⁶ იქვე, გვ. 171—172, № 15.

უფროსის ნებართვით ებრაელებს ეგზეკუცია ჩაუყენა სახლებში და ითხოვდა გამოსაღებს 10 მანეთის ოდენობით უკანასკნელი სამი წლის ანგარიშით, რაზეც თეთრუაშვილებმა განაცხადეს, რომ აღნიშნულ თანხას ნებაყოფლობით არ გადაიხდიდნენ. შორაპნის მაზრის უფროსმა, თავის მხრივ, აცნობა, რომ ებრაელები ვალდებულნი არიან ყოველწლიურად იხადონ 25 მან. გ. წერეთლის სასარგებლოდ, მაგრამ მან ახლა ხუთი მანეთით მეტი მოითხოვა. ამის გამო მაზრის უფროსმა თავადი წერეთელი გააფრთხილა, რომ ამიერიდან თეთრუაშვილები დაიცვას ყოველგვარი შევიწროებისა და ზედმეტი გადასახადისაგან, რის გამო პასუხს აგებს.

რაც დრო გადიოდა მოწინააღმდეგეებს დამატებითი არგუმენტები მოჰყავდათ თავიანთი მოქმედების კანონიერების დასამტკიცებლად. თეთრუაშვილები სულ უფრო დაბეჭილებით ამტკიცებდნენ, რომ თავად წერეთლის მიწაზე თავიანთი სურვილით და დროებით დასახლდნენ იმ პირობით, რომ პირველსავე ხელსაყრელ შემთხვევაში კვლავ ქუთაისში დაბრუნდებოდნენ, თავადის მიწაზე ცხოვრებისათვის კი მხოლოდ ნატურალური გადასახადი უნდა გადაეხადათ. ასე რომ თავადის მიერ 50 მანეთის მოთხოვნა უკანონოაა. გ. წერეთელი, თავის მხრივ, ცდილობდა დაემტკიცებინა, რომ თეთრუაშვილები ცილს სწამებდნენ და მისი მოთხოვნები არ სცილდებოდა სამართლიანობის ფარგლებს¹⁰⁷.

1835 წ. მაისში. შორაპნის მაზრის უფროსის და სხვათა თანდასწრებით, წერეთელმა მისცა ჩვენება¹⁰⁸, რომელიც გარკვეულად განსხვავდებოდა თეთრუაშვილების ჩვენებისაგან¹⁰⁹. თეთრუაშვილების სიმართლე დაადასტურეს იმ ბოქაულებმა, რომლებიც ესწრებოდნენ გ. წერეთლის მიერ მათ შევიწროებას. ესენი იყვნენ: აზნაურები — მამუკა აბაშიძე და ზურაბ წერეთელი. ამის შემდეგ გ. წერეთელი იძულებული გახდა დათმობაზე წასულიყო, უარი ეთქვა ყველა ნატურალურ გადასახადზე, რასაც ის თეთრუაშვილებისაგან იღებდა ხოლმე და დათანხმდა მათ გადაეხადათ წელიწადში მხოლოდ 20 მან., ე. ი. ხუთივე ოჯახს 100 მან.¹¹⁰. თეთრუაშვილებმა მაინც უარი თქვეს აღნიშნული თანხის გადახდაზე, რადგან ეს ნიშნავდა მათს აღიარებას თავად გ. წერეთლის ყმებად და კვლავ საჩივრით მიმართეს ბარონ როზენს.

¹⁰⁷ სემშ, 11, გვ. 172—173, № 16; გვ. 173—174, № 17.

¹⁰⁸ იქვე, გვ. 175—176, № 18.

¹⁰⁹ იქვე, გვ. 177—178, № 20.

¹¹⁰ იქვე, გვ. 179—180, № 22.

საინტერესოა როზენის რეაქცია თეთრუაშვილების ბოლო საჩივარზე. მან იმერეთის მმართველს უბრძანა (1836 წ. 24 აპრილი), რომ გრიგოლ წერეთლის მიერ ებრაელებისათვის გადასახადის შემცირება სრულიად საკმარისია. ამიტომ მმართველს უნდა ჩაეგონებინა მათთვის, რომ ისინი ვალდებული არიან უსიტყვოდ შეასრულონ მინიმალური ვალდებულება. იქვე ნათქვამი იყო ისიც, რომ თეთრუაშვილების აღარავითარი საჩივარი აღარ მიიღებოდა¹¹¹.

ამგვარად, თეთრუაშვილებმა ვერ შეძლეს თავი დაეღწიათ მეზობლისაგან. ხელისუფლების მიერ მიღებული გადაწყვეტილება ალბათ იმით იყო ნაკარნახევი, რომ საბოლოოდ დადგინდა იმ სიგელების სინამდვილე, რომელსაც ეყრდნობოდა გრიგოლ წერეთლის მტკიცება. ერთ-ერთი სიგელთაგანი უნდა ყოფილიყო წყალობის წიგნი, მიცემული იმერთა დედოფლის მარიამის მიერ: „ესე და ესე ვითარად, რომელ, რადგან ჩუენი გაზრდილი იყავ შეილად და ჩემი ძმის მანუჩარის ქალი ელისაბედიც ჩემდა შეილად მოგეცი, ამისათვის ვალი იყო ჩვენგან შენი წყალობა და მისდა მზითვად მოგეცი ჩვენი საკუთარი სათვისთაო ურია სამი ძმა საჩხერეს მოსახლე თეთრუაშვილები: ორი ზახამი მოშა და ისხაკა და დარონა მათის ცოლშვილითა და საცხოვრებლით“¹¹². მაშასადამე, თეთრუაშვილები 1808 წლიდან თავიანთი ნებით დასახლდნენ საჩხერეში. შემდგომ (1809 წ.) მარიამ დედოფალმა ისინი უბოძა გრიგოლ წერეთელს იმ პირობით, რომელიც მისსავე წყალობის წიგნშია განმარტებული.

ებრაელი ყმების წარუმატებელი ბრძოლის საყურადღებო მაგალითია ცერონისელი კრიხელების საკმაოდ გაკიანურებული სასამართლო საქმე, როდესაც ისინი ცდილობდნენ თავი დაეღწიათ ბარბარე ფალავანდიშვილის ბატონობიდან. თავადის ქვრივს მხარი დაუჭირა სამოქალაქო გუბერნატორმა ნიკოლოზ ფალავანდიშვილმა. გორის სამაზრო პოლიციის გამგებამ გუბერნატორისადმი წარდგენილ მოხსენებაში აღნიშნა, რომ ცხინვალის ნაცვალის აზნაურ მაქსიმე ელიოზიშვილის მიერ მოპოვებული ცნობების მიხედვით, დადგინდა რისი ვალდებულნი იყვნენ კრიხელები ბატონის წინაშე. ამის შემდეგ გუბერნატორმა, სენატის 1797 წ. 3 დეკემბრის ბრძანებაზე დაყრდნობით გადაწყვიტა: თავისუფლების მაძიებელი კრიხელები მანამდე დარ-

¹¹¹ სემშ, II, გვ. 183, № 24.

¹¹² იქვე, I, გვ. 227, № 66.

ჩებოდნენ ბატონის მორჩილებაში, ვიდრე სასამართლო არ მიიღებდა გადაწყვეტილებას მათი გათავისუფლების შესახებ.

სამართლის მიღწევის იმედდაკარგულმა კრიხელებმა უარი თქვეს მეგბატონის მორჩილებაზე. როცა თავადის ქალმა გადასახადის გადახდა მოითხოვა, მათ ჩხუბი ატეხეს, თავადი ფალავანდიშვილი, რომელიც თან ახლდა ქალბატონ ბარბარეს, გალახეს და ჩოხა დაახიეს.

კრიხელები გასაოცარი შეუპოვრობით იბრძოდნენ მიწის მისაღწევად. მათ იმპერატორ ნიკოლოზ I-საც მიმართეს, მაგრამ უშედეგოდ. ამის შემდეგ ისინი ცხინვალში გაიქცენ. მიუხედავად იმისა, რომ ბარბარემ ვერ წარადგინა მათზე თავისი უფლებების დამადასტურებელი საბუთი, მათი უკან გადასახლება მოითხოვა. გორის სამაზრო სასამართლომ მეგბატონეს დაუჭირა მხარი და 1832 წ. 18 მარტს შესაბამისი გადაწყვეტილებაც მიიღო.

კრიხელები მაინც იბრძოდნენ. მიუხედავად იმისა, რომ ყველა ინსტანციამ აღიარა მომჩივანთა სიმართლე, საქმე მაინც წინ არ წავიდა და შვიდი წლის დავა დასრულდა სენატის შემდეგი გადაწყვეტილებით: საქმე აღარ მოითხოვს არავითარ წარმოებას და არქივს ჩაბარდესო.

როდესაც ცნობილი გახდა სენატის გადაწყვეტილება, კრიხელები იძულებულნი გახდნენ ცერონისში დაბრუნებულიყვნენ და ფალავანდიშვილს დამორჩილებოდნენ.

არ არის ცნობილი ამის შემდეგ გრძელდებოდა თუ არა კრიხელების ბრძოლა თავიანთი უფლებების დასაცავად, მაგრამ საეკლესიო-სამართლებრივად, რომ ისინი არ ეგუებოდნენ ბედს. საქართველო-იმერეთის გუბერნიის მმართველის მიმართებაში კავკასიის მეფისნაცვალისადმი ვკითხულობთ შემდეგს: „თქვენი ბრწყინვალეების 23 მაისის № 403 მითითების აღსასრულებლად, გუბერნიის მმართველი აქაური პალატისაგან ითხოვდა დასკვნას ცხინვალელი ებრაელების ატანელოვების და კრიხელოვების 27 მამაკაცის და 24 ქალის თხოვნაზე მათი თბილისში გადარიცხვის შესახებ. ამის თაობაზე სახაზინო პალატამ გვიბასუხა, რომ ისინი, 1842 წ. გამოცემული კანონთა კრებულის... მიხედვით, პასპორტებისა და გაქცეულთა შესახებ... ვარაუდობს, რომ ატანელოვები და კრიხელოვები გორის მაზრის სოფ. ცხინვალიდან ვერ გადაირიცხებიან თბილისში მუდმივად საცხოვრებლად“.

ებრაელი ყმების ერთი ადგილიდან მეორეზე გადასვლის რამდენიმე შემთხვევა ვიცით. მაგრამ ყოველთვის არ ჩანს რა აიძულებდა მათ შეეცვალათ საცხოვრებელი ადგილი და შესულიყვნენ სხვა მეგბატონის ყმობაში. ალბათ, მთავარი მიზეზი მაინც ეკონომიური სიღუბ-

ჭირე იყო. ასეთი ვითარებით უნდა ყოფილიყო გამოწვეული ებრაელების მისვლა ავთანდილ ერისთვის-შვილთან, რომელმაც ისინი დაასახლა არაგვის პირას¹¹³. დასახლებულთა გარდა, არაგვისპირის სხვა-ებრაელთა ოჯახებიც იყო. ახალმოსულებმა ავთანდილისადმი ყმობა აღიარეს და ბატონმა უფლება მოიპოვა თავისი შეხედულებისამებრ განეგო მათი ბედი.

მრავალნაირი, კანონიერი თუ უკანონო გადასახადებით და ბევრ-რა-ვალდებულებებით შეწუხებული ყმა ვაჭარ-ხელოსანი, რომელსაც უკვე აღარ შესწევდა ძალა ვალდებულებების მოხდისა და იცოდა, რომ ბატონისაგან აკლება არ ასცდებოდა, მიზანშეწონილად მიაჩნდა იქაურობას გასცლოდა და სხვა მიწაზე, სხვა ბატონთან ეძებნა თავშესაფარი. ხშირად, ვიდრე ყმა ასეთ ნაბიჯს გადადგამდა, მანამდე ცდილობდა სესხის აღებით ღრობებით მაინც გამოესწორებინა მდგომარეობა, მაგრამ ხდებოდა პირიქით, ყმა-ვაჭარს ახალი შემავიწროებელი ემატებოდა კრედიტორის სახით. რათა თავი დაეღწია ბატონისა და კრედიტორის პრეტენზიებისათვის, ყმა იძულებული იყო სხვა ადგილას გადასულიყო — გაპარულიყო.

1814 წ. სამეფო ყმა, ქუთაისელი ვაჭარი მარდახა ბინიაშვილი ვალის მიზეზით თავისი ოჯახით აიყარა და ზემო საწერეთლოში გადასახლდა¹¹⁴.

1811 წ. აპრილის მოხსენებითი ბარათით ზურაბ წერეთელი საქართველოს მთავარმართებელ ტორმასოვს ატყობინებს ქუთაისელი ვაჭრების ურჩობისა და განდგომის შესახებ: „განვაცხადებ წინაშე თქვენისა მაღალღმადებულებისა. რომე ჩუენი საკუთარი ყმანი, რომელნიმე სამკვიდრონი, რომელნიმე მეფეთაგან ნაბოძები ვაჭარნი ქუთაისს მცხოვრებნი უკუმიდგნენ ჩემგან და გამიხდნენ წინააღმდეგომ, რომელნიცა ჩემს მათ საკუთარსა ქონებასა საზოგადოდ იმერეთისა სამღვდელონი და საერონი, თავადნი და აზნაურნი დაამტკიცებენ“¹¹⁵. ზურაბ წერეთელი მოითხოვს ხელისუფლებამ აუცილებელი ზომები გაატაროს, რათა მისი ყმები მასვე ემორჩილებოდნენ. ზურაბ წერეთელი ხელისუფლებას მოახსენებს 1811 წ. საჩხერელ ვაჭართა აყრისა და გაქცევის შესახებ: „მე ვითარცა თქვენის აღმატებულების წინაშე ყოვლისა ჩემისა საქმის მოხსენებას ეგრეთ ვებედავ ამისათვის საჩხერეს, ჩემს

¹¹³ სემშ, I, გვ. 182, № 24.

¹¹⁴ სემშ, I, გვ. 5.

¹¹⁵ ხელნაწ. ინსტიტუტი, Sd-1639.

ქალაქში რომელიცა მესახლენ ურიანი და სომეხნი მეფეთ დროს... ახლა იქ აიყარნენ და ქუთაისს გადასახლდნენ¹¹⁶.

იყო შემთხვევები, როდესაც ყმები საერთოდ სტოვებდნენ საქართველოს და რუსეთში სახლდებოდნენ, რათა მებატონე ველარ მისწვდომოდა და უკან აღარ დაებრუნებინა. 1829 წლის ერთი ცნობით ქულაშიდან ასტრახანს გაიქცა და იქ დასახლდა ორი ებრაელი ვაჭარი¹¹⁷.

ყმა ებრაელების მიერ, ისევე, როგორც სხვა ეროვნების ყმების მიერ, თავისუფლების გამოსყიდვა რეფორმის წინა პერიოდში ჩვეულებრივ მოვლენად გადაიქცა. გასაგებია, რომ ასეთი ნაბიჯის გადადგმა შეეძლო მხოლოდ შეძლებულ ადამიანს, რომელსაც თავისუფლება იმიტომაც სურდა, რომ თავისი სამეურნეო ან კომერციული საქმიანობის გაფართოებისათვის მეტი გასაქანი მოეპოვებინა. პ. გლინოსაროვი წერდა, რომ იმერეთის მთელი ვაჭრობა ებრაელების ხელში იყო და ისინი იმდენად მდიდრები იყვნენ, რომ უარს არ იტყოდნენ მებატონისაგან თავი გამოესყიდათ 10 ათას ვერცხლად¹¹⁸.

კავკასიის კალენდარში 1852 წლისათვის იმერეთის ებრაელებზე წერია: „ისინი მართლაც საკმაოდ შეძლებულნი არიან და იყო მაგალითები, რომ თავიანთი ოჯახების თავისუფლების გამოსასყიდათ მემამულეს უხდიდნენ 10 ათასამდე მანეთს ვერცხლით, ზოლო ახალ ადგილზე გადასასახლებლად შეჰქონდათ ათასი მანეთი და მეტიც. სამაგიეროდ მათ არაეინ ავიწროებს სარწმუნოების გამო, არ ცდილობენ მოაქციონ მართლმადიდებლობაზე და არ კიცხავენ აღმსარებლობისათვის, როგორც ხდება უფრო განათლებულ ქვეყნებში. მრავალი ებრაელი ეკუთვნის მონასტერს და ზოგიერთ მათგანს ღვთის მსახურებისათვის, როგორც გამოსაღების სახით, ეკლესიაში მიაქვს საკმეველი და სანთელი“¹¹⁹.

თამარაშნელმა გლეხმა მალხაზ დედიაშვილმა თავის ბატონთან, გიორგი მაჩაბელთან, 1843 წ. 3 აგვისტოს გორის სამაზრო სასამართლოში გააფორმა ხელშეკრულება, რომლის მიხედვით თავადმა დედიაშვილისაგან მიიღო 600 მანეთი, სამაგიეროდ ყმას გაათავისუფლებდა. მაგრამ გიორგი მაჩაბელი ისე გარდაიცვალა, რომ ვერ მოასწრო დედი-

¹¹⁶ იქვე, Hd-9592.

¹¹⁷ სსტია, ფ. 2, აღწ. 1, ს. 1622, ფურც. 13.

¹¹⁸ П. Гнилосаров, Кавказский календарь, 1853, с. 333.

¹¹⁹ Там же.

აშვილის გათავისუფლება. თავისუფლების მაძიებელმა „ხელშეკრულება“ წარადგინა ამიერკავკასიის სახაზინო პალატაში. იმავე დროს იმავე დაწესებულებაში შევიდა გიორგი მაჩაბლის ვაჟის ზურაბის თხოვნა, რომელშიც იგი ადასტურებდა მისი მამის მიერ დედიაშვილისაგან 600 მანეთის აღებას გათავისუფლების სიგელის სანაცვლოდ. მაჩაბლის მემკვიდრე ითხოვდა დაექმყოფილებინებინათ გლეხის თხოვნა და ჩაერიცხათ იგი სახაზინო უწყებაში.

სახაზინო პალატამ განიხილა საბუთები და იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ დედიაშვილის მიერ წამოყენებული პირობები მისი სახაზინო უწყებაში ჩარიცხვის საფუძველს არ იძლეოდა. მაგრამ მხედველობაში იქნა მიღებული ის გარემოება, რომ გარდაცვლილმა თავადმა ვერ მოასწრო პირობის აღსრულება და თანაც მემკვიდრე აღიარებდა დედიაშვილისათვის მიცემული პირობის კანონიერებას და ითხოვდა მის ჩარიცხვას სახაზინო უწყებაში. ამის შემდეგ პალატამ შესაძლებლად ჩათვალა საქმისათვის შემდგომი მსვლელობა მიეცა და იგი გადასცეს თბილისის საგუბერნიო მმართველობას¹²⁰.

იყო შემთხვევები, როდესაც ყმისათვის მიცემული თავისუფლების სიგელი ფარატინა ქაღალდად რჩებოდა. შეიძლება გავიხსენოთ ასეთი მაგალითი: ონელი ჩაჩაშვილები, მიუხედავად იმისა, რომ ჰქონდათ ქუთაისის სამაზრო სასამართლოში დამოწმებული სიგელი, მაინც მზითვეში გააყოლეს წერეთლის ასულს, რომელიც გაათხოვეს ალექსანდრე ამილახვარზე. რადგან ალექსანდრეს მამულები ქართლში ჰქონდა, ამიტომ მან ჩაჩაშვილებს შესთავაზა ონში დაენგრიათ თავიანთი ქოხმახები და მის მამულში გადასახლებულიყვნენ¹²¹.

ჩვენ გავეცანით ებრაელი ყმების თავიანთი ბატონისადმი პასიური წინააღმდეგობის ზოგიერთ მაგალითს. რადგან ჩემი მიზანია ქართველ ებრაელთა ისტორიის შესწავლა, ამიტომაც წარმოვჩინე მათთან დაკავშირებული მასალები. მრავალჯერ აღინიშნა, რომ ქართველი ებრაელები მხოლოდ ნაწილი იყვნენ ქართული ფეოდალური საზოგადოებისა, რა თქმა უნდა, ებრაელებისათვის არაფერი არ იყო სპეციფიკური, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ უშუალოდ რუსი მოხელეების მიერ გატარებულ ღონისძიებებს. ანალოგიურ მგომარეობაში იყვნენ ქართველი და სხვა (სომეხი, ბერძენი...) ყმები.

¹²⁰ სცია, ფ. 2, აღწ. I, საქმე 2917, ფურც. 45; იქვე, ფ. 26, აღწ. 6, საქ. 93, ფურც. 1—2.

¹²¹ И. Д а в и д, Ук. труд, I, с. 204.

გვიანფეოდალურ საქართველოში ებრაელთა საკმაოდ დიდი მასა საეკლესიო ყმა იყო. ზემოთ უკვე ითქვა ეკლესიის მიერ ებრაელი ყმების ყოლის ცალკეულ შემთხვევებზე, მაგრამ აუცილებელია სპეციალურად შევიჩრდეთ ამ უაღრესად მნიშვნელოვან და საინტერესო საკითხზე.

საუკუნეების განმავლობაში ეკლესიის ხელში თავი მოიყარა მრავალმა ყმა-ებრაელმა. ეკლესიის მიერ ყმის მოპოვება უმთავრესად შეწირვის გზით ხდებოდა. წირადნენ მეფე-მთავრები, მათი ოჯახის წევრები, ფეოდალები და სხვ. არ იყო იშვიათი ამა თუ იმ მიზეზით საკუთარი ნებით თავის შეწირვა ფეოდალური ძალადობის ეპოქაში გავლენიანი მფარველის მოპოვების მიზნით. ეკლესიისათვის თავის შეწირვას ხშირად ეკონომიკური ინტერესები ედო საფუძვლად. შეწირული ვაჭარი და ხელოსანი, როგორც წესი, თავისუფლდებოდა სახელმწიფო და საბატონო გადასახადებისაგან. ეს იმას არ ნიშნავს, რომ დასახლებული კატეგორიის ყმები სავსებით თავისუფლდებოდნენ გამოსაღებისაგან. ისინი გარკვეულ ვალდებულებებს კისრულობდნენ ახალი ბატონის — ეკლესიის წინაშე.

საეკლესიო ყმობა ებრაელთათვის სასურველი მდგომარეობა იყო ყმობის სხვა ფორმებთან შედარებით. ებრაელები, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, თვითონვე ცდილობდნენ მოეპოვებინათ საეკლესიო ყმის სტატუსი და თუ ასეთს მიაღწევდნენ, ყველა შესაძლებლობით იცავდნენ თავს საერო ფეოდალთა ხელყოფისაგან. უნდა ვივარაუდოთ (საბუთებიდან გამოკვეთილად არ ჩანს), რომ ეკლესიის მესვეურნი სარგებლობდნენ ებრაელთათვის მინიჭებული შედარებით იოლი საყმო პირობებით, თვით ებრაელთა ერთი ნაწილის ლტოლვიტ — ყოფილიყვნენ ეკლესიის ხელდებულნი და ებრაელებს საეკლესიო ყმებად გადააქცევდნენ. არ შეეცდები თუ ვიტყვი, რომ ქართული მართლმადიდებელი ეკლესია ყველაზე მეტ ებრაელ ყმას ფლობდა. ამ შემთხვევაში მხოლოდ საეკლესიო ან პირადი შემოსავლის ზრდით დაინტერესება არ უნდა დავინახოთ. ეკლესია ამ გზით, ზოგჯერ ახერხებდა ებრაელთა გაქრისტიანებას, მაგრამ არა იძულებით, არამედ წახალისებით.

ზ. ჭიჭინაძის თქმით, ქართულ მართლმადიდებელ ეკლესიას ყმა ებრაელები უნდა ჰყოლოდა IX საუკუნიდან. მართალია, იგი თავის

მოსაზრებას ფაქტებით არ ამაგრებს, მაგრამ თვით მოსაზრება სინამდვილეს უნდა შეეფერებოდეს, რადგან, როგორც ცნობილია, IX—X საუკუნეებში განსაკუთრებით ინტენსიურად მიმდინარეობდა მწარმოებელთა დაყმევების პროცესი და ამ დროისათვის ეკლესია უკვე ეუფლება მამულებს და ყმებს. არასწორია დავით ბაზოვის მიერ გამოთქმული მოსაზრება, თითქოს X საუკუნიდან მოყოლებული, საქართველოში ძლიერდება ანტიებრაული ტენდენციები, რაც შემამულებების და ეკლესიის მიერ მათ დაყმევებაში გამოიხატა¹²². ეს საყოველთაო პროცესი იყო და მის მიღმა არ დარჩა არც ქართველი, არც ებრაელი და არც სხვა ეთნიკური წარმოშობის თავისუფალი ადამიანი.

ეკლესიის ყმა ებრაელის არსებობაზე, ცნობილი წყაროებიდან მხოლოდ 1392 წლის მცხეთის სიგელიდან ვიგებთ. მასში ნათქვამია, რომ მცხეთის საეკლესიო საკუთრებაში იყო „ქრცხინვალს ელიოზიძე ურია მამულითა“. ურია ელიოზიძე კვლავ საეკლესიო ყმადაა მოხსენიებული 1529—1530 წლების სიგელში, რომელშიც ლაპარაკია მცხეთის ეკლესიის მიერ დაკარგულ მამულებზე და ყმებზე. როგორც ჩანს, ელიოზიძეც, სხვადასხვა მიზეზით, ეკლესიისაგან ჩამოცილებულ ყმათა შორის აღირიცხებოდა. იმავე საბუთიდან ვიგებთ, რომ ებრაელი ვაჭრები სევეტიცხოველს ჰყავდა კახეთის განთქმულ სავაჭრო ცენტრში — ქ. ბაზარში (იგივე ზაგემი)¹²³. ცნობილია, რომ ქალაქებში მცხოვრები ვაჭრები და ხელოსნები სხვადასხვა ეკლესიის ან საერო ფეოდალების ყმები იყვნენ. ამიტომ ზაგემში და სხვა ქალაქებშიც ეკლესიის ყმა ებრაელთა რაოდენობა უფრო მეტი უნდა ყოფილიყო.

საეკლესიო ყმა იყო „აბრამა ურია ჭლუნიაშვილი“. 1578 წ. იმერეთის დედოფალმა ყოვლად სამღვდელო ქუთათელ მიტროპოლიტს დოსითეოსს აბრამა ჭლუნიაშვილი და მისი ოჯახი უბოძა. შეწირულ ყმას ყოველწლიურად ეკლესიის ბეგარად დაევალა ერთი ლიტრა¹²⁴ სანთლის გაღატა¹²⁵. კახეთის მეფე ალექსანდრე II-მ 1579 წ. მამულების მფლობელობა განუახლა სევეტიცხოველს. ჩამონათვალში ნათქვამია, რომ აღნიშნულ ეკლესიას კახეთის მთავარ ეკონომიკურ და პოლიტიკურ ცენტრში, ქ. გრემში, ეკუთვნოდა „თორმეტი კომლნი სომეხი და ურია“¹²⁶.

¹²² „განთიადი“, 1917, № 12, გვ. 27.

¹²³ თ. ქორღანიძე, ქრონიკები, II, გვ. 197, 373; ქსძ, III, გვ. 179—180.

¹²⁴ 1 ლიტრა=8,75 რუსულ გირვანქას, 1 გირვანქა=409,5 გ.

¹²⁵ ქსძ, III, გვ. 343.

¹²⁶ იქვე, II, გვ. 199.

გენათელმა ზაქარია ქვარიანმა 1644 წ. სხვადასხვა შესაწირავთან ერთად გელათის ტაძარს შეწირა „ფიჩხაძე ურია, კუამლი ერთი“¹²⁷.

1664 წ. ქართლის დედოფალმა მარიამმა მცხეთის სვეტიცხოვლის ეკლესიას და კათალიკოს-პატრიარქ დომენტი III-ს შესწირა ცხინვალელი თავისი სახასო ყმა ყუზერაშვილი დანიელა, მისი ძმა მათვალა თავიანთი შვილებით. მარიამის ბრძანებით, შეწირულ ყუზერაშვილებს სხვა არაფერი ევალებოდათ იმის გარდა, რომ მათი შემწირეელის სადღეგრძელოდ ქრისტეშობის მარხვის დადგომისას ხუთი ლიტრი სანთელი მიერთმიათ სვეტიცხოვლის ტაძრისათვის¹²⁸.

1709 წ. იმერეთიდან გადმოვიდა და სვეტიცხოვლის ყმა გახდა ებრაელი ვაჭარი მანაშერაშვილი ისხაკა თავისი ორი ძმით — შალო-მათი და იოსებით. კათალიკოს-პატრიარქმა დომენტიმ ისინი „სვეტიცხოვლის ქრცხილვანს“ დაასახლა¹²⁹. მანაშერაშვილების შემდგომ ბედზე ვიტყვი ქვემოთ.

1764 წ. იმერეთის მეფე სოლომონ I-მა და დედოფალმა მარიამმა გელათის ეკლესიას „მსახურად და ბეგრისა მომრთმევად“ შესწირეს ჩახვაშვილი დავითა და მისი ძმა ისხაკა. რომლებსაც ყოველი წლის დასაწყისში ეკლესიისათვის უნდა მიერთმიათ 10 ჩარეკი სანთელი და 1 ჩარეკი საკმეველი. შეწირული ებრაელები წინათაც გელათის ეკლესიის ყმები იყვნენ, მაგრამ „ჟამთა ვითარებისა და დროთა ცვლილობისაგან გამოხვედლიყო“. იმის გამო, რომ გენათელმა გარკვეული როლი ითამაშა სოლომონის გამეფებაში, მადლიერმა მეფემ დასახელებული ყმების ყმობა განუახლა გელათის ეკლესიას¹³⁰.

XVIII ს. 70-იან წლებში პაპუნა წერეთელმა ჭრუჭის მონასტერს (საჩხერესთან) შესწირა ონელი ხახუა არონაშვილი, რომელიც სოლომონ I-ის რაჭაში ლაშქრობის დროს პაპუნა წერეთელს ახლდა და, უცნობ ვითარებაში „იქ დაიკარგა“ (აღბათ, მოწინააღმდეგემ დაატყვევა). პაპუნა მიმართავს ჭრუჭის მონასტერს: „ჩემის თეთრით მე დაეიხსენ და შემოგწირე მისის ცოლშვილითა და მისის ბეგრითა, ორი ლიტრა სანთელი ყოველ წელიწადს მოგერთმეოდეს, ექვსი ორაგული ბეგარა, ორი ყველიერშიდ თქვენ წინამდგომს მამას მიერთმეოდეს, ორი ხარე-

¹²⁷ ქსდ, III, გვ. 509.

¹²⁸ ისტორიული საბუთები, წიგნი IV, გვ. 40.

¹²⁹ ნ. ბერძენიშვილი, დოკუმენტები, I, გვ. 140.

¹³⁰ სეშ, III, გვ. 298, № 7.

ბას და ორი ბზობას¹³¹. მოყვანილი ციტატიდან ყურადღებას იპყრობს ის. გარემოება, რომ პაპუნამ არონაშვილი შესწირა ცოლშვილითა და მისი ბეგრით, ე. ი. ყველა ის ვალდებულებანი, რაც ამ ყმას ედვა, ახლა იგივე უნდა შეესრულებინა ეკლესიისათვის. ხოლო რა მოვალეობანი იგულისხმებოდა არონაშვილის ბეგარაში, იქვეა ჩამოთვლილი, რაც სათავადაზნაურო ყმისათვის საკმაოდ მსუბუქად უნდა ჩაითვალოს.

დედოფალმა გულქან წულუკიძემ 1782 წ. მიძინების ეკლესიის წინამძღვარს დანიელ მაჭავარიანს მისცა შეწირულობის წიგნი, რომლის მიხედვით, აღნიშნულ ეკლესიას შესწირა ერთ-ერთი ქუთაისელი ებრაელის ის ვალდებულებანი, რომელსაც დედოფალს უხდიდა. დედოფალი წინამძღვარს მიმართავს: „თქვენი ურია კაკია ჩვენს ქალაქში ქუთაის ხულაზე იჯდა და ეპყრობდა“. მაშასადამე კაკია ოდესღაც მიძინების ეკლესიის კუთვნილება იყო, მაგრამ ქალაქში გადასახლებულა, ეპყრობა დაუწყია და შესაფერის გადასახადს უხდიდა დედოფალს. როგორც ჩანს, დედოფალმა ვერ დათმო ებრაელი კაკია, მიუხედავად იმისა, რომ „აწ დაგვეაჯა წინამძღვარი მაჭავარიანი დანიელ და ვისმინეთ მოხსენება მისი და შემოგწირეთ ჩვენი მოსართმევი თვეში ერთი მარჩილი სამთლის საკმევლის ფასად. ერთის ზულის ყოველს თვეში მოგერთმოდეს ან მარჩილის სამთელ-საკმეველი და ან მარჩილი“¹³².

ეკლესიის მესვეურთ, მსგავსად სხვა ფეოდალებისა, აუცილებლად მიაჩნდათ ჰყოლოდათ ყმა ებრაელები, რომლებიც ძირითადად ფულად გადასახადს აძლევდნენ ეკლესიას: 1785 წ. ქუთათელმა მიტროპოლიტმა დოსითეოს წერეთელმა თხოვნით მიმართა იმერეთის მეფე დავითს ეკლესიისათვის შეეწირა ერთი ებრაელი. მეფემ მართლაც უბოძა დოსითეოსს მოშაშვილი შალომა, მისი შვილი შაბათა, მარდახა და არონა ცოლშვილით¹³³.

ებრაელების ეკლესიისადმი ყმობის ამსახველი კიდევ მრავალი საბუთის მოყვანა შეიძლება, მაგრამ მთავარია გაირკვეს, როგორი იყო თვით ებრაელების დამოკიდებულება ეკლესიის ყმობისადმი.

ებრაელები რომ საეკლესიო ყმობით დაინტერესებულნი იყვნენ, ამის საილუსტრაციოდ მოვიყვან ორიოდ მაგალითს. ანტონ I-მა კათალიკოსმა 1766 წ. 27 მაისს გამოსცა ბრძანება, საიდანაც ვიგებთ, რომ

¹³¹ იქვე, I, გვ. 187, № 29.

¹³² იქვე, გვ. 190—191, № 33.

¹³³ იქვე, გვ. 193, № 35.

მურვანიშვილმა იჩივლა ვინმე ებრაელი ელიცის გამო, რომელიც თავის ბატონს, ე. ი. მურვანიშვილს, არ ემორჩილება და თავი გამოაცხადა სვეტიცხოვლის ყმად. ანტონ I-მა ბრძანა: თუ ებრაელი ბაზაზაშვილი და თამარაშნელი მოძღვარი დაუდასტურებდნენ ელიცს, რომ ის ნამდვილად სვეტიცხოვლის ყმა იყო, მაშინ მას ხელი არ ეხლებოდა და დარჩებოდა საეკლესიო ყმად. როდესაც დასახელებულ პირებს მოსთხოვეს ფიცით დაედასტურებინათ ელიცის პრეტენზიის საფუძვლიანობა, მათ უარი განაცხადეს. ამგვარად, ელიცი თავისი შვილებით მურვანიშვილს დარჩა¹³⁴, რადგან, როგორც ჩანს, მათ სუსტი არგუმენტები გააჩნდათ მურვანიშვილებთან საბრძოლველად.

ყმა ებრაელის ბრძოლის ყველაზე მჭერმეტყველ მაგალითად, იყოს ეკლესიის ყმა, გამოგვადგება XVIII ს. დასასრულს ატეხილი დავა თავად ხიდირბეგიშვილებსა და მანაშერაშვილებს შორის. 1798 წ. სურამელმა მანაშერაშვილებმა ვრცელი არზა მიართვეს ფარნაოზ (ერეკლე II-ის ძე) ბატონიშვილს. მანაშერაშვილები (ხახამა, ისხაკა, აბრამია, დავითა, მანვახა და მოშია) ბატონიშვილს მოახსენებენ, რომ მათი მამა-პაპა სვეტიცხოვლის ყმები იყვნენ, რის დამადასტურებელი დოკუმენტი კათალიკოსის წიგნიც ჰქონდათ. მაგრამ ზემო ქართლის მსხვილი თავადების ერთ-ერთმა წარმომადგენელმა, მამუკამ მოინდომა მათი დასაყუთრება და სხვადასხვა გზით მიზანსაც მიაღწია. კათალიკოსი დათანხმდა: „მამუკავ, შენს ძმებს გარდა მარტო შენთვის მამიცია“-ო. მაგრამ მამუკას ძმები აღშფოთდნენ და განაცხადეს, მანაშერაშვილები ხიდირბეგიშვილების ოჯახის ყმები უნდა იყვნენ, თუ არა ეკლესიას ჰყავდესო. ფარნაოზ ბატონიშვილმა სურამელებს — ქართველებს, სომხებს და ებრაელებს უბრძანა გამოეთქვათ თავიანთი აზრი ამ სადავო საკითხთან დაკავშირებით. სურამელებმა ერთობლივად განაცხადეს, რომ მანაშერაშვილები ოდითგანვე სვეტიცხოვლის ყმები იყვნენ¹³⁵.

მანაშერაშვილების და ხიდირბეგიშვილების დავა ამით არ დასრულდა. 1800 წ. 8 ივლისს შედგენილი მსაჯულთშეკრებულების განაჩენის წიგნიდან ირკვევა, რომ საქმეში ჩაერია ხიდირბეგიშვილი ნინია და სამსჯავროზე წარადგინა ვახტანგ VI-ის დავთარი, რომელშიც მომჩივანი ებრაელები (ისაკა, აბრამა, მათი მამა-ბიძები და მათი განაყოფის სახლები) სურამში ხიდირბეგიშვილების ყმებად ეწერნენ. მეფე გიორგი

¹³⁴ ქსდ. III, გვ. 861, № 327.

¹³⁵ სეშ, I, გვ. 209—211, № 47.

XII-მ ბრძანა: „ეს დავთარი გაჩხრიკეთ და სამართალი ისე უსაჯეთო“. გამოძიებისას მანაშერაშვილებმა აღიარეს: მეფე ვახტანგი დავთარში დასახელებული მანაშერა რომ ზიღირბეგიშვილების ყმად სწერია, იმისი შვილები ვართ. ცხინვალიდან ავიყარეთ და სურამ მოვედით ზიზნათ. ზიღირბეგიშვილებმა ძალით ყმებად გამოგვაცხადეს და დავთარში ზიზნიშვილებად დაგვწერესო. ამაზე ზიღირბეგიშვილი უბასუხებდა: ვახტანგ მეფის სიგელით თქვენ ჩემი მკვიდრი ყმები ხართ, ხოლო დომენტი კათალიკოსის სიგელში დასახელებული სვეტიცხოვლის ყმები — მანაშე, ისაკა, შალომა და იოსები სხვანი არიანო. ასეთი ურთიერთსაწინააღმდეგოს მტკიცებისას სასამართლომ გადაწყვიტა: სურამიდან და ცხინვალიდან ორ-ორი ებრაელი, ვისაც ზიღირბეგიშვილი მოისურვებდა და ხუთი ძმა მანაშერაშვილები თავიანთი ორი მოწმით თუ ავალიშვილების ბიბლიაზე დაიფიცებდნენ, რომ „რომელიც დომენტი კათალიკოზის სიგელში ურიანი მანაშერა, ისაკა, შალომა და იოსები სწერია სვეტიცხოვლის ყმად, ჩვენ იმათი შვილებიც ვიყვეთ და სვეტიცხოვლის ყმანიც ვიყვნეთ, თუ არ მძლავრებით, სამართლით თქვენ ჩვენთან საბატონყოდ საქმე არა გქონდესთ“¹³⁶. საბუთიდან არ ჩანს შეძლეს თუ არა დაფიცება დასახელებულმა პირებმა, მაგრამ სამაგიეროდ ვიცით, რომ იმავე (1800) წლის ყმობის წიგნით მანაშერაშვილები ზიღირბეგიშვილს ივანეს და მის ვაჟებს — დავითსა და დემეტრეს ერთგულებასა და კაი ყმობას ეფიცებიან¹³⁷.

საინტერესოა, ასეთი თავგამოდებით რატომ ცდილობდნენ მანაშერაშვილები ყოფილიყვნენ სვეტიცხოვლის ყმები? რა პირობებში გახდა ისინი დომენტი კათალიკოსმა საეკლესიო ყმებად 1708 წ. 9 კათალიკოსი თავის წყალობის წიგნში მანაშერაშვილებს ეუბნება: „თქვენ იმერეთიდან გადმოხვედით და სვეტიცხოველს ეყმევით და ჩვენ სვეტიცხოვლის ქრცხილვანს დაგასახლეთ და სვეტიცხოვლის ბეგარა დაგდევით წელიწადში მცხეთას ორს ლიტრას სანთელს მისის შულოთი მოიტანდეთ ხელმარხვაში და რაც ბაგი გამოგივიდოდეს, იმასაც ჩვენს მებაჟეს მოსცემდეთ. ამასდა გარდა არა გეთხოვებოდესთ რა არა სახელმწიფო ბაგი და სათხოვარი, არა ბაგი, არა სამოურაო ბაგი, არა საამილახვარო ბაგი, არა საბატონიშვილო ბაგი, არა ქრცხილვანის ბაგი, არა ალის ბაგი, არა სურამის ბაგი, არა ახალდაბის ბაგი, არ გეთხოვ-

¹³⁶ იქვე, გვ. 214—215, № 52.

¹³⁷ იქვე, გვ. 216, № 53.

ბოდესტრა, არც ულაყი და ტიკი და ტომარა¹³⁸ ერთის საჩვენოს ბაჟისა და სანთლის მეტი¹³⁹. ჩანს, მანაშერაშვილების მთავარი საქმიანობა ალებ-მიცემობა იყო. ამიტომაც გამახვილებული ყურადღება მათს გათავისუფლებაზე სხვადასხვა ბაჟისაგან, რასაც განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა სავაჭრო საქმიანობით დაინტერესებული ადამიანისათვის. ისიც ცხადია, რომ საერო ყმები (ჯანუროვნებად რეკლამირებული), იხდიდნენ ყველა იმ გადასახადს, საბუთში რომაც ჩამოთვლილი. მაშასადამე, საეკლესიო ყმობაში შესული ებრაელი ყმა პრივილეგიებულ მდგომარეობაში აღმოჩნდებოდა თავის სოციალურ თანამომკვებთან შედარებით. საეკლესიო ყმა შედარებით მყარად ინარჩუნებდა საცხოვრებელ ადგილს (არ გაყიდნენ, არ გააჩუქებდნენ და არც სხვაგვარად გაასხვისებდნენ), შეეძლო შედარებით მშვიდობიან გარემოში ეცხოვრა და ესაქმა. საეკლესიო ყმად გადაქცეული ქართველი ებრაელისათვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა იმასაც, რომ მისი რელიგიური რწმენა ხელშეუხებელი რჩებოდა. ამიტომ იბრძოდნენ მანაშერაშვილები ასე შეუპოვრად თითქმის ერთი საუკუნის წინათ მინიჭებული უფლებების დასაცავად და საბოლოოდ საწადელს მაინც მიაღწიეს. 1801 წ. 3 თებერვალს ბატონიშვილმა დავით გიორგი XII-ის ძემ მცხეთის საკათალიკოსო ეკლესიას განუახლა მანაშერაშვილებზე უფლება¹⁴⁰.

1807 წლის ერთი ცნობით შიომღვიმის მონასტერი საჩხერეში ფლობდა ერთ უბანს, რომელიც დასახლებული იყო ებრაელი ვაჭრებით¹⁴¹.

1811 წ. საჩხერელი ვაჭრების, თეთრუაშვილების კომლი გაეცალა წერეთლებს, ქუთაისში წავიდა და ნებაყოფლობით შეეწირა ქუთაისის ეკლესიას¹⁴².

¹³⁸ ყმა მოსახლეობის ბეგრის ერთ-ერთ სახეს „ულაყი“ წარმოადგენდა. „ულაყი“, სავარაუდოა, მეფის საკიროებისათვის საბრძოლო მასალის, სასოფლო-სამეურნეო პროდუქტების თუ სხვა ბარგის გადასატანად სატრანსპორტო საშუალებების მიწოდებას გულისხმობდა.

თავისებურ ბეგარას წარმოადგენდა „ტიკი და ტომარა“, რომელიც წყაროებში დასახლებულია „ულაყთან“ ერთად, რაც იმაზე მიგვანიშნებს, რომ ღვინისა და მარცვლეულის გადატანის დროს მეფის განკარგულებაში გადადიოდა როგორც ტყუთის მზალი ცხოველები, ისე ტყეები და ტომარები.

¹³⁹ სემშ, I, გვ. 105—106, № 5.

¹⁴⁰ იქვე, გვ. 217, № 55.

¹⁴¹ ზელნაწ. ინსტიტუტი, Ad-1804.

¹⁴² იქვე, ფ. Sd, № 6855.

სხვა ეკლესიებსაც ჰყავდათ ყმა-ვაჟრები, მაგრამ არ ჩანს მათში რომელი ან რამდენი იყო ებრაელი.

ცარიზმის რუსეთის მიერ საქართველოს დაპყრობის შემდეგ საგრძნობლად შეიცვალა ეკლესიის დამოკიდებულება თავისი ყმა ებრაელების მიმართ. ადრინდელი საეკლესიო შეღავათების ნაცვლად, ეკლესიის მესვეურნი ღარიბ ებრაელს, ბეგარის გადაუხდელობის შემთხვევაში, სასტიკად ეპყრობოდნენ და უქანასკნელ საოჯახო ნივთსაც კი ართმევდნენ. 1843 წ. იოსებ ევიტიაშვილმა ქუთაისის მაზრის სასამართლოს წარუდგინა თხოვნა, საიდანაც ჩანს, რომ გენათის მონასტრის არქიმანდრიტმა ნიკოლოზმა 1821 წ. იოსები საეკლესიო ყმად ჩარიცხა ისე, რომ მისთვის არც კი უცნობებია და შესაფერისი ბეგარაც მოსთხოვა. მაგრამ იოსები თუ არა ძალადობით, თავისი ნებით არაფერს არ იხდიდა. რადგან ფულის გამოღებაზე უარს ამბობდა, ამიტომ არქიმანდრიტი სხვადასხვა ნივთებს ართმევდა. ევიტიაშვილი მაგალითისათვის ასახელებს 1841 წ., როცა ბოქაულებმა მისი ოჯახიდან წაიღეს ორი თუმნის ღირებულების სხვადასხვა დანიშნულების სპილენძის ჭურჭელი¹⁴³. სხვათა შორის ეს ის არქიმანდრიტი ნიკოლოზია, რომელიც ადრინდელი ერთი საბუთის მიხედვით, მდიდარ ებრაელთან შეგობრობს და საკურობების შემთხვევაში თავდებადაც კი უდგება, როგორც სანდო პირს¹⁴⁴.

1843 წ. იწეღმა ებრაელმა კოკია ქონაშვილმა თხოვნით მიმართა რაჭის საეკლესიო მამულის გამგებელს მღვდელ-მონაზონ იოსტიოსს, სადაც აღნიშნავდა, რომ რამდენიმე ხნის წინათ იმერეთის არქიეპისკოპოსმა სოფრონმა სიღარიბის გამო, სავალდებულო ბეგარა 6 მან. 3 მანეთამდე შეუმცირა. მაგრამ გავიდა ხანი და კოკიას კვლავ 6 მან. მოსთხოვეს. ამას ემატებოდა 30 თუმნამდე ვალი სხვადასხვა პირისა. აპგვარად, ქონიაშვილი უკიდურეს გაკირვებაში იყო თავის ცხრასულიანი ოჯახით. ამიტომ ის მოითხოვდა, რომ საეკლესიო გადასახადი განესაზღვრათ ორი მანეთით და მევალეებისგანაც დაეცვათ. მიტროპოლიტმა დავითმა ქონიაშვილს უშუამდგომლა, რათა ვალების გადასახდელად მიეცათ 6 წლის ვადა. მიტროპოლიტს მიაჩნდა, რომ ქონიაშვილი მხოლოდ ამის შემდეგ შეძლებდა ეკლესიის ვალის დაფარვას¹⁴⁵.

ვიდრე საეკლესიო ყმა-ებრაელებზე საუბარს დაეასრულებდეთ, უნდა აღინიშნოს, რომ XIX ს. 30-იან წლებში ქუთაისში იყო 24 ყმა

¹⁴³ სეშ, I, გვ. 43.

¹⁴⁴ იქვე, გვ. 42.

¹⁴⁵ იქვე, გვ. 44—45.

ებრაელი ვაჭარი. ცნობილია, აგრეთვე, 1850 წლის „სია საეკლესიოთა ებრაელთა, მცხოვრებთა ქალაქსა ქუთაისსა შინა, წოდებულსა მწვანე-ყვავილად და მათ მიერ შეცუული ადგილმამულთა, ქმნილი ნოემბრისა ჩუენ წელსა“. სია შეიცავს ინფორმაციას 74 ოჯახზე და მათს ორივე სქესის 467 სულზე, ასაკის ჩვენებით. იქვე მითითებულია მიწის რამდენ ფართობს ფლობდა თითოეული ოჯახი, როგორი იყო მიწა (სარწყავი თუ ურწყავი) და „ზომიერი მოსავლის დროს“ ოჯახს რამდენი მოსავალი უნდა გადაეხადა ეკლესიისათვის¹⁴⁶.

რადგან ყმა ებრაელი მებატონის საკუთრებას შეადგენდა, ამიტომ საკუთრების სახე განსაზღვრებული იყო სხვადასხვა კატეგორიაში. სახასო, თავადაზნაურებისა და საეკლესიო ყმა ებრაელებზე უკვე ითქვა. მხოლოდ ერთი უნდა შევნიშნოთ, რომ ზოგჯერ დასახელებულია სახასო ებრაელი, მაგრამ ძნელია იმის დადგენა კონკრეტულად ვის, მეფეს, დედოფალს თუ ბატონიშვილს ეკუთვნოდა.

მრავალი ყმა ებრაელი განეკუთვნებოდა ზიზანთა კატეგორიას. საერთოდ, ზიზნები იყვნენ ის ყმები, რომლებიც სხვადასხვა მიზეზით თავიანთი სამკვიდრებლიდან აიყარნენ და სხვაგან შეაფარეს თავი. ზიზნები პირადად თავისუფალნი იყვნენ და მათი დამოკიდებულება ფეოდალ-მემამულეზე მის მიწა-წყლით სარგებლობით განისაზღვრებოდა. ზიზნები იხდიდნენ ერთხელ და სამუდამოდ დადგენილ უცვლელ გადასახად-ვალდებულებებს.

ჩვენამდე მოღწეულ საბუთებში ზიზანი ებრაელები ნაკლებად ჩანან, მაგრამ, საგულისხმოა, რომ ისინი მრავლად იყვნენ. 1800 წლის ერთი საბუთიდან ვიგებთ, რომ ცხინვალიდან აყრილი მანაშერაშვილები დიდი ხნის წინათ სურამში ცხოვრობდნენ ზიზნებად¹⁴⁷. ზიზნები იყვნენ ანა ამილახერის და მისი ძის ქაიხოსრო აბაშიძის ყმა ელია მაღალაშვილი¹⁴⁸. ზოგიერთი ებრაელისათვის სოციალური წოდება — ზიზანი, დროის განმავლობაში გვარად გადაიქცა და ისინი ზიზნიშვილებად მოგვევლინენ¹⁴⁹.

¹⁴⁶ იქვე, III, გვ. 315—328.

¹⁴⁷ იქვე, გვ. 214, № 52.

¹⁴⁸ იქვე, III, გვ. 301, № 12.

¹⁴⁹ იქვე, I, გვ. 212, № 48; გვ. 212—213, № 49.

სოციალური და იურიდიული თვალსაზრისით, პრივილეგიებით სარგებლობდა თ ა რ ხ ა ნ ი. იგი გათავისუფლებული იყო გადასახადებისაგან, რის დამადასტურებლად ეძლეოდა თარხნობის, ანუ შეუვალლობის სიგელი. თარხანი შეიძლებოდა ყოფილიყო როგორც თავად-აზნაურობა, ეკლესია-მონასტრები, დიდვაჰრები, ისე გლეხობა. XVII—XVIII საუკუნეებში ტერმინი თარხანი მსახურის სინონიმად იხმარებოდა. ყმა ებრაელს, და საერთოდ ყმას, რომ თარხნობა მიეღო, ამისათვის უნდა ჰქონოდა რაიმე მნიშვნელოვანი დამსახურება პირადად მას ან მის ბატონს. ამ უკანასკნელ შემთხვევას ვხედავთ 1680 წელს, როცა გიორგი XI-მ გაათარხნა მაჩაბლების ყმები: „თქვენ, ჩვენსა აღზრდილსა და თანაშემზრდილსა, ჩვენსა ერდგულსა, მრავალფერად ნამსახურსა ყმასა მაჩაბელსა უზბაშს ალხაზს, ძმასა შენსა შიოშს და შვილთა თქვენთა ლევანსა და მამავალთა სახლის თქვენთა ყოველთავე; — მას ჟამს ოდეს მოგვიდევით კარსა და წყალობას დაგვეაწიონით და ასე გითარხნეთ: თამარაშენს ვერმიშას-შვილები გიორგი და მისი ძმა ზურაბა, დავითა, ქციხილვანს შირვანას-შვილი ფირალა მათი ძმათა შვილითა, ხახანას-შვილი ურია ხახანა, მისი ძმა შალომა და მათვალა, ურია დავითა“¹⁵⁰. შემდეგ ჩამოთვლილია რომელი სახის გადასახადებისაგან გათავისუფლდნენ დასახელებული ყმები.

თარხნობა შეიძლებოდა მიეღო გაქრისტიანებულ ებრაელსაც. ამის დამადასტურებელ საინტერესო ცნობებს ვნახულობთ XVIII ს. 20-იანი წლების ხალხთა აღწერის ნაწყვეტში. თარხნებად დასახელებულნი არიან ურიაყოფილი ნასყიდა, ურიაყოფილი დათუნა და მამის-თვალაშვილი დემეტრე.

ჩვენთვის ცნობილ საბუთებში, იშვიათად, მაგრამ მაინც, გვხვდება ბოგანო ებრაელი. ბოგანოდ ითვლებოდა უცენახო, მცირემიწიანი ხელმოკლე გლეხი, რომელიც არ იხდიდა ძირითად საბატონო გადასახადებს ღალას და კულუხს, იხდიდა საურს, მაგრამ შემცირებულს. ბოგანოს ევალებოდა ლაშქარ-ნადირობაში მონაწილეობა და ზოგიერთი სხვა საბატონო ვალდებულება. ზემოხსენებული მოსახლეობის აღწერის დავთრის ფრაგმენტში დასახელებულია: ბოგანო ისრაელა, ბოგანო დანელია, ბოგანო შოშიტაშვილი.

არსებობდა ყმების შეძენის სხვადასხვა გზა. იყვნენ: ნასყიდი, გაჩუქებული, შეწირული, ქრთამით ნაშოვნი, მზითვში გატანებული, დახსნილი ყმები. ესენი შეადგენდნენ ყმა ებრაელების ძირითად მასას.

ეპრაელთა როლი საქართველოს ვაჭრობაში

ებრაელებს მნიშვნელოვანი წვლილი ჰქონდათ ფეოდალური ხანის საქართველოს ვაჭრობაში. უძველეს ცნობებს ეპრაელთა ვაჭრობაზე ჩვენამდე არ მოუღწევია, მაგრამ ზოგიერთი არაპირდაპირი მინიშნება საგულისხმოს ხდის, რომ ებრაელების ერთ-ერთ მთავარ საქმიანობას ანტიკურ ხანაში ვაჭრობა შეადგენდა. გ. მელიქიშვილის თქმით, „ანტიკური ხანის ქართლის ქალაქების ებრაული მოსახლეობის ძირითად საქმიანობად, რა თქმა უნდა, ვაჭრობა და, შეიძლება აგრეთვე, ხელოსნობა არის სავარაუდებელი“¹.

ქართველი ებრაელების სავაჭრო საქმიანობა, რომ საკმაოდ მაღალ დონეზე იდგა აღრეულ შუა საუკუნეებში, ამაზე უნდა მიუთითებდეს სომხების კათალიკოსის აბრამის ენციკლიკა, რომელიც, ვფიქრობ, ასახავდა როგორც სომხეთის, ისე საქართველოს ებრაელებთან სომხების სავაჭრო ურთიერთობას².

წყაროები ქართველ ებრაელთა, ისევე, როგორც საერთოდ ქართველთა ან საქართველოში მცხოვრებ სხვა ეროვნების წარმომადგენელთა ვაჭრობაზე, უაღრესად მწირია. ეს გარემოება განპირობებული უნდა იყოს სხვადასხვა მიზეზით. ალბათ, ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი უნდა იყოს გარეშე მტრების თითქმის განუწყვეტელი თავდასხმები. იმის გარდა, რომ ასეთი ვითარება, საერთოდ ხელს უშლიდა ვაჭრობას, მტერი ხშირად აწიოკებდა ვაჭრებსა და ხელოსნებს და თან მიჰყავდა ისინი, რაც განსაკუთრებით ითქმის ქალაქელ ვაჭარ-ხელოსნებზე. როდესაც ძველი საქართველოდან ვაჭარ-ხელოსანთა აყრა-გადასახლებაზე ვლაპარაკობთ, ვითვალისწინებთ იმ მომენტებს, რომლებიც ცნობილია სხვა ქვეყნებისა (თუნდაც სომხეთის) და გვიანდელი ხანის საქართველოს ისტორიიდან. მსგავს ღონისძიებებს ქართველი მეფე-

¹ გ. მელიქიშვილი, საქართველოს კლასობრივი საზოგადოებისა და სახელმწიფოს წარმოშობის საკითხისათვის, თბ., 1955, გვ. 164.

² იხ. აქვე, წინამდებარე ნაშრომის შესავალი, გვ. 7—8.

მთაერები და ზოგჯერ თავადაზნაურებიც ატარებდნენ ქვეყნის შიგნით-გავიხსენოთ საყოველთაოდ ცნობილი ერთი მაგალითი, როცა სამეგრელოს მთაეარმა ლევან დადიანმა (XVII ს.) სომეხი და ებრაელი ვაჭრები ჩხარიდან რუხში გადაიყვანა და ეს უკანასკნელი ქალაქად აქცია³.

XII ს. დასასრულზე უაღრესი ცნობა ქართველ ებრაელთა ვაჭრობაზე არ გავაჩნია. მხოლოდ ის ვიცით, რომ ერთიან საქართველოში სავაჭრო ფენას უმთავრესად მუსლიმანი და ებრაელი ვაჭრები შეადგენდნენ. დავით აღმაშენებელი სანაქებო რჯულშემწყნარებლობასთან ერთად გარკვეულ შეღავათს ანიჭებდა ებრაელ ვაჭრებს. ამის დამადასტურებელია თუნდაც ის, რომ თბილისის გათავისუფლების შემდეგ, ებრაელები ქართველებთან შედარებით ნაკლებ გადასახადს იხდიდნენ: ქართველები 5 დინარს, ებრაელები კი — 4. ისიც ჩანს, რომ ებრაელები აქტიურად მონაწილეობდნენ უძრავი და მოძრავი ქონებით ვაჭრობაში⁴. იმის გამო, რომ საქართველოში ებრაელები უფლებრივად გათანაბრებულნი იყვნენ ქრისტიან მოსახლეობასთან, მათ პრაქტიკულად შეეძლოთ მონაწილეობა მიეღოთ ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებაში. რა თქმა უნდა, დაბალი წარმოშობის ქრისტიანის მსგავსად, პოლიტიკურ ასპარეზზე გამოსვლა შეეძლო გარკვეული ქონებრივი ცენსის მქონე ებრაელს. ასეთი კი შეიძლება ყოფილიყო ვაჭრობით აღზევებული პიროვნება.

საყოველთაოდ ცნობილია, რომ სახელმწიფო დარბაზის ერთ-ერთმა წევრმა, აბულასანმა გიორგი რუსის ჩამოყვანა დაავალა თბილისელ დიდვაჭარს ზანქან ზორაბაბელს. „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედ-თანი“ ასე გადმოგვცემს ამ უაღრესად მნიშვნელოვანი დავალების აღმსრულებლის შესახებ: „მაშინ მომსმენართა (აბულასანისა — ე. მ.) უკმეს ერთი მკვდრთაგანი დიდ-ვაჭარი ზანქან ზორაბაბელ. მსწრაფ მისრულმან ცვალებითა ჰუნეთათა წარმოიყვანა და მოიყვანა უწინარე პაემნითა მოყმე...“⁵. ზანქან ზორაბაბელის მისიას, რომელიც უშუალოდ უკავშირდება თამარ მეფის ცხოვრებას, ბუნებრივია, მრავალი

³ ს. მ ა ქ ა ლ ა თ ი ა, თეძმის ბეობა, თბ., 1959, გვ. 15.

⁴ ლ. ა ლ ე ქ ს ი ძ ე, უცხოელთა და უცხო სარწმუნოების მიმღევართა უფლებრივი მდგომარეობა შოთა რუსთაველის ეპოქის საქართველოში (მედარებითი საერთაშორისო სამართლებრივი გამოცვლევა). კრ. XII საუკუნის საქართველოს ისტორიის საკითხები, თბ., 1968, გვ. 161.

⁵ ქ. ცხ., II, გვ. 37.

ისტორიკოსი შეეხო, მაგრამ ამ დიდვაჭრის ეროვნებას არ აღნიშნავდნენ, რადგან წყაროში პირდაპირ არ არის მითითებული. პირველი იყო ზაქარია ჭიჭინაძე, რომელმაც თქვა: „ცნობილი ზანქან ზორაბშელი, ჩვენ ქართველ ებრაელათ მიგვაჩნია“-⁶.

ზანქან ზორაბაბელის საკითხი საპეციალურად გამოიკვლია რ. კიკნაძემ. მან, პირველ რიგში, ყურადღება გაამახვილა დიდვაჭრის სახელზე და უპირატესობა მიანიჭა „ქართლის ცხოვრების“ მარიცხისეულ და მაჩაბლისეულ ნუსხებს, სადაც მისი სახელია ზანქელ და არა ზანქან. რ. კიკნაძის აზრით, „ზანქან“ უფრო მუსლიმურ სახელს წააგავს, ხოლო „ზანქელ“, ისევე, როგორც ფ. გორგიჯანიძის „ზაქა“ ებრაულია. რაც შეეხება ვაჭრის მეორე სახელს, ბიბლიურ „ზორაბაბელ“⁷, ზოგჯერ არასწორად გვარად არის გაგებული. და, ბოლოს, მკვლევარი აცხადებს: „როგორც ვხედავთ, რუსი უფლისწულის ჩამოსაყვანად გაგზავნილ ებრაელ დიდვაჭარს ორი სახელი რქმევია — ზანქელ და ზორაბაბელ. ამაში, რასაკვირველია, არაფერია დაუშვებელი (შდრ., მაგალითად, გიორგი ლაშა, დავითი სოსლანი, ივანე ყვარყვარე). შესაძლებელია, ზორაბაბელ ზანქელის მამის სახელიც იყო (ზანქელ ზორაბაბელის ძე)“⁸.

რ. კიკნაძე, ამჯერად ჩვენთვის საინტერესო საკითხს შეეხო იმდენად, რამდენადაც ერთმანეთს ადარებდა თამარის ანონიმი ისტორიკოსის თხზულებას და ფარსადან გორგიჯანიძის „საქართველოს ცხოვრებას“. ჩემ მიერ „ქართლის ცხოვრებიდან“ ციტირებული ადგილი ფ. გორგიჯანიძეს საკმაოდ განსხვავებულად აქვს გადმოცემული: „იხმეს ზაქა (ზანქელი — ე. მ.), დიდვაჭარი თბილის ქალაქისა, და სხვა კიდევ ზორ(ა)ბაბელ და სწრაფად გაგზავნეს კელმწიფის შვილის მოსაყვანად. წავიდნენ და პაემანს უწინ მოიყვანეს“. ვერ დავეთანხმები რ. კიკნაძეს, როცა ის თანაბარ ნდობას უცხადებს თამარის პირველ ისტორიკოსს და ფ. გორგიჯანიძეს და წერს: „ასევე დასაშვებია ისიც, რომ სასიძოს ჩამოსაყვანად მართლაც ორი კაცი გაეგზავნათ — ზანქელ (ზაქა) და ზორაბაბელ, როგორც ამას ფარსადან გორგიჯანიძე აღნიშნავს. სამწუხაროდ, ერთ-ერთი ვერსიის უფრო მტკიცედ დამასაბუთებელი ან უარმყოფელი დამატებითი მასალა ჭერჭერობით არ არის ცნობილი“⁹.

⁶ ზ. ჭიჭინაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 58.

⁷ მათე, I. 12—13.

⁸ რ. კიკნაძე, ფარსადან გორგიჯანიძე და „ისტორიანი და აზმანი შარავენ-დელთანი“, თბ., 1975, გვ. 70—72.

⁹ იქვე, გვ. 72.

ჩემი აზრით, საკითხი არცთუ ისე რთულადაა, როგორც რ. კიკნაძე წარმოგვიდგენს. სრულიად გარკვევით ჩანს, რომ ფ. გორგჯანიძე სხვა არაფერ წყაროს არ ეყრდნობა, ვარდა „ისტორია და აზმანის“ ძველ ნუსხას, რომლის შინაარსს არაზუსტად გადმოგვცემს. მისი „ზაქა... და სხვა კიდევ ზორაბაბელ“ „ისტორია და აზმანის“ ზანქელ (ან ზანქან) ზორაბაბელ არის. ფ. გორგჯანიძის თხზულებაში რომ მსგავსი ლაფსუსები იშვიათი არ არის, ეს საყოველთაოდ ცნობილია.

ზანქან ზორაბაბელ, თუ გავითვალისწინებთ მისთვის ისეთი საბასუხისმგებლო დავალების მიცემას, როგორიც თამარის საქმროს ყივჩაყეთიდან ჩამოყვანა იყო, თავისი ღროისათვის სახელგანთქმული ვაჭარი, დიდი შეძლებისა და განათლების მქონე უნდა ყოფილიყო. ის ჩაბმული იქნებოდა ჩრდილოეთის ქვეყნებთან ვაჭრობაში და იმ ქვეყნების საშინაო და საგარეო ვითარებაც კარგად ეცოდინებოდა.

საქართველოს ძლიერების პერიოდში (XII—XIII სს.) ვაჭრები სამ კატეგორიად იყოფოდნენ: დიდვაჭრები, ვაჭრები და ყმავეაჭრები. როგორც ტერმინიდან ჩანს, დიდვაჭრები სხვა ვაჭრებისაგან განსხვავდებოდნენ დიდი ქონებით და შესაბამისი ფართო უფლებებით. სავაჭრო ქარავნებს, როგორც წესი, დიდვაჭრები აკომპლექტებდნენ და ხელმძღვანელობდნენ კიდევ. ხშირად მეფე, სამეფო კარი და დიდებულები მათი მეშვეობით უკავშირდებოდნენ უცხო ქვეყნებს, საიდანაც შემოჰქონდათ უცხოური წარმოების საქონელი და მათვე გაჰქონდათ ადგილობრივი (მეფის, ფეოდალების და ეკლესიის) საქონელიც. დიდვაჭრები, ხშირად, სავაჭრო საქმეებთან ერთად, მეფის ბრძანებით სხვადასხვა პოლიტიკური ხასიათის დავალებებს ასრულებდნენ. მაგ., ელჩის ფუნქციას; აგროვებდნენ სამხედრო ხასიათის ცნობებს, სწავლობდნენ ამა თუ იმ ქვეყნის შიდაპოლიტიკურ ვითარებას და სხვ.

XIII ს. მსხვილი ვაჭარი და დიდი მამულების პატრონი უნდა ყოფილიყო იოსებ ბულფაბაისძე, რომელიც მოხსენებულია კახა თორელის 1260 წ. რკონის ღვთისმშობლისადმი სოფ. ხოვლეს შეწირულობის სიგელში. მოვიყვან ამ მრავალმხრივ საინტერესო სიგელის ერთ ფრაგმენტს, საიდანაც ვიგებთ კახა თორელის გასაჭირზე. ის ამბობს: „შვილო არ გუესუა და ვიყიდეთ სოფელი ზოვლე თქუენთვის, მემამულეთა აღბულაჲსაგან და მისთა შვილთაგან გასყიდულნი, ვითა თუით დაწერილნი მათნი თქუენს წ(ინა)შე დაგუისხმან-ორტალთა ზედა გასყიდულობისანი და მათგან ჩუენ ვიყიდეთ. მათ ჟამთა ღია ქუეყანანი დაისყიდნეს ხარკობისაგან. ოქროჲ ძუირად იყვის და სოფელი იაფად.

პატრონმა მამამან ჩემმა ეზოში მამული დაჰიგდო, რომე, თუმცა სხუა რომელი მამულისა სოფელი შემომეწირა, ესეც ხელმეწიფებოდა, მაგრა, თუ შვილი მომეცემის, მას არ ემართლები და თუ შვილი არ მომეცემის, ჩემთა ძმათა არ უზმიდი და ჩემგან ნასყიდი უკეთუ დაგრჩებოდა.

მას ეამსა, ოდეს ბაღდადი გატეხეს თათართა, პატრონმან აფხაზთა მეფემან ულას წ(ინაშე) გამგზავნა მოციქილუდ. მაშინ ბაღდადური ალაფი ყუელაი იეფად იყო.

და მე არა მქონდა სასყიდელი. წავედი, ორტალთაგან ლაპრი და თეთრი ავილი. ვიარებოდი და ვიყიდდი თუალსა, მარგალიტსა და ზარქაშსა, ორტალთა მათი კელთავე მიესცი და მე შიგა ეზოში დამრჩა, შენითა წყალობითა, რომე ხოელისა ფასი მითა მოვიგე და ვიყიდე ხოვლე ხოჯა სალამის ცოლისა და შვილისაგან ნახევარი და ჰასან სუმბატისძისა სომეხისაგან და იოსებ ბულბუღაისძისა ჰურიისაგან.

მათ სამოცდა ხუთი ათას თეთრად ეყიდა აღბულასაგან და მისთა შეილთაგან, ვითა დაწერილია შიგა სწერია.

და აწ მე მივეც ფასი სრული. და ჰასრე მიმჭირდა ამისა სყიდასა შიგა, რომე ზოგი მათ მომსყიდველთა წამილიან იეფად: რაიც ხუთი ათას თეთრად ღირდის, ორ ათასად ძლივ დავაჭირვინი, და ზოგი სხუაგან ღიდებულთა ზედა გავყიდი, რაიც ათიათას თეთრად ღირდის, ხუთი ათასად ძლივ გავყიდი და ეგრე გარდავეც ყუელაი¹⁰.

მოყვანილი საბუთის ნაწყვეტიდან ვიგებთ, რომ უშვილობით შეწუხებულმა კახა თორელმა გამოისყიდა მემამულე აღბულას და მისი შვილების მიერ გაყიდული სოფელი ზოვლე და შესწირა რკონის ღვთისმშობლის ეკლესიას. კახა თორელი საკმაოდ დაწვრილებით გადმოგვეცემს ამ მნიშვნელოვანი საქმის მოგვარებას. აღბულას და მისი შვილებს ზოვლე მიუყიდიათ ორტალებისათვის, რადგან იმ დროს მონღოლებს ღიდად დაუხარკავთა ქვეყანა და ისევე, როგორც სხვა მრავალს, აღბულასაც ვერ მოუხერხებია ხარკის გადახდა და ზოვლე გაუყიდა. კახა შემდეგ აცხადებს: მამაჩემმა იმდენი მამული დამიტოვა, რომ შემძლო სხვა რომელიმე სოფელი შემომეწირა, მაგრამ თუ შვილი მომეცემა ხომ კარგი და თუ არა ჩემს ძმებს აღარ დააყლდებათ მამი-

¹⁰ ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი. ქართული ისტორიული საბუთები IX—XIII სს. შეადგინეს თ. ენუქიძემ, ვ. სილოგავამ, ნ. შოშიაშვილმა, თბ., 1984, გვ. 146—147.

სეული მამულებიდან. ჩემი ნაყიდი კი შენ, რკონის ეკლესიას, უკეთესად დაგრიებო.

მონგოლებმა რომ ბალდადი აიღეს, მეფემ კახა თორელი ჰულაგუ ყაენთან გაგზავნა ელჩად. მაგრამ კახას ფული არ ჰქონდა და ორტალებისაგან ისესხა, ბალდადში ნალაფარი თვალ-მარგალიტი იყიდა და როცა სამშობლოში დაბრუნდა ორტალებს ვალში ძვირფასეულობა მისცა და თვითონაც იმდენი დარჩა, რომ ხოვლეს შესყიდვა შეძლო.

საინტერესოა ვინ იყვნენ ორტალები, რომლებსაც კახა თორელი ასახელებს. ივ. ჭავჭავიშვილის მიხედვით, საკრედიტო ამხანაგობის წევრებს ორტალები ეწოდებოდათ¹¹. ორტალები მოქმედებდნენ არა მხოლოდ საქართველოში, არამედ მონგოლთა სახელმწიფოში შემავალ სხვა ცივილიზებულ ქვეყნებშიც. მათ ხელში გაერთიანებული იყო იმდროინდელი საქარაენო და სატრანზიტო ვაჭრობა. ისინი ხშირად ასრულებდნენ ყაენთა, სულთანთა და იმპერიის მსხვილ მბრძანებელთა კონტრაგენტების როლს. ორტაღთა სავაჭრო ოპერაციები სცილდებოდა მონგოლთა სახელმწიფოს საზღვრებსაც. ვაჭრობდნენ აბრეშუმით, ფარჩით, მაუდით, სხვადასხვა დანიშნულების იარაღებით და სხვ. მათ ხელში თავს იყრიდა დიდძალი თანხები, ეწეოდნენ ბეგარა-გამოსაღებთა გამოსყიდვას. რაც უდიდეს მოგებას აძლევდა¹².

საბუთის ტექსტიდან გამომდინარე, შეიძლება ვილაპარაკოთ ორტაღთა ორ ჯგუფზე: 1. ორტალები, რომლებმაც აღბუღასაგან იყიდეს ხოვლე. მათგანვე იყიდა იგივე სოფელი კახა თორელმა; 2. ორტალები, რომლებმაც ფული ასესხეს კახა თორელს.

ამჯერად, განსაკუთრებით საინტერესოა პირველი ჯგუფი ხოჯა სალამის ცოლისა და შვილის, ჰასან სუმბატისძისა და იოსებ ბულფაბაისძის შემადგენლობით. მათ ერთობლივად შეიძინეს ხოვლე და ერთობლივადვე გაყიდეს. ყურადღება უნდა მიექცეს იმ გარემოებას, რომ მათ, როგორც იყიდეს (65 ათასი თეთრი) აღბუღასაგან ხოვლე, იმავე ფასში მიჰყიდეს კახა თორელს. ამ საკითხს ქვემოთ დაეუბრუნდები. ახლა კი ყურადღება უნდა მიექცეს იმას, როგორ გაინაწილეს

¹¹ ივ. ჭავჭავიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, III, თბ., 1966, გვ. 356. ბ. ლომინაძის განმარტებით, ორტაღი გამსესხებელ-დამგირავებლები და სავაჭრო ამხანაგობა იყო. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, III, გვ. 588—589.

¹² ჰ. გუგუშვილმა დაწვრილებით განიხილა ორტაღის ინსტრუქტი. იბ. მისი საქართველოსა და ამიერკავკასიის ეკონომიკური განვითარება XIX—XX სს. II, თბ., 1956, გვ. 119—139.

ხოვლე კომპანიონებმა, რაც იმით იქნებოდა განპირობებული, თუ ვინ რამდენი თანხა ჩადო ხოვლეს შესყიდვაში. პ. გუგუშვილი აღნიშნავდა: „შესაძლებელია დავის საგანი გახდეს საკითხი იმის შესახებ, ს. ხოვლეს შეძენა კახა თორელს მოუხდა ვაჭართა ერთი ასოციაციის სამი წევრისაგან, თუ სამი (ან ორი) სხვადასხვა ასოციაციის წევრთაგან, ე. ი. აქ ერთ ორტალთან გვაქვს საქმე თუ ორთან ან სამთან“¹³. ნ. შოშიაშვილს სწორად აქვს შენიშნული, რომ საქმე გვაქვს ორ ორტალთან. ერთში შედიან ხოჯა სალამის ცოლი და შვილი, მეორეში კი — პასან სუმბატისძე სომეხი და იოსებ ბულფაბაისძე ჰურიი¹⁴. კახა თორელი ხომ სრულიად გარკვევით ამბობს: „ვიყიდე ხოვლე ზოჯა სალამის ცოლისა და შვილისაგან ნახევარი და ნახევარი პასან სუმბატისძისა სომეხისაგან და იოსებ ბულფაბაისძისა ჰურიისაგან“. მაშასადამე, მათ ხოვლე შუაზე ჰქონდათ გაყოფილი.

რა თქმა უნდა, ჩემთვის ამჯერად განსაკუთრებით საინტერესოა მეორე ამხანაგობის ერთი წევრი, ებრაელი იოსებ ბულფაბაისძე, რომელიც, როგორც ამხანაგობის სრულუფლებიანი წევრი, ფლობდა ხოვლეს 1/4-ს (შეიძლება მეტს ან ნაკლებს, იმის მიხედვით, რამდენი იყო მისი წილი შესასყიდ თანხაში).

საექვოდ შეჩვენება მოსაზრება, რომ XIII ს. მეორე ნახევარში საქართველოში ისეთ დონეზე ყოფილიყო საკრედიტო საქმე, რომ ორტალები წარმოვიდგინოთ, თუნდაც პრიმიტიული დამგირავებელი ბანკების როლში. მიჰიროს იმის დაჯერებაც, რომ ამ საინტერესო წერილობით ძეგლში დასახელებული პიროვნებების უმთავრეს საქმიანობას ფულის გასესხება წარმოადგენდა მამულების გირაოს სანაცვლოდ. ექვს აძლიერებს აღბუღასაგან სოფ. ხოვლეს გაყიდვისა და კახა თორელის მიერ შესყიდვის ერთი და იგივე (65 ათასი თეთრი) თანხა. თუ ორტალი მეფახშეთა გაერთიანება იყო, ბუნებრივია, იგი დაინტერესებული იქნებოდა მოგებით. საკითხავია რა მოიგო მან ამ შემთხვევაში? გავიხსენოთ კახას ნათქვამი: როცა აღბულამ ხოვლე გაყიდა, მაშინ „ოქროჲ ძვირად იყვის და სოფელი იეფად“. კახამ რომ ბალდადი მოიარა და საკმაოდ გამდიდრდა, ოქრო-ვერცხლის ფასი იმდენად დაეცა, რომ მან ძვირფასეულობა ნახევარ ფასშიც ვეღარ გაყიდა. მსგავსი ინფლაციის პირობებში მიწის ფასი უნდა აწეულიყო, რაც სიგელში

¹³ პ. გუგუშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 122—123, შენ. 1.

¹⁴ ნ. შოშიაშვილი, რკონის დაწერილი, როგორც ისტორიული წყარო, 1952, საკანდიდატო დისერტაცია, გვ. 264. თსუ ფუნდამენტური ბიბლიოთეკა.

არ ჩანს. გამოდის რომ ორტალებმა კი არ მოიგეს, არამედ ზოვლეს რეალური ღირებულებაც ვერ დაიბრუნეს, ე. ი. იზარალეს. აქ ერთი მომენტის გათვალისწინებაც შეიძლება: კახა თორელი დიდგვაროვანი ფეოდალი, ახალქალაქის ერისთავთერისთავი, მეჭურჭლეთუხუცესი, ცნობილი დიპლომატი იყო. ამდენად მას შეეძლო ზეგავლენა მოეხდინა ზოვლეს ახალ მფლობელებზე და ისინი იძულებული გაეხადა დაეთმოთ ზოვლე იმავე ფასში, როგორც შეძენილი ჰქონდათ. ცნობილი რომ იყოს აღბუღას და კახას ნათესაობა, მაშინ გაიოლდებოდა კახას მიერ იგივე ფასში ზოვლეს გამოსყიდვის ახსნა¹⁵.

იოსებ ბულფაბაისძე თავისი დროისათვის მსხვილი ვაჭარი და მემამულე უნდა ყოფილიყო, რომელიც ფლობდა დიდ კაპიტალს. სავა-რაუდოა, რომ მას სხვაგანაც ექნებოდა მამული ან მამულები. ის, ალ-ბათ, სავაჭრო კომპანიონიც იყო სომეხი ჰასან სუმბატისძისა.

ჩვენამდე მოაღწია ერთი პოლიტიკური მოღვაწე ქართველი ებრაე-ლის სახელმაც. „ფურცელაანთელ ქრონიკაში“ დასახელებულია „ისრაელა ელჩი“, რომელიც ასტრახანში გარდაიცვალა 1711 წ. 18 სექტემბერს¹⁶. მხოლოდ ესაა ცნობილი ისრაელას შესახებ. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ის პროფესიონალი დიპლომატი იყო, რომლის სამეფო კართან (ალბათ, ქართლის) დაახლოება წარმატებულ სავაჭრო საქმიანობასთან იყო დაკავშირებული.

თამარის მეფობის შემდეგ საქართველოს ბედის ჩარხი უკუღმა დატრიალდა. ქვეყანა ათასი ჯურის მტრის პერმანენტულ თავდასხმებს განიცდიდა. მტრების თავდასხმებს ქვეყნის პოლიტიკური დაქსაქსუ-ლობაც დაემატა. გაჩაღდა კანონიერი თუ უკანონო საბაჟოები. საბაჟო არსებობდა თითქმის ყველა მეტ-ნაკლებად მნიშვნელოვან დასახლებულ პუნქტთან, გახშირდა ვაჭართა და ქარავნების ძარცვა. ასეთმა მდგო-მარეობამ გამოუწვრილებელი დადი დაასვა ეკონომიკურ ცხოვრებას. მოიშალა ვაჭრობა. ამიტომ არის, რომ შემდეგში, საუკუნეების მან-

---

¹⁵ თითქოს გასაგებია ძაგან აბულეთისძის მოქმედება, როდესაც მან 1260 წ. გამოისყიდა თავისი. ბიძაშვილის მიერ გაყიდული სოფ. ანგროინი და შესწირა შიო-შლეიშის მონასტერს. ძაგანი ამბობს: „შეესწირე (შე)დასა მამასა შიოს და მუნ შინა დამუიდრებულთა ძმათა და მამათა სოფელი ანგროინი, ჩემგან ნასყიდი, რომელი ჩემსა ბიძაჲს ძესა გ(იორგ)ის შვილსა ივანეს გაეყიდა და მე ზევუ უკმოვიყიდე ბაღდადს ნაშოებითა ოქროითა“. ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, გვ. 140, № 31.

¹⁶ თ. ყო რ დ ა ნ ი ა, ქრონიკები, III, გვ. 626.

ძილზე, ქართული თუ უცხოური წერილობითი წყაროები აღარაფერს ამბობს საქართველოს საგვარო ურთიერთობებზე უცხოეთის ქვეყნებთან. ქართველი ხალხის, მისი საზოგადოების ყველა ფენისათვის ფიზიკური გადარჩენა გახდა უმთავრესი საზრუნავი. დამპყრობელი ქვეყნის დახარკვით, ათასგვარი გადასახადებით, წელში წყვეტდა მწარმოებელ მასას. კულტურულად და ეკონომიურად დაქვეითებულ ქვეყანაში ებრაელებიც ისეთსავე შევიწროებას და ძარცვას განიცდიდნენ, როგორც ქრისტიანები.

ეკონომიკურმა დაქვეითებამ ქვეყანა თანდათან ნატურალური მეურნეობისაკენ შეაბრუნა. ასეთ ვითარებაში ადგილობრივი ვაჭრები ძირითადად ყმა-ვაჭრები იყვნენ, რომლებსაც კავშირი არ გაუწყვეტიათ სოფლის მეურნეობასთან. ისინი შელახული ქალაქების ხულა-ქულბა-ქებში ისხდნენ. მათი მოქმედების სფერო უაღრესად შეიზღუდა. ყმა-ვაჭრები ფეოდალებს (როგორც საეროს, ისე საეკლესიოს) უმთავრესად „თეთრით“ ან ზოგიერთი სახის საქონლით (ცვილი, მარილი, გამოყვანილი თევზი და სხვ.) ემსახურებოდნენ. ბატონს სრული უფლება ჰქონდა თავის ყმა-ვაჭარზე. ზოგჯერ მებატონე არღვევდა ტრადიციულად დადგენილი გადასახადების ოდენობას მისი გადიდების მიზნით, რაც ვაჭარს კაპიტალის დაგროვებისა და ვაჭრობის გაფართოების საშუალებას უსპობდა. ვაჭარს ბატონის დაუქითხავად არ შეეძლო ერთი ადგილიდან მეორეზე გადასვლა. ქვეყნის სახალხო მეურნეობრივ დაქვეითებას თან მოჰყვა ფულის მიმოქცევის შემცირება და ზოგჯერ გაცვლის ოპერაციებიდან სავსებით გაქრა ფულის ერთეულები. ამას დაემატა ფულად ბეგარაგამოსაღებთა ნატურალიზაცია. ასეთი სურათი წარმოგვიდგება ჩვენამდე მოღწეული დოკუმენტების მიხედვით გვიან-ფეოდალურ საქართველოში. რა თქმა უნდა, ებრაელი ვაჭრები გამოონაკლისი არ იყვნენ. ისინი საერთო სურათის შემადგენელ ნაწილად გვევლინებიან.

სოციალურად და ეკონომიურად განსხვავებულ მდგომარეობაში იყვნენ ქალაქისა და სოფლის ებრაელი ვაჭრები. ქალაქის ვაჭრები მთლიანად ვაჭრობას მისდევდნენ და მათი საქმიანობის სივრცეც შედარებით ფართო იყო. ქალაქელი ვაჭრები შეძლებითაც ღიდად განსხვავდებოდნენ მოძმე სოფლელებისაგან. სოფლელი ვაჭრები მოწყვეტილნი არ იყვნენ სოფლის მეურნეობას და მათი ვაჭრობა უფრო სეზონური ხასიათისა იყო.

ქალაქისა და სოფლის ებრაელი ვაჭრები, ისევე, როგორც სხვა ეთნიკური ვაჭრების უმრავლესობა, სხვადასხვა მებატონის (მეფის,

მეფის ოქახის წევრების, ეკლესიის, თავადების, აზნაურების) ყმები იყვნენ და ბატონს ნატურით ან ფულით, ზოგჯერ ორივე სახით, უხდიდნენ გადასახადს.

ერთ-ერთი უძველესი ცნობა ებრაელი ვაჭრების შესახებ განეკუთვნება 1392 წ., როდესაც ცენტრალურმა ხელისუფლებამ, კახეთის უწინშენულოვანესი სავაჭრო ცენტრის ქ. ბაზარის ვაჭრების 27 კომლი, მათ შორის ებრაელებიც, გაათარხნა¹⁷. ეს ნიშნავდა გადასახადებისაგან გათავისუფლებას და სხვა გარკვეული პრივილეგიების, კერძოდ თავისუფლების მინიჭებას, რაც აუცილებელი იყო მათი სავაჭრო საქმიანობის გაფართოებისათვის, ქვეყნის შიგნით და გარეთ გადაადგილებისათვის.

გრემის ებრაელი ვაჭრები იხსენიებიან 1579 წ. კახთა მეფე ალექსანდრე II-ის მიერ სვეტიცხოვლისადმი მიცემულ მამულების მფლობელობის განახლების წიგნში¹⁸.

არ შეიძლება დაწერილებით ვილაპარაკოთ ჩვენთვის ცნობილ მრავალ ვაჭარ ებრაელზე, რადგან საბუთები კონკრეტულს არაფერს ამბობს მათ საქმიანობაზე. მხოლოდ ის ვიცით, რომ ესა თუ ის ებრაელი ვაჭარი ეკუთვნოდა ამა თუ იმ მებატონეს. დავასახელებ მხოლოდ ზოგიერთ მათგანს. მარიამ დედოფალს ვაჭარი ებრაელები ჰყავდა ცხინვალში. 1664 წლის მცხეთის სიგელში დასახელებულნი არიან: „ყუზერაშვილი ურია დანიელა, მისი ძმა მათვალა და მისნი შვილნი: ზერტყა, ელიგული. ლაზარა, შაბათა, შვილნი და მომავალნი სახლისანი მათისანი“¹⁹.

ცხინვალელი ვაჭრები „ხახანას-შვილი ურია ხახანა, მისი ძმა შალომა და მათვალა, ურია დანიელა“ სხვებთან ერთად გაათარხნა გიორგი XI-მ 1680 წ. საინტერესოა რა იგულისხმებოდა დასახელებული ვაჭრების სითარხნეში. მეფე გიორგი ბრძანებს: „ესე ოთხი კუამლი კაცი ასე გითარხნენ, რომ შაბის და ხამისა და თევზის, მარილისა, მატყლისა ბაგი და სალამათი არ ეთხოვბოდეს არც ქალაქს (თბილისი — ე. მ.), არც გორს, არც ქცხლვანს და არც ხეობაში. ეს ასე გაგითაოთ. თუ ფარჩა მოიტანოს, ჩუენს მობაყეს ბაგი მოსცეს“²⁰. როგორც ჩანს, ვაჭრები გათავისუფლდნენ მთელი რიგი საქონლის ბაჟისაგან,

¹⁷ ქსძ, III, გვ. 180, № 23.

¹⁸ იქვე, II, გვ. 199, № 63.

¹⁹ ისტორიული საბუთები, IV, გვ. 40.

²⁰ სცოა, ფ. 229, დავთ. 26/219; სეშშ, III, გვ. 293—294, № 1.

კაც მათთვის უაღრესად მნიშვნელოვანი უნდა ყოფილიყო. ისიც კარგად ჩანს, რომ ცხინვალის ვაჭრებს კავშირი ჰქონდათ ქართლის სამეფოს ისეთ უმნიშვნელოვანეს ცენტრებთან, როგორიც იყო თბილისი და გორი. „ხეობაში“ კი ლიახვის ხეობა უნდა იგულისხმებოდეს. მართალია, საბუთში არ არის ნათქვამი, მაგრამ საფიქრებელია, რომ ისინი ვაჭრობდნენ ქართლის სამეფოს საზღვრებს გარეთაც. ამაზე მიგვანიშნებს საბუთის ის აღგილი, სადაც ცალკეა აღნიშნული ფარჩის ჰაქონელზე. შეიძლება ცხინვალელი ვაჭრები ფარჩას დასახელებულ ქალაქებში იძენდნენ, მაგრამ არ გამოვრიცხავენ მის შეძენას აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის სახანოებში და ირანშიც კი. ფარჩაზე, როგორც იმპორტულ საქონელზე, სპეციალურადაა გამახვილებული ყურადღება.

საბაჟო გადასახადისაგან გათავისუფლებას მით უფრო დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა, თუ გავითვალისწინებთ, რომ ებრაელთა ერთი ნაწილი საერთაშორისო ვაჭრობაში იყო ჩაბმული. ამ მხრივ საინტერესო ცნობები დაგვიტოვა რუსეთის მეფის წარმომადგენელმა დიაკმა იევლევემა ქუთაისში ვაჭრობის შესახებ, რომელშიც გარკვეულად მონაწილეობდნენ ებრაელებიც. იევლევემა სტოლნიკ ტოლოჩანოვთან ერთად ქუთაისში დაჰყო 1651 წლის ივნისიდან ოქტომბრამდე. ის წერს: „ქუთაისში ვაჭრები თურქეთიდან, სპარსეთიდან, აზოვიდან, თბილისიდან, გურიიდან, სამეგრელოდან ყოველგვარი საქონლით მოდიან, სხვადასხვა ხალხი თურქები, ებრაელები, სპარსელები, სომხები, აზოველები და მოაქვთ ირანული ხვევრდები, ატლასები, აბრეშუმის ქსოვილები, აბრეშუმის ზოლებიანი ქსოვილები, ყალამქარი და ყოველგვარი თეთრი თუ ფერადი ფარჩა. მხოლოდ რუსეთზე უფრო იაფი არ არის. აქაურ ფულზე ჰყიდიან, ოქროს მონეტაზე, ფეიმეკებზე (ტალერებზე), აბახებზე და ბისტებზე. ოქროს ფული სავაჭრო მიმოქცევაში არის, მანეთად გადის, ფეიმკა ათშაურად, აბაზი ორ-ორ შაურიანად (ორი გრინეა), ბისტი — კაპეიკად (გროშად)“²¹. იევლევეი განსაკუთრებით აღნიშნავს მებაბრეშუმეობის განვითარებას და გავრცელებას დასავლეთ საქართველოში. „იმერეთში და სადადიანოში ყაჭი (მებაბრეშუმეობა) ყველა ქალაქშია გავრცელებული და ყოველი ადამიანი

---

²¹ ალექსი იევლევის 1650—1652 წწ. იმერეთის სამეფოში ელჩობის საანგარიშო აღწერილობა (მუხლობრივი აღწერილობა). რუსული ტექსტი, ხელნაწერების მიმოხილვით და ქართული თარგმანით გამოსაცემად მოამზადა ი. ცინცაძემ, თბ., 1969, გვ. 169—170.

თავისას ჰყიდის ვის როგორც შეუძლია. ყაჭი იაფია, ფუტს თექვსმეტ ან ჩვიდმეტ ოქროდ იყიდნიან²².

მნიშვნელოვანი საბაჟო შეღავათები მიიღეს 1708 წელს იმერეთი-დან ცხინვალში გადმოსახლებულმა მანაშერაშვილებმა. მათ სეკტი-ცხოვლის ბეგარის სანაცვლოდ, რაც გამოიხატებოდა მცხეთაში ორი ლიტრა სანთელის, მისი შულოს მიტანაში და მცირე საბაჟო გადასახადის გადახდაში, აღარ ეთხოვებოდათ „რა არა სახელმწიფო ბაჟი, და სათხოვარი, არა ბაჟი, არა სამოურაო ბაჟი, არა საამილახერო ბაჟი, არა საბატონიშვილო ბაჟი, არა ქრცხილვანის ბაჟი, არა ალის ბაჟი, არა სურამის ბაჟი, არა ახალდაბის ბაჟი, არა გეთხოვბოდესთრა, არც ულაყი და ტიკი და ტომარა ერთი საჩვენოს ბაჟისა და სანთლის მეტი“²³.

ორი უკანასკნელი საბუთის გაცნობის შემდეგ შეიძლება ითქვას, რომ ცხინვალელ და, ალბათ, სხვა ქალაქელ ვაჭრებსაც, საქართველოს რაიონები ჯანაწილებული ჰქონდათ სამოქმედო სფეროებად და მათი სურვილის გათვალისწინებით შეჰქონდათ საბუთში იმ საბაჟო გადასახადისაგან გათავისუფლება, რომელთა გავლაც უხდებოდათ ხოლმე. თუ ამ მოსაზრებას გავიზიარებთ, მაშინ გამოდის რომ ხახანაშვილები ძირითადად გორის, თბილისისა და „ხეობის“, ხოლო მანაშერაშვილები ცხინვალი-ალი-სურამი-ახალდაბის მიმართულებით ვაჭრობდნენ. დასაშვებია, რომ ისინი ახალდაბიდან ახალციხეში და ოსმალეების მიერ დაპყრობილ სამხრეთ საქართველოს სხვა რაიონებშიც მიდიოდნენ. მართალი უნდა იყოს ზ. კიკინაძე, როცა ამბობს, რომ ცხინვალელი ებრაელი ვაჭრები ხშირად მგზავრობდნენ ოსმალეთში, სპარსეთსა და სხვა ქვეყნებში. საქართველოდან გაჰქონდათ ადგილობრივი საქონელი, ხოლო შემოჰქონდათ უცხოური. მისივე თქმით, ახალციხესთან ვაჭრობაში ცხინვალელ ებრაელებს დიდ დახმარებას უწევდნენ ახალციხელი ებრაელები²⁴. ზ. კიკინაძე, როცა ცხინვალელი ებრაელი ვაჭრების ახალციხესთან კავშირზე აღნიშნავს, მას მხედველობაში აქვს XIX საუკუნის მდგომარეობა. მაგრამ, როგორც თავის ადგილას ითქვა, ამ კავშირის საუკუნეების წინათ ჩაეყარა საფუძველი.

XIX ს. 60-იან წლებში ცხინვალელი ებრაელები ძირითადად გორის მაზრის სოფლებში ვაჭრობდნენ. 70-იანი წლებიდან კი თანდათანობით ფეხს იკიდებენ დუშეთის მაზრაშიც. 80-იანი წლებიდან ისინი

²² იქვე, გვ. 170.

²³ სემშ, I, გვ. 165—166, № 5.

²⁴ ზ. კიკინაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 59—60.

დიდად დაინტერესდნენ კახეთთან ვაჭრობით, სადაც გომბორის გზით გადდიოდნენ. XX ს. დასაწყისიდან დადიოდნენ ფშავ-ხევსურეთშიც, სადაც მიქონდათ სხვადასხვა სახის ფართლეული და წვრილმანი, რასაც უმთავრესად ცვლიდნენ ყველსა და ერბოზე²⁵.

XIX ს. მასალებიდან ჩანს, რომ ცხინვალში ებრაელებს თავიანთი, ე. წ. ურეების ბაზარი ჰქონდათ. იგი ებრაელების უბანში იყო²⁶. ცხინვალში მეორე ბაზარიც იყო, სადაც ძირითადად ქართველები და სომხები ვაჭრობდნენ, მაგრამ სომხები ებრაელთა ბაზარშიც იჭრებოდნენ და თავიანთ საქონელს ასაღებდნენ²⁷. ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ, სავაჭრო კონკურენციის გამო, ებრაელ და სომეხ ვაჭრებს შორის დაპირისპირება იყო. ადგილობრივი სომეხი ვაჭრები უკმაყოფილონი იყვნენ, რომ ებრაელები საქონელს ყოველთვის დაბალ ფასში ყიდდნენ. „დროების“ კორესპონდენტს თუ დავუჯერებთ, XIX ს. 80-იან წლებში „მთელი ცხინვალი, რომელშიაც ხუთას-ექვსასი კომლი ითვლება, სულ ვაჭრების ზელშია. ყველაზე უმეტესი ნაწილი ურიაა, მერე სომეხი“²⁸.

XVIII ს; მეორე ნახევარში, რამდენადმე შესამჩნევი კულტურულ-ეკონომიკური აღორძინების ვითარებაში, საგამომღებლო პოლიტიკა უფრო მოქნილი გახდა, თანაც გამოკვეთილად უპირატესობა ფულად ურთიერთობას ენიჭება. ამ მხრივ საინტერესოა გრიგოლ ჭყონდიდელის მიერ 1770 წ. სუჯუნის წმ. გიორგის ეკლესიისადმი მიცემული „შეწირულობის“ წიგნი: „ასე რომე მარდახა ურიას მისი ცოლშვილით და იაკობას იმისი ძმით და მისის ცოლშვილით ყიდდნენ, ძვირად დავისხენ და სუჯუნას, საყდრის სიახლოვეს დავასახლეთ. მას მიღმა ამათაც ასე მოინდომეს და ჩვენც ასე ვამჯობინეთ... რომ როგორც აქანა სხვა მისი კაცები არიან, ნოღია თუ მატკავა, ასე სამკვიდროთ შემოგვიწირავს (ზემოხსენებული ურეები) და ბეგარათ ეს დავიც, რომ ყოველს სააღდგომოთ ხუთი მარჩილის სანთელს საკმეველს მოგართმევდეს... თუ სანთელ-საკმეველი ვერ იშოვნ, იმისთანა დრო მოხთეს, ხუთს მარჩილს თეთრს მოგართმევდესო“²⁹.

ებრაელი, საერთოდ, მაშინდელ საქართველოში სავაჭრო და ფულადი კაპიტალის წარმომადგენელი იყო და თუ რამდენადმე მაინც

²⁵ ი. პაპისმელიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 64—65.

²⁶ იოსებ ფეშიაშვილი, „დროების“ კორესპონდენცია, 1867, № 42.

²⁷ გვზავრის წერილებიდან, „დროება“, 1872, № 25.

²⁸ „დროება“, 1883, № 168.

²⁹ დასაუღეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები, I, თბ., 1921, გვ. 95.

ფულის ტრიალი ბოგინობდა, ის უწინარეს ვაჭართა წოდების წარმომადგენელთა საქმიანობასთან იყო დაკავშირებული. 1789 წ. იმერეთის დედოფალმა მარიამმა გელათის ეკლესიას შესწირა „სამი მოსახლე ურია კოკიას-შვილები და ერთი მოსახლე სომეხი ანდრია მიქელას-შვილი. ამ ვაჭრებს დაეადევით ბეგარათ ურიას კოკიას შაბათას-შვილს დაეადევით თუთხმეტი მარჩილი თეთრი, ლიტრა სამთელი. მეორეს მოსახლეს კოკიას-შვილს დანიელას დაეადევით თუთხმეტი მარჩილი თეთრი და ერთი ლიტრა სამთელი; მესამეს მოსახლეს კოკიას-შვილს დაეადევით იოსებს რვა მარჩილი თეთრი და ნახევარი ლიტრა სამთელი. ანდრია სომეხს მიქელაშვილს დაეადევით ხუთი მარჩილი თეთრი და ნახევარი ლიტრა სამთელი“³⁰.

ანალოგიური შინაარსის დოკუმენტები საკმაოდ მოიპოვება და ისინი მოწმობენ, რომ ამ დროიდან გაცვლაში სულ უფრო ხშირად გამოდის ფული და მისი მიმოქცევა მნიშვნელოვან ხასიათს ღებულობს ეკონომიკურ ცხოვრებაში.

ალეზ-მიცემობის ნორმალურად განვითარების მრავალი ხელშემშლელი მიზეზი არსებობდა. მათ შორის განსაკუთრებით გავრცელებული იყო ნისიად წაღებული საქონლის ფასის არდაბრუნება. ერთ-ერთ ასეთ შემთხვევასთან გვაქვს საქმე 1767 წ. შედგენილ არზაში. ელისბარ დავითიშვილი მიმართავს ერეკლე II-ს: „ბატონო, ერთი ესეც მოგახსენო, ჩემო კელმწიფევ, სურამს ღილი გავაგზავნე გასასყიდლათ, და ყბია-ურიას დაეტყუენა, ის ღილი გამომიგზავნეო: ჩემს მოახლებს რაცლა მართებოდა, იმაში მეხუთის დედის ჩემი ნაძითვი იყო, აღარ მანებებს, ბატონო“³¹. როგორც მოყვანილი ციტატიდან ჩანს, ყბია (ყოზია?) იძულებულია თავისი თავნისა და მოგების ამოღების მიზნით არცთუ მთლად გამართლებულ ხერხს მიმართოს და არ ერიდება აზნაურ დავითაშვილის საქონლის დაკავებასაც კი. ერეკლე II სამართლიანობის დამცველია. მიუხედავად იმისა, რომ დავითიშვილები ფეოდალთა კლასს განეკუთვნებიან, მეფე მათ მხარეზე კი არ დადგა, არამედ თავის მოხელეს (მდივანბეგს) დაავალა საქმის გამოძიება და სიმართლის დადგენა.

აუცილებლად უნდა აღინიშნოს ერეკლეს სწრაფვა, ქართლ-კახეთის სამეფოს ვაჭრებისათვის შეექმნა საქმიანობის ნორმალური პირო-

³⁰ იქვე.

³¹ საქართველოს სიძველენი, III, გვ. 486, № 452.

ბები. ცნობილია, თუ რა დიდი ზარალის მიყენება შეეძლო ვაჭრისათვის სამხედრო სამსახურს. ამიტომ მეფემ გამოაკლისის სახით, მორიგი ჯარიდან გაათავისუფლა ყველა ვაჭარი, განურჩევლად მათი ეროვნებისა, მხოლოდ იმ პირობით, რომ ვაჭარი ღუქნის პატრონი უნდა ყოფილიყო, ე. ი. უნდა ჰქონოდა გარკვეული ქონებრივი ცენზი. მოთხოვნა იმითაც იყო განპირობებული, რომ ვაჭარს დაეჭირავენინა პიროვნება, ვინც მის ნაცვლად გასწევდა სამსახურს მორიგ ჯარში. 1774 წ. შედგენილ მორიგის ლაშქრობის განაჩენის მე-9 მუხლში ნათქვამია: „ქ. რომელიც ქართლისა და კახეთის ალემ-მიცემობის კაცნი არიან, ღუქნის პატრონი, ქართველი, სომეხი, ფრანგი, თათარი, პურია, თუ რაც მიღეთის კაცი იყოს, ამათს ბადალს ვიყაბულებთ“³².

ებრაელი ვაჭარი, ხშირად, რომელიმე თავადის კომერციული საქმეების მომგვარებელიც იყო. მას უნდა გაესაღებინა თავადის მამულში მოწეული ბაზრისათვის განკუთვნილი პროდუქტები, გაეყიდა სხვადასხვა გზით მოპოვებული ტყვე ან თავადისა და მისი ოჯახის წევრებისათვის შეეძინა საქონელი. XVIII ს. მეორე ნახევრის სამართლის წიგნით, საჩინო ბართაშვილი უჩიოდა პაპუნა და ბეჟან წერეთლებს: „ასი ფლური გემართა ჩემი, ასი მარჩილი კი მომეცი და ასი ისევე გმართებს. პაპუნამ უპასუხა: მართალია, ასი მარჩილი გემართა შენი, ვარს არ გოუნებოდი, გაძლევდი. ჩემს სახლში იყავი. კარგად დაგხვდი და გამოგისტუმრე. შემოგეყარა ჩემი აზნაურისშვილი და ცხენი, იარაღი წაართვი და კაცი გაგლეჯილი წაგივიდა. ამას აღარ დამაჯერე. ურია გავაგზავნე რაჭას, ორი მტყვევ თათარი წავატანე გასაყიდლად და ასი მარჩილი თეთრი. დახვდი წინ, მტყვევებიც წაართვის, თეთრიც და ურიას ოთხმოც მარჩილად თავი დაახსნევი“³³. როგორც ჩანს, პაპუნა წერეთელმა ებრაელ ვაჭარს ორი ტყვე თათარი გაატანა გასაყიდლად და ასი მარჩილიც მისცა, რათა ტყვეთა საფასურით და გატანებული თანხით თავადის ოჯახისათვის ერთი ან სხვადასხვა სახის საქონელი შეეძინა. ალბათ, ამ სავაჭრო ოპერაციისათვის ებრაელს გარკვეული გასამრჯელო მიეცემოდა.

ზემოთ ითქვა, რომ ვაჭარი შეძლებულად ითვლებოდა, თუ მას საკუთარი ღუქანი ჰქონდა. ასეთი სავაჭრო უმთავრესად ქალაქებში იყო და ვაჭარი სხვა გადასახადებთან ერთად ღუქნის ქირას უხდიდა მას, ვისაც ეკუთვნოდა ქალაქი ან სხვა დასახლებული ადგილი. იმერე-

³² ქსი, II, გვ. 439, № 127.

³³ სეშ, I, გვ. 182—183, № 25.

თის დედოფლის მიერ ღვთისმშობლის მიძინების ეკლესიის (გაგნის მთის უდაბნოში) წინამძღვრის დანილ მაჭავარიანისათვის ნაბოძები შეწირულობის წიგნიდან ვიგებთ, რომ აღნიშნული ეკლესიის ყმა ებრაელი კაკია „ქუთაის ხულაზე იჯდა და ვაჭრობდა“. რადგან ქუთაისი სამეფო ქალაქი იყო, ამიტომ კაკია ყოველთვიურად იხდიდა „ხულის ქირას“ 2 მარჩილს³⁴. როგორც ჩანს, ღუქანიც ხაზინას ეკუთვნოდა.

იყვნენ ებრაელი ვაჭრები, რომლებსაც საკუთარი ღუქნები ჰქონდათ. XVIII ს. მეორე ნახევრის ერთ ნასყიდობის წიგნში ნათქვამია: „ესე ნასყიდობის წიგნი და პირი დაგწერეთ და მოგეცით ჩვენ, — გრიგოლას-შვილმა მამულას შვილმა ბერუნამა, შვილმა ჩემმა და მამავალმა სახლისა ჩემისამა შენ, ბერიკას შვილს მამულასა და ძმასა შენსა კაკასა და შვილსა შენსა იოსებს და მამულასა და ბინასა და მამავალსა სახლისა შენისასა; — ასე რომე დამეპირა და მოგყიდე კიდევ ჩუენულს საღუქნის გუერღზედა სამი ადლი ნახევარი ალაგი საღუქნე, როგორც შენი ქვიტკირის ღუქანი დგას იმ სიგრძე თავიდამ ბოლომდი, წინ გზამდი“³⁵. საბუთში არ ჩანს, მაგრამ შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ქუთაისელი იყო იაყობა თეთრუაშვილი, რომელმაც შამუელა პაპიაშვილის და ენუქაშვილის ღუქნებს შორის არსებული თავისი ორი ღუქანი (ხულა) მიჰყიდა სვიმონ ხეჩინაშვილს 1796 წ.³⁶.

1807 წ. „ღუქნის ალაგი“ მიჰყიდა პაპუნაშვილმა მარდახამ ქარელელ ჭინჭიხაშვილ ისრაელას³⁷. „ღუქნის ალაგი“ ჰქონდა ატენშიც იმავე მარდახას, რომელმაც 1808 წ. მიჰყიდა „ატენელს სიონელს კარიკაშვილს ნასყიდაშვილს მღდელს ივანეს“³⁸.

რამდენიმე ებრაელის ღუქანია დასახელებული 1816 წ. პირობის წერილში: თავადმა გრიგოლ წერეთელმა აბასთუმნელ დანიელა ფიჩხაძეს უბოძა ქუთაისში ოთხი თვალი ღუქანი, რომელიც მღებარეობდა შამიელა პაპიაშვილისა და ისხაკა იაყობიშვილის ღუქნებს შორის³⁹.

ებრაელი ვაჭრის ან ვაჭრების ყოლა ყველა ფეოდალისათვის სასურველი და აუცილებელიც იყო. იმისდა მიხედვით, თუ რამდენად ვითარდებოდა სასაქონლო-ფულადი ურთიერთობა, ყმა ებრაელი ვაჭრისადმი ინტერესი იმით განისაზღვრებოდა. მებატონე ცდილობდა,

³⁴ იქვე, გვ. 190—191, № 33.

³⁵ იქვე, გვ. 198, № 39.

³⁶ იქვე, გვ. 208, № 45.

³⁷ იქვე, გვ. 222, № 61.

³⁸ იქვე, გვ. 223, № 63.

³⁹ იქვე, III, გვ. 303, № 15.

შეძლებისდაგვარად, ებრაელისათვის ხელსაყრელი პირობები შეექმნა, რათა მას თავისი თავი ეგუებინა და ბატონისათვის ფულადი რენტაც ეძლია. ვაჭარი ყმა ებრაელის ყოლისადმი ინტერესით იყო გამოწვეული, რომ მას ყიდულობდნენ და ყიდდნენ, მხრთად გაატანდნენ, გააჩუქებდნენ, რაიმე ძვირფას საგანში გაცვლიდნენ და სხვ. ფართოდ იყო გავრცელებული ვაჭარი ებრაელის ეკლესიისათვის შეწირვა. ყოველივე შემოთქმულის დამადასტურებელ მაგალითებს უკვე გავიცანით.

ვაჭარი ებრაელისადმი ინტერესი განსაკუთრებით ნათლად გამოხატა ანა ამილახვარმა (აბაშიძის მეუღლემ) 1810 წ. წყალობის წიგნში. იგი ასე მიმართავს თავის ყმას ელია მაღალაშვილს: „ასე რომელსამე ჩვენის ყარაზობით ერჩია შენთვის და გაებრიყვებინე, აგვეყარე და სხვა სამეფოში (იმერეთის სამეფო — ე. მ.) წახველ ხიზნითა და რომელიც შენი დანარჩონი გავალეხული თუ სხვა ნივთი იყო, მე დაეპირდი გამორთმევასა, მაგრამ ისევ შენის ნებით მოხველ ხიზნითა და იმართლე თავი, რომ ის აყრა შენი ნება არ ყოფილიყო, არამედ ჩვენის ყარაზობით სხვას ვისმე გაებრიყვებინე“. ელია მაღალაშვილი საკმაოდ შეძლებული ვაჭარი უნდა ყოფილიყო. მას ბლომად ფული და საქონელი ჰქონდა გასესხებული და მისი გაქცევით გაცხარებულ მებატონეს განუზრახავს ელიას მიერ გაცემული სესხები თვითონ აეღო. ელიას უკან დაბრუნების მიზეზი სწორედ ეს უნდა ყოფილიყო. ღრმობდა რა თავის დანაშაულს, ელიამ ანა ამილახვარს პატიება სთხოვა და შუაქადად მისი მაზლი სვიმონ აბაშიძე მიუგზავნა. ანა ამილახვარი აცხადებს: „შეხვეწნოდი მის ბრწყინვალეობას ბატონს აბაშიძეს ჩვენს მაზლს სვიმონს და იკადრა მაშუალობა და გვიბძანა შენი გაძლება და აწ, რომელიც შენი თეთრები გავალეხული გქონდა, იმისი ისევ მოცემა“. სვიმონ აბაშიძის ჩარევით ანა ამილახვარმა ხელწერილიც კი მისცა ელიას, რომელშიც ლაკონურად ჩამოყალიბებული იყო მებატონისა და ყმა-ვაჭარ-მეცხვის შემდგომი ურთიერთობა და ყმის შეუზღუდველი საქმიანობა. ანა ამილახვარი ელიას ეუბნება: „ესე წერილი გიბოძეთ: ვისაც შენი ფული მართებს, თამასუქები ხომ შენვე გაქვს, მიდი შენს მოვალეს შენი ფული სთხოვე, თავნიც და სარგებელიც გამოართვი ანგარიშით და რომელთაც ამას წინად შენს წასვლის ჟამში შენი ვალი მე ჩემს აზნაურიშვილს ავადებინე და ბარათი მიეცათ, ბარათები უნდა რომ მოსთხოვო და ჩაუგდო ფულად და დანარჩონი ანგარიშით შეისრულო და ყველას ანგარიში გაუწმინდო. რომელიც

ჩვენ დაგვიხარჯავს ფული, ჟამზე იმასაც შეგისრულებთ, რომ შენც ვალის პატრონი ყოფილხარ და გაგაძლებინებთ⁴⁰.

ფეოდალური არისტოკრატია რომ ძალმომრეობას ეწეოდა წერილი ვაჟარ-ხელოსნების და, საერთოდ, საქონელმწარმოებელთა მიმართ, კარგად ჩანს ფარსადან გორგიჯანიძის შეგონებიდან. იგი მიმართავს ვაჟარ-ხელოსნებს: „ასე დაისწავლეთ და ხელმწიფეთა და თავადთა დაერიდებით... მდიდარი და მოძალადენი ძალით რჩიან გლეხთა და უღონოთა. შენ რომ გქონდეს და სხვას მისცე ღიდი მადლია და რომ არ გქონდეს და გეპირვებოდეს, სიკვდილი სჯობს. საქონლის მიფარვით ქონება სჯობს გაცადებით ქონებასა“⁴¹. მართალია, ფარსადან გორგიჯანიძეს XVII ს. სინამდვილე ჰქონდა მხედველობაში, მაგრამ მისი ნათქვამიდან ზოგადად ჩანს ყმის დამოკიდებულება ბატონის ნება-სურვილზე ფეოდალიზმის ხანაში.

საქართველოს ეკონომიკურ ცხოვრებაში მნიშვნელოვანი გარდატეხა ხდება XIX ს. დასაწყისიდან. ვაჭრობა თანდათან იკრებს ძალას და ებმება რუსეთის იმპერიის კაპიტალისტურ სისტემაში. ისევე, როგორც რუსეთში, საქართველოს ფეოდალურ-მემამულური ზედაფენა და მეფის მოხელეები მაინც განსაზღვრავდნენ აგრარულ-ბატონყმურ ურთიერთობას. აგრეთვე, შემოტანილ და გატანილ საქონელზე გადასახადის ოდენობას.

სწრაფად ეთარდებოდა ხელოსნობა. მწარმოებლები თვითონ ან თავისი ოჯახის წევრები ნაწარმს ადგილზე ასაღებდნენ ან დადიოდნენ სოფელ-სოფელ და გლეხებს სთავაზობდნენ. ხელოსნური ნაწარმით ვაჭრობა ნაწილობრივ ბაზრობებზე ხდებოდა. ამგვარად, ებრაელი ხელოსნების ნაწარმის მთავარი მომხმარებელი იყო ქართველი გლეხი, რომელიც თავისი უაღრესად შეზღუდული მსყიდველობითი უნარის გამო, ვერ ახერხებდა ამ ნაწარმის იმ ოდენობით მოთხოვნას, რისი რეალური საჭიროებაც არსებობდა. ბაზარი გადატვირთული იყო ებრაელთა გაუსაღებელი საქონლით. ეს აიძულებდა ებრაელ ხელოსან-ვაჭარს სოფელ-სოფელ ევლო და თვითონ მოეძებნა მომხმარებელი. იმის გამო, რომ ასეთი მომხმარებლის მოძებნა ძნელი იყო ღიდი ქალაქების გემოვნებადახვეწილ მოსახლეობაში, რომელთაც თვალი შეჩვეული ჰქონდათ უცხოურ საქონელზე, ამიტომ შუამავლად გამოდის

⁴⁰ სემშ, I, გვ. 227, № 65.

⁴¹ ფარსადან გორგიჯანიძე, გვ. 316.

მალაზიონერი, ზოგჯერ თვით ებრაელი, რომელიც ფართო მასშტაბით ახდენს გასაღების ორგანიზაციას.

საქართველოში მეფის რუსეთის დამკვიდრების ხანგრძლივ პროცესს თან ახლდა გაუთავებელი ომები, საშინაო მღელვარებანი და სტიქიური უბედურება, რომელიც დიდ ზიანს აყენებდა ქვეყნის სამეურნეო ცხოვრებას. ამჯერად ჩვენთვის საინტერესო ვაჭრობაზე უნდა ითქვას, რომ რუსეთის მიერ ირანისა და თურქეთის წინააღმდეგ წარმოებული ომების გამო, იგი დიდად შეიკვეცა, რასაც უარყოფითი გავლენა უნდა მოეხდინა საშინაო ვაჭრობაზეც. 1804—1813 წლებში, ირან-ოსმალეთთან ომების დროს, რუსეთის მთავრობამ აკრძალა საქართველოს სავაჭრო ურთიერთობა ოსმალეთთან, რაც ახალციხის სათაშოს მეშვეობით ხორციელდებოდა. ამის გამო იმდენად მძიმე მდგომარეობა შეიქმნა დასავლეთ საქართველოში, რომ გენერალი ტორმასოვი იძულებული გახდა ალექსანდრე პირველისათვის ეთხოვა აკრძალვის გაუქმება.

1813 წ. გულისტანის ზავის შედეგად, ირანთან რუსეთის ვაჭრობა გაუმჯობესდა, რამაც სერიოზული გავლენა მოახდინა საქართველოს ბაზარზეც. ვაჭრობის შემდგომი განვითარებისათვის ასევე დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ფეოდალური საბაჟოების შეზღუდვას.

1812 წ. ცნობით, ირანიდან საქართველოში დიდი რაოდენობით შემოჰქონდათ პირველი მოთხოვნილებისა და ფუფუნების საგნები. საქართველოდან ირანსა და თურქეთში და, ნაწილობრივ რუსეთშიც, გაჰქონდათ ბეწვეული, აბრეშუმისა და ბამბის ქსოვილები, სქელი ტილო, შავი გიშერი, ცვილი და სხვ. განსაკუთრებული მოთხოვნა იყო ქართულ ოქროქსოვილზე.

რუსეთის მთავრობა, რომელიც დაინტერესებული იყო საქართველოში რუსული წარმოების საქონლის გასაღებით, საიმპერიო-საბაჟო გადასახადს ავრცელებდა შემოზიდულ საქონელზე, რაც მის გაძვირებას იწვევდა. მაგრამ რუსულ ბაზარში საქართველოს ჩაბმას მაინც განსაკუთრებული შედეგები მოჰყვა. XIX ს. დამდეგს რუსეთს სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობა ჰქონდა ევროპისა და აზიის ქვეყნებთან. თბილისელმა ვაჭრებმა, რომელთაც ჯერ კიდევ XVIII ს. დასასრულს ჰქონდათ სავაჭრო კავშირი რუსეთის ზოგიერთ ქალაქთან (მოზდოკი, ყიზლარი, ასტრახანი), უკვე 1807 წლიდან ურთიერთობა დაამყარეს მოსკოვთანაც. იმავე წელს თბილისში დაარსდა საბაჟო და ა. შ.

სიტყვამ მოიტანა და მოკლედ მაინც უნდა ითქვას საბაჟოებზე-საქართველოში XIX საუკუნეებში საბაჟოებს, საერთოდ, სახელმწიფო იჯარით აძლევდა ეკლესიას, მთავარს, თავადაზნაურობებს. არაერთხელ ითქვა, რომ საბაჟოების სიმრავლე აფერხებდა ალბ-მიცემობის განვითარებას. ამიტომ საქართველოს მთავარმართებელმა პ. ციციანოვმა საბაჟოების სისტემის რეორგანიზაცია განიჭრა. 1803 წ. იგი ალექსანდრე II-ს სწერდა: „მეიჭარეებზე გაცემული შინაგანი საბაჟოები უაღრესად ამძიმებს მოსახლეობის ტვირთს და მმართველობის წესებს“⁴². ამიტომ მას მიზანშეწონილად მიაჩნდა შინაგანი საბაჟოების გაუქმება. მართალია, ამ ღონისძიებით სახელმწიფოს მოკლდებოდა შემოსავალი, მაგრამ ზარალის ანაზღაურება მოხდებოდა იმ გადასახადებით, რომლებიც აიკრიბებოდა სასაზღვრო საბაჟოებში⁴³.

შინაგანი ბაჟების გაუქმებით და იმპერიის საზღვრებზე კონტროლის დაწესებით გზა ეხსნებოდა რუსულ საქონელს. 1807 წ. 30 სექტემბრის ბრძანებულებით, რუსეთიდან საქართველოში შემოტანილი საქონელი არ იბეგრებოდა შინაგანი ბაჟებით⁴⁴. იმერეთის დაპყრობის შემდეგ, იმპერატორის მიერ დამტკიცებული დებულების თანახმად, ქუთაისში დაარსდა საბაჟო კანტორა, რომელიც იმავე წესდებითა და ტარიფით ხელმძღვანელობდა, როგორც თბილისის საბაჟო კანტორა.

როგორც ცნობილია, საქართველოში ვაჭრები უმეტესად სომხები და ებრაელები იყვნენ. საგარეო ვაჭრობაში და მსხვილ ალბ-მიცემაში უპირატესობა ჰქონდათ სომხებს, რომელთა დიდი ნაწილი ბატონყმობიდან თავისუფალი იყო. მოვაჭრე ებრაელთა დიდი უმრავლესობა, როგორც ვნახეთ, პრივილეგიას მოკლებულ მოყალბე გლეხის კატეგორიაში შედიოდა და მისი სავაჭრო საქმიანობაც სათანადოდ შეზღუდული იყო. ამან განაპირობა XVIII ს. დასასრულს ებრაელთა ალბ-მიცემობის უმთავრესად ქვეყნის საზღვრებით შემოფარგვლა.

XIX ს. დასაწყისისათვის ქართველი ებრაელები ორ ძირითად სოციალურ კატეგორიად იყოფოდნენ (ეს ტენდენცია ადრეც შეიმჩნეოდა): თავისუფალი და ყმა. თავისუფალთა ფენას შეადგენდნენ მსხვილი ვაჭრები და სასულიერო კულტის მსახურნი, რომლებიც წინათ დამოკიდებულნი იყვნენ, მაგრამ, სიმდიდრის დაგროვების კვალობაზე, შეძლეს თავის გამოსყიდვა მებატონისაგან. გათავისუფლე-

⁴² ЦГИАЛ, ф. 18, оп. 3, д. 725. л. 3.

⁴³ А к а к, II, с. 240.

⁴⁴ Там же, III, с. 45.

ბული შეძლებული ებრაელი ასპარეზს ნახულობდა ვაჭრობაში, რომელიც გარკვეულ პრივილეგიებს უქმნიდა მას, კერძოდ, თავისუფლობადა სულადობრივი გადასახადისაგან, რაც ნიშნავდა კაბალისაგან გათავისუფლებასაც. მეორე ფენა, პირველთან შედარებით განუზომლად მრავალრიცხოვანი, მისდევდა მიწათმოქმედებას, წერილ ვაჭრობას ან ხელოსნობას (ამ უკანასკნელზე წერილობითი ცნობები თითქმის არ გავიანია). ისინი, ქართველი ყმა-გლეხების მსგავსად, იხდიდნენ სხვადასხვა გადასახადებს (როგორც ნატურით, ისე ფულით) და შრომით ბეგარას. მათი მდგომარეობა კიდევ უფრო გაუარესდა ცარიზმის მიერ გატარებული ანტისემიტური პოლიტიკით.

საბითუმო და საგარეო ვაჭრობაში ქართველი ებრაელების მონაწილეობაზე მცირე ცნობები მოგვეპოვება. ჩანს, რომ ბატონყმობის გაღაჯარდნამდე, საქართველოს ებრაელებიდან საგარეო ვაჭრობაში ჩაბმული იყო მხოლოდ მცირე ნაწილი. ისინი უმთავრესად ახალციხელები და ქუთაისელები იყვნენ. 1849 წ. ი. დიუკრუასი ახალციხის ვაჭრობის შესახებ წერდა: „მოუხედავად იმისა, რომ თურქეთიდან ახალციხეში მომავალი გზები მთიანი და საკმაოდ უხერხულია, ამ ქალაქს, როგორც მოსაზღვრე პუნქტს, საკმაოდ კარგი ვაჭრობა აქვს შემოტანილი საქონლით. შემოტანილი საქონლის დიდი ნაწილი ადგილობრივ იყიდება; ნაწილი ტფილისშიაც გააქვთ გასასყიდად. ეს ვაჭრობა უმთავრესად ებრაელების ზედაა, რომლებიც ძველთაგანვე მოსახლეობენ ახალციხეში. არზრუმიდან გადმოსახლებული სომხები, რომლებიც ქალაქის მოსახლეობის მთავარ ნაწილს შეადგენდნენ, გაცილებით ნაკლებ მონაწილეობას იღებენ ამ ვაჭრობაში და უფრო ხელოსნობას მისდევენ“⁴⁵. თურქეთზე გამავალ სატრანზიტო გზასთან სიახლოვე ახალციხელ ებრაელებს მეტ შესაძლებლობას აძლევდა მონაწილეობა მიეღოთ საგარეო ვაჭრობაში. XIX ს. 30-იან წლებში ახალციხელ ებრაელთა ერთმა ნაწილმა ჩამოაყალიბა „სოლომონის სახელობის სავაჭრო კომპანია“, რომლის წევრები ევროპული და აზიური საქონლით ვაჭრობის გარდა, რუსულ ფაბრიკულ ნაწარმს (ჩითი, ნაშური და სხვ.) ჩრდილო თურქეთის ქ. თოქათშიც კი ჰყიდდნენ⁴⁶.

საზღვარგარეთ სავაჭროდ გამგზავრებისათვის მთავრობის მიერ სხვადასხვა ვადით გაცემული საბუთებიდან ჩანს, რომ ახალციხელ ებრაელებს სავაჭრო ურთიერთობა ჰქონდათ სტამბულთან და თავარიზ-

⁴⁵ სეშე, I, გვ. 14.

⁴⁶ Акак, VIII, с. 151.

თან. ქუთაისის გუბერნიის სამმართველოსადმი წარდგენილ თხოვნაში ახალციხელი ბინო ისხაყაშვილი წერს: „მაქვს მიუცილებელი საჭიროება წასვლისათვის სავაჭროთ პერსიის სამთაეროში ქალაქ თავრიზსა, და ამისათვის უმორჩილესად ვსთხოვ თქვენ მაღალკეთილშობილებას მოახდინოთ მოწყალეობრივი განკარგულება მოცემისათვის ჩემდამი თავრიზის პაშპორტის, რომლითაც შემეძლოს მე წასვლა პერსიის სამთაეროში ერთათ იმათთანა, რომელთაც ეხლა უნდა მიეცეს პაშპორტი თავრიზს წასვლისათვის ებრაელთა — მოშო ბინიაშვილსა, სამს მის ამხანაყთა, რომლის განკარგულება ხდება ქუთაისის ლუბერნსკის პრაელენიასა შინა, თანახმად მორთმეულის მათდამი არძისა“⁴⁷.

ბინო ისხაყაშვილის მოგვარე აბრამა 1856 წ. ითხოვს სტამბულს სავაჭროდ წასასვლელად პასპორტს ერთი წლის ვადით⁴⁸.

XIX ს. 60-იან წლებამდე ახალციხელი ებრაელები სავაჭროდ დადიოდნენ ტრაპიზონში, არზრუმში, ყარსში, არტაანში, გუმბირში, შემახაში, ნუხაში, ერევანში, თბილისში, ქუთაისში და სხვა მნიშვნელოვან ქალაქებში. ბატონყმობის გაუქმების წინ ახალციხელ ებრაელთა ერთ ნაწილს სავაჭროდ სიარული დაუწყია რუსეთის ქალაქებშიც: ნიჟნი-ნოვგოროდში, ასტრახანში, ტაგანროგში და სხვაგან. დასახელებული ქალაქებიდან მოჰქონდათ ბამბაზია, ტილო, ჩითეულობა. რუსული საქონლის ერთი ნაწილი გაჰქონდათ თურქეთში. 60-იანი წლებიდან მათ კავშირი დაამყარეს შუა აზიის ქალაქებთანაც: სამარყანდი, ბუხარა, კოკანდი, ტაშკენტი, აშხაბადი, მერვი⁴⁹.

ქართველი ებრაელების აღებ-მიცემობის ისტორიის მკვლევარმა ი. პაპისმედოვმა 1935—1939 წლებში ახალციხელ მოხუც ებრაელებში შეაგროვა მასალები ამ ქალაქის ებრაელთა სავაჭრო ვაჭრობაზე. ირკვევა, რომ XIX ს. პირველ ნახევარში ახალციხეში იყვნენ „მესტამბოლეები“, ე. ი. ის შეძლებული ებრაელები, რომლებიც სისტემატურად დადიოდნენ სავაჭროდ სტამბულს. გამგზავრების წინ 10—12 ვაჭარი წინასწარ შეთანხმდებოდა წასვლის დროზე და, ჩვეულებრივ, საბუთების მოწესრიგების შემდეგ, გაემგზავრებოდნენ კვირა დღეს. ისინი ზოგჯერ გზას დაალოცვინებდნენ რაბინს ან ხახამს, რათა უხიფათო მგზავრობა და სარფიანი ვაჭრობა ჰქონოდათ.

⁴⁷ სემშ, I, გვ. 16.

⁴⁸ იქვე, გვ. 47.

⁴⁹ იქვე, გვ. 16.

სტამბულისაჲენ მიმავალი სახმელეთო გზა ახალციხიდან ტრაპიზონამდე გადიოდა შემდეგი მიმართულებით: სოფ. ბადელა — ყანიფუარის გადასასვლელი — არტაანი — ოლთისი — არზრუმი — ქუმიშხანა — ტრაპიზონი. ტრაპიზონი — სტამბული ზღვაზე იალქნიანი გემით. მეორე გზა მიდიოდა იმავე მიმართულებით არტაანამდე, შემდეგ არტაანი — არტანუჯი — ართვინი — ბათუმი. ბათუმიდან სტამბულამდე გემით. მესამე გზა: ახალციხე — ბაღდადი — ქუთაისი — ორპირი — ფოთი — სტამბული⁵⁰.

„მესტამბოლებს“ შემოჰქონდათ სხვადასხვა სახის აზიური და ევროპული საქონელი. აბრეშუმის ქსოვილებიდან: დამასკო, შამ-ალაჯი, ანტიკმორი, ოქროკაბა, მანთინა (იხმარებოდა საზუბუნეებად, საკაბეებად, საპერანგეებად), თალაბულუზი (სარტყელებად), იაზმა პირველი ხარისხის, კარაპეტიში მეორე ხარისხის (თავსაბურავებად, ბაღდადებად და მანდილებად); ბამბანარევი აბრეშუმის ქსოვილები: ყუთანი, ალაჯი, გეზი (საზუბუნეებად, საკაბეებად) და ჩარჩაფი (ჩადრებად); მატყლის ქსოვილები: სხვადასხვა ფერისა და ხარისხის ქიშმირები და მაუდი (საჯუბეებად, საჩოხეებად, საშარვლეებად და საკაბეებად); ბამბის ქსოვილები: მანუსა, იარიმ მაუდი, თეთრი ამერიკო, სხვადასხვა ფერისა და ხარისხის ჩითები: ბასმა კალათა, ტარახლი, ხუზარლი, უფახსაფმალი და სხვა, რასაც უმთავრესად საშუალო და ღარიბი გლეხობა ხმარობდა საკაბეებად, საპერანგეებად, სახალათეებად, საბნის პირებად და სხვ.; ქათანი (ტილოს მატერია ლეიბებისათვის); სხვადასხვა ფერისა და ხარისხის ატლასები და ხვერდები; ბარაკანი (მოჩიფსო მატერია), რიფსი, თანზიფი (სალეჩაქე მარლა), ფუთა (იხმარებოდა წინსაფარებად); მზა ბეწვეული, ბამბისა და ქანდრის (ტილოს) ძაფები, შერიგი, ყაითანი, ბუქმა (დაგრეხილი ყაითანი), სირმა, გლაბიდონი, თოკი, საფიანი, ფაიფურისა და ქაშანური ჭურჭელი; ღილები: ვერცხლის, ყაითნის, სადაფის, შუშის; ქოფჩა, ანუ ღუგმა, ფილდისის სავარცხლები, შიმშირის კოვზები და კიდობნები; გიუზგი (სარკე); რკინისა და ფოლადის ნაწარმი: დანები, მაკრატლები. ნელსაცხებელი, ჩაი, ყავა, შაქარი, ზეთისხილი, მაგარი სასმელები და სხვ.

ტრაპიზონიდან და არზრუმიდან შემოჰქონდათ: აბრეშუმისა და მატყლის ქსოვილები, ძვირფასი მზა ბეწვეული, საუკეთესო ხარისხის თუთუნი, ქარვის მუნდშტუკები, ჩიბუხის ტარები და ჩიბუხები, ყალიონი, დიდი რაოდენობით ჰალაბის საპონი, რახი (არაყი) და სხვ.

⁵⁰ იქვე, გვ. 17.

თავრიზიდან შემოჰქონდათ: სხვადასხვა ფერის ყარაოზი, ქაშანის ფეშთამალი, ქირმანის შალები. სათრანჯი (საპირსახოცი), ღუკური (საბნის პირი), ფუთა, ფიჩვი (ფარდაგი), ისპაჰანისა და ქაშანის ხალიჩები, ფირუზის თვლები და სხვ.

თავრიზიდან და თბილისიდან ახალციხეში შეჰქონდათ სხვადასხვა ნელსაცხებელი და საფთთაქო მასალა, ბიზარი, პილბილი, ბაპარი, ყარამფილი (მიხაკი), დარიჩინი, გუნდა-ლახოსტაკი, ავლიჯანი, ყუველიჯანი, ილი, ბადიანი, შაბი, გოგირდი; ჰმელი ხილი, ტკბილეულობა და სხვ.

თბილისიდან შეჰქონდათ აგრეთვე: ნაბადი, ღეკური შალი, ყალამ-ქარი, ქალაღია და სხვა წვრილმანი. თბილისში გაჰქონდათ: თუთუნი, სხვადასხვა მატერიები და ადგილობრივი ხელოსნური ნაწარმი.

ერევნიდან შემოდიოდა: მარილი, ბრინჯი, ფქვილი, ყაჭი, ხმელი ხილი; ტკბილეული: ხმელი თუთა, ტყლაპი, ტყლაპი-კვერი, ქუშა, ანუ ჩურჩხელა და სხვ.; ბუხარადან — ხალიჩები და კარაყული; სამარყანდიდან — საიგენი (აბრეშუმის საბნისპირი), ქიშმიში, ხმელი ნესეი და სხვ.

საქართველოს ქალაქებიდან თბილისის გარდა, ახალციხელ ებრაელ ვაჭრებს მჭიდრო კავშირი ჰქონდათ ქუთაისთან, სადაც გაჰქონდათ იმპორტული საქონელი, მარილი, ალაბის საპონი, ზეთისხილი, ძროხის ქონი, საქმელი ზეთი, თევზი, თუთუნი, აფოხტი (დამარილებული გამხმარი ხორცი), თხის დამუშავებული ტყავი, აბრეშუმის ქსოვილები, ალაჯა და სხვ. ქუთაისიდან და, საერთოდ, იმერეთიდან გაჰქონდათ ადგილობრივი ნაწარმი: აბრეშუმის ქსოვილები, დარაია, უბრალო მაუდი, ტილო, ყაჭი, კამეჩის ტყავი, დარაიის სარტყელები, ყაბალახი, შალი, თაფლი, საღებავები და სხვ.

როგორც მაშინდელი სტატისტიკური მონაცემებიდან ჩანს, იმპორტი (მაგ., 1846 წ. — 363 ათასი მანეთი ვერცხლით) დიდად ჰარბობდა ექსპორტს (40 ათასი მან. ვერცხლით)⁵¹. XIX ს. 50-იანი წლებიდან იწყება ახალციხის საგარეო ვაჭრობის დაქვეითება და იგი ადგილობრივ ხასიათს იღებს. ამან გარკვეული გავლენა მოახდინა აღებ-მიცემობით დაინტერესებულ ებრაელებზე. ისინი გადასახლდნენ ვაჭრობის მხრივ უფრო დაწინაურებულ საქართველოს სხვა ქალაქებში.

⁵¹ Д ю к р у а с и, Обзор торговых пунктов Закавказского края. См. Кавказский календарь, 1849 г., отд. III, с. 59—60.

აღმოსავლეთ საქართველოს ზემოდასახელებული ქალაქების გარდა, როგორც ვიცით, ებრაელები ცხოვრობდნენ მთელ რიგ დაბა-სოფლებში, მაგრამ მათი საქმიანობის ამსახველი წერილობითი ცნობები უალრესად მცირეა. მხოლოდ ის ვიცით, რომ, როგორც სოფლად საქონლის დატარებით, ისე ადგილობრივ დუქნებში და სახლებში ვაჭრობდნენ. ისინი ყიდდნენ იმპორტულ და სამამულო ნაწარმს: ტილოებს, თუთუნს, მატყლს, მარილს, დამარილებულ თევზს, ჩითეულს, აზრე-შუმის ქსოვილებს და სხვადასხვა წვრილმანს. აღნიშნულ საქონელს ისინი იძენდნენ თბილისში, გორში, იმერეთში⁵². ვაჭრობდნენ, აგრეთვე, მარცვლეულით. ერთ-ერთი დოკუმენტიდან (1839 წ.) ვიგებთ, მოშე ჯანაშვილმა ბრეთში შეიძინა 1 ათასი კოდი ხორბალი⁵³, ხოხობი დავა-რაშვილმა შეისყიდა 1500 კოდი ხორბალი. გაბრიელ მანაშერაშვილმა 900 კოდი ხორბალი შეისყიდა ცხენვალში, სოფ. ალში დავით ჯანაშვილმა შეისყიდა 700 კოდი ხორბალი⁵⁴.

1847 წ. გორის მაზრაში შედგენილ საბუთში (სიაში), არიან ის ებრაელი ვაჭრებიც, რომლებმაც ხორბალი შეისყიდეს: ბრეთში — მანუხა ჯანაშვილი, სურამში — ელია ფიჩხაძე, ცერონისში — დ. კრიხელი და სხვ.⁵⁵.

საგარეო ვაჭრობაში დიდ როლს ასრულებდნენ დასავლეთ საქართველოს უმნიშვნელოვანესი ქალაქის — ქუთაისის ებრაელები. XIX ს. 20-იან წლებამდე ქუთაისელი ვაჭრები, საერთოდ, სუსტად იყვნენ ჩაბმულნი საერთაშორისო ვაჭრობაში.

ქუთაისელი ებრაელების დიდი ნაწილი ვაჭრობაში იყო ჩაბმული. მთავარმართებელ ციციანოვისადმი წარდგენილ „იმერეთის აღწერაში“ ლიტვინოვი წერდა: „იმერეთში ვაჭრობას აწარმოებენ სომხები და ურიები, რომელთა მეტი ნაწილი ახალციხიდან არის გადმოსახლებული. არიან ისეთები, რომელთაც საკმაო კაპიტალი გააჩნიათ, მაგრამ ძალიან ცდილობენ მის დამალვას. მეფის სატახტო ქალაქ ქუთაისში, სადაც ყველაზე მეტი ვაჭრობა სწარმოებს, 100-მდე სავაჭრო სახლია“⁵⁶. ლიტვინოვი იქვე შენიშნავს, რომ ვაჭართა შემოსავლის დადგენა შეუძლებელია, რადგან მეფეს არა აქვს მტკიცედ დადგენილი გადასახადი ვაჭრობაზე. არ არის დადგენილი გადასახადის დრო. მართალია მეფე

⁵² А к а к, II, с. 72, 79.

⁵³ XIX ს-ში 1 კოდი უდრიდა 50 კგ-ს.

⁵⁴ სტია, ფ. 16, № 5881, ფურც. 1—4.

⁵⁵ იქვე, № 9049, ფურც. 271—272.

⁵⁶ А к а к, II, с. 407.

მცირე გადასახადს ახდევინებს სომეხ და ებრაელ ვაჭრებს, მაგრამ მათთვის გადასახადის გადახდა მოულოდნელად ხდება⁵⁷.

საფრანგეთის კონსული თბილისში გამბა, რომელმაც 1822 წ. იმოგზაურა იმერეთში, აღნიშნავს ქუთაისის ვაჭრობის დაბალ დონესა და თვით ქალაქის სიპცირეზე: მისი მოსახლეობის ნახევარს შეადგენდნენ ებრაელები, რომლებიც მისდევდნენ მეტწილად წვრილ ვაჭრობას სასოფლო-სამეურნეო პროდუქტებით. მსხვილი ვაჭრები უმთავრესად სომხები იყვნენ. მათ შემოჰქონდათ მრავალფეროვანი საქონელი სტამბულიდან, ახალციხიდან, თბილისიდან და სხვა ქალაქებიდან⁵⁸. გამბა აზვიადებს სომხების როლს ქუთაისის ვაჭრობაში. როგორც ზემოთ ითქვა, უცხოეთის საქონელი უმთავრესად ახალციხიდან და თბილისიდან შემოდის და ამ საქმეში მნიშვნელოვანი წვლილი ებრაელებსაც ჰქონდათ. 20-იანი წლებიდან ქუთაისელი ვაჭრები დადიოდნენ ლაიფციგის ბაზრობაზე, საიდანაც ყოველწლიურად შემოჰქონდათ 80—100 ათასი მანეთის საქონელი⁵⁹.

30-იან წლებში ქუთაისში უკვე არსებობდა ბაზარი, სადაც კვირადღეს თავს იყრიდნენ იმერეთიდან, სამეგრელოდან და გურიაიდან მოსული გლეხები და ჰყიდდნენ მსხვილფეხა და წვრილფეხა პირუტყვს, სოფლის მეურნეობის პროდუქტებს. იყიდებოდა ადგილობრივი, რუსეთიდან და უცხოეთიდან მოტანილი საქონელი, რომლითაც უმთავრესად სომხები და ებრაელები ვაჭრობდნენ⁶⁰.

ცნობილია, XIX ს. 30-იანი წლების ქუთაისელი 24 ებრაელი ვაჭარი, ადალო ციციანშვილი, დანიელა ციციანშვილი, გლაზუნა ციციანშვილი, როსება ციციანშვილი, დანიელა მოშიაშვილი, ხახამ ისხაკა კატაპარიაშვილი, შალომა კატაპარიაშვილი, ელო იაყობის-შვილი, ისხაკა იაყობის-შვილი, იოსება იაყობის-შვილი, არონა იაყობის-შვილი, ისხაკა იაყობის-შვილი, მარდახა იაყობის-შვილი, მოშა იაყობის-შვილი, ელო იაყობის-შვილი, მამუგელა ფიჩხაძე, ხახამ შაფათა ფიჩხაძე, აბრამა ჩახოშვილი, მოშა თოფჩიაშვილი, ხახამი შაშლიკაშვილი, ისხაკა დათიაშვილი, დავითა მითშიაშვილი. ისხაკა კატაპარიაშვილი, იოსება ბაჩილიშვილი⁶¹.

⁵⁷ Там же.

⁵⁸ G a m b a, Voyage dans la Russie meridionale, I, Paris, 1826, g. 171.

⁵⁹ სეშ, I, გვ. 22.

⁶⁰ А к а к, VIII, с. 183.

⁶¹ სეშ, I, გვ. 22.

ქუთაისელ ებრაელებს, როგორც 1850 წლის ერთი საბუთიდან (მოშა იაყოზაშვილის თხოვნა იმერეთის მიტროპოლიტ დავითისადმი) ჩანს, საზღვარგარეთთან ვაჭრობისათვის რაღაც კომპანიის (ამხანაგობა) მსგავსი შეუქმნიათ 1845 წელს. მოშას თხოვნიდან ვიგებთ, რომ ამხანაგობაში გაერთიანებული იყვნენ თვითონ მოშა და მისი ბიძაშვილები — კაცო, დავითი და შალომა იაყოზაშვილი. ამხანაგობა იყო „საკმაროს სუმიტა, გაწარმოებდით ვაჭრობასა კონსტანტინოპოლთან, მეგრელიასა შინა და სხვათა და სხვათა ქვეყნებთა“. 1849 წლის ნოემბრამდე ყველაფერი ნორმალურად მიდიოდა. აღნიშნული წლის ნოემბერში კი წილის გაყოფის დროს, კომპანიონები მოშას დაპირდნენ 5 ათას მანეთს ვერცხლით, თუმცა, როგორც მოშა ფიქრობდა, ეკუთვნოდა 7 ათასამდე. მოშა ამბობს: „გარნა ყოფილის ჩვენ შორის ნათესაობის კავშირისა შევჯერდე მე მათ ესოდენთ, რომლისა დროდამ დისაკუთრეს რა მათ ჩვენი საზოგადო სუმა... და მრავალის ნებიერითა თხოვნითა ჩემითა არღა სურთ კმაყოფილება ჩემი არა რაოდენითა“. მოშამ იცის, რომ ამხანაგობას ნაყიდი აქვს 200 ფუთი აბრეშუმი და 1000 მანეთის სხვა საქონელი, რომლის წაღებასაც აპირებენ სტამბულს. ამიტომ ის სთხოვს მიტროპოლიტ დავითს, რომ ვიდრე ამხანაგობის წევრები არ გაუსწორებენ ანგარიშს, ე. ი. არ დააკმაყოფილებენ მის პრეტენზიებს, მანამდე „ნუ იქნებიან იგინი გაშვებული ქუთაისით“.

XIX ს. 50-იანი წლების დასაწყისში, პ. გნილოსაროვის გადმოცემით, ქუთაისის „მთელი ვაჭრობა თბილისის მცხოვრებლებისა და ებრაელების ხელშია, პირველნი აწარმოებენ ყველა სახის ვაჭრობას, საქონელს ღებულობენ ნაწილობრივ რუსეთიდან, სადაც ისინი ყოველწლიურად მგზავრობენ, ნაწილობრივ — თბილისიდან, უმთავრესად სპარსულ ნაწარმს, რასაც დიდი გასაყალი აქვს ამ მხარეში; ხოლო უკანასკნელნი (ებრაელები — ე. მ.) ვაჭრობენ საქონლის სოფლად დატარებით, სადაც ისინი ჩითს, ნარმას და გლეხის სხვა მოთხოვნილებების საგნებს დიდი მოგებით სცვლიან ადგილობრივ დამუშავებულ აბრეშუმზე, რაც დიდი რაოდენობით იგზავნება საზღვარგარეთ და რუსეთს. ისინი განსაკუთრებით დიდად სარგებლობენ ბეწვეულით ვაჭრობაში, რასაც პირველი ხელიდან დაბალ ფასებში ყიდულობენ სამეგრელოში, აფხაზეთსა და გურიაში“⁶².

ამ დროისათვის ქუთაისში ვაჭრობდა სულ 217 კაცი, რომელთაგან პროფესიონალი ვაჭარი იყო 139, მოგზაური — 58, გამვლელი — 20.

⁶² Кавказский календарь, 1852 г., с. 342.

იყო 262 ღუქანი. მათ შორის იყო ისეთებიც, რომელიც ერთსა და რამევე ღროს სავაჭროც იყო და სახელოსნოც. ღუქნებში გასაყიდათ გამოტანილი საქონლის საერთო ფასი 100 ათას მანეთს შეადგენდა. წელიწადში იყიდებოდა მხოლოდ 60 ათასი მანეთის საქონელი. მოყვანილი ციფრები ქუთაისის ვაჭრობის დაბალ დონეს აჩვენებს. ეს განსაკუთრებით შეიმჩნევა, როცა ვადარებთ იმავე პერიოდის სხვა ქალაქებისა და დაბების ვაჭრობას: გორში — 283 ღუქანი, თელავში — 267 (სავაჭრო ბრუნვაში 100 ათასი მანეთი), ხონში — 100 ათასი მან, ონში — 80 ათასი, კულაშში — 70 ათასი, საჩხერეში — 50 ათასი⁶³.

3. გნილოსაროვი ქუთაისის ვაჭრობის დაცემას ხსნის დასავლეთ საქართველოს სხვადასხვა რაიონებში მისი განვითარებით, აგრეთვე, თბილისის ვაჭრობის გაძლიერებით და თბილისელი ვაჭრების აქტიური საქმიანობით ქუთაისში. მას ერთ-ერთ მიზეზად მიაჩნია სამეგრელოში კონტრაბანდის გაძლიერება. ამ გზით შემოზიდულ საქონელს იგი აფასებს 100 ათას მანეთად. როგორც ჩანს, გნილოსაროვმა არ იცოდა ქუთაისელი ებრაელი ვაჭრების, განსაკუთრებით მეწვრილმანეთა შემზღუდველი კანონის შესახებ, რომლითაც 1840 წლიდან სოფლებში სიარული აუკრძალათ. როგორც ქვემოთ ენახავთ, მეწვრილმანეები ახდენდნენ მსხვილი ებრაელი ვაჭრების მიერ შემოტანილი საქონლის რეალიზაციას მიმდებარე და შორეულ სოფლებში.

ქუთაისში ბაზრობა იმართებოდა აგრეთვე (კვირის ბაზრობის გარდა) პარასკევობითაც, სადაც უმთავრესად ებრაელები ვაჭრობდნენ. ასეთი ბაზრობა საინტერესოდ აღწერა კ. ერისთავმა. იმერელ გლეხებს გასაყიდათ მოჰქონდათ ხის ნაწარმი: შეშა, ფიცარი, ყვარი; მოჰქონდათ ბამბა, მოჰყავდათ ცხენი, ძროხა, თხა, შინაური ფრინველები და სხვ. „ეს დღეები მეტად მომგებიათა მოვაჭრე ურაებისათვის. ისინი დახურულ ხის ფარდულებში, ფართო ქუჩის ორივე მხარეს, შლიან თავიანთ საქონელს და ამ ფარდულების წინ იზიდავენ და ატყუებენ სოფლელებს. გულისხმიერი ურეები მიხვედრილნი არიან აქაური გლეხის გემოვნებას და მათ მოთხოვნილებას, რომლითაც შესაძლებელია განისაზღვროს აქ გაყიდული საქონელი. მაგ., პატარა ვაჭარს გაშლილი აქვს უხეში ჩითები, ნარმა და ბამბის ფერადი თავშლები. მათთანვე იშოვი პატარა სარკეებს, ლურსმანს. იქვე დგას პატარა მრგვალი ყუთი, დაყოფილი ცალკე უჯრებად. სადაც აწყვია: გოგირდი, შაბიამანი, გუნდა, შაბი, სურნელოვანი მცენარეები, მათ შორის ჭავჭი, რომელსაც

⁶³ Там же, 1852 г., с. 384; 1853 г., с. 277, 321.

ხსნიან ძმარში და აკეთებენ მალამოს ავადმყოფის სახეზე დასივებულის გასაქრობად... ურიის საქონელს ემატება ნემსები, ქინძისთავეები, ბუქ-
ლენდი, ინბირი, სათითები და სხვ.“⁶⁴.

XIX ს. 30—50-იან წლებში ქუთაისელ ებრაელ ვაჭართა შორის თანდათანობით იკვეთება პრივილეგირებული ფენა, რომელიც, სხვა ეროვნების ვაჭრებთან ერთად, უკვე ამჟღავნებს სოციალურ-ეკონომიკურ და კლასობრივ-პოლიტიკურ მისწრაფებებს. 1859 წ. ქუთაისის საქალაქო პოლიციამ ამიერკავკასიის სახელმწიფო პალატას წარუდგინა იმ პირთა სია, რომლებსაც სურდათ მოქალაქის წოდების მოპოვება. ადგილობრივმა რუსულმა ადმინისტრაციამ ანგარიში გაუწია ქუთაისელთა ამ მოთხოვნას და ნება მისცა ესარგებლათ მოქალაქის უფლებებით. სიიდან ჩანს, რომ მოქალაქეობის სტატუსისაკენ მისწრაფების მქონეთა უმრავლესობა მსხვილი ვაჭარი ან სახელმწიფო გლეხი იყო, რომელიც ვაჭრობდა ან ხელოსნობდა. სიაში შეტანილთა 50% მართლმადიდებელი ქართველი ვაჭრები იყვნენ. მათ გვერდით ვხედავთ კათოლიკე ქართველებს, სომხებს, ებრაელებს და რუსებს. ებრაელი ვაჭრებიდან დასახელებულნი არიან თავიდიდიშვილები, ფიჩხაძეები, იაკობაშვილები და სხვ. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ხელისუფლება განსაკუთრებულ ყურადღებას უთმობდა სომეხი ვაჭრების ქალაქის პრივილეგირებულ წოდებაში ჩარიცხვას, მაშინ, როცა როგორც წყაროებიდან ჩანს, ქართველ ვაჭართა პრეტენზიებს ხელისუფლება, ზოგჯერ, მხედველობაში არ იღებდა⁶⁵.

ქუთაისელთა გარდა, დასავლეთ საქართველოს სხვადასხვა დაბასოფლების — სუჯუნა, ონი, კულაში, საჩხერე — ებრაელთა ზოგიერთი წარმომადგენელიც დადიოდა საზღვარგარეთ სავაჭროდ. მათ შორის განსაკუთრებით გამოირჩეოდნენ ცხაკუნია და აბრამა მიხაილაშვილები. მიხაილაშვილებზე ორიოდ ცნობამ მოაღწია. ი. მეუნარგიას თქმით, „დავით დადიანი ძალიან მონდომებული იყო სამეგრელოში ვაჭრობა განეერცო და ვაჭრებს დიდად მფარველობდა. მისი ღრრის თავი ვაჭრები იყვნენ: ცხაკუნია და აბრამა მიხაილაშვილები, დათაია და ერისთო ჭედიები, გიგო ჭანუაშვილი, ოსმან შერ-ოღლი, ხუშუტ საინ-ოღლი. უფრო უმეტესად სამეგრელოში თათრები ვაჭრობდნენ. ვაჭრობა უფრო სტამბოლთან ჰქონდავ გამართული“⁶⁶.

⁶⁴ სეშუ, I, გვ. 36.

⁶⁵ სცია, ფ. 254, აღწ. 2, საქმე 214, ფურც. 2—49.

⁶⁶ ი. მეუნარგია, სამეგრელოს სამთავროს უკანასკნელი პერიოდი და

XIX ს. დასაწყისში ვაჭრობა სუსტად იყო განვითარებული სამეგრელოში. ამიტომ ურჩევდა ლიტვინოვი საქართველოს მთავარმართებელ ციციანოვს, რომ ორ სოფელში, ზუნწასა და ხორგაში (მარტვილის მაზრებში) დაეარსებინა ბაზრობა და იქ სომხები და ებრაელები მიეწვიათ⁶⁷. მართალია, ლიტვინოვის წინადადება არ განხორციელდა, მაგრამ სამეგრელოს სხვა ადგილებში მართლაც წარმოიშვა ბაზრობები (იარმარკები), რომლებმაც ალებ-მიცემობას უდავოდ შეუწყო ხელი. იარმარკები იმართებოდა წელიწადის სხვადასხვა დროს და სხვადასხვა ადგილას: სენაკს — ფერიცვალობის კვირას, ცაგერის — ენკენობას, ჭვარში — გიორგობისთვის 10-ს, ხობში — მარიამობისთვის 15-ს⁶⁸.

იარმარკებზე იყიდებოდა როგორც უცხოური, ისე ადგილობრივი წარმოების საქონელი: „აბრეშუმში — რა მოიწვედნენ, ივნისსა და ივლისში; აბრეშუმის ნაქსოვი — შემოდგომაზე; ბეწვეულობა ზამთარში, დეკემბერში, იანვარში და თებერვალში; სიმინდი — გაზაფხულში; ღომი — ზამთარში; თამბაქო — ზამთარში; სამთელი — მარტში“⁶⁹.

სამეგრელოში დიდი ბაზრობა იმართებოდა დაბა მურში. იწყებოდა 13 სექტემბერს და მთელი კვირა გრძელდებოდა. „ყველა ამ ბაზრობაზე და შესაკრებ ადგილებზე, — წერდა ბარონი როზენი, — ალებ-მიცემობას აწარმოებენ უმეტესწილად სომხები და ებრაელები. მათთან შეიძლება იშვოვოთ: შაქარი, ჩაი, ყავა, რომი და სხვა სასმელები, აბრეშუმისა და ბამბის სხვადასხვა ქსოვილები, მაუდი, ადგილობრივი და მთებიდან მოტანილი სხვადასხვა ნაწარმი... რასაც მცირე მოთხოვნილება აქვს მხარეში“⁷⁰.

სამეგრელოს ვაჭრობაში გარკვეული მნიშვნელობა ჰქონდა სუჯუნას. XIX ს. 50-იან წლებში სუჯუნაში ცხოვრობდა 75 ვაჭარი. მისი საბაზრო საქონელბრუნვა წელიწადში შეადგენდა 20 ათას მანეთს. აქაურ ვაჭრობაში აღრიდნევე დაწინაურდნენ ქართველები. მათ შორის ცნობილია დიდვაჭარი გრიგოლ მატკავა. მას ყოველ წელს კახეთიდან მოჰქონდა დიდი რაოდენობით ღვინო და თავის დუქანში ჰყიდდა.

დავით დადიანი. მასალები და დოკუმენტები სოლ. ცაიშვილის რედაქციით, თბ., 1939, გვ. 148.

⁶⁷ Ахак, II, с. 407.

⁶⁸ ი. მუქნარიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 148.

⁶⁹ იქვე.

⁷⁰ Ахак, VIII, с. 183.

მეორე ცნობილი ვაჭარი იყო ალექსი უჩანეიშვილი⁷¹. სუჯუნის ბაზრობაზე სავაჭროდ მოდიოდნენ აბაშიდან, ონტოფოდან, ნოსირიდან, კოდორიდან, სენაკიდან, აგრეთვე, იმერეთისა და გურიის სოფლებიდან. გასაყიდად მოჰქონდათ ღომი, ფეტვი, ლობიო, სელი, ბამბა, თოსი. სახნისი. ბარი და სხვ.⁷²

საინტერესო ცნობა დაგვიტოვა სუჯუნელი ცხაკუნია მიხეილაშვილზე კ. ბოროზდინმა: „დაბა სუჯუნაში ვაჭრობა იყო გაჩაღებული“⁷³. ვაჭრები აქაური ებრაელები იყვნენ, რომლებიც წმ. გიორგის ეკლესიას ეკუთვნოდნენ. მათში ყველაზე მდიდარი ცხაკუნია მიხეილაშვილი იყო. ეს აქ ყიდულობდა აბრეშუმსა და სტამბოლში გაქონდა გასასყიდად. ამბობდნენ, ორასი ათასის ჭონება აქვსო“⁷⁴.

ი. პაპისმედოვის მიერ მოპოვებული მასალების მიხედვით, ცხაკუნიას სერიოზული საქმიანი ურთიერთობა ჰქონდა სამეგრელოს მთავართან, დავით დადიანთან და ზოგიერთ თავადებთან, რომლებთანაც საზიარო ვაჭრობაც კი უწარმოებია. მას სავაჭრო ღუქნები ჰქონდა სუჯუნაში, ფოთში, ზუგდიდში, ანაკლიასა და ძველ-სენაკში. იგი იყო პატრონი სახერხი ქარხნისა, წისქვილებისა და 2 ათასამდე დესეტინა ტყისა ტყაბდენიერში (ჯვარში). შემდეგში ცხაკუნიას ძმის შვილს, არონ მიხეილაშვილს ფოთში გაუხსნია დრეიდუსის სახელობის კანტორა, რომელიც დიდ სავაჭრო ოპერაციებს აწარმოებდა სტამბულთან, პარიზთან და სხვა დიდ ქალაქებთან⁷⁵.

კულაში მცხოვრები რამდენიმე შეძლებული ებრაელიც დადიოდა სტამბულს სავაჭროდ. მათ უმთავრესად ფართლეული მოჰქონდათ, რასაც ადგილობრივ ბაზარზე ასაღებდნენ. გვაქვს ზოგიერთი ცნობა კულაშელი ებრაელების თბილისში ვაჭრობაზე. 1832 წ. თავადმა ოტია ჩხეიძემ თავისი ყმა მოშა ბოთერაშვილი ორი თვით გაუშვა თბილისში სავაჭროდ⁷⁶.

მოღწეულია ბანძის ებრაელთა ვაჭრობის ამსახველი ერთი საინტერესო ცნობა. ეს არის „მიმართვა ეკატერინე დადიანისა სამეგრელოს

⁷¹ დ. უჩანეიშვილი. მასალა მე-19 საუკუნის სამეგრელოს ისტორიისათვის, ქუთაისის პედინსტიტუტის შრომები, ტ. II, 1941, გვ. 110.

⁷² იქვე, გვ. 111.

⁷³ კ. ბოროზდინს მხედველობაში აქვს XIX ს. 50-იანი წლების სუჯუნა.

⁷⁴ კ. ბოროზდინი, სამეგრელო და სვანეთი. თ. სახოკიას თარგმანი, თბ., 1934, გვ. 234.

⁷⁵ სემშ, I, გვ. 26.

⁷⁶ იქვე, III, გვ. 307.

უზენაეს სასამართლოსადმი ქალაქების დებულების შესახებ⁷⁷ იგი შედგენილია 1854 წ. „დებულების“ პირველი თავის მე-9 პარაგრაფში ნათქვამია: „სოფ. ბანძასა გარეშე ქალაქისა სცხოვრობენ ურიანი, რომელთა მხოლოდ და არა სხუასა და არა ნება აქვსთ მუნ ვაჭრობისა“. მოყვანილი ციტატის შინაარსი ალბათ ასე უნდა გავიგოთ: სამეგრელოს ქალაქების გარდა („დებულებაში“ ჩამოთვლილია იმდროინდელი სამეგრელოს ქალაქები — ზუგდიდი, სენაკი, სუჯუნა, ორპირი, ნაოლაღევი, ლაილაში და ჭრებალო) ებრაელები ცხოვრობენ სოფ. ბანძაში და მხოლოდ მათ ეძლევათ იქ ვაჭრობის უფლება. მაშასადამე, სამეგრელოს დედოფალმა ეკატერინემ ებრაელებს ბანძაში ვაჭრობის მონოპოლიური უფლება მიანიჭა. მართალია, არავითარი ცნობა არ გავაჩნია XIX ს. შუა ხანების ბანძის სავაჭრო მნიშვნელობაზე, მაგრამ დედოფლის განკარგულება მაფიქრებინებს, რომ ეს დასახლებული პუნქტი ამ მხრივ სხვა ახლომდებარე სოფლებისაგან გამოირჩეოდა. ერთი რამ უცილობელია, დედოფლის განკარგულება ადგილობრივი ებრაელების სურვილსა და ინტერესებს აკმაყოფილებდა. მათ იცავდა, აგრეთვე, მოსული ვაჭრების კონკურენციისაგან.

ლიტვინოვის მიხედვით, XIX ს. დასაწყისში ლეჩხუმსა და სამეგრელოში ვაჭრობა სუსტი იყო. ლეჩხუმში, მაგალითად, ერთადერთი ლაილაში იყო, სადაც რამდენიმე ადგილობრივი სომეხი და ებრაელი ადგილობრივი მოსახლეობისგანვე იძენდა მელიისა და კვერნის ბეწვს, მიჰქონდათ ფოთში და მარილსა და ბამბის ქსოვილზე ცვლიდნენ. ამ აუცილებელი საქონლით დატვირთულნი ბრუნდებოდნენ ლეჩხუმში და ერთ ნაწილს სცვლიდნენ პროდუქტებზე საკუთარი მოთხოვნილების დასაკმაყოფილებლად, ხოლო დანარჩენს ჰყიდდნენ⁷⁸.

რაკის მთელი ვაჭრობა მოდიოდა ონზე. აქ თავს იყრიდნენ ლეჩხუმელები და მეგრელები. გიულდენშტედტის თქმით, XVIII ს. მეორე ნახევარში ონის ებრაელები თითქმის მთლიანად ვაჭრები იყვნენ. ისინი ვაჭრობდნენ წედისიდან (ონის მახლობლად) მოტანილი რკინის ნაწარმით, ქართლში დამზადებული ბამბის ქსოვილებით, მარილითა და ფეტვით. ამ ვაჭრობას მნიშვნელობა ჰქონდა არა მხოლოდ ზემოდასახელებული მოსახლეობისათვის, არამედ სხვადასხვა ადგილებიდან სავაჭ-

⁷⁷ ქსდ, VIII, გვ. 794, № 821.

⁷⁸ А к а к, II, с. 407.

როდ მოსულთათვისაც: დვალეთიდან და ღუგორიდან მოდიოდნენ ოსები. მოდიოდნენ აგრეთვე მალყარები, ბასანელები და სვანები⁷⁹.

მეორე გერმანელი მოგზაური კ. რომელი 1808 წ. აღნიშნავდა: „იმერლების ახლანდელი ვაჭრობა ყველაზე მეტად რიონზე მდებარე ორ დაბაში სწარმოებს: ერთი ონში, სადაც იმერლები, სომხები და ებრაელები ვაჭრობენ იმერეთის სოფ. წედისის რკინით, ქართლის ბამბეულის ქსოვილებით, მარილითა და ფეტვით, მეორე ხონში, სადაც გასაყიდად გამოტანილია ადგილობრივი რუხი მაუდის ქუდები, ბამბა, კანაფი, ყირიმის მარილი, იმერული ცხენები, ცხვრები, ჭურჭელი, სპილენძის ქვაბები და სხვა“⁸⁰. როგორც ჩანს, ონის ბაზარზე საუკუნენახევრის შემდეგ იგივე დასახელების საქონელი იყიდებოდა.

გარკვეული უარყოფითი გავლენა უნდა მოეხადნა ონის ეკონომიკურ განვითარებაზე იმას, რომ იმერეთის მეფე დავითმა იგი დაუთმო წერეთლებს. ამითიც უნდა აიხსნას, რომ XIX ს. დასაწყისში, ერთ დროს დაწინაურებული სამეფო ქალაქი, უკვე ხან სოფლად და ხანაც დაბად მოიხსენიება.

გურიამი ყოველკვირეული ბაზრობა იმართებოდა დაბა დვანზეში, სადაც თავს იყრიდნენ გურულები, იმერლები, ქობულეთისა და ახლომდებარე ადგილებში მცხოვრები მაჰმადიანი აჭარლები. ერთკვირიანი ბაზრობები იმართებოდა პერიოდულად გურიის სხვა ადგილებშიც: ნაგომარში — 17 ივლისიდან, ლანჩხუთში — 8 სექტემბრიდან, ვანის ქედში — აღდგომის წინა კვირას და ჭუმათის მონასტერთან — 13 სექტემბრიდან.

დასავლეთ საქართველოს ებრაელების მონაწილეობა ვაჭრობაში შემდეგნაირად არის შეფასებული XIX ს. შუა ხანების რუსეთის იმპერიის გუბერნიებისა და ოლქების სტატისტიკურ აღწერაში: „მთელი საცალო ვაჭრობა ქალაქად და სოფლად მოხერხებული ებრაელებისა და სომხების ხელშია. ამას გარდა, სამეგრელოს მრავალი ებრაელი ეპყრობს კონტრაბანდული საქონლითაც“⁸¹.

ზემოთ უკვე ითქვა, რომ 1840 წ. გამოიცა კანონი ქუთაისის ებრაელი მეწვრილმანე ვაჭრების სოფლებში სიარულის აკრძალვის შესახებ,

⁷⁹ გიულდენშტედტი, I, გვ. 107.

⁸⁰ K. R ö m e l. Die Völker des Kaukasus, Weimar, 1808, S. 25.

⁸¹ Статистическое описание губернии и областей Российской империи, т. XVI, ч. V, с. 186.

ეს კიდეც ერთი დამატებითი საბუთია რუსულ ადმინისტრაციის მიერ საქართველოში გატარებული ანტიებრაული პოლიტიკისა. აღნიშნულმა კანონმა გააუარესა ვაჭარ-ებრაელთა დაბალი ფენის მდგომარეობა, რაც კარგად ჩანს ა. კრიხელის მიერ მოძიებული საბუთებიდან.

1840 წ. 22 მაისს ქუთაისელმა სახაზინო და საეკლესიო ებრაელებმა მთავარმართებელ გოლოვინს წარუდგინეს თხოვნა: „ჩვენ ძველი დროიდან, ჯერ კიდევ მეფეების დროს ესაქმიანობდით, თავისუფლად მივდიოდით ყველგან და ურთიერთობა გვქონდა ყველა ხალხთან იმერეთისა და კურიის სოფლებში რომ ცხოვრობენ. ამითი ვშოულობდით ყოველდღიურ საკვებს ჩვენთვის და ჩვენი ოჯახებისათვის. ამითივე ვიხდიდით ზაზინის ვალდებულებებს სხვა მოსახლეობასთან ერთად. ამჟამად იმერეთის მმართველმა გენ.-მაიორმა ესპეხომ აგვიკრძალა საქონლით სიარული სოფლებში. ამის შესახებ გვაცნობა ჩვენმა უფროსობამ, რათა ქალაქიდან გასვლა არ გავბედოთ. დიდად ზარალიანია ჩვენთვის ასეთი ბრძანება, რომელიც შეიძლება გამოიციეს მხოლოდ აქაური მოქალაქეების თხოვნით. მაგრამ ჩვენ ხომ არა გვაქვს რაიმე საწარმო, მიწები და მამულები, გარდა თითო დუქნისა. ჩვენ არ შეგვიძლია თავი ვირჩინოთ ქალაქიდან გაუსვლელად, აქაური სხვა მოქალაქეების მსგავსად, რომლებიც ქალაქშიც ვაჭრობენ და მამულებიც აქვთ სხვა ადგილას. აღნიშნულიდან გამომდინარე მათ არ სჭირდებათ ჩვენსავით საქონლით გავიდნენ ქალაქიდან“. შემდეგ ქუთაისელი მეწვრილმანე ებრაელები მოითხოვენ, რათა კვლავ მიეცათ მათთვის უფლება საქონლის სოფლად ტარებისა, რადგან სხვანაირად ვერც თავს შეინახავენ და ვერც გადასახადებს გადაიხდიან. როგორც საბუთის მინაწერიდან ჩანს, ებრაელთა თხოვნა შეუდგენია გრიგოლ ბაქრაძეს, ხოლო რეზოლუციაში ნათქვამია: „გადაეცეს საბჭოს“⁸².

1840 წ. 15 ივნისს გოლოვინმა ახსნა-განმარტება მოსთხოვა ესპეხოს, რომელმაც იმავე წლის 2 ივლისს გოლოვინს უპატიჟა, რომ მან აღნიშნული ღონისძიება გაატარა იმერეთის თავადაზნაურობის თხოვნით, რომ სოფლად მოსიარულე ებრაელი ვაჭრები ატყუებენ მოსახლეობას, რის გამო გლეხები ღარიბდებიან და ვეღარ ახერხებენ მემამულეებს გადაუხადონ ხარკი და სახელმწიფოს — ბეგარა⁸³. ესპეხომ პატიკში მოიყვანა, აგრეთვე „საევაქრო წესდების მეორე ტომიდან 98 და 105 მუხლები, რომლებშიც ნათქვამია შემდეგი: „მუხლი 98. მოსულ

⁸² სცია, ფ. 8, საქმე № 5965, ფურც. 1.

⁸³ იქვე, ფურც. 3.

ვაჭრებს და ყველა წოდების ადამიანებს, აგრეთვე იმ ადგილების ებრაელებს, რომლებსაც მხოლოდ დროებითი ცხოვრების უფლება აქვთ, ეკრძალებათ საქონლის გაყიდვა სახლში ან ხელზე დატარებით საბაჟოს წესების მიხედვით კონფისკაციის შიშით“.

„მუხლი 105. ებრაელებს მოსულებს შიდა რუსეთის გუბერნიებში ან დედაქალაქში... იმ ადგილებში ყოფნის დროს ეკრძალებათ საქონლის გაყიდვა სახლებში და ხელზე დატარებით“.

როგორც პატაკიდან ჩანს, ესპეხოს სხვა რაღაც მოტივი ამოძრავებდა და არა ის, რაზეც მიუთითებს. მისი ბრძანების საფუძველი ვერ განდებოდა იმერეთის თავადაზნაურობის გაცხადება, რადგან მათთვისაც საქონლის შეძენის მთავარი წყარო მეწვრილმანეები იყვნენ და, როგორც აღრიხდელი სხვა წყაროებიდან ჩანს, ქართველი მებაჭონეები და გლეხებიც ემადლიერებოდნენ ებრაელ ვაჭრებს, რომლებიც საქონელს შედარებით იაფად და ნისიად ყიდდნენ. ისიც კარგად ჩანს, რომ ესპეხომ ხელოვნურად მიუყენა იმერეთს „სავაჭრო წესდების“ მუხლები, რომლებიც შიდა რუსეთის გუბერნიებისათვის იყო გათვალისწინებული. იმერეთი ხომ შიდა გუბერნიებს არ განეკუთვნებოდა და არც ქართველი ებრაელები იყვნენ დროებით მოსახლენი.

ჯოლოვინი, რომელიც ფორმალურად იხილავდა ქუთაისელი ებრაელებისათვის, ამ უაღრესად მნიშვნელოვან საკითხს, დაკმაყოფილდა პასუხით და 1840 წ. 17 ივლისს ესპეხოს ბრძანება ძალაში დატოვა. ამგვარად გაიმარჯვეს ქუთაისის მსხვილმა ვაჭრებმა. მათ ჩამოიცილეს ეკონომიურად სუსტი, მაგრამ მრავალრიცხოვანი ებრაელი მეწვრილმანეები.

ასეთია ებრაელების ვაჭრობის მოკლე ისტორია ბატონყმურ საქართველოში.

ბიზმინთა ახსნა

არონ; პაკოდეში (არონ-კოდეშ) — წმ. კილობანი. ყველა სინაგოგაში ან სამლოცველო სახლში თორის შესანახი ადგილი. ჩვეულებრივ დგამენ აღმოსავლეთის კედელთან სპეციალურად ამალეებულ ადგილას და მასთან ადიან რამდენიმე საფეხურით.

ბაგინი ირანული სიტყვაა და „სამლოცველოს“, „ღვთის სახლს“ ნიშნავს.

ბკე, ანუ ბარკე — მოსამართლე.

გენიზა — არქივი, სპეციალური წიგნსაცავი, სადაც ინახებოდა თორის დაძველებული გრაგნილები, რიტუალის ხმარებიდან გამოსული საგნები და ერეტიკული წიგნები.

თალმუდ-თორა — ებრაული სათემო სასწავლებელი ღარიბი და ობოლი ებრაელებისათვის. ასწავლიდნენ ებრაულ ენას, ბიბლიას და თალმუდს.

თება — სალოცავის შუაგულში ამალეებული ადგილი, ამჟონი, საჭამათო მლოცველთათვის განკუთვნილი.

თეფილინი — ბიბლიის მიხედვით, ებრაელებისათვის თეფილინის ტარება მოსეს დაუდგენია: „შეიბი ნიშნად ხელზე და ტუფრად შუბლზე“ (მეორე რჩული, თ. 6 მ); „გულში და სულში ჩაიდევით ეს ჩემი სიტყვები, ხელზე შეიბით ნიშნად და შუბლზე დაიბეჭდეთ სახსოვრათ“ (იქვე, თ. 11. მ); „გჟონდეს ნიშნად ხელზე და თვალებს შორის სამახსოვროდ, რათა უფლის სჯული იყოს შენს ბაგეებში, რადგან მაგარი ხელით გამოგიყვანა უფალმა ეგვიპტიდან“ (გამოსვლა, თ. 13. 9. იხ. იქვე, 16).

ღღესათვის თეფილინი შედგება ორი შავად შეღებილი, ყრუდ დაგმანული კუბური ფორმის ტყავის პატარა კოლოფისაგან. ტყავის თასმებოთ ერთი მაგრდება მკლავზე, ხოლო მეორე შუბლზე. თითოეულ კოლოფში ჩადებულია პერგამენტზე შავი მელნით დაწერილი ოთხი ციტატი ბიბლიიდან (გამოსვლა, თ. 13. 10 და 11—16; მეორე რჩული, თ. 6, 4—9; 11. 13—21). თავისათვის განკუთვნილი კოლოფი ოთხ-განყოფილებაშია და თითოეულ მათგანში ჩადებულია თითო ციტატა. ხელისაში ერთი განყოფილებაა და ოთხივე ციტატა ერთადაა მოთავსებული.

თეფილნის ჭერ იღებენ ხელზე, იდაყვის ზემოთ და ამაგრებენ თასმით, რომელსაც შეიდგენ შემოიხევენ. თავისათვის განკუთვნილ კოლოფს კი იღებენ შუბლზე, რომელიც მაგრდება კეფაზე გამოკეცილი თასმებით. თასმების ორი ბოლო ჩამოშვებულია მხრებზე. თეფილნის იღებენ და იხსნიან ფეხზე მდგომი.

თავდაპირველად თეფილნის ატარებდნენ მთელი ღღის განმავლობაში და იხსნიდნენ მხოლოდ ღამე. შემდეგში მას ატარებდნენ და ატარებენ მხოლოდ ღღის ლოცვისას, გარდა შაბათისა და ღღესასწაულებსა.

13 წელს მიღწეული ყველა მაჰაყატი ვალდებულია დაიდოს თეფილინი. გამოცლისინი არიან: საქმრო ქორწინების ღღეს, მგლოვიარე, თემიდან გაქეცეული,

აუღმყოფი, ყველა, ვინც უბელურებისაგან არის შეძრწუნებული და არ ძალუქს აზრების კონცენტრირება, თორის შესწავლით დაკავებული პირნი და, ბოლოს, თეფილის დამამზადებელი და გამსაღებლები, თუ სამუშაოთი არიან დაკავებულნი.

თორა თავდაპირველად აღნიშნავდა ღვთის ცალკეულ მითითებას, შემდეგში ერთ მოვლენაზე ან საგანზე მცნებათა ერთობლიობას და, ბოლოს, აღნიშნავს ღვთის ყველა იმ მცნებას, რომლებიც მოსეს საშუალებით გადაეცა ებრაელ ხალხს.

კარამელეზი — სექტა VIII საუკუნიდან, რომელიც ცნობს ბიბლიის დაწერილ კანონს და უარყოფს ზეპირ კანონს (დაწერ. იხ. Енциклопедия, IX, с. 268—298).

კაპალი — ებრაული თემის თვითმმართველობა ან თემი. იგი განსაზღვრებით განეთარდა პოლონეთში (რეზ პოსპოლიტის ეპოქაში) და დასავლეთ ევროპაში, მაგრამ მისი ფესვები მოდის ბაბილონის დროიდან. საქართველოში ვერ განვითარდა.

კირმანელი თეთრი — XIII—XV სს. დასავლურ-ქართული ვერცხლის ფული. სახელი მომდინარეობს ბერძნული სიტყვებიდან „კირ“ და „მანუელ“ (ბატონი მანუელი) და დაკავშირებულია ტრაპიზონის კეისრის მანუელ I-ის (1238—1263) სახელთან. მონეტის შუბლზე გამოსახულია მეფე, დამახინჯებული ბერძნულით აწერია ტრაპიზონის კეისრების მანუელის ან იოანეს სახელი, კეისრის ფეხთან გამოხატულია ექვსქიმიანი ვარსკვლავი (ე. წ. „სოლომონის ბეჭედი“); მონეტის ზურგზე ტრაპიზონის იმპერატორის მფარველის წმ. ევგენის გამოსახულებაა და ბერძნულად აწერია წმინდანის სახელი.

ტრაპიზონის იმპერიაში მოჭრილი ასპრი (თეთრი) ფართოდ გავრცელდა დასავლეთ საქართველოში, ხოლო მას შემდეგ, რაც მისი შემოტანა შეწყდა, საქართველოში იჭრებოდა მისი მინაბამები, რომელსაც ეწოდა კირმანელი.

კელუხი — გლეხის ეენახზე დაწესებული ფეოდალური გადასახადი, რომელსაც იხდიდნენ ღვინით. კელუხის რაოდენობა დგინდებოდა ეენახის ფართობის, მოსავლის ან გლეხის შეძლებების მიხედვით და მერყეობდა მოსავლის 1/2-დან 1/10-მდე. XIX ს. დასაწყისიდან გახშირდა კელუხის კომუტაციის შემთხვევები, განსაკუთრებით სახელმწიფო გლეხებში.

ლავქარ-ნადირობა — ძირითადი ვასალური მოვალეობა ფეოდალურ საქართველოში. საქართველოს სამეფოში ყველა ფეოდალი ვალდებული იყო მონაწილეობა მიეღო ლავქრობასა და ე. წ. „სანადიროდ გალაშქრებაში“, ანუ სამეფო ნადირობაში, რომელიც საომარი წვრთნისა და მანევრების როლს ასრულებდა. მასში მონაწილეობის მიღება ევალებოდა აგრეთვე მსახურთა წოდებას. ერთიანი საქართველოს სამეფოს დამხრის შემდეგ (XV ს.) ქართლის, კახეთის და იმერეთის მეფეებთან ერთად სიუზერენული უფლებები მოიპოვეს სამცხის, ოდიშის და გურიის მთავრებმაც. საერთო-ქართული ლავქარ-ნადირობა მოიშალა. XVII ს. მეორე ნახევრიდან გახშირდა გლეხთა მოლაშქრეობა, ხოლო 1774 წლიდან ქართლ-კახეთის სამეფოში ყველა გლეხი ვალდებული იყო მონაწილეობა მიეღო ლავქრობაში. ამავე დროიდან გაუქმდა სამეფო ნადირობაც (დაწერ. იხ. ქ. ჩხატარაიშვილი, ნარკვევები სამხედრო საქმის ისტორიიდან ფეოდალურ საქართველოში, თბ., 1979).

მალი არაბულად ნიშნავს დოვლათს, ქონებას, სიმდიდრეს. სულადი გადასახადი XV—XIX საუკუნეებში.

მაცა (გამოწურული, მშრალი, უნესტო) — გაუფუფეველი ცომისაგან გამომცხარი ხმადი. რადგან ეგვიპტიდან გამოსვლისას ვერ მოასწრეს აფუფეველი ცომით გამომცხარი პურით მომარაგება, ამის სახსოვრად ფესახის დღესასწაულის შეიდი დღის განმავლობაში ებრაელებს ეკრძალებათ ჩვეულებრივი პურის არა მხოლოდ ჰამა, არამედ სახლში შენახეაც კი. ზემოხსენებული ხმადი, ანუ მაცა ბიბლიაში იწოდება „გაჭირვების პურად“: „...სუ მიატან მას საფუფარიანს, ხუთ დღეს ჰამე მასთან ერთად ხმადი, გაჭირვების პური, რადგან ნაჩქარევად გამოსხვედი ეგვიპტის ქვეყნიდან, რომ მთელი სიცოცხლე გახსოვდეს ეგვიპტის ქვეყნიდან შენი გამოსვლის დღი“; „არ გაქაპანდეს შეიდი დღის მანძილზე საფუფარიანი მთელს შენს კარმიდამოში...“ (მეორე რჩული, თ. 16.3—4).

მეზუზა (სიტყვისიტყვით წირთხლი, კარის აყალი) — პერგამენტის სწორკუთხოვანი ნაჭერი, რომელზეც დაწერილია ნაწყვეტები მეორე რჩულიდან (თ. 6.4—9, თ. 11, 13—21) უფლისადმი სიყვარულისა და მორჩილების შესახებ. პერგამენტი დახეული თავსდება ხის ან ლითონის ჩარჩოში და მაგრდება წირთხლზე (კარის ჩარჩოზე).

მოქვე (წყლის დაგროვება) აღნიშნავს რიტუალური განბანვის მიზნით მოწყობილ აუზს. ბიბლიური კანონის მიხედვით, ყველა რიტუალური თვალსაზრისით უსუფთაო ადამიანი გასუფთავდება მხოლოდ წყლით განბანვის შემდეგ. რიტუალური სისუფთავის კანონის გაუქმების შემდეგ მიკვებ დაკარგა თავისი ადრინდელი მნიშვნელობა და პრაქტიკულად დარჩა მხოლოდ ერთი შემთხვევისათვის: გათხოვილი ქალი მენსტრუაციის შემდეგ ეალდებულია გაიბანოს.

მოყალნე — ტერმინი მიღებულია მონღოლური საგადასახადო ტერმინიდან, რომლის მნიშვნელობა ცვალებადი იყო და სხვადასხვა გამოსაღებს აღნიშნავდა. ზოგჯერ იგი აღნიშნავდა მიწაზე დაწეხებულ გადასახადს, ზოგჯერ კი — სალაშქრო ბეგრას ან ლაშქრის სარჩენად აკრეფილ გადასახადებს. სულხან-საბა ორბელიანის განმარტებით ყალანი ბეგარაა, ხოლო მოყალნე — მეღებე.

მოწმობის კიდობანი (გამოსვლა, თ. 25.21, თ. 26.33—34, თ. 40.3, 21) — იგვე უფლის კიდობანი (იესო ნავეს ძე, თ. 3.13).

უფლის დავალებით მოსემ გააკეთებინა ურთხელისაგან კიდობანი, რომლის სიგრძე იყო 2,5 წყრთა, სიმაღლე — 1,5. შეიგნა და გარედან დაფარული იყო ოქროს ფირფიტებით. ოთხივე კუთხეში მიმაგრებული ჰქონდა ოქროს რგოლები, რომლებშიც გაყრილი იყო ოქროს ფირფიტებით დაფარული კეტები კიდობნის გადასატანად. კიდობანში შეინახებოდა უფლის მიერ მოსესათვის მიცემული მცნებები. კიდობანის გარეგანი გაფორმება და მისი დასასვენებელი ადგილის მოწყობა დეტალურად არის აღწერილი ძველი აღთქმის ზემოდასახელებულ თავებში. კიდობნის მუდმივი სამყოფელი კარავი იწოდებოდა „წმიდათა წმიდათ“ (რაცხენი, თ. 4.19) და იქ შესვლა შეეძლო მღვდელმთავარს მხოლოდ წელიწადში ერთხელ ოამ-ქიფურის დღეს. კიდობნის შეწუხება ხდებოდა მშინ, როცა ებრაელთა ბანაკი იმუშავებდა და სხვა ადგილზე გადავიდოდა. დავითის მიერ იერუსალიმის დაპყრობის შემდეგ, კიდობანი გადაიტანეს და მოათავსეს განსაკუთრებულ კარავში. როცა სოლომონმა ააგო იერუსალიმის ტაძარი, კიდობანი მასში გადაიტანეს და დადგეს ქვის პიედესტალზე. იმ ადგილას, სადაც კიდობანი იდგა, ეწოდებოდა „წმიდათა წმიდა“. ვარაუდობენ, რომ კიდობანი განადგურდა ნაბუქოდონოსორის მიერ იერუსალიმის ტაძრის დაწვისას. მაგრამ არსებობს თქმულებები, რომ ის წაიღეს ბაბილონში, რომ ის

დამალეს ზემოხსენებული ქვის ქვეში, რომ უფლის ბრძანებით იერემია წინასწარ-მეტყველმა რომელიდაც მღვიმეში დამალა ტაძრის სხვა ნივთებთან ერთად და ა. შ. მეორე ტაძარში „წმიდათა წმიდა“ იყო კიდობნის გარეშე. ამ პერიოდში ჩამოყალი-ბებულ სინაგოგებს, იერუსალიმის ტაძრის მიბაძვით, თორის გრაგნილების შესაბა-ხად აქვთ კიდობნები, როგორც უმთავრესი ატრიბუტი წმინდა ადგილისა.

რ ა ბ ი ნ ი (სიტყვასიტყვით ბატონი, მასწავლებელი) — სამღვთო სკულის მას-წავლებლის საპატიო ტიტული.

ს ა ლ რ ა ე ი — ირანის შაჰის სასარგებლოდ დაწესებული ფულადი გადასახადი, XVI—XVIII სს. აღმოსავლეთ საქართველოში. ეს იყო საკომლო გადასახადი, რომელ-საც ქალაქის მოსახლეობა არ იხდიდა. იგი დროდადრო აიკრიფებოდა ხოლმე.

ს ი ნ ა გ ო გ ა (ბერძნულად შეკრება) ნიშნავს ებრაელთა საშლოცელოს სახლს. საეპარქიოა, რომ სინაგოგები პირველად აღმოცენდა ბაბილონის ტყვეობის დროს, რადგან ადრეულ პერიოდში რელიგიური რიტუალი მხოლოდ იერუსალიმში ტარდებოდა. სინაგოგები დიასპორაში სათემო ცხოვრების ცენტრებად გადაიქცა.

არ შეიძლება სინაგოგა იყოს საცხოვრებელი სახლის ქვეშ. არ შეიძლება სინა-გოგაში სიცილი, ხმაური, სიარული. თავის შეფარება უამინდობისას, კამასში, ჭეჭუი-ანი ტახისამოსით შესვლა. შეიძლება საუბარი და თაბიხი რელიგიურ-საზოგადოებ-რეუ საერთებზე და საქველმოქმედო საქმიანობაზე. სინაგოგაში პანაშვილის გადახდა შეიძლება მხოლოდ იმისთვის, კისაც განსაკუთრებული დამსახურება აქვს ებრაე-ლების წინაშე.

შინაგანი მოწყობილობის მიხედვით განსხვავდება აშენაზურ და სეფარდულ სინაგოგებს შორის. აშენაზების სინაგოგაში სკამები აწყვეთი გარდი-გარდმო. ისე, რომ მლოცველები სხედან სახით რწმენის კიდობანის მიმართულებით. კიდობნის ორივე მხარეს არის ადგილები რაბინისა და საპატიო მრევლისათვის, რომლებიც სხედან სახით მლოცველებისაკენ. კიდობნის წინ დგას მაღალი, დამრეცი. ეწერო მაგდა, სადაც გაბაი კითხულობს ლოცვებს. მაგდაზე გადაფარებულია საფარებილი, რომელზეც ამოჭარგულია „დავიითის ფარი“. თება (კათედრა), სადაც იკითხება თორა, დგას არონ-კოდეშის ახლოს ან ცენტრში.

სეფარდულ სინაგოგებში სკამები დალაგებულია გრძივი კედლების გასწვრივ. თება დგას შესასვლელის მახლობლად, ხოლო თებასა და არონ-კოდეშს შორის სიერ-ცე თავისუფალია.

ქალების განყოფილება როგორც აშენაზების, ისე სეფარდების სინაგოგებში, მოწყობილია აივნის სახით ჩრდილო. სამხრეთ და დასავლეთ კედლებზე.

სინაგოგაში თანამდებობის პირები არიან: რაბინი, გაბაი — მრევლის მიერ ანტელა მამსახლისი და უშუალოდ მასზე დაქვემდებარებული ერთი ან სამღვინეზე ზედამხედველი — შამაში.

ს კ უ ლ ის კ ი დ ო ბ ა ნ ი ი ბ. მ ო წ მ ო ბ ის კ ი დ ო ბ ა ნ ი.

უ ფ ლ ის კ ი დ ო ბ ა ნ ი ი ბ. მ ო წ მ ო ბ ის კ ი დ ო ბ ა ნ ი.

ღ ა ლ ა — საქართველოში სავლეთო მწათმელობისთან დაკავშირებული გამოსაღები მარცელულის. გლეხი ფეოდალს უხდიდა მოსავლის 1/3—1/10 ნაწილს. მხედველობაში იყო მიღებული მიწის სიდიდე და ხარისხი. ღალა ეწოდებოდა, აგრეთვე, მიწის საიჯარო გადასახადს.

ხ უ ლ ა არის ძელური, ფიცრული ან მოწნული ნაგებობა, რომელსაც იყენებენ ხელი ზილს, თხილს, წაბლს, კაკლისა და სხვადასხვა თესლეულის შესანახად.

სულხან-საბა ორბელიანმა შემოგვინახა ხულის მეორე მნიშვნელობაც: „ხულა სახლი საეპროს სადები“. რა თქმა უნდა, დამოწმებულ დოკუმენტებში ხულის ეს მეორე მნიშვნელობა იგულისხმება. საეპროდ გამოყენებული ის ნაგებობები, რომელიც ამჟერად გეონტერესებს, დუქნისაგან განსხვავებით ღარიბული, დროებითი იყო.

ქ ე ა რ ი ს მ ტ ვ ი რ თ ე ლ ი — სასულიერო ლიტერატურაში, ვინმე სვიმონ კვირისელი, რომელიც გზაზე შემოხვდა ქარისკაცებს იესო ქრისტე რომ მიჰყავდათ გოლგოთაზე დასასკვლად. რადგან იესოს აღარ შეეძლო მძიმე ჯვრის ზიდვა, ამიტომ ქარისკაცებმა სვიმონს აკიდეს იგი. ფეოდალურ საქართველოში მეფის ან კათალიკოზის მსახური, რომელიც ჯვრით ხელში წინ მიუძღოდა რაიმე პროცესიას.

ELDAR MAMISTWALISCHWILI

DIE GESCHICHTE DER GEORGISCHEN JUDEN (in der antiken und feudalen Epoche)

R e s ü m e

Der Erforschung der Geschichte der georgischen Juden wurde in der letzten Zeit eine besondere Aufmerksamkeit geschenkt. Man kann sagen, dass diese Erforschung in Begleitung des Kampfes des georgischen Volkes für die nationale Unabhängigkeit durchgeführt wird. Das Erlernen des Phänomens des georgischen Juden ist sehr aktuell, um das Phänomen des georgischen Volkes vollständiger erkannt zu werden. Die Nichterforschung der Geschichte der georgischen Juden bewegte viele georgische und jüdische fortschrittliche Persönlichkeiten. Sie wussten gut, dass es unmöglich war, die ganze Reihe der Probleme der Geschichte Georgiens ohne Erforschung des geschichtlichen Weges der georgischen Juden zu verstehen.

I. Die Frage über die Ankunft der ersten jüdischen Flüchtlinge in Georgien ist bis zu Ende nicht deutlich erklärt. Ich vermute, dass der grosse Historiker Wachushti Bagrationi recht hatte, wenn er sagte, dass die Juden in die uralte Hauptstadt Mzcheta ankamen und zu Ende des 8. Jh v. u. Zeitrechnung, also nachdem die Assyrier den grossen Teil der jüdischen Bevölkerung nach Medien und Mesopotamien übersiedelt hatten, ansiedelten.

Der zweite Judenstrom kam nach der Niederwerfung des Aufstandes von Judea im Jahre 586 v. u. Zeitrechnung vom König des neuen Babilons Nebukadnezar II. an. Der bedeutende Strom der aus Palästina verfolgten Juden muss in den 70—er Jahren des 1. Jahrhunderts nach dem als „Jüdischer Kampf“ bekannten und mit den brutalsten Methoden niedergeschlagenen Aufstand (66—73) angekommen sein.

Die quantitative Vermehrung der Juden vollzog sich also in Georgien sowohl natürlich als auch mechanisch. Dieser Prozess wurde

im Laufe des ganzen Mittelalters fortgesetzt, als die aus den christlichen und islamischen Nebenländern (Byzanz, Armenien, Chasarien, die Türkei, Russland) verfolgten Juden in Georgien Unterkunft fanden.

Die georgische geschichtliche Tradition über die Ankunft der Juden, man kann sagen, ist projüdisch. Das Ziel der alten Autoren war, die Ankunft der Juden in Georgien als eine positive Erscheinung in der Geschichte des Georgischen Volkes darzustellen. Die Formulierung solcher einer Konzeption hatte seine Ursachen. Die erwähnte Konzeption spielte eine sehr grosse Rolle für die weitere Entwicklung der georgisch — jüdischen Beziehungen.

II. Die Anhänger des Judentums haben in Georgien, wie gewöhnlich, einen allgemeinen Namen „Ebraeli“ (Jude), den man aus dem Griechischen, ins Griechische aus dem Aramäischen und ins Aramäische aus dem Jüdischen eingeführt haben musste.

In den georgischen schriftlichen Geschichtsquellen und in der georgischen Folklore trifft man als Synonym zum Wort „Ebraeli“ (Jude) einige Wörter: „Uria“/„Huria“, „Judeweli“ (Judaer), „Israel“ und „Israetel“, „Kiuri“. Die Erläuterung und die Entstehung all dieser Wörter sind in der vorliegenden Arbeit vorhanden. Hier ist auch zu bemerken, dass sich das freundschaftliche und brüderliche Zusammenleben der Georgier und der Juden im seit uralten Zeiten in Georgien gefestigten und vielleicht nur in Georgien vorhandenen Ethnonym „Kartweli El raeli“ (der georgische Jude) besonders klar widerspiegelt. Das zeugt von der Untrennbarkeit eines Georgiers und eines Juden. Obgleich Georgien immer ein multinationales Land war und die Vertreter einiger Völker eine lange Geschichte des Zusammenlebens haben, wurde keinem von ihnen das doppelte Ethnonym (Georgier + Jude) verliehen.

Man trifft „den georgischen Juden“ (Huriani Kartvelni) zum ersten Mal im zweiten Teil des Werkes von Leonti Mroweli. Es ist interessant, dass „Mokzewai Kartlisai“ (Christianisierung des Kartli) verfasst im 4. — 5. Jh., worauf Mroweli (wirkte im 11. Jh.) stützt, trifft man „huriani Kartvelni“ nicht. Also der Ausdruck „huriani Kartvelni“ (georgische Juden) erschien im georgischen Wortschatz im Zeitraum vom 4. bis zum 11. Jh. (die Quellen geben keine Möglichkeit, noch konkreter etwas darüber zu sagen).

III. Wie einige Anthropologen vermuten, es gibt keinen rein ethnischen Rassentyp eines Juden, weil er im Laufe der Jahrtausende mit verschiedenen ethnischen Formationen vermischt.

Die georgischen und sowjetischen Anthropologen halten, dass die kaukasischen Juden die Vertreter der in Kaukasien und in Iran autochthonisch gebildeten Stämme sind. Was georgische Juden betrifft; so unterscheiden sie sich nach dem anthropologischen Typus von ostgeorgischen Georgiern nicht. Einige spezifische Besonderheiten, wodurch man den georgischen Juden vom Georgier unterscheiden kann, sind vorwiegend mit ethnographischen Eigentümlichkeiten bedingt. Nach der Meinung von Al. Dshawachischwili bildeten die georgischen Juden die ethnische Basis der kaukasischen Juden.

Also, die georgischen Juden kamen in Georgien seit unvorstellbaren Zeiten an und teilten mit dem historischen Schicksal des georgischen Volkes. Zuerst siedelten sie in verschiedene Gegenden Georgiens über, dann aber darüber hinaus und mit Ureinwohnern Kaukasiens vollzog sich ihre Assimilation. Gleich deswegen haben die kaukasischen Juden eine Einheit der physischen Merkmale. Eben darum ist ihr starker Unterschied von palästinischen und europäischen Juden bemerkbar.

Es ist für jeden sichtbar, dass die Juden der Diaspora ihre anthropologischen Rassenmerkmale fast überall unverändert aufbewahrten, während man die Abweichung von allgemein jüdischen Merkmalen in Kaukasien trifft. Diese Abweichung von der reinen Rassenjüdischaft war relativ, denn sie geschah eben in der ersten Heimat der Juden (in Kaukasien - E.M.) wäre in bestimmter Hinsicht die Restaurierung der alten anthropologischen Formen, als die Abweichung gewesen (I. David).

IV. In der letzten Zeit merkt man besonders die Tendenz, die georgische und jüdische Geschichte von solcher Seite zu erforschen, die die Verwandtschaft dieser beiden Völker feststellen wird. Solche Tendenz kann vielleicht mit anderen Momenten zusammen eine psychisch-moralische Rechtfertigung haben. Die Juden leben in Georgien seit unvorstellbaren Zeiten, eigneten sich mit Georgiern wunderbar an (obgleich ihre Selbstständigkeit aufbewahrten) und nahmen in verschiedenen ze-

iten der georgischen Geschichte mit mehr oder weniger Aktivität am wirtschaftlichen oder politischen Leben des Landes teil.

Für mich bekannte Geschichtsquellen weisen auf die Ansiedlung Ostgeorgiens, nämlich, der Bevölkerung Iberiens aus Palästina hin, einige Forscher aber stellen Fragen über das Weggehen der kaukasischen Stämme oder eines kaukasischen Stammes nach Palästina, über ihre semitisation und erst danach über die von ihnen herausgebildeten Juden. Sie kehrten später, im 8.—6. Jahrhundert v. u. Z. und im 1. Jahrhundert u. Z. als verschiedenartige Stämme nach Iberien, also nach Kartli zurück.

Vom obengenannten ausgehend bringe ich einige Vermutungen zum Ausdruck: 1. Zur Verständigung dieser höchst feiner Frage hätte uns die linguistische Erforschung geholfen, aber sie wird nicht durchgeführt und kann auch nicht durchgeführt werden, denn jüdische Sprache war semitisch, wenigstens seitdem die Juden auf der historischen Laufbahn auftauchten. Die Annulierung dieses wichtigen Moments (die Jüdische Sprache gehört zur iberisch—kaukasischen Sprachgruppe nicht) ist logisch damit möglich, das die aus Kaukasien nach dem Süden gewanderten Stämme (die Vorfahren eines Teils der Georgier und der Juden der späteren Zeit), in Palästina und Ägypten angekommen, eine tiefe kulturelle semitisation schon erlitten und sogar die Sprache verloren hatten, Sie assimilierten sich aber nicht. Ein Teil von ihnen, jüdisiert, von politischen Katastrophen gezwungen, kehrte später in verschiedenen Zeiten in seine uralte Heimat Iberien zurück, die anderen aber zerstreuten sich allmählich durch Asien und Europa. So gleich vollzog sich auch die Übersiedlung der Juden aus Iberien durch das ganze Kaukasien.

2. Die Sagen enthalten den Wahrheitssamen: Ein Teil der georgischen Bevölkerung—Juden sind doch aus Palästina angekommen. Diese Tatsache könnte als Grundlage dazu dienen, dass die alten Historiker, und nicht nur Historiker, Iberier und oft auch Georgier für die jüdische Herkunft erklären konnten.

3. Die Tendenz, die Iberier mit den Juden zu identifizieren, wurde nach der Ankunft der Juden in Kartli durch die Bildung solches Toponyms und solches Ethnonyms, wie Iberier—Iberien und Iberier—Iberier verstärkt. In dieser Benennung sieht man sowohl

früher als auch heute die Ähnlichkeit und manchmal auch die Identität mit den Ethnonym des Juden.

4. Man kann die anthropologischen Angaben ohne Aufmerksamkeit nicht lassen, die auf die Nähe der kaukasischen Juden und unter ihnen der kartlischen Juden mit Kartlern hinweisen. Wodurch kann das alles erklärt werden: a) Es scheint nicht strittig zu sein, dass die in Kartli angekommenen Juden mit der sesshaften Bevölkerung wenigstens teilweise vermischt, was sich folgenderweise vollgezogen hätte: Der Judentum wurde in Kartli von den Juden eingeführt. Diese Religion ist monotheistisch und wird ihre Verbreitung durch die götzendienerische örtliche Bevölkerung möglich, der zum Judentum übergegangene Mensch wurde wie heute, als auch in der fernen Vergangenheit für den Juden erklärt. Die religiöse Einheit erlaubte die Heirat zwischen dem Juden und dem judewordenen Georgier, was im Laufe der langen Zeit den georgischen Juden mit anthropologisch unterschiedlichen Merkmalen herausbildete, der seinerseits als Basis der kaukasischen Juden wurde. Es ist zweifellos, dass dieser Prozess verlief, aber es ist schwer, über seine Mängel etwas zu sagen.

5. Seit dem 1. Jh. u. Z. verbreitete sich das Christentum, das von den mit Palästina in Verbindung stehenden georgischen Juden eingeführt wurde. Ein Teil der Juden (sowohl der Herkunft nach, als auch judewordenen) sind dem Judentum treu geblieben (ich kann nicht sagen, ob das ein kleiner oder ein grosser Teil war), die anderen aber christianisierten, was dem Georgierwerden gleichwertig war. Deshalb sei es möglich, die Nähe des Georgiers und des Juden nach anthropologischen Merkmalen zu bemerken. Wenn man all das obengenannte berücksichtigt, kann man sagen, dass es sowohl in Georgien als auch in Nebenländern einen Grund für die Meinung über die Ankunft der Iberier aus Palästina und über ihre jüdische Herkunft tatsächlich gab.

Y. Es ist bekannt, dass überwiegende Mehrheit der Familiennamen, auf zwei Suffixe: „—dse“ und „—schwili“ auslautet. In den Quellen des 13.—14. Jh. trifft man unter georgischen Juden zwei Familiennamen: Bugbafidse (Bugfabisdse) und Eliosidse (Eliosidsdse), in der spätfudalen Epoche noch zwei: Beridse und Pitschchadse. Was die ersten zwei Familiennamen betrifft, so trifft man Bug'a-

fandse davon nur in einem Dokument. Eliesisdse aber christianisierten und werden weiter nicht mehr als Juden erwähnt. Alle anderen Judennamen sind auf „—schwili“ ausgelautet.

Es sind gemeinsame Familiennamen interessant, die sowohl Georgier als auch Juden haben und viele Jahrhunderte lang mit dem Zusammenleben bedingt seien. Die Juden kamen in Georgien an, als es noch keine Familiennamen gab. Wenn der Prozess der Formbildung der Familiennamen beginnt und verläuft, wird auch die Familiennamenbildung der Juden den allgemeinen georgischen Prinzipien untergeordnet. Deshalb erwerben die Familiennamen der georgischen Juden zusammen mit der äusserlichen Gestaltung sehr oft den georgischen Inhalt und es ist ganz natürlich, dass sowohl Georgier, als auch georgische Juden selbstständig gleichartige Familiennamen bilden.

VI. Die Aussiedlung der Juden war in Georgien in verschiedenen Perioden unterschiedlich. In der spätfudalen Zeit lebten die Juden fast nicht mehr an ihren Ansiedlungsstellen der antiken und frühfeudalen Epoche. Ihre Spuren bewahrte hier und da nur Toponyme. Man kann auch vermuten, wann sie in jene moderne Städte ansiedelten, in denen sie in der spätfudalen Epoche nicht zu sehen waren.

Die Zahl der Juden war in Georgien unbeständig. Ihre zeitweilige Verminderung war mit der sozial-wirtschaftlichen und politischen Lage bedingt. Ihre Ursache ist vielmehr im tragischen Schicksal des Landes zu suchen. Häufige Kriege die von Vernichtung und Gefangennahme, Epidemien, Raub, Glaubensbekenntnisveränderung... begleitet war. All dieses Unglück teilten Juden mit Georgiern zusammen und ihre Verminderung war der Verminderung der Georgier proportional.

VII. Die georgischen schriftlichen Geschichtsquellen geben den Juden einen besonderen Platz für den Beitrag der Christianisierung von Kartli. Die Georgischen Juden mussten mit der Heimstätte des Christentums—Jerusalem gestanden haben und ständig über die dort verlaufenden politisch—religiösen Ereignisse bei der Sache gewesen sein.

Es ist sehr wichtig, dass die Chronisten das Hinbringen des Christusholmes den Juden zuschreiben. Es scheint, dass die Christusiden schon zu seinen Lebzeiten infolge der Tätigkeit der Juden in

Verbindung war für Georgien nicht schädlich. Im Gegenteil, sie hatte eine begünstigte Bedeutung.

5. Es wäre keine antijüdische Stimmung gewesen, weil eine teilweise Vermischung der Georgier und der Juden schon vollzogen war.

6. Die vorchristliche Literatur wurde mit der Teilnahme der Juden geschaffen und darum hätte sie die Gegenüberstellungen nicht widerspiegelt, wenn sie auch zum Vorschein kamen.

7. Als sich die Christuslehre in eine Religion verwandelte und ihre Anhänger (ich meine die Juden) Christen wurden, verlieren sie ihre ethnische Besinnung, d. h., sie wurden Georgier. Deswegen erschien seit den uralten Zeiten der Ausdruck „Huriachemalig“ - wer einst Jude war. Was der Ausdruck „Huriani Kartwelni“ (heute ist dieser Ausdruck so begriffen, als ob man darin georgische Juden meinte) betrifft, so bezeichnete er, meiner Meinung nach, die Judengewordenen Georgier. Später wurde dieser Ausdruck zur Bezeichnung der sesshaften Juden Georgiens benutzt.

VIII. 1. Die Christianisierung der Juden begann in Georgien bis dahin, bevor das Christentum als eine Staatsreligion erklärt wurde, danach aber hatte sie einen Massencharakter. In der Arbeit sind viele Beispiele der Christianisierung der Anhänger des Judentums angeführt. Einige christianisierte Judenfamilien machten den Anfang eines berühmten Edelnamens.

2. Die Quellen sprechen unmittelbar nichts über das Judewerden der Christen, aber einige indirekte Angaben geben uns das Erlaubnis darüber zu sprechen, dass dieser Prozess wirklich verlief.

IX. Nach den bis in unsere Tage erhaltenen Legenden war der königliche Name Bagratians Jüdischer Herkunft, aber die meisten Forscher sind der gegenseitigen Meinung. Ich halte die Fragestellung und die Besprechung darüber in der vorliegenden Arbeit für nötig, Georgien berühmt wurden und schon die ersten Proselyten unter Juden waren. Davon zeugt das Hinbringen des Christushemdes aus Jerusalem nach der Christus Bestrafung. Sie waren auch die ersten Einträger der christlichen Literatur.

Zur Zeit der Erklärung des Christentums als eine Staatsreligion änderte sich das Verhältnis der Königsmacht zu den Juden

nicht. Das Verdienst der georgischen Juden bei der Christianisierung des Landes wurde entsprechend geschätzt. Jene Juden wurden anders im Vergleich mit denen behandelt, die man Christus Mordes mit Qual beschuldigte. Die Verbreitung solch einer Meinung hinsichtlich der georgischen Juden, man kann unübertrieben sagen, bedeutete die Gegenüberstellung zur in der ganzen Christenwelt vorhandenen antijüdischen Position. Das übte einen grossen Einfluss in Georgien auf das offizielle und allgemeine Verhältnis zu der Juden aus.

Die Existenz keines Antagonismus zwischen den Georgiern und den Juden war in Georgien durch folgendes bedingt: I. die Juden kamen in Georgien an, als der Prozess der georgischen Staatsbildung verlief. Sie brachten relativ fortschrittliche Formen des Handwerks und des Handels, womit sie die Verehrung der georgischen Gesellschaft erworben hätten.

3. Die Juden hätten wohl die Aufmerksamkeit auf sich durch ihre monotheistische Religion gelenkt, die ihre Anhänger zu Konsolidation, Menschenliebe und Ehrlichkeit aufrief. Mit dem Gebot des Neuen Testaments machte die georgische Gesellschaft im Vergleich mit vielen anderen Völkern der Welt früher bekannt.

4. Zum wohlwollenden Verhältnis zu den Juden hätte wohl die Tatsache beigetragen, dass die Juden nicht nach der Befestigung des Christentums ankamen, sondern selbst an der Einführung dieser Religion unmittelbar teilnahmen.

5. Obgleich die georgischen Juden weit von ihrer historischen Heimat waren, brachen sie ihre Verbindung damit nicht ab. Diese weil die Legenden über Bagratids einen bestimmten Einfluss auf das Verhältnis der mittelalterlichen Gesellschaft, besonders des Königshofs und der herrschenden Klasse zu den Juden ausübten. Obgleich ich auch kein bestätigendes Dokument der Legendenmitteilungen habe, fühlen sich auch diejenige nicht fest, die etwas dagegenes beweisen. Ich halte es für unrichtig, die in den Legenden und der alten historischen Literatur erhalten gebliebenen Mitteilungen von den meisten Forschern ignoriert zu werden.

X. Bis zur Eroberung Georgiens von Russland waren der georgische Jude und der georgische Christ in der rechtgleichen Lage.

Wie man aus schriftlichen Quellen sieht, galt hinsichtlich der Juden neben dem allgemeinen georgischen Staatsgericht auch das uralte jüdische „Moses Gericht“ und einige solche Gesetze, die sich bei den georgischen Juden erhaltene Traditionen widerspiegeln.

Es ist ganz klar, dass die Juden in Georgien nie verfolgt und geplündert wurden, dass es niemals für die anderen Länder charakteristische Lebenszonen der Juden, s. g. Gelos, gab. Im Gegenteil, die mindesten Angaben der feudalen Epoche machen sogar klar, dass die Juden in Georgien manchmal bestimmte Privilegien hatten.

Das georgische feudale Gericht verteidigte das Eigentum eines Juden an Boden, Leibeigenen und an etwas anderem sogleich, wie es eines georgischen Gutsbesitzers. Er hatte das völlige Recht, liegende Hufe zu erwerben oder auszugeben.

Wir haben viele bestätigende Dokumente darüber, dass, das damalige Gericht den Juden als eine juristische Person anerkannte.

Das georgische Volk war immer mit seiner Verständigkeit zu Glaubensbekenntnissen abgesondert. Das kann man besonders hinsichtlich des Judentums sagen. Ich kann bis zur Angliederung Georgiens mit Russland keinen einzigen Fall nennen, der mit dem antisemitischen Merkmal gekennzeichnet wäre. Die Juden hatten das völlige Recht auf ihr Glaubensbekenntnis. Es ist wahr, dass die Christianisierung der Juden (das Christwerden) verlief, aber zugleich vollzog sich auch das Jüdaerwerden (Jüdawerden), obschon diesem Ereignis sowohl vom Staat als auch von der Kirche keine Repression folgte.

2. Nach der Herstellung der russischen Regierung veränderte sich bedeutend die Lage der Juden in Georgien.

Die Verringerung der Rechte der georgischen Juden begann damit, dass man ihnen verbot, die Leibeigenen zu haben, was in der früheren Epoche für die georgische Wirklichkeit üblich war und auf die Gleichberechtigung der Juden gegenüber den georgischen Herren in freien Georgien hinwies. Man verbot den Juden, die das Christentum nicht annehmen würden, im staatlichen Dienst zu sein.

Die Kirche begann eine strenge Reglamentierung des Lebens und der Tätigkeit ihrer leibeigenen Juden, besonders in der Vorzeit der Aufhebung der Leibeigenschaft. Das Gericht durfte ohne Genehmigung

der Kirche und ohne Beiwohnen ihrer Vertreter die Gerichtssache des kirchlichen Juden verhandeln.

Die russische Administration trug stark ausgedrückte antisemitische Färbung. Die wohlwollende Beziehung der Georgier und der Juden war für sie nicht üblich und von Anfang an machte sie alles, um sie zu spalten. Zum Zweck der künstlichen Schaffung des Antisemitismus wendet sich die Regierung an die durch Europa und Russland jahrhundertlangziehende Verleumdung über den rituellen Mord. Deshalb wurden s. g. rituelle Prozesse in Surami (1855), Satschchere (1879) u. a. eingerichtet. Die Inszenierung beider genannten Prozesse gehörte der Oberverwaltung Transkaukasiens und ihrem Leiter Woronzow, aber sie wurden von der georgischen fortschrittlichen Intelligenz entlarvt und erreichten kein gewünschtes Ziel.

XI. 1. In Georgien waren viele Judenherren—Besitzer der Leibeigenen und der Landgüter, denn wie bis in unsere Tage erhaltene Materialien herausstellen, beschäftigte sich eine grosse Menge der Juden seit uralten Zeiten mit der Landwirtschaft. Aus den Dokumenten sieht man den Kauf—Verkauf der Leibeigenen und der Landgüter von den Judenherren.

2. Die Mehrheit der Juden waren Leibeigenen. Ihr Leibeigenwerden geschah, meiner Meinung nach, folgenderweise; Da sie in den ersten Jahrhunderten ihrer Ankunft in Städte Georgiens ansiedelten, beschränkte sich ihre Tätigkeit mit dem Handel und dem Handwerk. Sie hätte wohl in der antiken und der hellenistischen Welt in Verbindung stehenden Georgien auf diesem Gebiet des Wirtschaftslebens eine gute Laufbahn gehabt. Der Handel reduzierte sich aber wegen des Verfalls der hellenistischen Staaten, der neuen feudalen Beziehungen und der allmählichen Einführung der naturellen Wirtschaft. Die Einführung des Feudalismus begleitete die Verbreitung des Christentums, wonit sich auch die Juden befassten. Ihr Teil erlitt eine Assimilation der andere Teil aber, der den Judentum behielt, entfernte sich von Städten, Hauptzentren des Christentums und siedelte in Peripherien an, wo die naturelle Wirtschaft noch stärker war. Der wachsende Feudalismus bereitete natürlich die Hauptmasse der Juden zum Leibeigenwerden vor. Der Feudalherr (sowol weltliche, als auch

kirchliche) hätte den Juden mit dem Boden ausgerüstet und in den Leibeigenen verwandelt.

Die jüdischen Leibeigenen waren in verschiedenen Kategorien eingeteilt. Es gab Leibeigenen des Königs und seiner Familie, also freie, für die Königin bestimmte, für den Fürsten bestimmte u. s. w.

Im spätf feudalen Georgien war eine grosse Masse der kirchlichen Leibeigenen. Es war eine gewünschte Stellung für die Juden, als Kirchlicher Leibeigene im Vergleich mit anderen Formen der Leibeigenschaft. Die Juden versuchten selbst den Status eines Leibeigenen der orthodoxen Kirche zu erwerben. Die kirchliche Leibeigenschaft drohte keine Gefahr dem Religionsglauben des Juden, schützte seine Person vor der Gewalt der weltlichen Feudalen. Die ähnliche Erscheinung gab es in keinem anderen Land.

In der Monographie sind viele Dokumente über Kampf der jüdischen Leibeigenen gegen ihre Herren angeführt. Sie kämpfen dafür, den Status des weltlichen Leibeigenen durch den Status des kirchlichen zu ersetzen. In der Arbeit sind viele Dokumente über die Flucht der jüdischen Leibeigenen und über andere Kampfformen vorgestellt.

XII. Die Rolle der Juden war im Wirtschaftsleben des Landes von wichtiger Bedeutung. Die bis heute erhalten gebliebene Materialien stellen im Grunde genommen Handelstätigkeiten der Juden dar. Es gab Grosshändler, aber die Mehrheit bildeten kleine Leibeigenhändler.

Die jüdischen Stadt- und Dorfhändler waren in der unterschiedlichen Lage. Die Stadthändler trieben vollkommen Handel und hatten einen relativ weiteren Beschäftigungsraum. Die Stadthändler waren auch wohlhabend. Die Dorfhändler waren von der Landwirtschaft nicht abgetrennt und ihr Handel hatte einem Saisoncharakter.

Die jüdischen Stadt- und Dorfhändler, sowie die Mehrheit der anderen ethnischen Händler waren Leibeigenen verschiedenartiger Herren (des Königs, der Königsfamilienmitglieder, der Kirche, der Fürsten, der Edelleute) und bezahlten dem Herren die Steuer in Naturalien oder mit Geld, manchmal mit beiden Arten.

Im entsprechenden Kapitel der Monographie ist der Beitrag der Juden im Handel verschiedener Königreiche und Fürstentümer, einzelner Städte ausführlich behandelt. Es ist der Kampf der reichen Kaufleute für das Gewinnen der persönlichen Freiheit.

შ ი ნ ა ა რ ს ი

შესავალი	3
ებრაელთა საქართველოში მოსელის საკითხისათვის	15
ვინ არის ქართველი ებრაელი?	37
1. სახელისათვის	37
2. ანთროპოლოგია ქართველი ებრაელების შესახებ	43
3. ლეგენდა და სინამდვილე	52
დასკვნა	67
ქართველ ებრაელთა გეარსახელები	70
განსახლება	80
ებრაელები და ქართლის გაქრისტიანება	136
ქართველი იუდეველნი და ქრისტიანობა	156
1. იუდეველთა გაქრისტიანება	156
2. ქრისტიანთა გაიუდეველება	170
ბავრაჟ-ონთა გეარის წარმოშობის საკითხისათვის	176
ებრაელთა სამართლებრივი მდგომარეობა საქართველოში	198
1. ებრაელთა სამართლებრივი მდგომარეობა საქართველოს რუსეთთან შეერთებამდე	198
2. ებრაელთა სამართლებრივი მდგომარეობა 1801—1860-იან წლებში	207
სოციალური მდგომარეობა	229
1. ყმა-მამულის მქონენი	229
2. ყმები	241
ებრაელთა როლი საქართველოს ეპრობაში	278
ტერმინთა ახსნა	313
Die Geschichte der georgischen Juden (in der antiken und feudalen Epoch) (Resümé)	318

დაიბეჭდა საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის
სამეცნიერო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით.

სბ 6097

გამომცემლობის რედაქტორი ს. ხ ა ნ ჯ ა ლ ა ძ ე
ტექრედაქტორი ნ. ო კ უ ჟ ა ვ ა
კორექტორი ა. გ ო გ ე შ ვ ი ლ ი

გადაეცა წარმოებას 10.10.1994; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 22.8.1995;
ქალაქის ზომა 60x84¹/₁₆; ქალაქი საბეჭდო; ბეჭდვა მაღალი;
გარნიტურა ვენური; პირობითი საბეჭდო თაბახი 19.30;
სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 17.84;
ტირაჟი 1500; შეეკეთა № 853;

ფასი სახელმწიფოებრივ

საწარმო-საგამომცემლო გაერთიანება „მეცნიერება“, თბილისი, 380060,
დ. გამრეკელის ქ. 19

Производственно-издательское объединение «Мецниერება», Тбилиси, 380060,
ул. Д. Гамрекели, 19

ელდარ მამისთვალიშვილი

**ქართველ ებრაელთა ისტორია
(ანტიკური და ფეოდალიზმის ხანა),**